

The Department of Public Instruction, Bombay

THE

VYÂKARANA-MAHÂBHÂSHYA

OF

PATANJALI.

EDITED

BY

F. KIELHORN, PH.D.,

LATE PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, DECCAN COLLEGE

SECOND EDITION REVISED.

VOLUME I.

[Registered under Act XXV. of 1867.]

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT

1892.

(All rights reserved)

Price Rs 9

PATANJALI'S

VYÂKARAᅇA-MAHÂBHÂSHYA.

VOLUME I.

TO
PROFESSOR ALBRECHT WEBER,
A TOKEN
OF SINCERE RESPECT
AND
GRATITUDE

PREFACE

TO

THE FIRST EDITION.

IN preparing the present edition of the Vyākaraṇa-mahābhāṣya I have hitherto used the following manuscripts —

- G Patanjali's Mahābhāṣya, a MS dated Samvat 1761, as reproduced by photo lithography, under the supervision of Professor T. H. Goldstucker, London India Museum, 1874
- D A MS belonging to the Deccan College, undated, but apparently written from 100 to 150 years ago. It is incomplete, and portions of it, which have been pointed out in the Various Readings are very carelessly written.
- O A MS belonging to the Asiatic Society of Calcutta, collated 'as far as page 238 of this edition. The portion which I have been able to use bears no date, but the greater part of it was probably written about 80 years ago.
- E A MS belonging to the Elphinstone College, written about 200 years ago. The leaves 103—156 of the 1st Adhyāya (pages 121, 10—204, 19) are missing.
- G Patanjali's Mahābhāṣya with Kaiyyata's Bhāṣyapradīpa, an undated MS, as reproduced by photo lithography under the supervision of Professor T. H. Goldstucker, London India Museum, 1874.
- B A MS belonging to Dr. Buhler, dated Samvat 1844.

In addition to these MSS, which are all written in the Devanāgarī character, I have also had the use of a modern Devanāgarī MS of the Deccan College, and, while carrying my edition through the press, I have been able to compare with the MSS above mentioned a S'ārida MS of the Mahābhāṣya brought by Dr. Buhler from Kas'mīr. With the exception of the first leaf, which is

missing, this MS. (marked K) contains the text of the first two Adhyâyas complete, but a few leaves are much injured, and the writer has frequently left empty spaces, where the original from which he was copying was probably either damaged or illegible.¹

Generally speaking, the text of the Mahâbhâshya is the same in all the above MSS., and the differences of reading which occur are not such as to prove the existence of two or more recensions of the work. Though numerous, they rarely affect the meaning of a passage, and they are in the majority of cases accounted for by the carelessness of individual copyists, or the desire of a student to improve on the text which he was studying. There is a marked agreement between the MSS. G and D on the one hand, and between g and B on the other, and C leans more towards the first group, while the readings of E oftener accord with those of the second. The Kas'mîr MS. generally agrees with g B, but it contains also a few valuable readings which are not found in any of the other MSS.

In settling my text, I have been guided chiefly by the MS. G, which is the best of all the MSS. of the Mahâbhâshya that have come under my notice, and I have indicated in the various Readings all passages where I have departed from it. Of the other MSS. I have generally considered it sufficient to give only the more important readings, but I have throughout noted down anything which appeared to have reference to the text or the constitution of the Vârttikas, and I have also given all various readings in the examples adduced by Patanjali.

In separating the text of the Vârttikas from the bulk of Patanjali's commentary, I have strictly adhered to the principles laid down in my essay on Kât'yâyana and Patanjali. I cannot hope that my attempt to reconstruct the work of Kât'yâyana has in every particular been successful, and the list of corrections at the end of this volume will show that further consideration has made no change my views in one or two instances. Other cases

¹ While revising the text for the second edition, I have occasionally compared also the MSS. A. and K., described in the preface of Vol. II.; but I have not been able to use these MSS. throughout.

which as yet appear doubtful I intend to discuss when the whole text of the Mahâbhâshya has been printed, and I hope then also to treat the question of the annotated Kârîkâs regarding which I cannot bring myself to accept the views expressed by Professor Goldstücker in his 'Pânini.'

Where a rule of Pânini's is actually quoted by Patanjali, I have given the reference in the text; where a rule is only alluded to, and where one or more rules are necessary for the formation of a particular form or for the understanding of a passage, the references have been given at the foot of the page. References to the Vârttikas and to Patanjali's commentary are distinguished by an asterisk. In giving all these references I have followed Kaiyata's *Bhâshyapradîpa* and Nâgojibhaṭṭa's *Bhâshyapradîpoddyota* wherever they render any assistance; in other cases I have had recourse to Jinendrabuddhi's *Kâsikâvivaranapanchikâ*, Bhaṭṭojîdikshita's *S'abdakaustubha*, and other grammatical works, or have, though rarely, followed my own judgment. I regret that I have not been able to secure in India a copy of Bhartṛihari's commentary on the Mahâbhâshya, and also that I could study Haradatta's *Padamanjari* only after the completion of the text of this volume.

The figures for Pânini's rules given in the text and in the footnotes refer to Böhtlingk's edition. It will be apparent even from the present volume of the Mahâbhâshya that the text of Pânini's grammar has not been handed down to us altogether in its original shape; at the same time the alterations which it has undergone do not appear to be great, and it seems safest and most convenient to follow the current text until the whole of the Mahâbhâshya has been published and thoroughly examined.

In applying the rules of Sandhi to technical terms I have, I fear, not always been consistent, and especially is this the case as regards the doubling of final ऌ, ए, and ऎ, before a vowel. Sanskrit scholars are aware that Prof. Goldstücker ('Pânini' page 51, note 53) wished to extend the operation of this rule of euphony to technical terms under all circumstances, and that Prof. Muller (Preface to *Rigveda IV.*, pag. lxxiii.) proposed the adoption of a middle course. But when we find that Haradatta in his *Padaman-*

jarī distinctly tells us that in terms like सनाद्यन्ताः, and in rules like इको यणचि, न् and ण् are *not* doubled, that Hēmachandra makes the same remark with regard to the term उणादि, and that moreover in grammatical Kārikās the final nasal remains single not only in compounds like उणादि (see Mahābhāshya on P. III., 3, 1) but also in simple terms like सन् (*ibid.* on P. III. 1, 7; and V. 2, 94), we may well venture to omit the doubling uniformly everywhere, and this is the course I intend to adopt in future.

Notwithstanding all the labour which this work has cost me, I am aware that it is not free from defects, and all I can hope is that I may be considered to have somewhat smoothed the way for others, and to have made some advance towards a right understanding of the Mahābhāshya.

In conclusion, I have to thank Mr. Chatfield, the Director of Public Instruction in this Presidency, for the readiness with which he has undertaken the publication of this work for Government.

F. KIELHORN.

Deccan College, March, 1880.

॥ अथ शब्दानुशासनम् ॥

अथेत्यय शब्दो अधिकारार्थं प्रयुज्यते । शब्दानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदि-
तव्यम् ॥ केषां शब्दानाम् । लोकिज्ञानां वेदिकानां च । तत्र लौकिकास्तावत् ।
गौरश्च पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो प्राद्वण इति । वेदिका खरपि । श नो देवी-
रभिष्टये । इषे त्रोगै र्ना । अग्निमोळे पुरोहितम् । अन्न आयाहि वीतय इति ॥ 5

अथ गौरित्यत्र क शब्दः । किं यत्तस्मात्सालाङ्गूलककुदपुरविपाण्यर्थरूपं स
शब्दः । नेत्याह । द्रव्यं नाम तत् ॥ यत्तर्हि तद्विज्ञितं चेष्टितं निमित्तं स शब्दः ।
नेत्याह । क्रिया नाम सा ॥ यत्तर्हि तच्छुद्धो नील कृष्ण कपिल कपोत इति स
शब्दः । नेत्याह । गुणो नाम स ॥ यत्तर्हि तद्भिन्नेष्वभिन्नं त्रिभेष्वच्छिन्नं सामा-
न्यभूतं स शब्दः । नेत्याह । आकृतिर्नाम सा ॥ कस्तर्हि शब्दः । येनोच्चारितेन 10
सालाङ्गूलककुदपुरविपाणिना सप्रत्ययो भवति स शब्दः ॥ अथवा प्रतीतपदा-
र्थकः । लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते । तद्यथा । शब्दः कुरु । मा शब्दः कार्पा ।
शब्दकार्यं माणवक इति । ध्वनिः कुर्वन्नेवमुच्यते । तस्माद्भूतिः शब्दः ॥

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । रक्षोहाणमलष्वसदेहा प्रयोजनम् ॥
रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयि- 15
ष्यति ॥ ऊहः खल्वपि । न सर्वालिङ्गैर्न च सर्वाभिर्धर्मभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिता ।
ते चावश्यं यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्नावैयाकरणं ज्ञातेति य-
थायथं विपरिणमयितुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् ॥ आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन
निष्कारणो धर्मः पण्डितो वेदोऽध्येयो ज्ञेय इति । प्रधानं च पदद्वयेषु व्याकरणं प्रधानं
च कृतं यत्नः फलवान्भवति ॥ लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । ब्राह्मणेनावश्यं 20
शब्दा ज्ञेया इति । न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्याः ज्ञातुम् ॥
असदेहायै चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकं पन्थिः । स्थूलपृथ्वीमाश्रित्वाऋषीमन-
द्धाहीमालभेतेति । तस्याः सदेहः स्थुःरा तप्तौ पृथ्वी च स्थुःपृथ्वी स्थुःपृथ्वी

पृपन्ति यस्याः सा स्थूलपृपतीति । तां नावैयाकरणः स्वरतो ऽध्यवस्यति । यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः* । अयान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुषा इति ॥

इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । ते ऽधुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । अविद्वांसः । विभक्ति कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । चत्वारि । उत एः । सक्तुमिद । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि वरुणेति ॥

ते ऽधुराः । ते ऽधुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः । तस्माद्वाङ्मणेन न म्लेच्छित्तवै नापभाषितवै । म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः । म्लेच्छ मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ ते ऽधुराः ॥

0 दुष्टः शब्दः ।

दुष्टः शब्दः स्वरतो ऽर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वचो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो ऽपराधादिति ॥

दुष्टाञ्शब्दान्मा प्रयुङ्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ दुष्टः शब्दः ॥

यदधीतम् ।

15 यदधीतमविज्ञात निगदेनैव शब्द्यते ।

अनन्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ यदधीतम् ॥

यस्तु प्रयुङ्क्ते ।

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले ।

20 सो ऽन्तमाप्नोति जय परत्र वाग्योगविहुप्यति चापशब्दैः ॥

कः । वाग्योगविदेव । कुत एतत् । यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसो जानाति । यथैव हि शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञाने ऽप्यधर्मः । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकेकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गोरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयो ऽप-

25 भ्रंशाः । अथ यो ऽप्राग्योगवित् । अज्ञान तस्य शरणम् । नात्यन्तायाज्ञानं शरण भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानस्यै ब्राह्मणं हन्यात्स्वरां वा पिबेत्सो ऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एव तर्हि सो ऽन्तमाप्नोति जय परत्र वाग्योगविहुप्यति चापशब्दैः । कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगवित् । विज्ञान तस्य शरणम् ॥ क पुनरिद पठितम् ।

भ्राजा नाम श्लोकाः । किं न भोः श्लोका अपि प्रमाणम् । किं चातः । यदि प्रमा-
णमयमपि श्लोकः प्रमाणं भवितुमर्हति ।

यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् ।

पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत्क्रतुगतं नयेदिति ॥

प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यस्त्यप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम् ॥ यस्तु प्रयुङ्गे ॥

5

अविद्वांसः ।

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न श्रुतिं विदुः ।

कामं तेषु तु विप्रोप्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥

अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ अविद्वांसः ॥

विभक्तिं कुर्वन्ति । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति । न 10

चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् ॥ विभक्तिं कुर्वन्ति ॥

यो वा इमाम् । यो वा इमां पदशः स्वरशो ऽक्षरशो वाचं विदधाति स
आर्त्विजीनः । आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ यो वा इमाम् ॥

चत्वारि ।

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

15

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेशेति ॥

चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य
पादास्त्रयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च ।
सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिर-
सीति । वृषभो वर्षणात् । रोरवीति शब्दं करोति । कुत एतत् । रोतिः शब्दकर्मा । 20
महो देवो मर्त्यां आविवेशेति । महान्देवः शब्दः । मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः ।
तानाविवेश । महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ॥

अपर आह ।

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

25

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । तानि
विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । मनस ईषिणो मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति ।
गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति । न चेष्टन्ते । न निमिषन्तीत्यर्थः । तुरीयं वाचो
मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह वा एतद्वानो यन्मनुष्येषु वर्तते । चतुर्थमित्यर्थः ॥ चत्वारि ॥

उत त्वः ।

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति वाचम् । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न
5 शृणोत्येनाम् । अविद्वांसमाहार्थम् । उतो त्वस्मे तन्वं विसस्त्रे । तनुं विवृणुते ।
जायेव पत्य उशती सुवासाः । तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं
विवृणुत एवं वाग्वाग्निदे स्वात्मानं विवृणुते । वाङ्मो विवृणुयादात्मानमित्यध्येय
व्याकरणम् ॥ उत त्वः ॥

सक्तुमिव ।

10 सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैपां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥

सक्तुः सचतेर्दुर्भावो भवति । कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति । तितउ
परिपवन भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीरा ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाच-
मक्रत वाचमकृषत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सन्तः
15 सख्यानि जानते । सायुज्यानि जानते । क । य एष दुर्गो मार्ग एकगम्यो वाग्नि-
पयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैपां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ।
एपां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात्परिवृद्धा भवति ॥
सक्तुमिव ॥

सारस्वतीम् । याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां
20 सारस्वतीमिष्टिं निर्देपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥
सारस्वतीम् ॥

दशम्यां पुत्रस्य । याज्ञिकाः पठन्ति । दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम
विदध्याद्भोपवदाद्यन्तरन्त स्थमवृद्धं त्रिपुरुपानृकमनरिप्रतिष्ठित तद्धि प्रतिष्ठिततमं
भवति व्यक्षर चतुरक्षर वा नाम कृत कुर्यान्न तद्धितमिति । न चान्तरेण व्याकरण
25 कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञानुम् ॥ दशम्यां पुत्रस्य ॥

सुदेवो असि ।

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनुक्षरन्ति काकुदं सृम्यं सुपिरामिव ॥

सुदेवो असि वरुण सत्यदेवो असि यस्य ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयो

ऽनुक्षरन्ति काकुदम् । काकुदं तालु । काकुर्जिह्वा सास्मिनुद्यत इति काकुदम् ।
सूर्य्यं सुपिरामिव । तद्यथा शोभनामूर्तिं सुपिराममिरन्तः प्रविश्य दहत्येवं तव
सप्त सिन्धयः सप्त विभक्तयस्ताल्वनुक्षरन्ति । तेनासि सत्यदेवः । सत्यदेवाः स्या-
मेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ सुदेवो असि ॥

किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि
किंचित् । ओमित्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमादीञ्शब्दान्पठन्ति ॥ पुराकल्प एत-
दासीत् । सस्कारोत्तरकाल ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते । तेभ्यस्तत्र स्यानकरणा-
नुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते । तदद्यत्वे न तथा । वेदमधीत्य
त्परिता वक्तारो भवन्ति । वेदान्नो वैदिकाः सिद्धा लोकाद्य लौकिकाः । अनर्थकं
व्याकरणमिति । तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्यो ऽध्येतृभ्य आचार्य इदं शास्त्रमन्वा- 10
चटे । इमानि प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणमिति ॥

उक्तः शब्दः । स्वरूपमप्युक्तम् । प्रयोजनान्यप्युक्तानि । शब्दानुशासनमिदानीं
कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । किं शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश
आहोस्विदुभयोपदेश इति । अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा । भक्ष्यनियमे-
नाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यत एतदतोऽन्ये 15
ऽभक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा । अभक्ष्यो माम्यकुकुटो
ऽभक्ष्यो माम्यशूकर इत्युक्ते गम्यत एतदारण्यो भक्ष्य इति । एवमिहापि यदि
तावच्छब्दोपदेशः क्रियते गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद्गाव्यादयो ऽपशब्दा इति ।
अथापशब्दोपदेशः क्रियते गाव्यादिपूपदिष्टेषु गम्यत एतद्गौरित्येष शब्द इति ॥ किं
पुनरत्र ज्यायः । लघुत्वाच्छब्दोपदेशः । लघीयाञ्शब्दोपदेशो गरीयानपशब्दोप- 20
देशः । एकैकस्य शब्दस्य बहवो ऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य शब्दस्य गावी-
गोणीगोतागोपोतलिकादयो ऽपभ्रंशाः । इष्टान्वाख्यान खल्वपि भवति ॥

अथैतस्मिञ्शब्दोपदेशो सति किं शब्दानां प्रतिपत्तो प्रतिपदपाठः कर्तव्यः ।
गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः । नेत्याह ।
अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एव हि भूयते । बृहस्पतिरिन्द्राय 25
दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृह-
स्पतिश्च प्रयत्नेन्द्राध्येता दिव्य वर्षसहस्रमध्ययनकालो न चान्तं जगाम । किं
पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षदात जीवति चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता

भवत्यागमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति । तत्र चागमकालेनैवायुः पर्युपयुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः ॥ कथं तर्हिमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः । किञ्चित्सामान्यविशेषवद्वक्षणं प्रवर्त्य येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान्प्रतिपद्येरन् । किं पुनस्तत् । उत्सर्गापवादौ । कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः कश्चिदपवादः । कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः कथंजातीयकोऽपवादः । सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः । तद्यथा । कर्मण्यण् [३.२.१] । तस्य विशेषेणापवादः । तद्यथा । आतोऽनुपसर्गे कः [३.२.३] ॥

किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्व्यम् । उभयमित्याह । कथं ज्ञायते । उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि । आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् [१. २. ५८] इत्युच्यते । द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणाम् [१. २. ६४] इत्येकशेष आरभ्यते ॥

किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्विद्व्यम् । संग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति । तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि । तत्र त्वेप निर्णयो यद्येव नित्योऽथापि कार्यं उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति ॥ कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम् ।

सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे

सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति । अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः । नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः । कथं ज्ञायते । यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा । सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति । ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते । तद्यथा । सिद्ध ओदनः सिद्धः सूपः सिद्धा यथागुरिति । यावता कार्येष्वपि वर्तते तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणं न पुनः कार्यं यः सिद्धशब्द इति । संग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्दिभावात्सामान्यमहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति । इहापि तदेव ॥ अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि । तद्यथाभक्षो वायुभक्ष इत्यप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यत एवमिहापि सिद्ध एव न सार्धं इति ॥ अथवा पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति । तद्यथा । देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति ॥ अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संज्ञेहादलक्षणमिति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ॥ किं पुनरनेन वर्णनेन किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एयोपात्तो यस्मिन्नुपादीयमानेऽसंदेहः स्यात् । मद्गलार्थम् । माद्गलिक आचार्यो

महतः शास्त्रीषस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दादितः प्रयुङ्गे मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रयन्ते
 धीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्था यया स्युरिति ।
 अयं खल्वपि नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । किं तर्हि ।
 आभीक्ष्ण्ये ऽपि वर्तते । तद्यथा । नित्यमहसितो नित्यमजल्पित इति । यावताभी-
 क्ष्ण्ये ऽपि वर्तते तत्राप्यनेनैवार्थः स्याद्व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षण- 5
 मिति । पश्यति त्वाचार्यो मङ्गलार्थंश्चैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भाविष्यति शक्यामि
 चैनं नित्यपर्यायवाचिनं घर्णयितुमिति । अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः ॥
 अथ कं पुनः पदार्थं मत्वैव विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्दे ऽर्थे संबन्धे चेति । आकृ-
 तिमित्याह । कुत एतत् । आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यम् ॥ अथ द्रव्ये पदार्थं कथं
 विग्रहः कर्तव्यः । सिद्धे शब्दे ऽर्थसंबन्धे चेति । नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसंबन्धः ॥ 10
 अथवा द्रव्य एव पदार्थ एव विग्रहो न्याय्यः सिद्धे शब्दे ऽर्थे संबन्धे चेति । द्रव्यं
 हि नित्यमाकृतिरनित्या । कथं ज्ञायते । एयं हि दृश्यते लोके । मृत्कयाचिदाकृत्या
 युक्ता पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते । घटिकाकृतिमुपमृद्य
 कुण्डिकाः क्रियन्ते । तथा सुवर्णं कयानिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति । पिण्डा-
 कृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते । रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते । कूटकाकृ- 15
 तिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते । पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाकृत्या युक्तः
 खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः । आकृतिरन्या चान्या च भवति द्रव्यं पुनस्तदेव ।
 आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते ॥ आकृतावपि पदार्थ एव विग्रहो न्याय्यः सिद्धे
 शब्दे ऽर्थे संबन्धे चेति । ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति । नैतदस्ति । नित्याकृतिः ।
 कथम् । न कचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते ॥ 20
 अथवा नेदमेव नित्यलक्षणं ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्य-
 व्यययोगि यत्तन्नित्यमिति । तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते । किं पुनस्त-
 त्त्वम् । तद्भावस्तत्त्वम् । आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते ॥ अथवा किं न एतेनेदं
 नित्यमिदमनित्यमिति । यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वैव विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्दे ऽर्थे
 संबन्धे चेति ॥

कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दो ऽर्थः संबन्धेति । लोकतः । यल्लोके ऽर्थमर्थमुपा-
 दाय शब्दान्प्रयुञ्जते नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति । ये पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ
 तावत्तेषां यत्नः क्रियते । तद्यथा । घटेन कार्यं करिष्यन्कुम्भकारकुलं गत्वाह कुरु
 घटं कार्यमनेन करिष्यामीति । न तद्वच्छब्दान्प्रयोक्ष्यमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह

कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति । तावत्येवार्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते ॥ यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते ।

लोकतो ऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो

लोकतो ऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते । किमिदं धर्मनियम 5 इति । धर्माय नियमो धर्मनियमः । धर्मार्यो वा नियमो धर्मनियमः । धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः ।

यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ १ ॥

प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या यया लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिके-
त्विति प्रयुञ्जते । अथवा युक्त एव तद्धितार्थः । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृता-
10 न्तेषु ॥ लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटो ऽभक्ष्यो ग्राम्यशुकर इत्युच्यते । भक्ष्यं च
नाम क्षुत्प्रतीघातार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन श्रमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् । तत्र
नियमः क्रियत इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति । तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति समानश्च
खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च । तत्र नियमः क्रियत इयं गम्येयमगम्येति ॥
वेदे खल्वपि पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते ।
15 व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम् ।
तत्र नियमः क्रियते । तथा वैल्यः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते । यूपश्च नाम
पशुनुचन्धार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन किञ्चिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनु-
चन्दुम् । तत्र नियमः क्रियते । तथाग्नौ कपालान्यधिभित्त्वाभिमन्त्रयते भृगूणाम-
द्भिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्रमिति । अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि
20 संतापयति । तत्र नियमः क्रियत एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥ एवमिहापि
समानायामर्थगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते शब्देनैवार्थो ऽभिधेयो
नापशब्देनेत्येवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥

अस्त्यप्रयुक्तः । सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तथाया । ऊप तेर चक्र पेनेति ।
किमतो यस्तन्त्यप्रयुक्ताः । प्रयोगादि भयान्शब्दानां साधुत्वमध्ययस्यति य इदा-
30 नीमप्रयुक्ता नामी साभयः स्युः ॥ इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्र-
युक्ता इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ता अध्याप्रयुक्ता न सन्ति सन्ति चाप्रयुक्ताथेति
विप्रतिषिद्धम् । प्रयुञ्जान एष खलु भयानाः सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति । क-
भेदानीमन्यो भयज्जानीयकः पुरयः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यान् ॥ गीतद्वि-१-

निविद्धम् । मन्तीति नावद्भ्रूो यदेतान्द्रास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते । अयुक्ता इति वृत्तो यदोके अयुक्ता इति । यदप्युच्यते कथेदानीमन्यो भवज्जानीयकः पुरुषः शस्त्रानां प्रयोगे साधुः स्यादिति न वृत्तो स्त्राभिरयुक्ता इति । किं तर्हि । लोके अयुक्ता इति । ननु च मनादयभ्यन्तरो लोके । अभ्यन्तरो ऽं लोके न स्वहं लोकः ॥

5

अत्यययुक्त इति चेत्यर्थे शब्दप्रयोगान् ॥ २ ॥

अत्यययुक्त इति चेतत्र । किं कारणम् । अर्थे शब्दप्रयोगान् । अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते नन्वि चैवां शब्दानामर्था येष्येषु प्रयुज्यन्ते ॥

अप्रयोगः प्रयोगान्यन्वान् ॥ ३ ॥

अप्रयोगः गन्धेषां शब्दानां न्याय्यः । कुतः । प्रयोगान्यत्वान् । यदेतेषां शब्दा- 10
नामर्थे ज्याज्जान्दानुयुज्जने । तद्यथा । कपेत्यस्य शब्दस्यार्थे क ययमुपिताः ।
तेरेत्यस्यार्थे किं ययं तीर्णाः । चक्रेत्यस्यार्थे किं ययं कृतयन्तः । पेत्यस्यार्थे किं
ययं पकृवन्त इति ॥

अप्रयुक्ते दीर्घसच्चवत् ॥ ४ ॥

यद्यद्यप्रयुक्ता भवद्यं दीर्घसच्चवत्क्षणेनानुविधेयाः । तद्यथा । दीर्घसच्चानि 15
वार्षिकानि कानि दीर्घसच्चवत्कानि च न चाद्यत्वे कश्चिदपि व्यवहरति केचनमृषिसंनदा-
यो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते ॥

सर्वे देशान्तरे ॥ ५ ॥

सर्वे गन्धव्येते शब्दा देशान्तरे प्रयुज्यन्ते । न चैत उपलभ्यन्ते । उपलभ्यो
यदः क्रियतां मजान्ति शब्दस्य प्रयोगविषयः । सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोका- 20
भन्तान्ते वेदाः साङ्गाः मरुत्स्था बहुधा विभिन्ना एकजतन-पर्युदासाः सहस्रवर्त्म-
सामवेद एकविंशतिधा बाहुच्यं त्रयधायर्वगो वेदो वाकोवाक्यमितिहासः पुगर्थ
वैशकमिथेनाथाज्ज्यस्य प्रयोगविषयः । एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमनुनि-
दस्य गन्धप्रयुक्ता इति वचनं केवलं माहसमात्रम् ॥ एतस्मिन्नविमर्शति शब्दस्य
प्रयोगविषये ते ते शब्दानत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते । तद्यथा । अतिरिक्तकर्मा 25
काम्योनेनेत्र भाषितो भवति विकार एतन्मार्था भाषन्ते दाप इति । इह्मतिः नृगष्टेदु
रंशनिः शान्प्रमन्वेदु गमिमेव त्वासाः प्रयुज्जने । दानिर्नरनाथे प्राच्येदु दात्रमुदी-

कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति । तावत्येवार्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते ॥ यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते ।

लोकतो ऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो

लोकतो ऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते । किमिदं धर्मनियम 5 इति । धर्माय नियमो धर्मनियमः । धर्मार्यो वा नियमो धर्मनियमः । धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः ।

यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ १ ॥

प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिके-
 10 त्विति प्रयुञ्जते । अथवा युक्त एव तद्धितार्थः । यथा लोकिकेषु वैदिकेषु च कृता-
 न्तेषु ॥ लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटो ऽभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युच्यते । भक्ष्यं च
 नाम क्षुत्प्रतीघातार्थमुपादीयते । शक्य चानेन श्रमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् । तत्र
 नियमः क्रियत इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति । तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति समानध
 खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च । तत्र नियमः क्रियत इयं गम्येयमगम्येति ॥
 वेदे खल्वपि पयोव्रतो ब्राह्मणो यथागूत्रतो राजन्य आभिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते ।
 15 व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते । शक्य चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम् ।
 तत्र नियमः क्रियते । तथा वैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते । यूपश्च नाम
 पशुबन्धार्थमुपादीयते । शक्य चानेन किञ्चिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनु-
 बन्धुम् । तत्र नियमः क्रियते । तथाग्नौ कपालान्यधिभित्त्वाभिमन्त्रयते भृगूणाम-
 20 ह्निरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति । अन्तरेणापि मन्त्रमभिर्दहनकर्मा कपालानि
 सतापयति । तत्र नियमः क्रियत एव क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥ एवमिहापि
 समानायामर्थगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते शब्देनैवार्थो ऽभिधेयो
 नापशब्देनेत्येवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥

अस्त्यप्रयुक्तः । सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तद्यथा । ऊप तेर चक्र पेनेति ।
 किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः । प्रयोगाद्भि भवान्शब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति य इदा-
 25 नीमप्रयुक्ता नामी साधवः स्युः ॥ इदं त्रिप्रतिपिद्द यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्र-
 युक्ता इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ता अप्प्रयुक्ता न सन्ति सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति
 विप्रतिपिद्दम् । प्रयुञ्जान एव त्वलु भवानात् सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति । क-
 थेदानीमन्यो भरज्जातीयकः पुरपः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात् ॥ नेतादिप्र-

तिविद्धम् । मन्तीति तावद्भूमो यदेताञ्छास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते । अप्रयुक्ता इति द्रूमो यद्भोके ऽप्रयुक्ता इति । यदप्युच्यते कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यादिति न द्रूमो ऽस्माभिरप्रयुक्ता इति । किं तर्हि । लोके ऽप्रयुक्ता इति । ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके । अभ्यन्तरो ऽहं लोके न त्वहं लोकः ॥

5

अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात् ॥ २ ॥

अस्त्यप्रयुक्त इति चेत्तत्र । किं कारणम् । अर्थे शब्दप्रयोगात् । अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते सन्ति चेपां शब्दानामर्था येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ॥

अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् ॥ ३ ॥

अप्रयोगः खल्वेपां शब्दानां न्याय्यः । कुतः । प्रयोगान्यत्वात् । यदेतेषां शब्दा- 10 नामर्थे ऽन्याञ्छब्दान्प्रयुञ्जते । तद्यथा । ऊपेत्यस्य शब्दस्यार्थे क्व यूयमुपिताः । तेरेत्यस्यार्थे किं यूयं तीर्णाः । नक्रेत्यस्यार्थे किं यूयं कृतयन्तः । पेनेत्यस्यार्थे किं यूयं पकयन्त इति ॥

अप्रयुक्ते दीर्घसञ्चवत् ॥ ४ ॥

यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घसञ्चवद्भक्षणेनानुविधेयाः । तद्यथा । दीर्घसञ्चाणि 15 चार्थशक्तिकानि चार्थसदस्त्रिकाणि च न चाद्यत्वे कश्चिदपि व्यवहरति केवलमृपिसंप्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते ॥

सर्वे देशान्तरे ॥ ५ ॥

सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरे प्रयुज्यन्ते । न चैत उपलभ्यन्ते । उपलब्धौ यत्नः क्रियतां महान्दि शब्दस्य प्रयोगविषयः । सप्तश्रीषा वसुमती त्रयो लौका- 20 अत्राग्रे वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा विभिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्म-सामवेद एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवभाषर्वणो वेदो वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः । एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमनुनि-शम्य सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रम् ॥ एतस्मिन्नितिमदिति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया वृद्ध्यन्ते । तद्यथा । शयतिर्गतिर्कर्मा 25 कम्बोजैत्रेव भाषितो भवति विकार एनमार्या भाषन्ते शय इति । हम्मतिः सुराष्ट्रेषु गन्ततिः पाचरमध्वेषु गमिमेत राार्याः प्रयुञ्जते । दानिर्लननार्थे प्राच्येषु दात्रमुदी-

च्येषु ॥ ये चाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते ।
 क । वेदे । यद्गो रेवती रेवत्यं तदुप । यन्मे नरः श्रुत्य ब्रह्म चक्र । यत्रा नश्रक्रा
 जरसं तनूनामिति ॥

✓ किं पुनः शब्दस्य ज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्रयोगे । कश्चात्र विशेषः ।

5 ज्ञाने धर्म इति चेतथाधर्मः ॥ ६ ॥

ज्ञाने धर्म इति चेतथाधर्मः प्राप्नोति । यो हि शब्दाश्ज्ञानात्यपशब्दानप्यसौ
 जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः । अथवा भूयानधर्मः
 प्राप्नोति । भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य शब्दस्य वह्नोऽपभ्रशाः ।
 तद्यथा । गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रशाः ॥

10 आचारे नियमः ॥ ७ ॥

आचारे पुनर्कर्षिर्नियम वेदयते । तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्न्त पराव-
 भृशुरिति ॥ अस्तु तर्हि प्रयोगे ।

प्रयोगे सर्वलोकस्य ॥ ८ ॥

यदि प्रयोगे धर्मः सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत । कथेदानीं भवतो मत्सरो
 15 यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत । न खलु कथिन्मत्सरः प्रयतानर्थक्यं तु
 भवति । फलवता च नाम यत्नेन भवितव्यं न च प्रयत्नः फलाद्यतिरेच्यः । ननु
 च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते न एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते ।
 व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते । दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणा अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः ।
 तत्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात् ॥ एव तर्हि नापि ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव ।
 20 किं तर्हि ।

शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्य वेदशब्देन ॥ ९ ॥

शास्त्रपूर्वरु यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते । तत्तुल्यं वेदशब्देन । वेदशब्दा
 अप्येवमभियदन्ति । योऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद । योऽग्नि नाचिकेतं
 चिनुमे य उ चैनमेवं वेद ॥ अपर आह । तत्तुल्यं वेदशब्देनेति । यथा वेदशब्दा
 25 नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्त्येव यः शास्त्रपूर्वक शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन
 युज्यत इति ॥ अथवा पुनरस्तु ज्ञान एव धर्म इति । ननु चोक्तं ज्ञाने धर्म इति

चेत्तथाधर्म इति । नैव दोष । शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तदस्माक
 प्रमाणम् । शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह नापशब्दज्ञाने ऽधर्मम् । यच्च पुनरशिष्टाप्र-
 तिपिद्ध नैव तदोपाय भवति नाभ्युदयाय । तथाया । शिक्तिहसितकण्डुयितानि नैव
 दोषाय भवन्ति नाप्यभ्युदयाय ॥ अथवाभ्युपाय एनापशब्दज्ञान शब्दज्ञाने । यो
 ऽपशब्दाञ्जानाति शब्दानप्यसो जानाति । तदेव ज्ञाने धर्म इति द्रुवतो ऽर्थादापन्न ५
 भवत्यपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति ॥ अथवा कूपखानकप्रदेतद्भविष्यति ।
 तथाया कूपखानक कूप खनन्यशपि मृदा पास्तुभिधावकीर्णो भवति सो ऽस्तु सजा-
 तास्तु तत एव त गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन
 योगो भवत्येवमिहापि यद्यप्यपशब्दज्ञाने ऽधर्मस्तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन
 स च दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति ॥ यदप्युच्यत आचारे 10
 नियम इति याज्ञे कर्मणि स नियम । एव हि भ्रूयते । यर्वाणस्तराणो नामर्पयो
 बभूवुः प्रत्यक्षधर्माण परापरज्ञा त्रिदितत्रेदितव्या अधिगतयाथानथ्या । ते तत्रभ-
 वन्तो यद्दानस्तद्दान इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तराण इति प्रयुञ्जते याज्ञे पुन-
 कर्मणि नापभापन्ते । ते पुनरक्षुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभापित ततस्ते पराभूता ॥

अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य क पदार्थ । सूत्रम् ।

15

सूत्रे व्याकरणे पष्ठचर्यो ऽनुपपन्नः ॥ १० ॥

सूत्रे व्याकरणे पष्ठचर्यो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रमिति । किं हि तदन्यत्सू-
 त्राद्याकरणं यस्याद सूत्रं स्यात् ॥

शब्दाप्रतिपत्ति ॥ ११ ॥

शब्दाना चाप्रतिपत्ति प्राप्नोति व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति । न हि सूत्र- 20
 न एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते । किं तर्हि । व्याख्यानतश्च । ननु च तदेव सूत्र विगृहीत
 व्याख्यान भवति । न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यान वृद्धि आत् ऐजिति । किं
 तर्हि । उदाहरण प्रत्युदाहरण वाक्याध्याहार इत्येतस्समुदित व्याख्यान भवति ॥
 एव तर्हि शब्द ।

शब्दे ल्युडर्थ ॥ १२ ॥

25

यदि शब्दो व्याकरण ल्युडर्थो नोपपद्यते । व्याक्रियते ऽनेनेति व्याकरणम् । न
 हि शब्देन किञ्चिद्व्याक्रियते । केन तर्हि । सूत्रेण ॥

भवे

भवे च तद्धितो नोपपद्यते* । व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति । न हि शब्दे,
भवो योगः । क्व तर्हि । सूत्रे ॥

प्रोक्तादयश्च तद्धिताः ॥ १३ ॥

5 प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते† । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । आपिशलम् ।
काशकृत्स्नमिति । न हि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः । किं तर्हि । सूत्रम् ॥ किमर्थमि-
दमुभयमुच्यते भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव भवे ऽपि
तद्धितश्चोदितः स्यात् । पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे तद्धित इति तत्पठितम् । तत
उत्तरकालमिदं दृष्ट प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः
10 सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ॥ अयं तावददोषो यदुच्यते शब्दे ल्युडर्थ इति । नावश्यं
करणाधिकरणयोरेव ल्युड्विधीयते । किं तर्हि । अन्येष्वपि कारकेषु कृत्यल्युटो बहु-
लम् [३ ३.११३] इति । तद्यथा । प्रस्कन्दनम् प्रपतनमिति ॥ अथवा शब्दैरपि शब्दा
व्याक्रियन्ते । तद्यथा । गोरित्युक्ते सर्वे संदेहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभ इति ॥ अयं
तर्हि दोषो भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । एवं तर्हि

15 लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् ॥ १४ ॥

लक्ष्य च लक्षण नैतत्समुदित व्याकरण भवति । किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च ।
शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम् । एवमप्ययं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तो ज्वयवे
नोपपद्यते । सूत्राणि चाप्यधीयान इष्यते वैयाकरण इति । नैप दोषः । समुदायेषु
हि शब्दाः प्रवृत्ता अत्रयत्रेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः ।
20 तेलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुरुः नीलः कृष्ण इति । एतद्यं समुदाये व्याक-
रणशब्दः प्रवृत्तो ऽत्रयवे ऽपि वर्तते ॥ अथवा पुनरस्तु सूत्रम् । ननु चोक्तं सूत्रे
व्याकरणे षष्ठ्यर्थो ऽनुपपन्न इति । नैप दोषः । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥
यदप्युच्यते शब्दाप्रतिपत्तिरिति न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्या-
नतश्चेति परिदत्तमेतत्तदेव सूत्रं त्रिगृहीत व्याख्यानं भवतीति । ननु चोक्तं न केवलानि
25 चर्चापदानि व्याख्यानं नृद्धिः आत् ऐजिति किं तर्हि उदाहरण प्रत्युदाहरण वाक्या-
ध्याहार इत्येतत्समुदिनं व्याख्यानं भवतीति । अविजानत एतदेव भवति । सूत्रत एव
हि शब्दान्प्रतिपद्यन्ते । आतथ सूत्रत एव यो सुत्रसूत्र कथयेन्नादो गृधेत ॥

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ।

वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः ॥ १८ ॥

वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः ॥ किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति ।
वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्ति-
प्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः । का पुनर्वृत्तिः । शास्त्रप्रवृत्तिः । अथ कः ५
समवायः । वर्णानामानुपूर्व्येण संनियेशः । अथ क उपदेशः । उच्चारणम् । कुत
एतत् । विशिष्टाकारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाहोपदिष्टा इमे वर्णा इति ॥

अनुबन्धकरणार्थश्च ॥ १९ ॥

अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । अनुबन्धानासङ्ख्यामीति । न
ह्यनुपदिश्य वर्णानुबन्धाः शक्या आसङ्गम् ॥ स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवा- 10
यार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च । वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थम् । प्रत्याहारो
वृत्त्यर्थः ॥

इष्टबुद्ध्यर्थश्च । इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः । इष्टान्यर्णान्भोत्स्य इति । न
ह्यनुपदिश्य वर्णानिटा वर्णाः शक्या विज्ञातुम् ।

इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घश्रुतानामप्युपदेशः 15
॥ १७ ॥

इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घश्रुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः ।
एवंगुणा अपि हि वर्णा इष्यन्ते ॥

आकृत्युपदेशात्सिद्धम् । आकृत्युपदेशात्सिद्धमेतत् । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्व-
मवर्णकुलं गृहीष्यति । तथेवर्णाकृतिः । तथेवर्णाकृतिः । 20

आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनः संवृता-
दयः । संवृतः कलो ध्मात् एणीकृतो ऽम्बूकृतो ऽर्धको मस्तो निरस्तः प्रगीत उ-
पगीतः द्विषणो रोमश इति ॥ अपर आह ।

मस्त निरस्तमधिलम्बित निर्हेतमम्बूकृतं ध्मात्तमथो विकम्पितम् । 25

संदष्टमेणीकृतमर्धक द्रुत त्रिकीर्णमेताः स्वरदोषभावना इति ॥

अतो ऽन्ये व्यञ्जनदोषाः ॥ नेप दोषः । गर्गादिविदादिपाठस्त्वृतादीनां निवृ-

न्तिर्भविष्यति । अस्त्यन्यद्गर्गादिविदादिपाठे प्रयोजनम् । किम् । समुदायानां साधु-
त्व यथा स्यादिति ॥ एवं तर्ह्यष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकलादिकामर्णस्य प्रत्यापत्तिं
वक्ष्यामि । सा तर्हि वक्तव्या ।

लिङ्गार्था नु प्रत्यापत्ति ।

5 लिङ्गार्था सा तर्हि भविष्यति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते ऽथैतर्ह्य-
नेकमनुबन्धशतं नोद्यार्थमित्संज्ञा च न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः । यदनुबन्धैः
क्रियते तत्कलादिभिः करिष्यते । सिध्यत्येवमपाणिनीय तु भवति ॥ यथान्यासमे-
वास्तु । ननु चोक्तमाकृत्युपदेशास्तिद्धमिति चेत्सवृतादीना प्रतिषेध इति । परिह-
तमेतद्गर्गादिविदादिपाठात्सवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । ननु चान्यद्गर्गादिविदा-
10 दिपाठे प्रयोजनमुक्तम् । किम् । समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं
तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते कलादयश्च निवर्त्यन्ते । कथं पुनरेकेन य-
त्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तद्यथा ।

आम्नाश्च सिक्ताः पितरश्च श्रीणिता इति ।

तथा वाक्यान्यपि द्विष्टानि भवन्ति । श्वेतो धावति । अलम्बुसानां यातेति ॥

15 अथवेद तावदय प्रष्टव्यः । केमे सवृतादयः भ्रूयेरन्निति । आगमेपु । आगमा-
शुद्धाः पठ्यन्ते । विकारेपु तर्हि । विकाराः शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रत्ययेषु तर्हि । प्र-
त्ययाः शुद्धाः पठ्यन्ते । धातुपु तर्हि । धातवो ऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रातिपदिकेषु
तर्हि । प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते । यानि तर्ह्यमहणानि प्रातिपदिकानि ।
एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वाज्ञानार्थं उपदेशः कर्तव्यः । शशः । पप इति मा भूत् ।
20 पलाशः । पलाप इति मा भूत् । मञ्चकः । मञ्जक इति मा भूत् ॥

आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः ।

उद्यार्थन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिबिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अ इ उण् ॥ १ ॥

अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः ॥ १ ॥

अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । आकारग्रहणार्थः । अकारः
सवर्णग्रहणेनाकारमपि यथा गृह्णीयात् । किं च कारणं न गृह्णीयात् । विचारभे-
दात् । किमुच्यते विचारभेदादिति न पुनः कालभेदादपि । यथैव ह्ययं विचारभिन्नः ६
एवं कालभिन्नो अपि । सत्यमेतत् । वक्ष्यति तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् [१. १. ९]
इत्यत्रास्यग्रहणस्य प्रयोजनमास्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसङ्गता भव-
न्तीति । यास्तथ पुनरस्यात्कालः । तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवा-
रभिन्नस्य ॥ किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत आहोस्वि-
त्सवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते । विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनम- 10
न्वाख्यायते । कथं ज्ञायते । यदयम् अ अ [८. ४. ६८] इत्यकारस्य विवृतस्य .
सवृत्ताप्रत्यापत्तिं ज्ञास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ।
किम् । अतिस्त्रुः अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादि-
त्येवमर्थ्या प्रत्यापत्तिः । नैतदस्ति । नैव लोके न च वेदे ङकारो विवृतो अस्ति । कस्तर्हि ।
संवृतः । यो अस्ति स भविष्यति । तदेतत्प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति विवृ- 15
त्स्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति ॥ कः पुनरत्र विशेषो विवृतस्योप-
दिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते सवृतस्योपदिश्यमानस्य वा विवृतोपदेशश्चोद्ये-
तेति । न खलु कश्चिद्विशेषः । आहोपुरुषिकामात्र तु भवानाह सवृतस्योपदिश्यमा-
नस्य विवृतोपदेशश्चोद्यत इति । यय तु नृमो विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनम-
न्वाख्यायत इति ॥ 20

तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः ॥ २ ॥

तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः ।
कान्यत्र । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य । किं प्रयोजनम् । सवर्णग्रहणार्थः ।
आक्षरसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । विचार-
भेदादेव ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादिस्यस्य ग्रहण- 25
मिति यदयमकः सवर्णं दीर्घः [६. १. १०१] इति प्रत्याहारे ङो ग्रहणं करोति ।
कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्गुणपत्समवस्थानमस्ति ।
नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यस्याक्षरसमा-

सायिकेन ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत्स्यात् । खट्वाढकम् मालाढकमिति । सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति । तस्माद्विवृतोपदेशः कर्तव्यः ॥ क एष यत्नश्चोच्यते विवृतोपदेशो नाम । विवृतो योपदिश्येत संवृतो या को न्वत्र विशेषः । स एष सर्व एवमर्थो यत्नो यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशश्चोच्यते । तद्गुरु भवति ।

५ तस्माद्भक्तव्यं धात्वादिस्यथ विवृत इति ॥

दीर्घप्लुतवचने च संवृतानिवृत्त्यर्थः ॥ ३ ॥

दीर्घप्लुतवचने च संवृतानिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः कर्तव्यः । दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा भूतामिति । वृक्षाभ्याम्* देवदत्तारां इति ॥ नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः । को तर्हि । विवृतौ । यौ स्तस्तौ भविष्यतः ॥

10

स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम् ।

संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत् । अनुस्वारो यथा यणम् । तद्यथा । सय्यन्ता सय्यत्सरः यक्षोक्तम् तक्षोक्तमिति । अनुस्वारः स्थानी यणमनुनासिकं प्रकल्पयति † ॥ विषम उपन्यासः । युक्तं यत्सतस्तत्र प्रकृतिर्भवति सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः । को 15 तर्हि । विवृतौ । यौ स्तस्तौ भविष्यतः ॥ एवमपि कुत एतत्तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतो न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्यातामीकार ऊकारो वेति । वक्ष्यति स्थाने ऽन्तरतमः [१.१.५०] इत्यत्र स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणस्य प्रयोजनं यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् ॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात् ॥ ४ ॥

20 तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्य च्यौ [७.४.३२] यस्येति च [६.४.१४८] । किं कारणम् । अनण्त्वात् । न ह्येते ङो ये ञुवृत्तौ । के तर्हि । ये ऽक्षरसमाहाय उपदिश्यन्ते ॥

एकत्वादकारस्य सिद्धम् ॥ ५ ॥

एको ऽयमकारो यथाक्षरसमाहाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादिस्यः ॥

25

अनुबन्धसंकरस्तु ॥ ६ ॥

अनुबन्धसंकरस्तु प्राप्नोति । कर्मण्यण् [३.२.१] आतो ञुपसर्गे कः [३.२.३] इति के ऽपि गित्कर्तं प्राप्नोति ॥

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भविष्यति । तत्र को दोषः । किरिणा गिरिणे-
त्येकाज्जलक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति* । इह न घटेन तरति घटिक इति व्यञ्जक्षणस्य
प्राप्नोति ॥

द्रव्यवचोपचाराः ॥ ८ ॥

5

द्रव्यवचोपचाराः प्राप्नुवन्ति । तद्यथा । द्रव्येषु नैकेन घटेनानेको युगपत्कार्यं
करोति । एवमिममकारं नानेको युगपदुच्चारयेत् ॥

विपयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् ॥ ९ ॥

यदयं विपये विपये नानालिङ्गमकारं करोति कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे क इति
तेन ज्ञायते नानुबन्धसंकरोऽस्तीति । यदि हि स्यान्नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् । 10
एकमेवायं सर्वगुणमुच्चारयेत् ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । इत्संज्ञाप्रकूप्यर्थमेतत्स्यात् ।
न ह्ययमनुबन्धैः शल्यकवच्छेद्य उपचेतुम् । इत्संज्ञायां हि दोषः स्यात् । आयम्य
हि द्वयोरित्संज्ञा स्यात् । कयोः । आद्यन्तयोः ॥ एतं तर्हि विपयेण तु पुनर्लिङ्ग-
करणात्सिद्धम् । यदयं विपये विपये पुनर्लिङ्गमकारं करोति प्राग्दीप्यतोऽण् [४. १.
८३] शिवादिभ्योऽण् [११२] इति तेन ज्ञायते नानुबन्धसंकरोऽस्तीति । यदि 15
हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् ॥ अथवा पुनरस्तु विपयेण तु नानालिङ्गक-
रणात्सिद्धमित्येव । ननु चोक्तमित्संज्ञाप्रकूप्यर्थमेतत्स्यादिति । नैप दोषः । लोकत
एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके कथिद्देवदत्तमाह । इह मुण्डो भव । इह जटी भव ।
इह शिखी भवेति । यद्विज्ञो यत्रोच्यते तद्विज्ञस्तत्रोपतिष्ठते । एवमयमकारो
यद्विज्ञो यत्रोच्यते तद्विज्ञस्तत्रोपस्थास्यते ॥ यदप्युच्यत एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुप- 20
पत्तिरिति ।

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तिसंख्यानात् ॥ १० ॥

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तेः संख्यानादनेकाच्च भविष्यति । तद्यथा । सप्तदश
सामिधेन्यो भवन्तीति त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाभित्यावृत्तितः सप्तदशत्वं भवति ।
एवमिहाप्यावृत्तितोऽनेकाच्च भविष्यति । भवेदावृत्तितः कार्यं परिदत्तम् । इह तु 25
खलु किरिणा गिरिणेत्येकाज्जलक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्येव । एतदपि सिद्धम् ।
कथम् । लोकतः । तद्यथा । लोक ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैरुशः सहस्रकृन्वो

दच्चा तथा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्नाः । एवमिहाप्यनेकाच्छ्रं भविष्यति ॥
यदप्युच्यते द्रव्यत्रयोपचाराः प्राप्नुवन्तीति भवेद्यदसंभवि कार्यं तन्नानेको युगपत्कु-
र्याद्यत्तु खलु संभवि कार्यमनेको अपि तद्युगपत्करोति । तद्यथा । घटस्य दर्शनं
स्पर्शनं वा । संभवि चेदं कार्यमकारस्योच्चारणं नामानेको अपि तद्युगपत्करिष्यति ॥

5 आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् ॥ ११ ॥

आन्यभाव्यं त्वकारस्य । कुतः । कालशब्दव्यवायात् । कालव्यवायाच्छब्द-
व्यवायाच्च । कालव्यवायात् । दण्ड अग्रम् । शब्दव्यवायात् । दण्डः । न चैकस्या-
त्मनो व्यवायेन भवितव्यम् । भवति चेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य ॥

युगपच्च देशपृथक्कदर्शनात् ॥ १२ ॥

- 10 युगपच्च देशपृथक्कदर्शान्मन्यामह आन्यभाव्यमकारस्येति । यदयं युगपदेश-
पृथक्केपूपलभ्यते । अश्वः अर्कः अर्थ इति । न ह्येको देवदत्तो युगपत्सुग्रे च भवति
मथुरायां च ॥ यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिरत्स्युः । तद्यथा । शकुनय आशुगा-
मित्वात्पुरस्तादुत्पतिताः पश्चाद्दृश्यन्ते । एवमयमकारो द इत्यत्र वृष्टो ण्ड इत्यत्र
दृश्यते । नैव शक्यम् । अनित्यत्वमेव स्यात् । नित्याश्च शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु
15 कूटस्यैरविच्छालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । यदि चायं द इत्यत्र
वृष्टो ण्ड इत्यत्र दृश्येत नार्यं कूटस्यः स्यात् ॥ यदि पुनरिमे वर्णा आदित्य-
त्स्युः । तद्यथा । एक आदित्यो ज्ञेकाधिकरणस्यो युगपदेशपृथक्केपूपलभ्यते । वि-
पम उपन्यासः । नैको द्रष्टादित्यमनेकाधिकरणस्यं युगपदेशपृथक्केपूपलभते ऽकार
पुनरुपलभते । अकारमपि नोपलभते । किं कारणम् । श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्माद्यः
20 प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्द एकं च पुनराकाशम् । आकाशदेशा
अपि यद्यत् । यावता बहवस्तस्मादान्यभाव्यमकारस्य ॥

आकृतिग्रहणात्सिद्धम् ॥ १३ ॥

अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं गृहीष्यति । तथेवर्णाकृतिः । तथेवर्णाकृतिः ॥

तद्वच्च तपरकरणम् ॥ १४ ॥

- 25 अयं च कृत्वा तपराः क्रियन्ते । आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति । ननु च सय-
र्णमग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रियेरन् । प्रत्याख्यायते तत्सयर्णे ऽण-
मपरिभाष्यमाहृतिपङ्गादगन्यत्वात्तेति ॥

हत्प्रहणेषु च ॥ १५ ॥

किम् । आकृतिप्रहणात्सिद्धमित्येव । श्लो श्लो [८.२.२६] । अवात्ताम्
अवात्तम् अवात्त । यत्रैतन्नास्त्यणस्यर्णान्गृह्णातीति ॥

रूपसामान्याद्वा ॥ १६ ॥

रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा । तानेव शाटकानाञ्छादयामो ये मथुरा- ५
याम् । तानेव शालीन्मुञ्जमहे ये मगधेषु । तदेवेदं भवतः कार्यापणं यन्मथुरायां
गृहीतम् । अन्यस्मिन्धान्यस्मिन्ध रूपसामान्यात्तदेवेदमिति भवति । एवमिहापि रूप-
सामान्यात्सिद्धम् ॥

ऋ लृक् ॥ २ ॥

लृकारस्योपदेशः किमर्थः । किं विशेषेण लृकारोपदेशश्चोद्यते न पुनरन्ये- 10
पामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्येत । यदि किञ्चिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्त्यू-
कारोपदेशस्यापि तद्भविष्यतीति । को वा विशेषः । अयमस्ति विशेषः । अस्य
लृकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयो यथापि प्रयोगविषयः सोऽपि कूपिस्यस्य
कूपेश्च लृत्वमसिद्धम्* । तस्यासिद्धत्वाद्लृकारस्यैवाच्कार्याणि भविष्यन्ति नार्य लृका-
रोपदेशेन ॥ अत उत्तरं पठति ।

15

लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणश्रुत्याद्यर्थः ॥ १ ॥

लृकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दाद्योऽशक्तिजानुकरणार्थः श्रुत्याद्यर्थश्च ।
यदृच्छाशब्दार्थस्तावत् । यदृच्छया कश्चिद्भूतको नाम तस्मिन्चकार्याणि यया स्युः ।
दभ्युतकाय देहि । मभ्युतकाय देहि । उदुदुतको जगत् । प्रत्युदुतको जगत् ।
चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्च- 20
तुर्याः ॥ अशक्तिजानुकरणार्थः । अशक्त्या कयाचिद्ब्राह्मण्या कृतक इति प्रयोक्त-
व्य लृक्तक इति प्रयुक्तम् । तस्यानुकरणं ब्राह्मण्युक्तक इत्याह कुमार्युक्तक इत्या-
हेति ॥ श्रुत्याद्यर्थश्च लृकारोपदेशः कर्तव्यः । के पुनः श्रुत्यादयः । श्रुतिद्विर्चन-
स्वरिताः । क्लृप्तशिखा† । क्लृप्तः‡ । प्रक्लृप्तः§ । श्रुत्यादिषु कार्येषु कूपेर्लृत्वं सिद्धं

तस्य सिद्धत्वादकार्याणि न सिध्यन्ति । तस्माद्दूकारोपदेशः क्रियते ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ।

न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु ॥ २ ॥

न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य भावात्कल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्ते । ऋतक एवासौ 5 न लतक इति ॥ अपर आह । न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितो ऽस्ति स कल्पयितव्यः साधुः संज्ञादिषु- । ऋतक एवासौ न लतकः ॥ अयं तर्हि यदृच्छाशब्दो ऽपरिहार्यः । लफिडः लफिडुः । एषो ऽप्युफिडः ऋफिडुश्च । कथम् । अतिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते फिडाफिडावौणादिकौ प्रत्ययौ । त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः । जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छाशब्दाः ॥ अन्यथा कृत्वा प्रयोजन- 10 मुक्तमन्यथा कृत्वा परिहारः । सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तं न सन्तीति परिहारः । समाने चार्थे शास्त्रान्वितो ऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति । तद्यथा । देवदत्तशब्दो देवदिष्णशब्दं निवर्तयति न गाव्यादीन् । नैष क्षीपः । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति ॥

अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिपिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ ३ ॥

15 अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति । अशिष्टाप्रतिपिद्धस्य वा नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय । यथा लौकिकवैदिकेषु । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावत् । य एवमसौ ददाति य एवमसौ यजते य एवमसावधीत इति तस्यानुकुर्वन्दद्याच्च यजेत चाधीयीत च सो ऽप्यभ्युदयेन युज्यते । वेदे ऽपि । य एवं विश्वसृजः सच्चाण्यध्यासत इति तेषामनुकुर्वन्स्तच्चाण्यध्यासीत सो ऽप्यभ्यु- 20 दयेन युज्यते ॥ अशिष्टाप्रतिपिद्धम् । य एवमसौ हिङ्गति य एवमसौ हसति य एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन्हिङ्गेषु हसेच्च कण्डूयेच्च नैव तद्दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय ॥ यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्त्येवमसौ सुरां पिवतीति तस्यानुकुर्वन्ब्राह्मणं हन्या- ह्युरां वा पिबेत्सो ऽपि मन्ये पतितः स्यात् । विषम उपन्यासः । यथैवं हन्ति यश्चानुहन्त्युभौ तौ हतः । यश्च पिबति यश्चानुपिबत्युभौ तौ पिबतः । यस्तु खल्वेव- 25 मसौ ब्राह्मणं हन्त्येवमसौ सुरां वा पिबतीति तस्यानुकुर्वन्ब्राह्मणानुलिप्तो मात्यगुण- कण्ठः कदलीस्तम्भं तिन्द्यात्पयो वा पिबेन्न स मन्ये पतितः स्यात् । एचमिहापि य एवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्त इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत सो ऽप्यपशब्दभाक्स्यात् । अयं त्वन्यो ऽपशब्दपर्ययः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न चापशब्दपर्ययः ।

शब्दो ऽपशब्दो भवति । अवश्यं चैतदेवं विशेयम् । यो हि मन्यते ऽपशब्दपदार्थकः
 शब्दो ऽपशब्दो भवतीत्यपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः स्यात् । न सैषो ऽपशब्दः ॥
 अयं सत्वपि भूयोऽनुकरणशब्दोऽपरिहार्यो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । साधुकारमधीते ।
 मधुकारमधीते इति । कस्यस्य पुनरेतदनुकरणम् । कूपिस्यस्य । यदि कूपिस्यस्य
 कूपेश लक्ष्मसिद्धं तस्यासिद्धत्वाद्कार एवाच्छार्याणि भविष्यन्ति । भवेत्तदर्थेन नार्थः ६
 स्यात् । अयं स्वल्पः कूपिस्यपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः ।
 इदमवश्यं यस्तव्यं प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । हिः पचन्त्व-
 त्याह । तिडतिडः [८. १. २८] इति निघातो यथा स्यात् । अग्नी इत्याह । ईदूदेहि-
 वचनं प्रगृह्यम् [१. १. ११] इति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् । यदि प्रकृतिवदनुकरणं
 भवतीत्युच्यते ऽपशब्द एयासौ भवति कुमार्यूतक इत्याह ब्राह्मण्यूतक इत्याह । 10
 अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः । न चापशब्दः प्रकृतिः । न ह्यपशब्दा उपदिश्यन्ते न
 चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति ॥

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रुत्यादयः ॥ ४ ॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति भ्रुत्यादयो ऽपि भविष्यन्ति । यद्येकदेशविकृत-
 मनन्यवद्भवतीत्युच्यते राज्ञः क च [४. २. १४०] राजकीयम् अहोपो ऽनः 15
 [६. ४. १३४] इति लोपः प्राप्नोति । एकदेशविकृतमनन्यवत्पृष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्ष्या-
 मि । यदि पृष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते क्लृप्तशिख इति भ्रुतो न प्राप्नोति । न ह्यत्र ऋकारः
 पृष्ठीनिर्दिष्टः । कर्त्तारि । रेफः । ऋकारो ऽप्यत्र पृष्ठीनिर्दिष्टः । कथम् । अविभक्तिको
 निर्देशः । कृप उः रः लः कृपो रो लः [८. २. १८] इति । अथवा पुनरस्त्ववि-
 शेपेण । ननु चोक्त राज्ञः क च राजकीयम् अहोपो ऽन इति लोपः प्राप्नोतीति । 20
 नैप होपः । वक्ष्यत्येतत् । आदीनां प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थ-
 मिति* । तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अहोपो ऽनो नकारान्तस्येति ॥ इह तर्हि
 क्लृप्तशिख इत्यनृत इति प्रतिषेधः प्राप्नोति† ।

स्वल्पप्रतिषेधाच्च ॥ ५ ॥

स्वल्पप्रतिषेधाच्चैतस्तिध्यति । गुरोररवत् इति वक्ष्यामि । यद्यरवत् इत्युच्यते होतृ 25
 ऋकार होतृकार अत्र न प्राप्नोति । गुरोररवतो ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि ॥ स एष
 सूत्रभेदेन लकारोपदेशः भ्रुत्यादर्थः सन्प्रत्याख्यायते सैषा महतो वंशस्तम्बाह-
 दानुकृष्यते ॥

ए ओङ् ॥ ३ ॥ ऐ औच् ॥ ४ ॥

इदं विचार्यते । इमानि संध्यक्षराणि तपराणि वोपदिश्येरन् । एत् ओत्ङ् ।
एत् औत्च् इति । अतपराणि वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विशेषः ।

संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम् ॥ १ ॥

5 संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं कर्तव्यम् ॥

धृत्यादिष्वत्रिष्विधिः ॥ २ ॥

धृत्यादिष्वजाश्रयो विधिर्न सिध्यति । गोत्रात् नौत्रात् इत्यत्रानचि च [८. ४.
५७] इत्यत्र उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति । इह च प्रत्यङ्ङे इति-
कायन उदङ्ङौऽपगव इत्यचि [८. ३. ३२] इति ङमुप्न प्राप्नोति ॥

10 सुतसंज्ञा च ॥ ३ ॥

सुतसंज्ञा च न सिध्यति । ऐत्तिकायन औऽपगव । ऊकालो ङङ्ङस्यदीर्घसुतः
[१. २ २७] इति सुतसंज्ञा न प्राप्नोति ॥ सन्तु तर्ह्यतपराणि ।

अतपर एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ ४ ॥

यद्यतपराण्येच इग्घ्रस्वादेशे [१. १. ४८] इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
15 एचो इस्वादेशशासनेष्वर्ध एकारो ऽर्ध ओकारो वा मा भूदिति । ननु च यस्यापि
तपराणि तेनाप्येतद्वक्तव्यम् । इमावैचौ समाहारवर्णी मात्रावर्णस्य मात्रावर्णो-
वर्णयोस्तयोर्इस्वादेशशासनेषु कदाचिदवर्णः स्यात्कदाचिदिवर्णोवर्णी मा कदाचि-
दवर्णं भूदिति । प्रत्याख्यायत एतन् । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । यदि प्रत्याख्यानपक्ष
इदमपि प्रत्याख्यायते । सिद्धमेडः सस्थानत्वादिति । ननु चैडः सस्थानतरावर्ध
20 एकारो ऽर्ध ओकारश्च । न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् ।
ननु च भोदङ्ङानां सात्यमुधिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधीयते ।
सुजाते ए अश्वस्तनूते । अध्वर्यो ओ अत्रिभिः सुतम् । शुक्र ते ए अन्यद्यजतं ते ए
अन्यदिति । पार्थदकृतिरेषा तत्रभवतां नैव हि लोके नान्यस्मिन्वेदे ऽर्ध एकारो ऽर्ध
ओकारो वास्ति ॥

25 एकादेशे दीर्घग्रहणम् ॥ ५ ॥

एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । आहुणो [६. १. ८७] दीर्घः । वृद्धिरेचि [८८]

दीर्घ इति । किं प्रयोजनम् । आन्तर्यतत्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा
 आदेशा मा भवन्मिति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वोदकम् । खट्वा ईपा
 खट्वेपा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा
 ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगवः ॥ तर्त्तर्हि दीर्घमहणं
 कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । अकः सवर्ण एको भवति । 5
 ततो दीर्घः । दीर्घश्च स भवति यः स एकः पूर्वपरयोरित्येवं निर्दिष्ट इति* । इहापि
 तर्हि प्राप्नोति । पशुम् विद्धम् पचन्तीति । नैप दोषः । इह तावत्पशुमित्यम्येक
 इतीयता सिद्धम् । सो ऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वमहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं
 यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्यथा स्यादिति । विद्धमिति पूर्व इत्ये-
 चानुवर्तते† । अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति 10
 यदयं हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति‡ । पचन्तीत्यतो गुणे पर इती-
 यता सिद्धम् । सो ऽयमेवं सिद्धे सति यद्रूपमहणं करोति॥ तस्यैतत्प्रयोजनं
 यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यादिति ॥ इह तर्हि खट्वृश्यः
 मालृश्य इति दीर्घवचनादकारो नानान्तर्यादेकारौकारौ न । तत्र को दोषः । विगृही-
 तस्य भवणं प्रसज्येत । न द्रूमो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । किं तर्हि । 15
 यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । क्व च क्रियमाणे न दोषः । संज्ञाविधौ ।
 वृद्धिरादेज् [१.१.१] दीर्घः । अदेङ्गुणो [२] दीर्घ इति ॥ तर्त्तर्हि दीर्घमहणं
 कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कस्मादेवान्तर्यतत्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रच-
 तुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सो ऽयं तपरः ।
 नेत्याह । नादपि परस्तपर इति । यदि तादृषि परस्तपर ऋदोरप् [३.३.५७] 20
 इतीदेष स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैप तकारः । कस्त-
 र्हि । दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसिद्धार्थस्तकारो
 दकारो ऽपि । अथ मुखह्रस्वार्थस्तकारो दकारो ऽपि ॥

इदं विचार्यते । य एते वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतय एतेषामवयव-
 महणेन महणं स्याद्वा न वेति । कुतः पुनरियं विचारणा । इह समुदाया अप्युपदि- 25
 श्यन्ते ऽवयवा अपि । अभ्यन्तरश्च समुदाये ऽवयवः । तथाया । वृक्षः प्रचलन्सहा-
 ययवैः प्रचलति । तत्र समुदायस्यस्यावयवस्यावयवमहणेन महणं स्याद्वा न वेति
 जायते विचारणा । कश्चात्र विशेषः ।

वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रति-
षेधः । अमे इन्द्रम् । वायो उदकम् । अकः सवर्णे दीर्घः [६.१.१०१] इति
दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

5

दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

दीर्घे ह्रस्वाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेधः । ग्रामणीः । आलूय । प्रलूय ।
ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक्प्राप्नोति* । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
न दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवतीति यदयं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति* । नैतदस्ति ज्ञापकम् ।
अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । पदान्ताद्वा [६.१.७६] इति
10 विभाषां वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति । इतरथा हि दीर्घात्पदान्ता-
द्वेत्येय नूयान् ॥ इह तर्हि खट्वाभिः मालाभिः अतो भिन्न ऐस् [७. १. ९] इत्ये-
स्भावः प्राप्नोति । तपरकरणसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥ इह तर्हि याता वाता अतो
लोप आर्धधातुके [६.४.४८] इत्यकारलोपः प्राप्नोति । ननु चात्रापि तपरकरण-
सामर्थ्यादेव न भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम् । किम् । सर्वस्य लो-
15 पो मा भूदिति । अथ क्रियमाणे ऽपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्माच्च भवति ।
परलोपस्य स्यानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्थस्या-
कारस्य लोपो भवतीति यदयमातो ऽनुपसर्गे कः [३.२.३] इति ककारमनुबन्धं
करोति । कथं कृत्रा ज्ञापकम् । कित्करण एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा
स्यादिति* । यदि चाकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात्कित्करणमनर्थकं स्यात् ।
20 परस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्यात् गोदः क-
म्बलद इति । पश्यति ट्वाचार्यो नाकारस्थस्याकारस्य लोपो भवतीत्यतः ककार-
मनुबन्धं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् । तुन्दशोकयोः परिमृ-
जापनुदोः [३.२.५] इति । यत्तर्हि गापोटक् [३.२.८] इत्यनन्यार्थं ककारमनु-
बन्धं करोति ॥

25

एकवर्णवच ॥ ८ ॥

एकवर्णवच दीर्घो भवतीति यत्तद्व्यम् । किं प्रयोजनम् । याचा तरतीति
ष्यन्तक्षणटन्मा भूदिति* । इह च याचो निमित्तं तस्य निमित्तं संयोगोत्पत्ती

[९ १.३८] इति व्यञ्जलक्षणो यन्मा भूदिति* । अत्रापि गोनौमहण† श्लोक सी-
र्षाद्यञ्जलक्षणो विधिर्न भवतीति ॥ अयं तु सर्वेषामेव परिहारः ।

नाव्यपवृक्तस्यावयवे तद्विधिर्यथा ब्रव्येषु ॥ ९ ॥

नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाभयो विधिर्भवति यथा ब्रव्येषु । तद्यथा ब्रव्येषु ।
सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति न सप्तदशारत्निमात्र काष्ठममावभ्याधीयते । 5
विषम उपन्यासः । प्रत्युचं चैव हि तत्कर्म चोद्यते ऽसंभवश्चाग्नौ वेद्यां च ॥
यथा तर्हि सप्तदश प्रादेशमात्रीराश्वत्यीः समिधो ऽभ्यादधीतेति न सप्तदशप्रादेशमात्र
काष्ठमभ्याधीयते । अत्रापि प्रतिप्रणव चैतत्कर्म चोद्यते तुल्यश्चासमवो ऽग्नौ वेद्यां
च ॥ यथा तर्हि तैल न विक्रेतव्य मास न विक्रेतव्यमिति व्यपवृक्तं च न विक्री-
यते ऽव्यपवृक्तं च गावश्च सर्पपाश विक्रीयन्ते । तथा लोमनख सृष्ट्वा शौच कर्त- 10
व्यमिति व्यपवृक्तं सृष्ट्वा नियोगत कर्तव्यमव्यपवृक्ते कामचार ॥ यत्र तर्हि
व्यपवर्गो ऽस्ति । क्व च व्यपवर्गो ऽस्ति । सध्यक्षरेषु ।

सध्यक्षरेषु विवृतत्वात् ॥ १० ॥

यद्वावर्णं विवृततरं तदन्यस्मादवर्णाद्ये अपीवर्णोवर्णे विवृततरे ते अन्याभ्या-
मिवर्णोवर्णाभ्याम् ॥ 15

अथवा पुनर्न गृह्यन्ते ।

अग्रहणं चेन्नुद्धिधिलादेशविनामेऽवृकारग्रहणम् ॥ ११ ॥

अग्रहणं चेन्नुद्धिधिलादेशविनामेऽवृकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मान्नुद्धिहल-
[७ ४ ७१] ऋकारे चेति यत्कव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आनृधनुः आनृधुरिति ।
यस्य पुनर्गृह्यन्ते द्विहल इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न 20
दोषः । द्विहल्ग्रहणं न करिष्यते । तस्मान्नुद्धिभवतीत्येव । यदि न क्रियत आटतु
आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति । अत्रोतिग्रहणं‡ नियमार्थं भविष्यति । अत्रोतेरेवावर्णोप-
धस्य नान्यस्यावर्णोपधस्येति ॥ लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । कृपो रो ल
[८ २.१८] ऋकारस्य चेति यत्कव्यम् । इहापि यथा स्यात् । कृषः कृषवा-
निति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते र इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न 25
दोषः । ऋकारो ऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । कृप उः रः

लः कृपो रो ल इति । अथवोभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते । रभ्रुतेर्लभ्रुतिर्भव-
तीति ॥ विनाम ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । रपाभ्यां नो णः समानपदे [८.४.१]
ऋकाराच्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । मातृणाम् पितृणामिति । यस्य पुनर्गृ-
ह्यन्ते रपाभ्यामित्येव तस्य सिद्धम् । न सिध्यति । यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्तेन व्यव-
5 हितत्वाच्च प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अड्यव्याय* इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । वर्ण-
कदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चापि
रेफात्परं भक्तेर्न तत्कचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते ।
रपाभ्यां नो णः समानपदे । ततो व्यवाये । व्यवाये च रपाभ्यां नो णो भवतीति ।
ततो ऽट्कुप्वाडुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । एतैरेवाक्षर-
10 समासाधिकैर्व्यवाये नान्यैरिति ॥ यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येव न दोषः । आ-
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्वृकारान्नो णत्वमिति यदयं शुभादिषु नृनमनशब्दं पठति ।
नैतदस्ति ज्ञापकम् । वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात् । नानमनिः । यत्तर्हि तृप्नोतिशब्दं पठति ।
यच्चापि नृनमनशब्दं पठति । ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यादिति । वहिरङ्गा वृद्धिर-
न्तरङ्गं णत्वम् । असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अथवोपरिष्ठाद्योगविभागः करि-
15 ष्यते । ऋतो नो णो भवति । ततश्चन्दस्यवग्रहात् । ऋत इत्येव ॥

पुत्रावैच इदुतौ ॥ १२ ॥

एतच्च वक्तव्यम् । यस्य पुनर्गृह्यन्ते गुरोटेरित्येव द्रुत्या तस्य सिद्धम् ॥ यस्यापि
न गृह्यन्ते तस्याप्येव न दोषः । क्रियत एतद्व्यास एव ॥

तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः ॥ १३ ॥

20 तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाभयो विधिर्न सिध्यति । कुक्कुटः पिप्पलः पित्त-
मिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । यस्यापि न
गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । कथम् । मात्राकालो ऽत्र गम्यते
न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञानुम् । यद्यपि तावद्-
धैतत्त्वयते वक्तुं यधैतदस्त्यणस्यर्णान्गृह्णातीतीह तु कथं सद्यन्ता सद्यत्सरेः यद्वो-
25 कम् तद्वोकमिति यधैतदस्त्यणस्यर्णान्गृह्णातीति । अत्रापि मात्राकालो गृह्यते न च
मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञानुमस्य कथं शक्यं प्रति-
पशुम् ॥

ह य व रट् ॥ ५ ॥

सर्वे वर्णा सकृदुपदिष्टा । अय हकारो द्विरुपदिश्यते पूर्वधैव परश्च । यदि
पुन पूर्व एवोपदिश्येत पर एव वा । कश्चान्न विशेष ।

हकारस्य परोपदेशे ऽद्ग्रहणेषु हग्रहणम् ॥ १ ॥

हकारस्य परोपदेशे ऽद्ग्रहणेषु हग्रहण कर्तव्यम् । आतो ऽटि नित्यम् [८ ३. ३] 5
शशब्दे ऽटि [८ ४ ६३] दीर्घादटि समानपादे [८ ३ ९] हकारे चेति वक्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात् । महौ हि स ॥

उत्त्वे च ॥ २ ॥

उत्त्वे च हकारग्रहण कर्तव्यम् । अतो रोरप्रुतादभुते [६ १ ११३] हशि च
[११४] हकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । पुरुषो हसति । ब्राह्मणो 10
हसतीति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वोपदेश ।

पूर्वोपदेशे किञ्चक्सेद्विधयो झलप्रहणानि च ॥ ३ ॥

यदि पूर्वोपदेश किञ्च विधेयम् । क्षिहित्वा जेहित्वा । सिञ्जिहिपति सिञ्जे-
हिपति । रलो व्युपधाद्दलादे [१ २ २६] इति किञ्च न प्राप्नोति ॥ कसविधि ।
कसश्च विधेय । अधुक्षत् अलिक्षत् । शल इगुपधादनिट क्स [३ १ ४६] 15
इति कसो न प्राप्नोति ॥ इङ्गिधि । इट् च विधेय । रुदिहि स्वपिहि । बलादिल-
क्षण इणन प्राप्नोति* ॥ झलप्रहणानि च । किम् । अहकाराणि स्यु । तत्र को
दोष । झलो झलि [८ २ २६] इतीह न स्यात् । अदाग्धाम् अदाग्धम् ॥
तस्मात्पूर्वधैवोपदेशेऽव्य परश्च । यदि च किञ्चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्रा
प्युपदेश कर्तव्य ॥

20

इद विचार्यते । अय रेफो यकारवकाराभ्या पूर्व एवोपदिश्येत ह र य षडिति
पर एव वा यथान्यासमिति । कश्चान्न विशेष ।

रेफस्य परोपदेशे ऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध ॥ ४ ॥

रेफस्य परोपदेशे ऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णाना प्रतिषेधो वक्तव्य । अनुनासिक-
स्य । स्वर्नयति प्रातर्नयतीति यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वा [८ ४ ४६] इत्यनुना- 25

सिकः प्राप्नोति ॥ द्विर्वचनस्य । मद्रहृदः मद्रहृद इति यर इति द्विर्वचनं प्राप्नोति* ॥
 परसवर्णस्य । कुण्डं रयेन । वनं रयेन । अनुस्वारस्य ययि [८. ४. ५८] इति
 परसवर्णः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ।

पूर्वोपदेशे किञ्चप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च ॥ ५ ॥

5 यदि पूर्वोपदेशः किञ्चं प्रतिषेध्यम् । देवित्वा दिदेविपति । रलो व्युपधान्
 [१. २. २६] इति किञ्चं प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते रलः व्युपधादिति ।
 किं तर्हि । रलः अब्ब्युपधादिति । किमिदमब्ब्युपधादिति । अवकारान्ताद्ब्युपधा-
 दब्ब्युपधादिति ॥ व्यलोपवचनं च । व्योश्च लोपो वक्तव्यः । गौधेरः । पचेरन्
 यजेरन् । जीवे रदानुक् जीरदानुः । वलीति लोपो न प्राप्नोति । नैष दोषः । रेफो ऽप्यत्र
 10 निर्दिश्यते । लोपो व्योर्वलीति रेफे च वलि चेति ॥ अथवा पुनरस्तु परोप-
 देशः । ननु घोक्तं रेफस्य परोपदेशे ऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति ।
 अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः । रेफोऽम्भणां सवर्णा न सन्ति ।
 द्विर्वचने ऽपि नैमौ रहौ कार्य्यणौ द्विर्वचनस्य । किं तर्हि । निमित्तमिमौ रहौ
 द्विर्वचनस्य । तद्यथा । ब्राह्मणा भोज्यन्तां मातरकौण्डिन्यौ परिवोविष्टामिति नेदानीं
 15 तौ भुञ्जान्ते ॥

इदं विचार्यते । इमे ऽयोगवाहा न क्वचिदुपदिश्यन्ते भ्रूयन्ते च तेषां कार्य्यार्थ
 उपदेशः कर्तव्यः । के पुनरयोगवाहाः । विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वा-
 रानुनासिकययमाः । कथं पुनरयोगवाहाः । यदयुक्ता वहन्त्यनुपदिष्टाश्च भ्रूयन्ते ॥
 क्व पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः ।

अयोगवाहानामद्गुणत्वम् ॥ ६ ॥

20 अयोगवाहानामद्गुणपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । णत्वम् । उरःकेण
 उरःपेण । अद्ध्यवाय इति णत्वं सिद्धं भवति ॥

शर्पु जडभावपत्वे ॥ ७ ॥

शर्पुपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । जडभावपत्वे । अयमुष्णिग्रूपध्मा-
 25 मीयोपधः पद्यते तस्य जडत्वे कृत उष्णिगता उष्णिगुमित्येतद्रूपं यया स्यात् ॥
 यद्युष्णिरुपध्मानीयोपधः पद्यते उष्णिजिपनीत्युपध्मानीयादेशेय द्विर्वचनं प्राप्नोति ।

दकारोपधे पुनर्न न्द्राः संयोगादयः [६.१.३] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि
 दकारोपधः पद्यते का रूपसिद्धिः उञ्जिता उञ्जितुमिति । असिद्धे भ उद्जेः ।
 इदमस्ति स्तोः भुना धुः [८.४.४०] इति । ततो वक्ष्यामि । भ उद्जेः । उद्जेभुना
 संनिपाते भो भवतीति । तर्त्तार्हं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निपातनादेव सिद्धम् ।
 किं निपातनम् । भुजन्युञ्जौ पाण्युपतापयोः [७.३.६१] इति । इहापि तर्हं 5
 प्राप्नोति । अभ्युद्रः समुद्र इति । अकुत्वविषये तन्निपातनम् । अथवा नैत-
 दुञ्जे रूपं गमेरेतद्ब्युपसर्गाद्भो विधीयते । अभ्युद्रतो ऽभ्युद्रः । समुद्रतः समुद्र इति ॥
 पत्वं च प्रयोजनम् । सर्पिःपु धनुःपु । शर्व्यवाय इति पत्वं सिद्धं भवति ।
 नुम्निसर्जनीयशर्व्यवाये ऽपि [८.३.६८] इति विसर्जनीयग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।
 नुमथापि तर्हं ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं सर्पापि धनूपि । अनुस्वारे कृते शर्व्य- 10
 वाय इत्येव सिद्धम् । अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । अनुस्वारविशेषणं नुमग्रहणं
 नुमो यो ऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह ना भूत् । पुस्त्विति ॥ अथवाविशेषणोपदेशः
 कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।

अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञालोऽन्त्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधाः ॥ ८ ॥

अविशेषेण संयोगसंज्ञा प्रयोजनम् । ऊर्ःकः । हलोऽन्तराः संयोगः [१.१.७] 15
 इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुरु [१.४.११] इति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्रुतो भवति* ॥
 उपधासंज्ञा च प्रयोजनम् † । दुष्कृतम् निष्कृतम् । निष्पीतम् दुष्पीतम् । इदुदुपधस्य
 चाप्रत्ययस्य [८.३.४१] इति पत्वं सिद्धं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नेदुदुपधग्रह-
 णेन विसर्जनीयो विशेष्यते । किं तर्हं । सकारो विशेष्यते । इदुदुपधस्य सकार-
 रस्य यो विसर्जनीय इति । अथवोपधाग्रहणं न करिष्यत इदुद्वां तु पर विसर्जनीयं 20
 विशेष्यत्व्यामः । इदुद्वामुत्तरस्य विसर्जनीयस्येति ॥ अलोऽन्त्यविधिः प्रयोजनम् ‡ ।
 वृक्षस्तरति । प्रक्षस्तरति । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यलोऽन्त्यस्य सत्वं सिद्धं भ-
 वति§ । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति विसर्जनीयस्यैव
 भविष्यति ॥ द्विर्वचनं प्रयोजनम् । उरःकः उरःपः । अनचि च [८.४.४७]
 अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति ॥ स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च 25
 प्रयोजनम् । यथेह भवत्युरःकेण उरःपेणेत्यद्ब्यवायः ॥ इति णत्वमेवमिहापि स्थानि-
 वद्भावात्प्राप्नोति व्यूढोरस्केन महोरस्केनेति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः¶ सिद्धो
 भवति ॥

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्त्रिदनर्थकाः ।

अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् ॥९॥

धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते । एति अध्येति अधीत इति । प्रातिपदिका-
न्येकवर्णान्यर्थवन्ति । आभ्याम् एभिः एषु । प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः । औप-
5 ग्नः कापटवः । निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः । अ अपेहि । इ इन्द्रे पश्य । उ उच्छिष्ट ।
धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शानन्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति ॥

वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् ॥ १० ॥

वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति । कूपः सूपः यूप
इति । कूप इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते । सूप इति ककारापाये सकारोप-
10 जने चार्थान्तरं गम्यते । यूप इति ककारसकारापाये यकारोपजने चार्थान्तरं ग-
म्यते । ते मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सका-
रस्य थो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति ॥

वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः ॥ ११ ॥

वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति । वृक्षः ऋक्षः । काण्डीरः
15 आण्डीरः । वृक्ष इति सवकारेण कश्चिदर्थो गम्यत ऋक्ष इति वकारापाये सो अर्थो
न गम्यते । काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यत आण्डीर इति ककारापाये
सो अर्थो न गम्यते । किं तर्ह्युच्यते अनर्थगतेरिति । न साधीयो ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति ।
एव तर्हि पठितव्यं स्यात् । वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेरिति । किञ्चिदप्रतदर्शयतेरिति ।
तस्यार्थस्तदर्थः । तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः । न तदर्थगतिरतदर्थगतिः । अतदर्थग-
20 तेरिति । अथवा सो अर्थस्तदर्थः । तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः । न तदर्थगतिरतदर्थगतिः ।
अतदर्थगतेरिति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो अत्र
द्रष्टव्यः । तथाया । उट्टमुखमिव मुखमस्य । उट्टमुखः । खरमुखमिव मुखमस्य । खर-
मुखः । एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति ॥

सपातार्थवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥

25 सपातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति । येषां सपाता अर्थवन्तो अथवा
अपि तेषामर्थवन्तः । येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः ।

तद्यथा । एकश्चक्षुग्मान्दर्शने समर्थस्तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम् । एकश्च तिल-
 स्तैलदाने समर्थस्तत्समुदायश्च खार्यपि समर्था । येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समु-
 दाया अपि तेषामनर्थकाः । तद्यथा । एको ऽण्डो दर्शने ऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतम-
 प्यसमर्थम् । एका च सिकता तैलदाने ऽसमर्था तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थम् ।
 यदि तर्हिमे वर्णा अर्थवन्तो ऽर्थवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि । अर्थवत्प्रातिपदिकम् 5
 [१. २. ४६] इति प्रातिपदिकसज्ञा प्रातिपदिकात् [४. १. १.] इति स्वाशुत्पत्तिः
 सुवन्तं पदम् [१. ४. १४] इति पदसंज्ञा । तत्र को ऽदोषः । पदस्येति नलोपादीनि
 प्राप्नुवन्ति* । धनम् वनमिति ।

सघातस्यैकाध्यात्सुप्रभावो वर्णात् ॥ १३ ॥

सघातस्यैकत्वमर्थस्तेन वर्णात्सुवृत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

10

अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः ॥ १४ ॥

अनर्थकास्तु वर्णाः । कुतः । प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः । न हि प्रतिवर्णमर्था उप-
 लभ्यन्ते । किमिदं प्रतिवर्णमिति । वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् ॥

वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात् ॥ १५ ॥

वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शान्मन्यामहे ऽनर्थका वर्णा इति । वर्णव्य- 15
 त्यये । कृतेस्तर्कुः । कसेः सिकताः । हिंसे. सिंहः । वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः ॥
 अपायो लोपः । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । वर्णापायो नार्थापाय ॥ उपजन आगमः ।
 लविता लवितुम् । वर्णोपजनो नार्थोपजनः ॥ विकार आदेशः । घातयति घातकः ।
 वर्णविकारो नार्थविकारः ॥ यथैव हि वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति तद्वद-
 र्थव्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवितव्यम् । न चेह तद्वत् । अतो मन्यामहे ऽनर्थका 20
 वर्णा इति ॥ उभयमिदं वर्णेषूक्तम् । अर्थवन्तो ऽनर्थका इति न । किमत्र न्याय्यम् ।
 उभयमित्याह । कुतः । स्वभावतः । तद्यथा । समानमीहमानानामधीयानानां च
 केचिदर्थेषु ज्यन्ते ऽपरे न । न चेदानी कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवाद्भिः शक्यं
 भवितुं कश्चिद्धानर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् ।
 यद्भानुप्रत्ययप्रातिपदिकनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तो ऽतो ऽन्ये ऽनर्थका इति स्वाभाविक- 25
 भेदत् ॥ कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायां हेतुरुपदिष्टो ऽर्थवन्तो वर्णा

धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाहर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाहर्णानुपलभ्यौ चानर्थगतेः संघातार्थवच्चाच्चेति । संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्ते । कूपः सूपः यूप इति । यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं स्याद्भ्रूयिष्ठः कूपार्थः सूपे स्यात्सूपार्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च कूपे सूपार्थश्च 5 यूपे यूपार्थश्च सूपे । यतस्तु खलु न कश्चित्कूपस्य वा सूपे सूपस्य वा कूपे कूपस्य वा यूपे यूपस्य वा कूपे सूपस्य वा यूपे यूपस्य वा सूपे ज्ञो मन्यामहे संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्त इति । इदं खल्वपि भ्रमता वर्णानामर्थवत्तां न्रुयता साधीयो जनर्थकत्वं शोतितम् । यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येत्युपशब्द-
10 स्तस्यानर्थकः स्यात् ॥ तत्रेदमपरिदत्तं संघातार्थवच्चाच्चेति । एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं वक्ष्यति* ॥

अ इ उण् ऋ लृक् ए ओङ् ऐ औच् ।

प्रत्याहारे ऽनुबन्धानां कथमजग्रहणेषु न ।

य एते ऽभु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्त एतेषामजग्रहणेषु ग्रहण कस्माच्च
15 भ्रमति । किं च स्यात् । दधि णकारीयति मधु णकारीयतीतीको यणचि [६.१.७७]
इति यणादेशः प्रसज्येत ॥

आचारात्

किमिदमाचारादिति । आचार्याणामुपचारात् । नैतेष्व्याचार्या अध्यायाणि
कृतवन्तः ॥

20

अप्रधानत्वात्

अप्रधानत्वाच्च । न खल्वप्येतेषामभु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते । कर्ताई । हल्लु ।
कुन एतन् । एषा षाचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति ।
अचो ऽभु हलो हल्लु ॥

ल्लोपश्च दल्यन्तरः ॥

25 लोपः खल्वपि तापद्भवति ॥

ऋकालोऽन्विति या योगस्तत्कालानां यथा भवेत् ।

भक्तां ग्रहणमर्क्यापि तेनैषां न भविष्यति ॥

अथवा योगविभागः कर्त्विष्यते । ऋकालो ऽन् । उ ऋ ऋ इत्येवंप्रसक्तोऽन्म-

वति । ततो ह्रस्वदीर्घभ्रुत । ह्रस्वदीर्घभ्रुतसप्तमं भवत्युक्तालोऽन् । एवमपि कुक्कुट
इत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः ॥ एष एवार्थः । अपर आह ।

हस्यादीनां वचनात्प्राग्व्यावृत्ताय देवयोगोऽस्तु ।

अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेऽप्रक्षु कार्याणि ॥

अथ किमर्थमन्तस्थानामणसूपदेशक्रियते । इह सर्व्यन्तासंघत्सरः यज्ञोक्तम् ५
तज्ञोक्तमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वादानुस्मरणस्यैव द्विर्वचनम्* । तत्र परस्य परस-
वर्णे कृते तस्य यत्पहणेन महणात्पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयो-
जनम् । वक्ष्यत्येतत् । द्विर्वचने परसवर्णत्वसिद्धवक्तव्यमिति । यावता सि-
द्धत्वमुच्यते परसवर्ण एव तावद्भवति । परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यत्पहणेन मह-
णाद्विर्वचनं यथा स्यात् । मा भुद्विर्वचनम् । गनु च भेदो भवति । सति द्विर्वचने 10
त्रियकारमसति द्विर्वचने द्वियकारम् । नास्ति भेदः । सत्यपि द्विर्वचने द्वियकार-
मेव । कथम् । हलो यमा यमि लोपः [८ ४ ६४] इत्येवमेकस्य लोपेन भवित-
व्यम् । एवमपि भेदः । सति द्विर्वचने कदाचिद्वियकारः कदाचिच्चियकारम् । अ-
सति द्वियकारमेव । स एष कथं भेदो न स्यात् । यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभाषा
च स लोपः । यथाभेदस्तथास्तु ।

15

अनुवर्तते विभाषा शरीः अचि यद्वाग्यत्ययं द्वित्वम् ।

यदयं शरीः अचि [८ ४ ६९] इति द्विर्वचनप्रतिषेधशास्त्रिणां तज्ज्ञापयत्याचार्यो
ऽनुवर्तते विभाषेति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।

नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधाद्यो न कश्चित्स्यात् ॥

यदि नित्यो लोपः स्यात्प्रतिषेधवचनमनर्थकः स्यात् । अस्तत्र द्विर्वचनम् । शरीः 20
शरि सवर्णे [८ ४ ६९] इति लोपो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो विभाषा स लोप इति
ततो द्विर्वचनप्रतिषेधशास्त्रिणां । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नित्येऽपि तस्य लोपे स प्रतिषेधो
ऽपश्य वक्तव्यः । यदेतदचो रहाभ्याम् [८ ४ ४६] इति द्विर्वचनलोपापवादः स
प्रिज्ञायते । कथम् । यर इत्युच्यते एतावन्मथ यरो यदुत शरो वा यमो वा । यदि
चात्र नित्यो लोपः स्याद्विर्वचनमनर्थकः स्यात् । किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणम् । 25
यदकृते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनसंयोगः । प्रस्तम् अवस्तम् आदिष्टम् । इहेदानीं कर्त्ता
हसति द्विर्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति । एवमिहापि लोपो न स्यात्कर्षति वर्षतीति ।

तस्मान्नित्ये ऽपि लोपे ऽवश्य स प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ तदेतदत्यन्तं सद्विग्धं वर्तते
 आचार्याणां विभाषानुवर्तते न वेति ॥

लण् ॥ ६ ॥

अयं णकारो द्विरनुबध्यते पूर्वश्च परश्च । तत्राण्महणेष्विण्महणेषु च संदेहो भवति
 ५ पूर्वेषु वा स्युः परेण वेति । कतरस्मिस्तावदण्महणे संदेहः । ड्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽणः
 [६.३.१११] इति । असद्विग्धं पूर्वेषु न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न हि ड्रलोपे
 परे ऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति । आतृढम् आवृढमिति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेषु
 न परेण । यदि हि परेण स्यादण्महणमनर्थकं स्यात् । ड्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽच इत्येव
 द्रूयात् । अथवैतदपि न द्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्रुत इति ॥ अस्मिन्स्तर्ह्य-
 10 ण्महणे संदेहः के ऽणः [७.४.१३] इति । असद्विग्धं पूर्वेषु न परेण । कुत एतत् ।
 पराभावात् । न हि के परे ऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति । गोका नोक्तिति । एवं तर्हि
 सामर्थ्यात्पूर्वेषु न परेण । यदि हि परेण स्यादण्महणमनर्थकं स्यात् । के ऽच
 इत्येव द्रूयात् । अथवैतदपि न द्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्रुत इति ॥
 अस्मिन्स्तर्ह्यण्महणे संदेहः । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः [८.४.५७] इति । असं-
 15 दिग्धं पूर्वेषु न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न हि पदान्ताः परे ऽणः सन्ति ।
 ननु चायमस्ति । कर्तृ हर्तृ इति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेषु न परेण । यदि हि
 परेण स्यादण्महणमनर्थकं स्यात् । अचो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव द्रूयात् ।
 अथवैतदपि न द्रूयात् । अच एव हि प्रगृह्या भवन्ति ॥ अस्मिन्स्तर्ह्यण्महणे संदेहः ।
 उरग्रपरः [१.१.५१] इति । असद्विग्धं पूर्वेषु न परेण । कुत एतत् । परा-

नुमहणमनर्थकं स्यात् । रपरत्वे कृते अनन्त्यत्वादित्त्वं न भविष्यति । परयति त्वा-
चार्यो नात्र रपरत्वं भवतीति ततो धातुमहणं करोति । इहापि तर्हीत्त्वं न प्राप्नोति ।
चिकीर्षति जिहीर्षतीति । मा भूदेवम् । उपधायाश्च [७.१.१०१] इत्येवं भवि-
ष्यति । इहापि तर्ही प्राप्नोति । भानृणाम् पितृणामिति । तस्मात्तत्र धातुमहणं कर्त-
व्यम् । एवं तर्ह्यणमहणसामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि परेण स्यादणमहणमनर्थकं १५
स्यात् । उरचपर इत्येव ब्रूयात् ॥ अस्मिन्स्तर्ह्यणमहणे सदेहः । अणुदित्सवर्णस्य
चाप्रत्ययः [१.१.६९] इति । असंदिग्धं परेण न पूर्वेण । कुत एतत् ।

सवर्णेऽण् तपर सृञ्चत् ।

यद्यमुञ्चत् [७.४.७] इत्युकारं तपरं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न
पूर्वेणेति ॥ इणमहणेपु तर्ही सदेहः । असंदिग्धं परेण न पूर्वेणेति । कुत एतत् । १०

ध्वोरन्यत्र परेणेण् स्यात् ।

यत्रेच्छति पूर्वेण समूह्य महणं तत्र करोति योरिति । तच्च गुरु भवति । कथ
कृत्वा ज्ञापकम् । तत्र विभक्तिनिर्देशे समूह्य महणे ऽर्धवतस्रो मात्राः । प्रत्याहार-
महणे पुनस्तिन्नो मात्राः । सो ऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्दरीयांस
यत्प्रमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति ॥ किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविव णकारो १५
द्विरनुबध्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येया परिभाषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिप-
त्तिर्न हि संदेहादलक्षगमिति । अणुदित्सवर्णं परिहाय पूर्वेणाणमहणं परेणेणमहण-
मिति व्याख्यास्यामः ॥

अ म उ ण नम् ॥ ७ ॥ झ भञ् ॥ ८ ॥

किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनौ वर्णाद्युभावप्यनुबध्येते न अकार एवानुबध्येत २०
कथं यानि मकारेण महणानि हलो यमां यमि लोपः [८.४.६४] इति । सन्तु
अकारेण हलो यञां यञि लोप इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारपर-
योरपि हि झकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत । न झकारभकारो झकारभकारयोः
स्तः ॥ कथं पुनः खव्यम्परे [८.३.६] इति । एतदप्यस्तु अकारेण पुनः
खव्यम्पर इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारपरे हि खयि रुः प्रसज्येत । २५
न झकारभकारपरः खयस्ति ॥ कथं उमो ह्रस्वादि उमुणित्यम् [८.३.३२]
इति । एतदप्यस्तु अकारेण उञ्चो ह्रस्वादि उञ्चुणित्यमिति । नैवं शक्यम् ।

झकारभकारयोरपि हि पदान्तयोर्झकारभकारावागमौ स्याताम् । न झकारभकारौ पदान्तौ स्तः । एवमपि पञ्चागमाख्य आगमिनो वैषम्यात्सख्यातानुदेशो* न प्राप्नोति । सन्तु तावद्येषामागमानामागमिनः सन्ति । झकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति वृत्त्वागमावपि न भविष्यतः ॥

८ अथ किमिदमक्षरमिति ।

अक्षरं न क्षरं विद्यात्

न क्षीयते न क्षरतीति चाक्षरम् ॥

अश्रोतेर्वा सगे ऽक्षरम् ।

अश्रोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन्प्रत्ययः । अभ्रुत इत्यक्षरम् ॥

१०

वर्णं वाहुः पूर्वसूत्रे

अथवा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते ।

किमर्थमुपदिश्यते ॥

अथ किमर्थमुपदिश्यते ॥

वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते ।

१५

तदर्थमिष्टवृद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते ॥

सो ऽयमक्षरसमाप्तायो वाक्समाप्तायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकचत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः । सर्थवेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति । मातापितरौ चास्य स्वर्गं लोके महीयेते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्र-

२० थमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ । २ । २ ॥

* कुत्वं कस्माच्च भवति चोः कुः पदस्य [८.२.३०] इति । भवत्यात् । कथं भसंज्ञा । अयस्मयादीनि च्छन्दसि [१.४.२०] इति । छन्दसीत्युच्यते न चेदं छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति । यदि भसंज्ञा वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति जश्चमपि* न प्राप्नोति । उभयसंज्ञान्यपि च्छन्दांसि इद्व्यन्ते । तथाया । स सुष्टुभा स ऋकता गणेन । 5 पदत्वात्कुत्वं भवत्याज्जश्चं न भवति । एवमिहापि पदत्वाज्जश्चं भवत्यात्कुत्वं न भविष्यति ॥

किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणं वृद्धिरित्येवं य आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणमाहोस्त्रिद्विज्मात्रस्य । किं चातः । यदि तद्भावितग्रहणं शालीयः मालीय इति वृद्धलक्षणशब्दे न प्राप्नोति । आम्नभयम् शालमयम् वृद्धलक्षणो मयण्ण प्राप्नोति† । 10 आम्नगुनायनिः शालगुनायनिः वृद्धलक्षणः किम्न प्राप्नोति§ ॥ अथादैज्मात्रस्य ग्रहणं सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं च [६.२.१०५] इत्येव विधिः प्राप्नोति । इह च तावती भार्यास्य तावद्भार्यः यावद्भार्यः वृद्धिनिमित्तस्य [६.३.३९] इति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ अस्तु तद्भादैज्मात्रस्य ग्रहणम् । ननु चोक्तं सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येव विधिः प्राप्नोतीति । नैव दोषः । 15 नैवं विज्ञायते उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति । कथं तर्हि । उत्तरपदस्य [७.३.१०] इत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्व्युत्तरपद इत्येवमेतद्विज्ञायते । अवश्य चैतदेवं विज्ञेयम् । तद्भावितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत सर्वः कारकः सर्वकारक इति । यदप्युच्यते इह तावती भार्यास्य तावद्भार्यः यावद्भार्य इति च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति नैव दोषः । नैवं विज्ञायते 20 वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति । कथं तर्हि । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सोऽयं वृद्धिनिमित्तो वृद्धिनिमित्तस्येति । किं च वृद्धेर्निमित्तम् । योऽसौ ककारो णकारो व्यकारो वा । अथवा यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम् । कथं कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम् । यस्त्रयाणामाकारैकारौकाराणाम् ॥

संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः ॥ १ ॥

25

अयं संज्ञेति प्रकृत्य वृद्धादयः शब्दाः पठितव्याः । किं प्रयोजनम् । संज्ञासंप्रत्ययार्थः । वृद्धादीनां शब्दानां संज्ञेत्येव संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥

इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां सञ्ज्ञेत्येष संप्रत्ययो न स्यात् । इदमिदानीं बह्वृत्त्वमनर्थकं स्यात् । अनर्थकमित्याह । कथम् । यथा लोके । लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि वृद्ध्यन्ते । अर्थवन्ति तावत् । देवदत्त गामभ्याज भुक्त्वा दण्डेन देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । अनर्थकानि । दश दाडिमामि पडपूपाः कुण्डमजाजिन पल्लपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फेयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति ॥

संज्ञासंज्ञ्यसदेहश्च ॥ ३ ॥

क्रियमाणे ऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसदेहो यत्कव्यः । कुतो हेतवृद्धिशब्दः संज्ञादैचः संज्ञिन इति न पुनरादैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति ॥ यत्तायदुच्यते संज्ञाधिकारः कर्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति न कर्तव्यः ।

आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः

आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति । किमिदमाचार्याचारादिति । आचार्याणामुपचारात् ।

यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ ४ ॥

तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संयुते ऽयकाशे नाम कुर्वन्ते देवदत्तो यशदत्त इति । तयोरुपचारादन्ये ऽपि जानन्तीयमस्य संज्ञेति । वेदे याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति स्वयो यूपध्याल इति । तत्रभयतामुपचारादन्ये ऽपि जानन्तीयमस्य संज्ञेति । एयमिहापि । इहेय तावत्केचिद्व्याचक्षाणा आहूः । वृद्धिशब्दः संज्ञादैचः संज्ञिन इति । अपरे पुनः सिचि युद्धिः [७.२.१] इत्युक्ताकारिकारोकारानुदाहरन्ति । ते मन्यामहे यया प्रत्याप्यन्ते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति ॥ यदप्युच्यते क्रियमाणे ऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसदेहो यत्कव्य इति

संज्ञासंज्ञ्यसदेहश्च ॥ ५ ॥

संज्ञासंज्ञिनोभासदेहः सिद्धः । कुतः । आचार्याचारादेव । उक्त आचार्याचारः ॥

२५

अनारुतिः ॥ ६ ॥

अध्यायानावृत्तिः संज्ञा । आकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोके ऽपि व्याहृतिमनो मांगपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा प्रियते ॥

लिङ्गेन वा ॥ ७ ॥

अथवा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामीत्थंलिङ्गा संज्ञेति । वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं
करिष्यते नादैच्छब्दे ॥ इदं ताद्यदयुक्तं यदुच्यत आचार्याचारादिति । किमत्रायुक्तम् ।
तमेवोपालभ्यागमकं ते सूत्रमिति तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम् । अप-
रितुष्यन्खल्वपि भवाननेन परिहारेणानाकृतिर्लिङ्गेन वेत्याह । तच्चापि वक्तव्यम् । ५
यद्यप्येतदुच्यते ऽथवैतर्हीत्संज्ञा न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः* । संज्ञालिङ्गमनुब-
न्धेषु करिष्यते । न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते । स्वभावात्तः संज्ञाः संज्ञिनः प्रत्याप्य
निवर्तन्ते । तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति । सिध्यत्येवमपाणिनीय तु भवति ॥
ययान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो
यथा लोक इति । न यथा लोके तथा व्याकरणे । प्रमाणभूत आचार्यो धर्मपवित्र- 10
पाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता यत्नेन सूत्रं प्रणयति स्म तत्राशक्यं
वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण । किमतो यदशक्यम् । अतः संज्ञा-
संज्ञिनावेव ॥

कुतो नु खल्वेतत्संज्ञासंज्ञिनावेवेति न पुनः साध्वनुशासने ऽस्मिन्शास्त्रे साधुत्व-
मनेन क्रियते । कृतमनयोः साधुत्वम् । कथम् । वृधिरस्मा भविशोपेणोपदिष्टः प्रकृति- 15
पाठे तस्मात् क्तिन्प्रत्ययः । आदैचो ऽप्यक्षरसमाह्वाय उपदिष्टाः ॥ प्रयोगनियमार्थं
तर्हीदं स्यात् । वृद्धिशब्दात्पर आदैचः प्रयोक्तव्या इति । नेह प्रयोगनियम आर-
भ्यते । किं तर्ही । सस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यद्येष्टमभिसंबन्धो भवति ।
तद्यथा । आहर पात्रम् पात्रमाहरेति ॥ आदेशास्तर्हीमे स्युः । वृद्धिशब्दात्स्यादैचः ।
पठोनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते न चात्र पठो पठ्यामः ॥ आगमास्तर्हीमे स्युः । वृद्धि- 20
शब्दात्स्यादैच आगमाः । आगमा अपि पठोनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते लिङ्गेन च न चात्र
पठो न खल्वप्यागमलिङ्गं पश्यामः ॥ इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यमेक-
विभक्तिर्यं च द्वयोश्चेतद्भवति । कयोः । विशेषणविशेष्ययोर्यां संज्ञासंज्ञिनोर्यां ।
तत्रैतत्स्याद्विशेषणविशेष्ये इति । तद्य न । द्वयोर्ही प्रतीतपदार्थकयोर्लोके विशेषण-
विशेष्यभावो भवति न चादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः । तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव ॥ 25
तत्र त्वेतावान्संदेहः कः संज्ञी का संज्ञेति । स चापि क संवेहः । यत्रोभे समाना-
क्षरे । यत्र त्वन्यतरक्षु यक्षु सा संज्ञा । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् ।
तत्राप्ययं नावश्यं गुणलघुनामेयोपलक्षयितुमर्हेति । किं तर्ही । अनाकृतितामपि ।

अनाकृतिः संज्ञा । आकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोके ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त
 इति संज्ञा क्रियते ॥ अथवावर्तिन्यः संज्ञा भवन्ति । वृद्धिशब्दभावर्तते नदिच्छब्दः ।
 तद्यथा । इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते न मांसपिण्डः ॥ अथवा पूर्वोच्चारितः
 संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा । कुत एतत् । सतो हि कार्यैर्गुणैः कार्येण भवितव्यम् ।
 5 तद्यथा । इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । कथं वृद्धि-
 रादैजिति । एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः
 शास्त्रौषस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि
 प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा
 स्युरिति । सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा । अदेद्गुणः
 10 [१.१.२] इति यथा ॥ दोषवान्त्वल्पि संज्ञाधिकारः । अष्टमे अपि हि संज्ञा
 क्रियते तस्य परमाश्रेष्ठितम् [८.१.२] इति । तत्रापिदमनुवर्त्ये स्यात् ॥ अथवा-
 स्थाने ऽयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते । यदीदं लोकाद्भिद्येत ततो यत्नार्हं
 स्यात् । तद्यथा । अगोशाय कश्चिद्वां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशत्ययं गौरिति ।
 न चास्मा आचष्ट इयमस्य सञ्ज्ञेति भवति चास्य संप्रत्ययः । तत्रैतत्स्यात्कृतः पूर्वैरभि-
 15 संबन्ध इति । इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः । कैः । आचार्यैः । तत्रैतत्स्यात् । यस्मै
 तर्हि संप्रत्युपदिशति तस्याकृत इति । लोकेऽपि हि यस्मै संप्रत्युपदिशति तस्याकृतः ।
 अथ तत्र कृत इहापि कुतो द्रष्टव्यः ॥

सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वाद्मसिद्धिः ॥ ८ ॥

सतः सज्ञिनः संज्ञाभावात्तदाश्रये संज्ञाश्रये सज्ञिति वृद्ध्यादिव्यतिरेतराश्रयत्वा-
 20 द्मसिद्धिः । केतरेतराश्रयत्वा । सतामादैश्च संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चादैशो मा-
 व्यन्ते तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तद्यथा ।
 नौर्नावि वद्धा नेतरेतरत्राणाय भवति । ननु न भो इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि
 वृद्ध्यन्ते । तद्यथा । नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति । अन्यदपि तत्र
 किञ्चिद्भवति जलं स्थलं वा । स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति ।
 25 यथा तर्हि त्रिविष्टम्भकम् । तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति । इदं पुनरितरेतराश्रयमेव ॥

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् ॥ ९ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । नित्यशब्दत्वात् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु सतामादैनां
 संज्ञा क्रियते न संज्ञयादैशो भाष्यन्ते । यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शाश्वत् ।

किमर्थं शास्त्रमिति चेन्नवर्तकत्वासिद्धम् ॥ १० ॥

निवर्तकं शास्त्रम् । कथम् । मृजिग्स्मा अविशेषेणोपदिष्ट । तस्य सर्वत्र मृजि-
बुद्धि प्रसक्ता । तत्रानेनू निवृत्ति क्रियते । मजेरकुत्सु प्रत्ययेषु मजिप्रसङ्गे मर्जि-
साधुर्भवतीति* ॥

प्रत्येक वृद्धिगुणसङ्गे भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समुदाये मा ५
भूतामिति ।

अन्यत्र सहवचनात्समुदाये सज्ञाप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसङ्गयोरप्रसङ्गः । यत्रेच्छति सहभूताना कार्यं
करोति तत्र सहग्रहणम् । तद्यथा । सह ह्रस्वा [२ १ ४] । उभे अभ्यस्त सहेति† ॥

प्रत्यवयव च वाक्यपरिसमाप्ते ॥ १० ॥

10

प्रत्यवयव च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तद्विष्णुमित्रा
भोज्यन्तामिति । न चोच्यते प्रत्येकमिति प्रत्येक च भुजि परिसमाप्यते । ननु चा-
यमप्यस्ति दृष्टान्त समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गा शत दण्डयन्ता-
मिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येक दण्डयन्ति । सत्येत-
स्मिन्वृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियत इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ 15
तत्रान्तरेण सहग्रहणं सहभूताना कार्यं भवतीहापि नार्थं प्रत्येकमिति वचनेन ॥

अथ किमर्थमाकारस्तपर क्रियते ।

आकारस्य तपरकरणं सर्वार्थम्

आकारस्य तपरकरणं क्रियते । किं प्रयोजनम् । सर्वार्थम् । तपरस्तत्कालस्य
[१ १ ७०] इति तत्कालानां सर्वार्थानां ग्रहणं यथा स्यात् । केयाम् । उदात्तानुदा- 20
त्तस्वरितानाम् । किं च कारणं न स्यात् ।

भेदकत्वात्स्वरस्य ॥ १३ ॥

भेदका उदात्तादयः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदकं । उदात्तादय इति । एव हि वृद्धयते
लोके । य उदात्ते कर्तव्ये ऽनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै उपेया ददात्य-
न्यत्र करोषीति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं नर्हति । भेदकत्वाद्गुणस्येति 25
वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आनुनासिक्यं नाम गुणः । तद्विन्नस्यापि
यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । भेदकत्वाद्गुणस्य । भेदका गुणा ।
कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति । एव हि वृद्धयते लोके । एको ऽथमात्मोदकं

नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति । अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति । ननु
 च भो अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा । देवदत्तो मुष्णपि जटञ्चपि
 शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति । तथा बालो युवा वृद्धः वत्सो दम्यो बलीवर्द
 इति ॥ उभयमिदं गुणेपुक्तं भेदका अभेदका इति । किं पुनरत्र न्याय्यम् ।
 5 अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । यदयमस्थिदधिसक्थ्यक्षणासनडुदात्तः
 [७. १. ७५] इत्युदात्तग्रहणं करोति । यदि भेदका गुणाः स्युरुदात्तमेवोच्चारयेत् ।
 यद्वि तर्हिभेदका गुणा अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताद्य
 प्राप्नोति । नैप दोषः । आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति । तद्यथा । शुक्लमालभेत ।
 कृष्णमालभेत । तत्र यः शुक्ल आलम्ब्ये कृष्णमालभते न हि तेन यथोक्तं कृतं
 10 भवति ॥ असदेहार्थस्तर्हि तकारः । ऐजित्युच्यमाने संदेहः स्यात्किमिमावैचावे-
 द्याहोस्विदाकारो ऽप्यत्र निर्दिश्यत इति । संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसदेहेषु चेदमु-
 पतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सदेहादलक्षणमिति । त्रयाणां ग्रहणमिति
 व्याख्यास्यामः । अन्यत्रापि ह्ययमेवंजातीयकेषु संदेहेषु न कंचिद्यत्नं करोति ।
 तद्यथा । औतो ऽश्शसोः [६. १. ९३] इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । आन्तर्यतस्त्रि-
 15 मात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूविति । एद्वा इन्द्रः
 खट्वेन्द्रः । खट्वा उडकं खट्वादकम् । खाट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊटा खट्वोटा ।
 खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वैदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिका-
 यनः । खट्वा औपगवः खट्वैपगव इति । अथ क्रियमाणे ऽपि तकारे कस्मादेव
 त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरस्तत्का-
 20 लस्येति नियमात् । ननु तः परो यस्मात्सो ऽयं तपरः । नेत्याह । तादपि पर-
 स्तपरः । यदि तादपि परस्तपर रुदोरप् [३. ३. ५७] इतीष्ये स्यात् यनः
 स्तनः । लवः पय इत्यत्र न स्यात् । नैप तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किं दकारे
 प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसदेहार्थस्तकारो दकारो ऽपि । अथ मुखस्युत्तरार्थ-
 स्तकारो दकारो ऽपि ॥

इको गुणवृद्धी ॥ १ । १ । ३ ॥

इत्पणं किमयम् ।

इत्पणमात्मध्यक्षम्यन्ननिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

इत्पणं क्रियत आचारनिवृत्त्यर्थं मध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं च ।

आकारनिवृत्त्यर्थं तावत् । याता वाता । आकारस्य गुणः प्राप्नोति* । इग्महणाच्च
 भवति ॥ संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम् । ग्लायति म्लायति । संध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति ।
 इग्महणाच्च भवति ॥ व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् । उम्भिता उम्भितुम् उम्भितव्यम् । व्य-
 ञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति । इग्महणाच्च भवति ॥ आकारनिवृत्त्यर्थेन तावत्तार्थः ।
 आचार्यपशुत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो भवतीति यदयमातोः अनुपसर्गे कः [३.२.३] 5
 इति ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करण एतत्प्रयोजनं
 कितीत्याकारलोपो यथा स्यात्† । यदि चाकारस्य गुणः स्यात्कित्करणमनर्थकं
 स्यात् । गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात् गोदः कम्बलद इति ।
 पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्य गुणो भवतीति ततः ककारमनुबन्धं करोति ॥ संध्य- 10
 क्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यति ॥ व्य- 10
 ञ्जननिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । आचार्यप्रशुत्तिर्ज्ञापयति न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति
 यदयं जनेडे शास्ति‡ । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करण एतत्प्रयोजनं कितीति
 टिलोपो यथा स्यात्§ । यदि व्यञ्जनस्य गुणः स्यात्कित्करणमनर्थकं स्यात् । गुणे
 कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात् उपसरजः मन्दुरज इति ।
 पश्यति त्वाचार्यो न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ततो जनेडे शास्ति ॥ नैतानि सन्ति 15
 ज्ञापकानि । यत्तावदुच्यते कित्करणं ज्ञापकमाकारस्य गुणो न भवतीत्युत्तरा-
 र्थमेतत्स्यात् । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः [३.२.५] इति । यत्तर्हि गापोऽक्
 [८] इत्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति ॥ यदप्युच्यते उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य
 गुणो न भवतीति यदि यद्यत्संध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेशसामर्थ्याद्वाध्यम
 आयादयोऽपि तर्हि न प्राप्नुवन्ति । नैप दोरः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स 20
 विधिर्नाध्यते यस्य तु विधिर्नमित्तमेव नासौ वाध्यते । गुणं च प्रत्युपदेशोऽनर्थकं
 आयादीनां पुनर्नमित्तमेव ॥ यदप्युच्यते जनेडेवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भव-
 तीति सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्यो भवति न च जनेर्गुणेन सिध्यति । कुतो
 येतज्जनेर्गुण उच्यमानोऽकारो भवति न पुनर्कारो वा स्वादोकारो वेति । आन्त- 25
 र्यतोऽस्मादिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिकोऽकारो भविष्यति । एतमप्यनुनासिकः प्राप्नो- 25
 ति । पररूपेण श्रुदो भविष्यति । एवं तर्हि गमेरप्ययं लो वक्तव्यः । गमेश गुण
 उच्यमान आन्तर्यत ओकारः प्राप्नोति । तस्मादिग्महणं कर्तव्यम् ॥

यदीग्महणं क्रियते शोः पन्थाः सः इमामित्येने ऽपीकः प्राप्नुवन्ति ॥ ।

संज्ञया विधाने नियमः ॥ २ ॥

संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं यक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान
 गस्यते । गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् । कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको गुणवृद्धी
 स्याताम् । प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । वृद्धिरदैजदेद्गुण इति ।
 5 यदि तदनुवर्तते ऽदेद्गुणो वृद्धिश्चेत्यदेडां वृद्धिसंज्ञापि प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते ।
 वृद्धिरदैच् । अदेद्गुणो वृद्धिरदैच् । तत इको गुणवृद्धी इति । गुणवृद्धिग्रहणमनु-
 वर्तते । आदैजदेद्ग्रहणं निवृत्तम् ॥ अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका
 उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्दधिकाराः ॥ अथवैकयोगः करिष्यते । वृद्धिरदैजदेद्गुणः ।
 तत इको गुणवृद्धी इति । न वैकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवति ॥ अथवान्यवचनाच्चकारा-
 10 करणात्प्रकृतापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अ-
 न्यस्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुण-
 संज्ञा बाधिका भविष्यति यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति ॥ अथवा
 वक्ष्येत्येतत् । अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि ।
 यत्नाद्भवन्तीति* ॥ अथवोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

15 किं पुनरयमलो ऽन्यशेष आहोस्विदलो ऽन्यापवादः† । कथं चायं तच्छेषः स्या-
 त्कथं वा तदपवादः । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च अलो ऽन्यस्य विधयो भवन्ति इको
 गुणवृद्धी अलो ऽन्यस्येति ततो ऽयं तच्छेषः । अथानाना वाक्यम् अलो ऽन्यस्य
 विधयो भवन्ति इको गुणवृद्धी अन्यस्य चानन्यस्य चेति ततो ऽयं तदपवादः ।
 कथात्र विशेषः ।

20 वृद्धिगुणावलो ऽन्यस्येति चेन्मिदिपुगन्तलघुपधाच्छट्टृशिक्षिप्रक्षुत्रेऽपिग्रह-
 णम् ॥ ३ ॥

वृद्धिगुणावलो ऽन्यस्येति चेन्मिदिपुगन्तलघुपधाच्छट्टृशिक्षिप्रक्षुत्रेऽपिग्रहणं कर्त-
 व्यम् । मिदेर्गुणः [७ ३ ८२] इक इति यक्तव्यम् । अनन्यस्यादि न प्राप्नोति ॥
 पुगन्तलघुपधस्य गुणः† इक इति यक्तव्यम् । अनन्यस्यादि न प्राप्नोति । ऋच्छे-
 25 ल्लिटि गुणः‡ इक इति यक्तव्यम् । अनन्यस्यादि न प्राप्नोति ॥ ऋदृशो ऽष्टि गुणः
 [७ ४.१६] इक इति यक्तव्यम् । अनन्यस्यादि न प्राप्नोति ॥ क्षिप्रक्षुत्रयोर्गुणः॥ इक
 इति यक्तव्यम् । अनन्यस्यादि न प्राप्नोति ॥

सर्वादेशमसङ्गश्चानिगन्तस्य ॥ ४ ॥

सर्वादेशश्च गुणो ऽनिगन्तस्य प्राप्नोति । याता वाता । किं कारणम् । अलो ऽन्त्य-
 स्येति पष्ठी चैव ह्यन्त्यमिकमुपसक्रान्ता । अङ्गस्येति च स्थानपष्ठी । तद्यदिदानी-
 मनिगन्तमङ्ग तस्य गुण सर्वादेश प्राप्नोति । नैष दोष । यथैव ह्यलो ऽन्त्यस्येति पष्ठच-
 न्त्यमिकमुपसक्रान्तैवमङ्गस्येत्यपि स्थानपष्ठी । तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्ग तत्र पष्ठचेव 5
 नास्ति कुतो गुण कुत सर्वादेश ॥ एव तर्हि नाय दोषसमुच्चय । किं तर्हि ।
 पूर्वापेक्षो ऽयं दोष । ह्यर्थे चायं च पठितः । मिदिपुगन्तलघूपधार्द्धद्विशिक्षिप्रलु-
 द्रेष्विग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति । मिर्देशुण इक इति वचनादन्त्यस्य न ।
 अन्त्यस्येति वचनादिको न । उच्यते च गुण । स सर्वादेश प्राप्नोति । एव सर्वत्र ॥
 अस्तु तर्हि तदपवाद । 10

इग्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्धधातुकद्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेध

॥ ६ ॥

इग्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्धधातुकद्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यस्थ प्रतिषेधो व-
 क्तव्य । जुसि गुण * । स यथेह भवति अजुहवु भविभयुरिति एवमनेनिजु
 पर्यवेविषु अत्रापि प्राप्नोति ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुण † । स यथेह भवति कर्ता 15
 र्ता नयति तरति भवति एवमीहिता ईहितुमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ ह्रस्वस्य गुण
 [७ ३ १०८] । स यथेह भवति हे ऽग्ने हे वायो इति एव हे ऽग्निधित् हे सोम-
 सुदित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ जसि गुण ‡ । स यथेह भवति अमय वायव इति एव-
 मग्निचित सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ ऋतो ऽसिर्बनामस्थानयोर्गुण § । स
 यथेह भवति कर्तेरि कर्तारौ कर्तार इति एव सुकृति सुकतो सुकृत इत्यत्रापि 20
 प्राप्नोति ॥ घोर्ङिति [७ ३. १११] गुण । स यथेह भवति अमये वायवे एवमग्निचिते
 सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ ओर्गुण [६. ४ १४६] । स यथेह भवति वाभ्रव्य
 माण्डव्य इति एव सुभुन् सौभुत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ नैष दोष ।

पुगन्तलघूपधप्रहणमनन्त्यानियमार्थम् ॥ ६ ॥

पुगन्तलघूपधप्रहणमनन्त्यानियमार्थं भविष्यति ॥ । पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यस्य 25
 नान्यस्यानन्त्यस्येति ॥ प्रकृतस्यैव नियम स्यात् । किं च प्रकृतम् । सार्वधातुकार्ध-

धातुकयोरिति । तेन भवेदिह नियमात्र स्यात् ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । इस्वा-
दोर्गुणस्त्वनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात् । पुगन्तलघू-
पधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवेति । एवमपि सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणोऽनियतः
सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । अथाप्युभयतो नियमः
5 स्यात् । पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्धधातुकयोः सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पुग-
न्तलघूपधस्येति । एवमप्ययं जुसि गुणोऽनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति ।
अनेनिजुः पर्यवेत्तिपुरिति ॥ एवं तर्हि नायं तच्छेषो नापि तदपवादः । अन्यदेवेदं परि-
भाषान्तरमसंबद्धमनया परिभाषया । परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रौष्टीयाः पठन्ति ।
नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति । यदि चायं तच्छेषः स्यात्तेनैव तस्यायुक्तो
10 विप्रतिषेधः । अथापि तदपवाद उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । तत्र नियम-
स्यावकाशः । राज्ञः क च [४.२.१४०] राजकीयम् । इको गुणवृद्धी इत्यस्याव-
काशः । चयनम् चायकः लवनम् लावक इति । इहोभयं प्राप्नोति । मेद्यति माटीति ।
इको गुणवृद्धी इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । नैप युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे हि
परमित्युच्यते* पूर्वश्चाय योगः परो नियमः । इट्वाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं
15 यदिष्टं तद्भवतीति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधो न चात्रै-
को द्विकार्ययुक्तः । नावदयं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्हि । असंभवोऽपि ।
स चास्त्यत्रासंभवः । कोऽसावसंभवः । इह तावद्वृक्षेभ्यः द्रक्षेभ्य इत्येकः स्यानी
द्वावादेशौ । न चास्ति संभवो यदेकस्य स्यानिनो द्वावादेशौ स्याताम् । इहेदानी
मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्तीति द्वौ स्यानिनावेक आदेशः । न चास्ति संभवो यद्वयोः स्यानि-
20 नैरेक आदेशः स्यादित्येषोऽसंभवः । सत्येतस्मिन्नसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ।
एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि सावकाशयोः समयस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवत्य-
नवकाशश्चायं योगः । ननु चेदानीमेवास्यानकाशः प्रकूपः । चयनम् चायकः लवनम्
लावक इति । अत्रापि नियमः प्राप्नोति । यावता नाप्राप्ते नियमेऽयं योग आरभ्यते
अस्तदपवादोऽयं योगो भवति । उत्सर्गापवादयोर्भाषायां युक्तो विप्रतिषेधः । अथापि
25 कथंचिदिको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः स्यादेवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो
भरति मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति एवमिहापि स्यात् अनेनिजुः पर्यवेत्तिपुरिति ॥ एवं
तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र नूयादिक इत्येतत्त्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृते
भवति । द्वितीया पठि प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारो गृहमाणेन येषं विशेषदि-

तुमिका वा गृह्यमाणम् । यावता कामचार इह तावन्मिदिपुगन्तलघूपधाच्चिदृशिक्षि-
प्रक्षुद्रेषु गृह्यमाणेनेक विशेषयिव्यामः । एतेषां य इगिति । इहेदानीं जुसिसार्वधा-
तुका रीधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्विका गृह्यमाणं विशेषयिव्यामः । एतेषां गुणो भवतीकः ।
इगन्तानामिति ॥ अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते । इह तावन्मिदेरित्यविभ-
क्तिको निर्देशः । मिद ए. मिदेः मिदेरिति । अथवा पठीसमासो भविष्यति । ३
मिद इः मिदिः मिदेरिति ॥ पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्तस्याङ्गस्य
लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि । पुगन्तः पुगन्तः । लघूपधा लघूपधा । पुगन्तश्च लघू-
पधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे
हि सतीह प्रसज्येत भिनत्ति ङिनत्तीति ॥ ऋच्छेरपि प्रशिष्टनिर्देशो ज्यम् । ऋच्छति
ऋ ऋ ऋताम् ऋच्छत्यृतामिति ॥ दृशेरपि योगविभागः करिष्यते । उरडि गुणः । 10
उरडि गुणो भवति । ततो दृशेः । दृशेश्चाडि गुणो भवति । उरित्येव ॥ क्षिप्रक्षुद्र-
योरपि यणादिपर गुण इतीयता सिद्धम् । सो ज्यमेव सिद्धे सति यत्पूर्वमहणं करोति
तस्यैतत्प्रयोजनमिको यथा स्यादतिको मा भूदिति ॥

अथ वृद्धिमहण किमर्थम् । किं विशेषेण वृद्धिमहणं चोच्यते न पुनर्गुणमहणमपि ।
यदि किञ्चिद्गुणमहणस्य प्रयोजनमस्ति वृद्धिमहणस्यापि तद्भवितुमर्हति । को वा 15
विशेषः । अयमस्ति विशेषः । गुणविधौ न कचित्स्थानी निर्दिश्यते । तत्रावश्यं स्था-
निनिर्देशार्थं गुणमहणं कर्तव्यम् । वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते ॥ अत्रो
ङिति [७ २ ११५] । अत उपधायाः [११६] । तद्धितेष्वचामादेः [११७]
इति ॥ अत उत्तरं पठति ।

वृद्धिमहणमुत्तरार्थम् ॥ ७ ॥

20

वृद्धिमहणं क्रियत उत्तरार्थम् । क्विति [१.१.५] इति प्रतिषेधं वक्ष्यति स
वृद्धेरपि यथा स्यात् । कथेदानीं कित्प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसङ्गो यावता ङिनीत्युच्यते ।
तद्य मृज्यर्थम् । मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते* सा क्विति मा भूत् । मृष्टः मृष्टयानिति ।
इहार्थं चापि मृज्यर्थं वृद्धिमहणं कर्तव्यम् । मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते सेको यथा
स्यादतिको मा भूदिति ।

25

मृज्यर्थमिति चोद्योगविभागात्सिद्धम् ॥ ८ ॥

मृज्यर्थमिति चोद्योगविभाग. करिष्यते । मृजेर्वृद्धिरचः । ततो ङिति । ङिति

णिति च वृद्धिर्भवति । अच इत्येव । यद्यत्रो वृद्धिरुच्यते न्यमार्द् अटो अपि वृद्धि-
प्राप्नोति ।

अटि चोक्तम् ॥ ९ ॥

किमुक्तम् । अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति* ॥

वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्वक्प्रकरणात् ॥ १० ॥

वृद्धेस्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् । इक्प्रकरणात् । इग्लक्षणयोगुण-
वृद्धोः प्रतिषेधो न चैत्र सति मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति । तस्मान्मृजेरिग्लक्षणा
वृद्धिरेपितव्या ॥

एवं तर्हीहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ सक्रमे त्रिभाषा वृद्धिमारभन्ते । परिमृजन्ति
परिमार्जन्ति । परिमृजन्तु परिमार्जन्तु । परिमृजतु परिमार्जतुतिरित्याद्यर्थम् । तदि-
हापि साध्यम् । तस्मिन्साध्ये योगविभागं करिष्यते । मृजेवृद्धिरचो भवति । ततो अपि
किति । अजादौ च किति मृजेवृद्धिर्भवति । परिमार्जन्ति परिमार्जन्तु । किमर्थमिदम् ।
नियमार्थम् । अजादावेव किति नान्यत्र । कान्यत्र मा भूत् । मृष्टः मृष्टवानिति ।
ततो वा । वाचि किति मृजेवृद्धिर्भवति । परिमृजन्ति परिमार्जन्ति । परिमृजतुः
परिमार्जतुरिति ॥ इहार्थमेव तर्ही सिजर्थे वृद्धिमहणं कर्तव्यम् । सिचि वृद्धिरवि-
शेषेणोच्यते । सेको यथा स्यादनिको मा भूदिति । कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति । अका-
रस्य । अचिकीर्षात् अजिहीर्षात् । नैतदस्ति । लोपो ऽत्र बाधको भविष्यति† ॥
आकारस्य तर्ही प्राप्नोति । अयासीत् अवासीत् । नास्त्यत्र विशेष सत्यां वृद्धावसत्यां
वा ॥ सध्यक्षरस्य तर्ही प्राप्नोति । नेव सध्यक्षरमन्यमस्ति । ननु चेदमस्ति ढलोपे कृत
उदवोढाम् उदवोढम् उदवोढेति‡ । नैतदस्ति । असिद्धो ढलोपस्तस्यासिद्धत्वाच्चैत-
दन्त्यं भवति ॥ व्यञ्जनस्य तर्ही प्राप्नोति । अभैत्सीत् अच्चेत्सीत् । हलन्तलक्षणा
वृद्धिर्यधिका भविष्यति ॥ ॥ यत्र तर्ही सा प्रतिषिध्यते॥ । अकोपीत् अमोपीत् । सिचि
वृद्धेरप्येव प्रतिषेधः । कयम् । लक्षणं हि नाम ध्वनति भ्रमति मुहूर्तमपि नावतिष्ठते ।
अथवा सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति । तस्या हलन्तलक्षणा वृद्धि-
वैधिका । तस्या अपि नेटोति प्रतिषेधः । अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्राप्यपवादे प्रतिषिद्ध
उत्सर्गो अपि न भवति । अस्तीत्याह । सुजाते अभ्रसृनुते । अध्रयो अद्रिभिः सुतम् ।
शुक्रं मे अन्यदिति । पुर्यरूपत्ये प्रतिषिद्धे ऽयात्रयो अपि न भवन्ति** ॥

उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थ वृद्धिमहण कर्तव्यम् । सिञ्चि वृद्धिरत्रिशेषेणोच्यते सा
 क्ति मा भूत् । न्यनुयीत् न्यधुवीत्* । नेतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्रोव-
 डादेशे कृते ऽनन्त्यत्वाद्दृष्टिर्न भविष्यति ॥ यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्ग भवति अकार्षीत्
 अहार्षीत् गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्दृष्टिर्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । हलन्तस्ये-
 त्येव भविष्यति ॥ इह तर्हि न्यस्तारीत् व्यदारीत् गुणे रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्दृ- 5
 ष्टिर्न प्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेध । मा भूदेवम् । लान्तस्य
 [७ २ २] इत्येव भविष्यति ॥ इह तर्हि अलायीत् अपावीत् गुणे कृते ऽयादेशे चा-
 नन्त्यत्वाद्दृष्टिर्न प्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेध । मा भूदेवम् । लान्त-
 स्येत्येव भविष्यति । लान्तस्येत्युच्यते न चेद लान्तम् । लान्तस्येत्यत्र वकारो
 ऽपि निर्दिश्यते । किं प्रकारो न भ्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो वकार ॥ यद्येव मा भवा- 10
 नवीत् मा भवान्मयीत् अत्रापि प्राप्नोति । अविमयोर्नेति वक्ष्यामि । तद्वक्तव्यम् ।

णिश्चिभ्या तो निमातव्यौ ।

यद्यप्येतदुच्यते ऽथैतर्हि णिश्च्यो प्रतिषेधो न उक्तव्यो भवति । गुणे कृते
 ऽयादेशे च यान्ताना नेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति* ॥ एव तर्हि चार्थप्रवृत्तिर्जा-
 पयति न सिच्यन्तरङ्ग भवतीति यदयमतो हलादेशो [७ २ ७] इत्यकार्ष- 15
 हण करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अकार्षणस्येतत्प्रयोजनमिह मा भूत्
 अकोपीत् अमोपीत् । यदि सिच्यन्तरङ्ग स्यादकार्षणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते ऽल-
 पुत्वाद्दृष्टिर्न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो न सिच्यन्तरङ्ग भवतीति ततो ऽकार्षण
 करोति । नेतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र गुण
 प्रतिषिध्यते तदर्थमेतस्यान् न्यकुटीत् न्यपुनीदिति । यत्तर्हि णिश्च्यो प्रतिषेधं शास्ति* 20
 तेन नेहान्तरङ्गमस्तीति दर्शयति । यद्यं करोत्यकार्षण लघोरिति कृते ऽपि ॥

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धि ॥ ११ ॥

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरास्येया ॥

पष्ठ्या स्थानियोगत्वादिभिन्नृचि ॥ १२ ॥

पठ्या स्थानियोगत्वात्सर्वेषामिवा निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । तपि 25
 गधु । पुरार्थनामिदानीं किमर्थं स्यात् ।

अन्यतरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १३ ॥

अन्यतरार्थमेतत्स्यात् । सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुण एवेति ॥

प्रसारणे च ॥ १४ ॥

प्रसारणे च सर्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति* । अस्यापि प्राप्नोति । याता वाता ।

५ पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

विषयार्थं पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

विषयार्थमेतत्स्यात् । वचिस्वपियजादीनां कित्येवेति† ॥

उरश्चपरे च ॥ १६ ॥

उरश्चपरे च सर्वकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति‡ । अस्यापि प्राप्नोति । कर्तृ हर्तृ ॥

सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकार इमे योगाः कर्तव्याः । एकस्तावत्क्रियते तत्रैव । इमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते ॥ अथवा षष्ठ्यधिकार इमौ योगावपेक्षिष्यामहे ॥ अथवेदं तावदयं षष्ठ्यः । सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीतीह कस्मान्न भवति । याता वाता । इदं तत्रापेक्षिष्यत इको गुणवृद्धी इति । यथैव तर्हीदं तत्रापेक्षिष्यत एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिको गुणवृद्धी इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

न धातुलोप आर्धधातुके ॥ १ । १ । ४ ॥

धातुग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । लृञ् लविता लवितुम् । पूञ् पविता पवितुम् ॥ आर्धधातुक इति किमर्थम् । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति ॥ किं पुनरिदमार्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम् । आर्धधातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । आहोस्विद्रुणवृद्धिविशेषणमार्धधातुकग्रहणम् । धातुलोपे सत्यार्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । किं चातः । यदि लोपविशेषणमुपेद्दः प्रेद्दः अत्रापि प्राप्नोति । अथ गुणवृद्धिविशेषणं क्रोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । ययेच्छसि तथास्तु । अस्तु लोपविशेषणम् । कयमुपेद्दः प्रेद्द इति । बहिरङ्गो गुणो ऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्द बहिरङ्गमन्तरङ्गे । यद्येवं नार्थो धातुग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति । लृञ् लविता लवितुम् । आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधो न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः ॥ अथवा पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणम् । ननु चोक्तं क्रोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति । नैष दोषः । निपातनास्तिद्दम् । किं निपातनम् । चले क्रोपेः [३.४.३३] इति ॥

परिगणनं कर्तव्यम् ।

यडचक्क्यवलोपे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

15

यडचक्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः । यड् । वेभिदिता* मरीमृज† । यक् । कुपुमिता मणधकः । क्य । समिधिता वृषदकः‡ । वलोपे । जीरदानुः§ ॥ किं प्रयोजनम् ।

नुम्लोपस्त्रिव्यनुबन्धलोपे ऽप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

नुम्लोपे स्त्रिव्यनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो मा भूदिति । नुम्लोपे । अभाजि ॥ रागः ॥ २० षपवर्हणम्** । शिवेः आक्षेपणम् । अनुबन्धलोपे । लृञ् लविता लवितुम् ॥ यदि परिगणनं क्रियते स्यद् प्रथमः हिमभय इत्यत्रापि प्राप्नोति । वक्ष्यत्येतत् । निपातनात्स्यदादिष्विति ॥ तत्तर्हि परिगणनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । नुम्लोपे कस्मान्न भवति ।

इकप्रकरणानुम्लोपे वृद्धिः ॥ ३ ॥

25

इग्लक्षगयोर्गुणवृद्धोः प्रतिषेधो न चैवेग्लक्षणा वृद्धिः ॥ यदीग्लक्षगयोर्गुण-

* १ ४ ३९ † १ ४ ३४ ‡ १ ४ ५० § १ १ १९ ॥ १ ४ ३३ * १ ४ ३९

वृद्धोः प्रतिषेधः स्यदः प्रथमः हिमथ इत्यत्र न प्राप्नोति । इह च प्राप्नोति ।
अवोदः एधः ओद्ग इति ।

निपातनात्स्यदादिषु ॥ ४ ॥

निपातनात्स्यदादिषु प्रतिषेधो भविष्यति न च भविष्यति* ॥ यदीग्लक्षणयोर्गुण-

५ वृद्धोः प्रतिषेधः स्त्रिव्यनुबन्धलोपे कथम् । स्त्रिवेः आस्त्रेमाणम् । लृञ् लघिता ।

प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् ॥ ५ ॥

आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधो न चैव आर्धधातुकनिमित्तो लोपः ॥ यथा-
धातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधो जीरदानुः अत्र न प्राप्नोति ।

रकि ज्यः प्रसारणम् ॥ ६ ॥

१० नैतज्जीवे रूपम् । रक्येतज्ज्यः प्रसारणम् । यावता चेदानीं रकि जीयेरपि
सिद्ध भवति ॥ कथमुपवर्हणम् । वृहिः प्रकृत्यन्तरम् । कथं ज्ञायते वृहिः प्रकृत्य-
न्तरमिति । अचीति हि लोप उच्यते । अनजादावपि दृश्यते । निवृषते । अनि-
टीति चोच्यते । इडादावपि दृश्यते । निर्वाहता निर्वाहंतुमिति । अजादावपि
न दृश्यते । वृंहयति वृंहकः ॥ तस्मान्नार्थः परिगणनेन ॥ यदि परिगणन न क्रियते
१५ भेष्यते छेष्यते अत्रापि प्राप्नोति । नैव दोषः । धातुलोप इति नैवं विज्ञायते धातुलोपो
धातुलोपो धातुलोप इति । कथं तर्हि । धातुलोपो ऽस्मिस्तदिदं धातुलोपं धातुलोप
इति ॥ तस्मादिग्लक्षणयोर्गुणवृद्धोः प्रतिषेधः ॥ यदि तर्हीग्लक्षणयोर्गुणवृद्धोः प्रति-
षेधः पापचकः पापठकः मगधकः वृषदकः अत्र न प्राप्नोति ।

अहोपस्य स्थानिवत्त्वात्

२० अकारलोपे कृते† तस्य स्थानिवत्त्वाद्गुणवृद्धी न भविष्यति ॥

अनारम्भो वा ॥ ७ ॥

अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्यायः । कथं-येभिदिता मरीमृजक-
कुपुभिता समिधितेति । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वाद्गुणवृद्धी न भ-
विष्यति ॥ यत्र तर्हि स्थानिवत्त्वाद्यो नास्ति तदर्थमयं योगो यत्कथ्यः । क्व च स्या-

२५ निरद्वायो नास्ति । यत्र हलनोरादेशः । लोपुतः पोपुतः मरीमृजः मरीमृष इति ।

अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः । लुकि कृते* न प्राप्नोति । इदमिह सप्रधार्यम् । लुक्क्रियतामल्लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद-
 लोपः । नित्यो लुक् । कृते ऽप्यल्लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । लुगप्यनित्यः । कथम् ।
 अन्यस्य कृते ऽल्लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुयान्विधिरनित्यो भवति ।
 अनवकाशस्तर्हि लुक् । सावकाशो लुक् । को ऽनकाशः । अवशिष्टः । अथापि 5
 कथञ्चिदननकाशो लुक्स्यादेवमपि न दोषः । अल्लोपे योगविभागः करिष्यते ।
 अतो लोपः । ततो यस्य । यस्य च लोपो भवति । अत इत्येव । किमर्थमिदम् ।
 लुक वक्ष्यति तद्वाधनार्थम् । ततो हलः । हल उत्तरस्य च यस्य लोपो भवतीति ।
 इहापि तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्वा लोपो लुक वाधेत । कृष्णो नोनाव वृषभो यदी-
 दम् । नोनूयतेनोनाव । समानाश्रयो लुगलोपेन वाध्यते । कश्च समानाश्रयः । यः 10
 प्रत्ययाश्रयः । अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति ॥ कथं स्यदः प्रथम हिमश्रयः
 जीरदानु. निकुचित इति ।

उक्तं शेषे ॥ ८ ॥

किमुक्तम् । निपातनात्स्यदादिषु । प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् । रकि ज्य-
 प्रसारणमिति । निकुचिते ऽप्युक्तं सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विचतस्येति ॥ 15

कृति च ॥ १ । १ । ५ ॥

कृति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् ॥ १ ॥

कृति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । कृत्निमित्ते ये गुणवृद्धौ प्राप्नुतस्ते न
 भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

उपधारोरवीत्यर्थम् ॥ २ ॥

20

उपधार्ये रोरवीत्यर्थं च । उपधार्यं तावत् । भिन्नः भिन्नवानिति । किं पुनः
 कारणं न सिध्यति । कितीत्युच्यते । तेन यत्र कित्यनन्तरो गुणभाव्यस्ति तत्रैव
 स्यात् । चितम् स्तुतम् । इह तु न स्यात् । भिन्नः भिन्नयानिति ॥ ननु च यस्य गुण
 उच्यते तत्कित्परत्वेन विदोपविष्यामः । पुगन्तलघूपधस्य च गुण उच्यते ॥ तथात्र
 कित्परम् । पुगन्तलघूपधस्येति नैव विज्ञायते पुगन्तस्याद्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं 25

तर्हि । पुक्त्वन्तः पुगन्तः । लघ्व्युपधा लघूपधा । पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुग-
न्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे हि सतीह प्रसज्येत । भिनक्ति
छिन्नृत्तिः ॥ रोरवीत्यर्थं च । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति ॥ यदि तन्निमित्तप्रहणं क्रि-
यते शचडन्ते दोषः । स्थिति पियति धियति । प्रादुद्रुवत् प्रास्रस्रुवत् । अत्र प्राप्नोति ।

5

शचडन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥

अन्तरङ्गलक्षणत्वादत्रेयडुवडोः कृतयोरनुपधात्वाद्गुणो न भविष्यति । एवं
क्रियते चेदं तन्निमित्तप्रहणं न च कश्चिदोपो भवति ॥ इमानि च भूयस्तन्निमित्तप्रहण-
स्य प्रयोजनानि । हतः हथः उपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिः नेनिक्त इति ।
नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । इह तावत् हतः हथ इति प्रसक्तस्यानभिनिर्वृ-
त्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुमत्र च धातूपदेशावस्थायामेवाकारः ॥
इह चोपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिरिति बहिरङ्गे गुणवृद्धी अन्तरङ्गः
प्रतिषेधः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ नेनिक्त इति परेण रूपेण व्यवहितत्वात्
भविष्यति ॥ उपधार्येन तावन्नार्थः । धातोरिति वर्तेते । धातुं क्विप्परत्वेन विशेषयि-
ष्यामः । यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति । चिनुतः सुनुतः लुनीतः पु-
नीत इति । नैव दोषः । विहितविशेषणं धातुप्रहणम् । धातोर्यो विहित इति । धातो-
रेव तर्हि न प्राप्नोति । नैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य कितीति । कथं तर्हि । धातोर्विहिते
कितीति ॥ अथवा कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । पुगन्तलघूप-
धस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति किति नेति ॥ अथवा यदेतस्मिन्योगे किङ्कहणं
तदनयकाशं तस्यानयकाशस्याद्गुणवृद्धी न भविष्यतः ॥ अथवाचार्यप्रयुक्तिर्भाषयति भ-
यत्युपधात्क्षणस्य गुणस्य प्रतिषेध इति यदयं त्रसिगृधिपृषिक्षिपेः क्रुः [३. २. १४०]
इको झल्हलन्ताच्च [१. २. ९; १०] इति क्रुसनी कितौ करोति । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करण एतत्प्रयोजनं गुणः कथं न स्यादिति । यदि चात्र
गुणप्रतिषेधो न स्यात्कित्करणमनर्थकं स्यात् । पश्यति स्वाचार्यो भवत्युप-
धात्क्षणस्य प्रतिषेध इति ततः क्रुसनी कितौ करोति ॥ रोरवीत्यर्थेनापि नार्थः ।
कितीत्युच्यते न चात्र कित्तं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति । न तुमता मस्मि-
न्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । अथापि न तुमताङ्गस्येत्युच्यते । एवमपि न दोषः ।
कथम् । न तुमता तुमेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि । यो ऽसौ तुमता तुमणे
मस्मिन्गदङ्गं तस्य यत्कार्यं तत्र भवतीति । अथाप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । एव-

मपि न दोषः । कथम् । कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् ।
सर्वधानुकार्धधानुकयोर्गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्विति नेति ॥ अथवा
छन्दसमेतवृष्टानुविधिश्च च्छन्दसि भवति ॥ अथवा बहिरङ्गो गुणो अन्तरङ्गः प्रतिषेधः ।
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अथवा पूर्वस्मिन्योगे यदार्धधानुकग्रहणं तदनवकाशं
तस्यानवकाशत्वाद्गुणो भविष्यति ॥

इह कस्मान्न भवति । लैगवायनः* कामयते ।

तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणात् ॥ ४ ॥

इग्लक्षणयोर्गुणवृद्धोः प्रतिषेधो न चैते इग्लक्षणे ॥

लकारस्य डिच्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः । लकारस्य डिच्वादादेशेषु स्था-
नियद्भावः प्राप्नोति । अचिनवम् असुनवम् अकरवम् ।

10

लकारस्य डिच्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो डिद्धचना-
त्सिद्धम् ॥ ५ ॥

यदयं यासुटो डिद्धचनं शास्त्रिणं तज्ज्ञापयत्याचार्यो न डिदादेशा डितो भवन्ती-
ति । यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं निरयं डितः [३. ४. ९९] इतश्च [१००] इति । डि-
तो यत्कार्यं तद्भवति डिति यत्कार्यं तन्न भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । 15
कथमनुच्यमानं गंस्यते । यासुट एव डिद्धचनात् । अपर्याप्तश्चैव हि यासुट् समु-
दायस्य डिच्चे डितं चैनं करोति । तस्यैतत्प्रयोजनं डितो यत्कार्यं तद्यथा स्यात् ।
डिति यत्कार्यं तन्मा भूदिति ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ १ । १ । ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । गुणवृद्धी मा भूतामिति । आदीध्यनम् आदीध्यकः । 20
आवेव्यनम् आवेव्यक इति ॥ अयं योगः शक्यो ऽकर्तुम् । कथम् ।

दीधीवेव्यो छन्दोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसो ऽदीधेददीधयुरिति
च गुणदर्शनादप्रतिषेधः ॥ १ ॥

दीधीवेव्यो छन्दोविषयत्वात् । दीधीवेव्यौ छन्दोविषयौ । दृष्टानुविधित्वाच्च च्छ-
न्दसः । दृष्टानुविधिश्च च्छन्दसि भवति । अदीधेददीधयुरिति च गुणस्य दर्शनादप्र- 25

'तिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । प्रजापतिर्वै यत्किञ्चन मनसादीधेत् । होत्राय
 वृतः कृपयन्नदीधेत् । अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः ॥ भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् ।
 अदीधेदिति । इदं त्वयुक्तम् अदीधयुरिति । अयं जुसि गुणः* प्रतिषेधविषय
 आरभ्यते । स यथैव क्विति नेत्येतं प्रतिषेधं वाधत एवमिममपि वाधते । नैष दोषः ।
 5 जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं वाधते । कश्च तुल्य-
 जातीयः प्रतिषेधः । यः प्रत्ययाश्रयः । प्रकृत्याश्रयश्चायम् । अथवा येन चाप्राप्ते
 तस्य वाधनं भवति । न चाप्राप्ते क्विति नेत्येतस्मिन्प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यते ।
 अस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥ यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते कथं दीध्यदिति ।

दीध्यदिति श्यन्व्यत्ययेन ॥ २ ॥

10 दीध्यदिति श्यन्नेप व्यत्ययेन भविष्यति ॥

इदञ्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथमकण्ठिपम् अरणिपम् कण्ठिता श्वः रणिता
 श्व इति । आर्धधातुकस्थेङ्गुलादेः [७. २. ३५] इत्यवेडिति वर्तमाने† पुनरिङ्गुहणस्य
 प्रयोजनमिडेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । गुणः ।
 यदि नियमः क्रियते पिपठिपतेरप्रत्ययः पिपठीः दीर्घत्वं‡ न प्राप्नोति । नैष
 15 दोषः । आङ्गं यत्कार्यं तन्नियम्यते न चैतदाङ्गम् । अथवासिद्धं दीर्घत्वं तस्यासिद्ध-
 त्वाभियमो न भवति ॥

हलो ऽनन्तराः संयोगः ॥ १ । १ । ७ ॥

अनन्तरा इति कथमिदं विज्ञायते । अविद्यमानमन्तरमेवामिति । आहोस्विद-
 विद्यमाना अन्तरैवामिति । किं चातः । यदि विज्ञायते अविद्यमानमन्तरमेवामित्य-
 20 वग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति । अप् स्वित्यप्स्विति । विद्यते ह्यत्रान्तरम् । अथ विज्ञा-
 यते अविद्यमाना अन्तरैवामिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । अथवा
 पुनरस्त्वविद्यमानमन्तरमेवामिति । ननु चोक्तमवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति अप्
 स्वित्यप्स्विति विद्यते ह्यत्रान्तरमिति । नैष दोषो न प्रयोजनम् ॥

संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथान्यत्र ॥ १. ॥

25 संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् । हलो ऽनन्तराः संयोगः गृहेति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् । सहभूतानां संयोगसंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति । यथान्यत्र ।
तद्यथान्यत्रापि यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहपहणम् । तद्यथा । सह
सुषा [२.१.४] । उभे अभ्यस्तं सहेति* । किं च स्याद्यद्येकैकस्य हलः संयोगसंज्ञा
स्यात् । इह निर्यायात् निर्यायात् वान्यस्य संयोगादेः [६.४.६८] इत्येत्वं प्रस-
ज्येत । इह च संद्वीष्टेत्यृतथ संयोगादेः [७.२.४३] इतीट् प्रसज्येत । इह च संद्वि- 5
यत इति गुणो र्जितसंयोगाद्योः [७.४.२९] इति गुणः प्रसज्येत । इह च वृपत्करोति
समित्करोतीति संयोगान्तस्य लोपः प्रसज्येत । इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयो-
गाद्योः [८.२.२९] इति लोपः प्रसज्येत । इह च निर्यातः निर्वातः संयोगादे-
रातो धातोर्यण्वतः [८.२.४३] इति निष्ठानत्व प्रसज्येत ॥ नैप दोषः । यत्तावदु-
च्यत इह तात्रनिर्यायात् निर्वायात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येतेति नैवं वि- 10
ज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सो ऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि । संयोगा-
वादी यस्य सो ऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति । एव तावत्सर्वमाद्ग परिहृतम् ॥
यदप्युच्यत इह च वृपत्करोति समित्करोतीति संयोगान्तस्य लोपः प्रसज्येतेति
नैवं विज्ञायते संयोगो ऽन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति । कथं तर्हि ।
संयोगान्तावस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति ॥ यदप्युच्यत इह च शक्ता 15
वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्रसज्येतेति नैवं विज्ञायते संयोगावादी
संयोगादी संयोगाद्योरिति । कथं तर्हि । संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति ॥
यदप्युच्यत इह च निर्यातः निर्वात इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं
प्रसज्येतेति नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सो ऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति ।
कथं तर्हि । संयोगावादी यस्य सो ऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति ॥ कथं कृत्वैकै- 20
कस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति । प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । वृद्धिगुणसंज्ञे
प्रत्येक भयतः । ननु चायमप्यस्ति वृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा ।
गर्गाः शत दण्डचन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येक
वण्डयन्ति । सत्येतास्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यत इहापि सहपहणं कर्त-
व्यम् । अयं तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति यत्र प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भयत इहापि नार्थः 25
सहपहणेन ॥

अयं यत्र वदनामानन्तर्ये किं तत्र ह्योर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवत्याहोस्तिरदविशेषेण ।

कथात्र विशेषः ।

समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः ॥ २ ॥

समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिध्यति । मङ्गा मङ्गुम्* ॥ इह च निर्ग्लेयात् निर्ग्लेयात् निर्ग्लेयात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति । इह च संस्वरिधीट्यृतश्च संयोगादेरितीष्ण प्राप्नोति । इह च सस्वर्यत इति गुणो अर्तिसंयो-
गाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति । इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति । इह च निर्ग्लानः निर्ग्लान इति संयोगादेरातो धातो-
र्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगः ।

द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्विर्वचनम् ॥ ३ ॥

द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्विर्वचनं न सिध्यति । इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति ।
इन्द्रीयतेः सन् इन्द्रियीयति । न न्द्राः संयोगादयः [६.१.३] इति दकाररय
द्विर्वचनं न प्राप्नोति ॥

न वाज्विधेः ॥ ४ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । अज्विधेः । न्द्राः संयोगादयो न हिरुच्यन्ते ।
अजादेरिति वर्तते ॥ अय यद्येव बहूनां संयोगसज्ञायापि द्वयोर्द्वयोः किं गतमेत-
दियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्र कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् ।
यदा तावद्बहूनां संयोगसज्ञा तदैव विग्रहः करिष्यते । अविद्यमानमन्तरमेवा-
मिति । यदा द्वयोर्द्वयोस्तदैव विग्रहः करिष्यते । अविद्यमाना अन्तरैपामिति ।
द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद्विद्यते वा न वा । एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति । यान्दि भवानन
पष्ठ्या प्रतिनिर्दिशत्येतेषामन्येन व्यव्याये न भवितव्यम् । अस्तु तर्हि समुदाये सज्ञा ।
ननु चोक्तं समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेरिति । नैप दोषः । यदयत्येतत् । अन्त्या-
त्पूर्वो मस्जेर्मिदनुपङ्गसंयोगादिलोपार्थमिति † ॥ अथवाविशेषेण संयोगसज्ञा विज्ञास्यते
द्वयोरपि बहुनामपि । तत्र द्वयोर्यां संयोगसज्ञा तदाभयो लोपो भविष्यति ॥ यदप्यु-
च्यत इह च निर्ग्लेयात् निर्ग्लेयात् निर्ग्लेयात् निर्ग्लेयात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं
न प्राप्नोतीत्यङ्गेन संयोगादि विशेषयिष्यामः । अङ्गस्य संयोगादेरिति । एव
नायत्सर्वमाङ्ग परिहृतम् ॥ यदप्युच्यत इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति
संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोतीति पदेन संयोगान्त विशेषयिष्यामः ।
पदस्य संयोगान्तस्येति ॥ यदप्युच्यत इह च निर्ग्लानः निर्ग्लान इति संयोगादेरातो

धातोर्द्वयत्व इति निष्ठानत्व न प्राप्नोतीति धातुना संयोगादि विशेषयिष्याम ।
धातो संयोगादेरिति ॥

स्वरानन्तर्हितवचनम् ॥ ५ ॥

स्वरैरनन्तर्हिता हल संयोगसज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । व्यव-
हितानां मा भूत् । पचति पनसम् ॥ ननु चानन्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न
भविष्यति ।

दृष्टमानन्तर्यं व्यवहिते अपि ॥ ६ ॥

व्यवहिते ऽप्यनन्तरशब्दो दृश्यते । तद्यथा । अनन्तराविमौ मामावित्युच्यते
तयोश्चैवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्ति ॥ यदि तर्हि व्यवहिते ऽप्यनन्तरशब्दो भव-
त्यानन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

आनन्तर्यवचन किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थम् ॥ ७ ॥

एकस्य हल संयोगसज्ञा मा भूदिति । किं च स्याद्यद्येकस्य हल संयोगसज्ञा
स्यात् । इयेप एवोप । इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छ [३ १ ३६] इत्याम्प्रसज्येत ॥

न वातज्जातीयव्यवायात् ॥ ८ ॥

न वेप दोष । किं कारणम् । अतज्जातीयस्य व्यवायान् । अतज्जातीयक हि
लोके व्यवधायकं भवति । कथं पुनर्जायते ऽतज्जातीयक लोके व्यवधायकं भवतीति ।
एवं हि कश्चित्कश्चिच्छृच्छति । अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति । स आह । नानन्तरे
वृषलकुलमनयोरन्तरेति । किं पुन कारणं क्वचिदतज्जातीयक व्यवधायकं भवति
क्वचिन्न । सर्वत्रैव अतज्जातीयक व्यवधायकं भवति । कथमनन्तराविमौ मामाविति ।
मामशब्दो ज्य वदर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा । मामो रग्ध इति ।
अस्ति घाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा । माम प्रविष्ट इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा ।
मामो गतो माम आगत इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते । तद्यथा ।
मामो रग्ध इति । तद्यथा सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्र-
युज्यते अनन्तराविमौ मामाविति । सर्वत्रैव अतज्जातीयक व्यवधायकं भवति ॥

मुखनासिकावचनो ऽनुनासिकः ॥ १ । २ । ८ ॥

किमिदं मुखनासिकावचन इति । मुख च नासिका च मुखनासिकम् । मुख

नासिकं वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । यद्येवं मुखनासिकावचन इति प्राप्नोति । निपातनादीर्घत्वं भविष्यति ॥ अथवा मुखनासिकावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । अथ किमिदमावचनमिति । ईषहचनमावचनं किञ्चिन्मुखवचनं किञ्चिन्नासिकावचनम् ॥ मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोऽयं मुखनासिका-
 5 वचनः । मुखोपसंहिता वा नासिका वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः ॥ अथ मुखग्रहणं किमर्थम् । नासिकावचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत । मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् । मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत । नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीमुभयवचनानां
 10 भविष्यति । प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा । केचित्प्रासादवासिनः केचिद्भूमिवासिनः केचिदुभयवासिनः । ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमि-
 वासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । य उभयवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः केचिदुभ-
 यवचनाः । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन । ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते
 15 नासिकाग्रहणेन । य उभयवचना गृह्यन्त एव ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनानां सिद्धं यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति । नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥ इतरेतराश्रयं तु भवति । केतरेतराश्रयता । सतोऽनुनासिकस्य संज्ञया भावितव्यं संज्ञया च नामानुनासिको भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ।

20

अनुनासिकसंज्ञायामितरेतराश्रय उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति* । नित्याः शब्दा नित्येषु च शब्देषु सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयानुनासिको भाव्यते । यदि तार्क्षि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्रमिति चेन्नियतकृत्यात्सिद्धम् । नियतकं शास्त्रम् । कथम् । आडस्मा अधिशेषेणोपदिष्टोऽनुनासिकः । तस्य सार्थप्रागनुना-
 25 सिकस्य प्रसक्ता । तत्रामेन निवृत्तिः क्रियते । एन्द्रस्यचि परत भाडोऽनुना-
 सिकस्य प्रसक्तेऽनुनासिकः साभुर्भयतीति ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ १ । १ । ९ ॥

तुल्या संमितं तुल्यम् । आस्य च प्रयत्नश्चास्यप्रयत्नम् । तुल्यास्यं तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवति ॥ किं पुनरास्यम् । लौकिकमास्यमोष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकान् । कथं पुनरास्यम् । अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यम् । अन्नमेतदास्यन्दन इति चास्यम् ॥ अथ कः प्रयत्नः । प्रयत्नं प्रयत्नः । प्रपूर्वाद्यततेर्भाषसाधनो नड्प्रत्ययः ॥ यदि 5 लौकिकमास्यं किमास्योपादाने प्रयोजनं सर्वेषां हि तत्तुल्यं भवति । वक्ष्यत्येतत् । प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति ॥

सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात् ॥ १ ॥

सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गो भवति । ज व ग ड दशाम् । किं कारणम् । प्रयत्नसामान्यात् । एतेषां हि समानः प्रयत्नः ॥ 10

सिद्धत्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनं सर्वेषां हि तत्तुल्यम् । प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । सन्ति ह्यास्याद्वाद्याः प्रयत्नाः । ते हापिता भवन्ति । तेषु सत्स्वसत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिध्यति । के पुनस्ते । विवारस्यारौ । आसनादौ । 15 घोषयदघोषता । अल्पप्राणता महाप्राणतेति । तत्र वर्णाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाः आसानुप्रदाना अघोषाः । एके जल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः । तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः । एके जल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः । यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्जम् । आनुनासिक्यं तेषामधिको गुणः ॥ एवम- 20 प्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । बाह्यं ह्यास्यास्स्यानमवर्णस्य । 20 सर्वमुखस्थानमवर्णमेक इच्छन्ति । एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पत आस्ये येषां तुल्यो देश इति । व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति । सिध्यति । च्चर्तार्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञाया भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यादिति । नैष दोषः । न हि लौकिकमास्यम् । किं तर्हि । तादितान्त- 25 मास्यम् । आस्ये भवमास्यम् । शरीरावयवाद्यत् [५.१.६] । किं पुनरास्ये 25 भवम् । स्थानं करणं च । एवमपि प्रयत्नो विशेष्यितो भवति । प्रयत्नश्च विशेष्यितः । कथम् । न हि प्रयत्नं प्रयत्नं । किं तर्हि । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः ।

यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न एवमप्यवर्णस्य एडोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । प्रथिष्ठा-
वर्णावेतौ । अवर्णस्य तर्हि चोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । विवृततरावर्णावेतौ । एतयोरेव
तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । नैतौ तुल्यस्थानौ । उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न
प्राप्नोति । अभेदका उदात्तादयः ॥ अथवा किं न एतेन प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति ।

5 प्रयतनमेव प्रयत्नस्तदेव च तद्धितान्तमास्यम् । यत्समानं तदाश्रयिष्यामः । किं
सति भेदे । सतीत्याह । सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम् । कुत एतत् ।
भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा । यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात्सवर्णसंज्ञायचन-
मनर्थकं स्यात् । यदि तर्हि सति भेदे किञ्चित्समानमिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भवि-
ष्यति शकारलकारयोः षकारलकारयोः सकारयकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति ।

10 एतेषां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जम् ॥ एव तर्हि प्रयतनमेव प्रयत्नस्तदेव च त-
द्धितान्तमास्यं न त्वयं द्वन्द्व आस्य च प्रयत्नश्चास्यप्रयत्नमिति । किं तर्हि । त्रिपदो
ऽयं बहुव्रीहिः । तुल्य आस्ये प्रयत्न एषामिति ॥ अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहु-
व्रीहिः । तुल्य आस्ये तुल्यास्यः । तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति ॥ अथवा परस्त-
त्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः । तुल्य आस्यप्रयत्न एषामिति ॥
15 तस्य । तस्येति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स
तस्य सवर्णसंज्ञो यथा स्यात् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नो ऽन्यस्य सवर्णसंज्ञो ना भूत् ।

तस्यावचनं वचनप्रामाण्यात् ॥ ३ ॥

तस्येति न वक्तव्यम् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नो ऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्माच्च
भवति । वचनप्रामाण्यात् । सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात् । यदि ऽन्यस्य तुल्यास्यप्र-
20 यत्नो ऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात्सवर्णसंज्ञायचनमनर्थकं स्यात् ॥

संवन्धिशाब्देर्वा तुल्यम् ॥ ४ ॥

संवन्धिशाब्देर्वा पुनस्तुल्यमेतत् । तथाया संवन्धिशाब्दाः । मातरि चर्तितय्य पि-
तरि शुभ्रपितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वास्मिन्या पितरीति संवन्धा-
श्चेतद्भवति या यस्य माता यश्च यस्य पितेति । एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्ण-
5 मित्यत्र संवन्धिशाब्दावेतौ । तत्र संवन्धादेतद्भवति यत्प्रति यस्तुल्यास्यप्रयत्नं तत्प्र-
ति तत्सवर्णसंज्ञं भवतीति ॥

ऋकारलकारयोः सवर्णाविधिः ॥ ५ ॥

ऋकारलकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया । शेत् लकारः शेत्कारः । किं प्रयो-

जनम् । अकः सवर्णे दीर्घः [६. १. १०१] इति दीर्घत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । सवर्णदीर्घत्व ऋति ऋवावचनमूति ह्रुवावचनमिति । तत्सवर्णे यथा स्यात् । इह मा भूत् दध्युकारः मध्युकार इति । यदेतत्सवर्णदीर्घत्व ऋतीत्येतद्वृत् इति वक्ष्यामि । तत ल्यति । लकारे च वा ह्रु भवति । ऋत इत्येव । तत्र वक्तव्यं भवति । अवश्यं तद्वक्तव्यम् । ऊकालो ऽञ्जस्वदीर्घप्रुतसंज्ञो भवतीत्युच्यते । न च ऋकार ह्रुकारो वाजस्ति । ऋकारस्य ह्रुकारस्य चाष्ट्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यं भुतो यथा स्यात् । होतृ ऋकारः होतृकारः होतृकारः होतृ लकारः होतृकारः होतृकारः । किं पुनरत्र ङ्यायः । सवर्णसंज्ञावचनमेव ङ्यायः । दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति । अपि च ऋकारग्रहण लकारग्रहणं संनिहितं भवति । यथेह भवति । ऋत्यकः [६. १. १२८] खट्व ऋद्यः माल ऋद्यः । इदमपि संगृहीतं भवति । खट्व लकारः माल लकार इति । वा ह्रुप्यापिशनेः [६. १. ९२] उपकारीयति उपार्कारीयति । इदमपि सिद्धं भवति । उपल्कारीयति उपाल्कारीयति ॥ यदि तर्हृकारग्रहण लकारग्रहणं संनिहितं भवत्युरभ्रपरः [१. १. ५१] लकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति । लकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यमसत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थम् । तदेव सत्यां रेफवाधनार्थं भविष्यति ॥ इह तर्हि रपाभ्यां 15 नो णः समानपदे [८. ४. १] इत्यृकारग्रहणं चोदितं मातृणाम् पितृणामित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । कूप्यमानं पश्येति । अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायामिह कस्मान्न भवति । प्रकूप्यमानं पश्येति । चुदुतुलशर्व्यवाये नेति वक्ष्यामि । अपर आह ।

त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्णैर्लशसैश्च व्यवाये न

20

इति वक्ष्यामीति । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति यो ऽसावृकारे लकारस्तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति । यद्येवं नार्यो रपाभ्यां णत्व ऋकारग्रहणेन । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति यो ऽसावृकारे रेफस्तदाश्रयं णत्वं भविष्यति ॥

नाञ्जलौ ॥ २ । १ । १० ॥

अञ्जलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऽञ्जलत्वात् ॥ १ ॥

25

अञ्जलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं

कारणम् । अञ्जल्ल्वात् । अद्यैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्च्वम् । इकारः
सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्यच्च्वम् । हल्पूपदेशाद्धत्वम् ॥ तत्र को दोषः ।

तत्र सवर्णलोपे दोषः ॥ २ ॥

तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परदशतानि* कार्याणि । शरो शरि सवर्णे
5 [८ ४. ६५] इति लोपो न प्राप्नोति ॥

सिद्धमनच्छ्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनच्छ्वात् । कथमनच्छ्वम् । स्पृष्टं स्पर्शानां करणम् ।
ईपस्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । विवृतमूष्मणाम् । ईपदित्येवानुवर्तते । स्वराणां विवृतम्
ईपदिति निवृत्तम् ॥

10 वाक्यापरिसमाप्तेर्वा ॥ ४ ॥

वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति । वर्णानामु-
पदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेता
[१.१.७१] इति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा । सवर्णसज्ञोत्तरकाल-
मणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः [१.१.६९] इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सर्वेण समु-
15 दितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति । न चात्रेकारः शकारं गृह्णाति ॥ यथैव
तर्हीकारः शकारं न गृह्णात्येवमीकारमपि न गृह्णीयात् । तत्र को दोषः । कुमारी
ईहते कुमारीहते । अकः सवर्णदीर्घत्वात् न प्राप्नोति । नैव दोषः । यदेतदकः स-
वर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारग्रहणं तत्रेकार ईकारं गृह्णाति शकारं न गृह्णाति ॥

अपर आह-। अञ्जलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऽञ्जल्ल्वात् ॥ अञ्जलोः प्रतिषेधे
20 शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् । अञ्जल-
ल्ल्वात् । अद्यैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्च्वम् । इकारः सवर्णग्रहणेन
शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्च्वम् । हल्पूपदेशाद्धत्वम् ॥ तत्र को दोषः । तत्र सव-
र्णलोपे दोषः ॥ तत्र संवर्णलोपे दोषो भवति । परदशतानि कार्याणि । शरो शरि
सवर्णे इति लोपो न प्राप्नोति ॥ सिद्धमनच्छ्वात् ॥ सिद्धमेतत् । कथम् । अञ-
25 च्छ्वात् ॥ कथमनच्छ्वम् । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा ॥ उक्ता वाक्यापरिसमाप्तिः ॥
आस्मिन्पक्षे येत्येतदसमर्थितं भवति । एतन्न समर्थितम् । कथम् । अस्तु वा श-

कारस्य शकारेण सयर्णसंज्ञा मा या भूत् । ननु चोक्तं परदशतानि कार्याणि क्षरो
 दारि सयर्ण इति लोपो न प्राप्नोतीति । मा भूलोपः । ननु च भेदो भवति । सति
 लोपे द्विशकारमसति लोपे त्रिशकारम् । नास्ति भेदः । असत्यपि लोपे द्विशका-
 रमेव । कयम् । विभाषा द्विर्यननम्* । एवमपि भेदः । असति लोपे कदाचिद्वि-
 शकारं कदाचिद्विशकारं सति लोपे द्विशकारमेव । स एव कयं भेदो न स्यात् । ५
 यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभाषा तु स लोपः । ययभेदस्तथास्तु ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
 पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

ईदूदोद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ १ । १ । ११ ॥

किमर्थमीदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते । तपरस्तत्कालस्य [१. १. ७०] इति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केपाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । भुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कार-
 5 णम् । अतत्कालत्वात् । न हि भुतास्तत्कालाः । असिद्धः भुतस्तस्यासिद्धत्वात्त-
 त्काला एव भवन्ति । सिद्धः भुतः स्वरसंधिषु । कथं ज्ञायते सिद्धः भुतः स्वरसं-
 धिष्विति । यदयं भुतप्रगृह्या अचि [६. १. १२५] इति भुतस्य प्रकृतिभावं ज्ञास्ति ।
 कथं कृत्वा ज्ञापकम् । सतो हि कार्येणः कार्येण भवितव्यम् । किमेतस्य ज्ञापने
 प्रयोजनम् । अभुताद्भुत इत्येतन्न वक्तव्यं भवति* । किमतो यत्सिद्धः भुतः स्वर-
 10 संधिषु । संज्ञाविधावसिद्धस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । संज्ञाविधौ च
 सिद्धः । कथम् । कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् ।
 प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपास्थितामिदं भवति ईदूदोद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति ॥ किं पुनः भुतस्य
 प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम् । प्रगृह्याभयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् । मा भूदेवम् ।
 भुतः प्रकृत्येत्येव भविष्यति । नैव शक्यम् । उपस्थिते हि दोषः स्यात् । अभुतवदु-
 15 पस्थिते [६. १. १२९] इत्यत्र पठिष्यति ह्याचार्यः । यद्भचन भुतकार्यप्रतिषेधार्थं
 भुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यभुतप्रतिषेधप्रसङ्गो ऽप्येन विहितत्वादिति । तस्मात्भुतस्य प्रगृह्य-
 संज्ञापितव्या प्रगृह्याभयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्येत । एवमप्येकार एवैकः सवर्णान्गृहीया-
 दीकारोकारौ न गृहीयाताम् । किं कारणम् । अनप्यन्ता* ॥ यदि पुनर्स्वानामतपराणां
 20 प्रगृह्यसंज्ञोच्येत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । अकुर्वहि अत्र अकुर्वह्यत्रेति ॥

तस्मादीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा यक्तव्या । दीर्घाणां चोच्यमाना भुतानां न
 प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत्सिद्धः भुतः स्वरसंधिष्विति । असिद्धः
 भुतस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति । कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तं भुतप्रगृह्या अचीति ।
 भुतभाषी प्रकृत्येत्येवमेतद्दिशायते । कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तम् । श्रियते मन्त्रास एयाद्भु-
 25 ताद्भुत इति ॥ एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्ये तद्भुतस्य न प्राप्नोति । अणो ऽप्रगृह्य-
 स्यानुनासिवः [८. ४. ७७] इति । एवं तर्हि किं न एतेन यार्थकालं संज्ञापरिभा-

पमिति । ययोर्देशमेव सज्ञापरिभाषम् । तत्र चासावसिद्धस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला
एव भवन्ति ॥

कथं पुनरिदं विज्ञायते । ईदादयो यद्विचनमिति । आहोस्विदीदाद्यन्तं यद्विच-
चनमिति । कथात्र विशेष ।

ईदादयो द्विवचन प्रगृह्या इति चेदन्यस्य विधि ॥ १ ॥

ईदादयो द्विवचन प्रगृह्या इति चेदन्यस्य प्रगृह्यसज्ञा विधेया । पनेते इति । पनेथे
इति । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । खट्वे इति । माले इति ॥
अस्तु तर्हीदाद्यन्तं यद्विवचनमिति ।

ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य विधि ॥ २ ॥

ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसज्ञा विधेया । खट्वे इति । माले इति ॥

न वाद्यन्तवत्त्वात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । आद्यन्तवत्त्वात् । आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्ये भव-
तीत्येकस्यापि भविष्यति* ॥ अथैवं वक्ष्यामि । ईदाद्यन्तं यद्विवचनान्तमिति ।

ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेद्भुक्ति प्रतिषेध ॥ ४ ॥

ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेद्भुक्ति प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमार्योरगार कुमा
र्यगारम् । बध्वोरगार बध्वगारम् । एतद्धीदाद्यन्तं च भ्रूयते द्विवचनान्तं न भवति
प्रत्ययलक्षणेन ॥

सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य ॥ ५ ॥

यदयमीदृशौ च सप्तम्यर्थे [१ १ १९] इत्यर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्या
न प्रगृह्यसज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति ॥ तर्चाहं ज्ञापकार्यमर्थग्रहणं कर्तव्यम् । ७²⁰
कर्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचन विशेषयिष्याम ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्त-
विधिर्मविष्यति । ईदाद्यन्तं यद्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति ॥ एवमप्यभुक्ते वखे
भुक्ते समपद्येतां शुक्र्यास्ता वखे इत्यत्र प्राप्नोति । अत्र हीदादि द्विवचनं तदन्तं च
भवति प्रत्ययलक्षणेन । अत्राप्यभुक्ते शीभावेऽ लुग्भविष्यति१ । इदमिह सप्रधायं
लुक्त्रियता शीभाव इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वा-जीभाव । नित्यो लुक् । कृते ऽपि 25

स चास्त्यत्रासंभवः । को ऽसावसंभवः । प्रगृह्यसंज्ञामिनिर्वर्तमानायादीन्वाधते । अया-
दयो ऽभिनिर्वर्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञानिमित्तं विघ्नन्तीत्येषो ऽसंभवः । सत्यसंभवे
युक्तो विप्रतिषेधः ॥ एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । सतोर्हि विप्रतिषेधो भवति न चात्रे-
च्योच्चे स्तो नापि मकारः । उभयमसिद्धम् ।

आश्रयात्सिद्धत्वं च यथा रोरुच्चे ॥ ४ ॥

5

आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति तद्यथा रुरुश्च आश्रयात्सिद्धो भवति* । किं पुनः
कारणं रुरुश्च आश्रयात्सिद्धो भवति न पुनर्यत्रैव रुः सिद्धस्तत्रैवोच्चमप्युच्यते ।
नैवं शक्यम् ।

असिद्धे ह्युच्च आहुणाप्रसिद्धिः ॥ ५ ॥

असिद्धे ह्युच्च आहुणस्याप्रसिद्धिः स्यात्† । वृक्षो ऽत्र । वृक्षो ऽत्र । तस्मात्त- 10
त्राश्रयात्सिद्धत्वमेपितद्यम् । तत्र यथाश्रयात्सिद्धत्वं भवत्येवमिहापि भविष्यति ॥

अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति ॥ अथवा योगविभागः
करिष्यते । अदसः । अदस ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । ततो म्नात् । माद्य पर
ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । अदस इत्येव । किमर्थो योगविभागः । एको यत्त- 15
त्सिद्धे प्रगृह्यकार्ये तदर्थः । अपरो यदसिद्धे । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अमुया अ- 15
मुयोरिति । किं च स्यादादि प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । प्रगृह्याभयः प्रकृतिभावः प्रस-
ज्येत । नैप दोषः । पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावो न चैप पदान्तः । एवमप्यमुके ऽत्र
अत्रापि प्राप्नोति । द्विवचनमिति वर्तते । यदि द्विवचनमिति वर्तते अमी अत्रेति न प्रा-
प्नोति । एवं तर्होदन्तमिति निवृत्तम् ॥ अथवाहायमदसो मादिति । न चेत्त्वोच्चे
स्तो नापि मकारः । त एवं विज्ञास्यामः । भार्यादीदाद्यर्थानामिति ॥ 20

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् । अदस ईस्त्वोच्चे स्वरे वहिष्पदलक्षणे प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्त-
ये इति ॥

तत्र सकि दोषः ॥ ७ ॥

तत्र सककारे दोषो भवति । अमुके ऽत्र ॥

25

न वा ग्रहणविशेषणत्वात् ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । ग्रहणविशेषणत्वात् । न माद्ग्रहणेनेदाद्यन्त
विशेष्यते । किं तर्हि । ईदादयो विशेष्यन्ते । मात्परे य ईदादय इति ॥

शे ॥ १ । १ । १३ ॥

5 इह कस्मान्न भवति काशे कुशे वंशे इति ।

शे ऽर्थवद्ग्रहणात् ॥ १ ॥

अर्थवतः शेशब्दस्य ग्रहण न चायमर्थवान् । एवमपि हरिशे वभुशे इत्यत्र
प्राप्नोति* । एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति ।
अथवा पुनरस्त्वर्यवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । कथं हरिशे वभुशे इति । एको ऽत्र
10 विभक्त्यर्थेनार्थवानपरस्तद्वितार्थेन समुदायो ऽनर्थकः ॥

निपात एकाजनाङ् ॥ १ । १ । १४ ॥

निपात इति किमर्थम् । चकारात्र । जहारात्र ॥ एकाजिति किमर्थम् । प्रेद व्रद्ध ।
प्रेद क्षत्रम् । एकाजित्यप्युच्यमाने ऽत्रापि प्राप्नोति । एपो ऽपि शेकाच् । एकाजिति
नायं बहुव्रीहिः । एको ऽजस्मिन्सो ऽयमेकाजिति । किं तर्हि । तत्पुरुषो ज्य समा-
15 नाधिकरणः । एको ऽच् एकाजिति । यदि तत्पुरुषः समानाधिकरणो नार्थ एक-
ग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति । प्रेद व्रद्ध । प्रेद क्षत्रम् । अजेव यो निपात इत्येव
विज्ञास्यते । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अज्महणसामर्थ्यात् ।
यदि हि यत्राद्यान्यच्च तत्र स्यादज्महणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यन्यदज्महणस्य प्रयो-
जनम् । किम् । अजन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूत् । नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥
20 एवमपि कुत एतद्दयोः परिभाषयोः साधकाशयोः समग्रस्थितयोरान्त्यदेकस्मिन्
[१.१.२१] इति च येन विधिस्तदन्तस्य [१.१.७२] इति चेयमिह परिभाषा
भविष्यत्याद्यन्तवदेकस्मिन्नितीय न भविष्यति येन विधिस्तदन्तस्येति । आचार्यप्रवृ-
त्तिर्ज्ञापयतीत्यमिह परिभाषा भवत्याद्यन्तवदेकस्मिन्नितीय न भवति येन विधिस्तद-
न्तस्येति यदयमनाडिति प्रतिषेधं शास्ति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्महणे क्रिय-

माण एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति यदुक्तं*
तदुपपन्नं भवति ॥ अनाडिति किमर्थम् । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् । इह क-
स्मान्न भवति । आ एव नु मन्यसे । आ एवं किल तदिति । सानुबन्धकस्येदमा-
कारस्य ग्रहणमननुबन्धकधात्राकारः । क पुनरयं सानुबन्धकः क निरनुबन्धकः । 5

ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं डित विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित् ॥

ओत् ॥ १ । १ । १५ ॥

किमुदाहरणम् । आहो इति । उताहो इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । निपातसमा-
हारोऽयम् । आह उ आहो इति । उत आह उ उताहो इति । तत्र निपात ए- 10
काजनाड् [१.१.१४] इत्येव सिद्धम् । एवं तर्हेःकनिपाता इमे ॥ अथवा प्रति-
पिदारथोऽयमारम्भ । ओ पु यात मरुतः । ओ पु यात बृहती शकरी च । ओ
चित्सखाय सख्या ववृत्याम् ॥

ओतश्चिन्नमतिपेधः ॥ १ ॥

ओदन्तो निपात इत्यत्र च्यन्तस्य प्रतिपेधो वक्तव्यः । अनदः अदः अभवत् 15
अदोऽभवत् । तिरोऽभवत् ॥ न वक्तव्यः । लक्षणमतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे-
त्येवं न भाविष्यति ॥ एवमप्यगौर्गौः समपद्यत गोऽभवत् अत्र प्राप्नोति । एवं
तार्हं गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति । तथाधा । गौरनुबन्धोऽजोऽभीपो-
मीय इति न बाहीकोऽनुबन्धते । कय तार्हं वार्हिके वृज्याच्चे भवतः 20
दति । गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाभ्रयं शब्दमात्रे तद्ग
यति । शब्दाभ्रये च वृज्याच्चे ॥

उञ्ज उँ ॥ १ । १ । १७-१८ ॥

इह कस्मान्न भवति । आहो इति । उताहो इति । उञ्ज इत्युच्यते न चात्रोञ्जं
पश्यामः । उञ्जोऽयमन्येन सहैकादेश उञ्जग्रहणेन गृह्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति

नोत्रेकादेश उञ्महणेन गृध्न इति यदयमोत् [१. १. १५] इत्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । उक्तमेतत् । प्रतिषिद्धार्थो ज्यमारम्भ इति । दोषः खल्वपि स्याद्युञ्जेकादेश उञ्महणेन न गृहेत । जानु उ अस्य रुजति जानू अस्य रुजति जान्वस्य रुजति । मय उञ्जो वो वा [८. ३-३३] इति वत्त्वं न स्यात् । एवं तर्ह्येकनिपाता इमे ॥ अथवा हावुकाराविमौ । एको अनुबन्धकः । अपरः सानुबन्धकः । तयो अनुबन्धकस्तस्यैष एकादेशः ॥

उञ्ज इति योगविभागः ॥ १ ॥

उञ्ज इति योगविभागः कर्तव्यः । उञ्जः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा भवति । उ इति विति ॥ तत ऊँ । उञ्ज ऊँ इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्या-
10 चार्यस्य मतेन दीर्घो अनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च ऊँ इति ॥ किमर्थो योगविभागः ।

ऊँ वा शाकल्यस्य ॥ २ ॥

शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति उ इति । अन्येषामाचार्याणां मतेन विति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १ । २ । १९ ॥

15 ईदूतौ सप्तमीत्येव
ईदूतौ सप्तमीत्येव सिद्धं नार्थो ऽर्थग्रहणेन ।

लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । क । सोमो गौरी अपि भितः । श्रप्यते चात्रापि स्यादिति तद्यान्तरेण यत्र न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम् ॥ नात्र सप्तमी
20 लुप्यते । किं तर्हि । पूर्वसवर्णो ऽत्र भवति* ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णो ऽसावाडाम्भायः प्रसज्यते ॥ १ ॥

यदि पूर्वसवर्णो आट् आम्भावथ प्राप्नोति† ॥ एवं तर्ह्यहायमीदूतौ सप्तमीति न चास्ति सप्तमीदूतौ तत्र वचनाद्भविष्यति ।

वचनाद्यत्र दीर्घत्वम्

25 नेदं वचनाद्भयम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र सप्तम्या

दीर्घत्वमुच्यते* । वृत्तिं न शुष्क सरसी शयानमिति । सति प्रयोजन इह न प्राप्नोति ।
सौमो गौरी अधि भित इति ॥

तत्रापि सरसी यदि ।

तत्रापि सिद्धम् । कथम् । यदि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति । अस्ति च लोके
सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः । कथम् । दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते ॥ 5

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे

एव तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति । किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् । कुमार्योरगार कुमार्थगारम् वध्वोरगारं वध्वगारम् प्रत्ययल-
क्षणेन प्रगृह्यसज्ञा न भवति ॥

मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

10

अथवा पूर्वपदस्य मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रहणम् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः नद्या-
मातिर्नद्यातिः । अथ क्रियमाणे ऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । जहत्स्वार्था
वृत्तिरिति । अथाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव । अजहत्स्वार्थायां च न दोषः ।
समुदायार्थो ऽभिधीयते ॥

इदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

15

पूर्वस्य चेत्सवर्णो ऽसाऽडाऽम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा घटाप् ॥ १ । १ । २० ॥

घुसज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम् ॥ १ ॥

20

घुसज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । दाधाप्रकृतयो घुसज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् । आच्यभूतानामिद्य संज्ञा क्रियते । साच्यभूतानामेव स्यादनाच्यभूतानां
न स्यात् । ननु च मृषिष्ठानि घुसज्ञाकार्याण्यार्धधातुके तत्र सैत आच्यभूता वृद्धय-
न्ते । शिदर्थम् । शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । शित्याच्य प्रतिषिध्यते† तदर्थम् ।
प्रणिदयते प्रणिधयतीति† ॥

25

भारद्वाजीयाः पठन्ति । घुसज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्धिकृतार्थम् । घुसज्ञायां

प्रकृतिग्रहणं क्रियते । किं प्रयोजनम् । शिदर्थे विकृतार्थे च । शित्युदाहृतम् । विकृ-
तार्थं खल्वपि । प्रणिदाता प्रणिधाता । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणप्रति-
पदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं य आच्चभूतास्तेषामेष स्याल्लक्षणेन य आच्च-
भूतास्तेषां न स्यात् ॥

३ अथ क्रियमाणे ऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते । दाधाः प्रकृतय इति । आहो-
स्विहाधां प्रकृतय इति । किं चातः । यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव
दोषः । आच्चभूतानामेव स्यादनाच्चभूतानां न स्यात् । अथ विज्ञायते दाधां प्रकृ-
तय इत्यनाच्चभूतानामेव स्यादाच्चभूतानां न स्यात् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते
दाधाः प्रकृतय इति नापि दाधां प्रकृतय इति । कथं तर्हि । दाधा पुसंज्ञा भवन्ति
१० प्रकृतयश्चैषामिति ॥

तर्त्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते । क्त
प्रकृतम् । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे [१.१.१९] इति । ततो षक्ष्यामि । दाधा च्चदाप् अर्थ
इति । नैवं शक्यम् । ददातिना समानार्थान्नातिरासतिदाश्रयतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहः ।
एतेषामपि पुसंज्ञा प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव ॥
१५ शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन । अवश्यं तत्र* मर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं प्रणि-
मयते प्रणयमयतेत्येवमर्थम् । तत्पुरस्तादपक्रक्ष्यते । घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति । यदि
प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति† अत्रापि प्राप्नोति । अथाक्रियमाणे ऽपि
प्रकृतिग्रहण इह कस्मात् न भवति प्रनिमाता प्रनिमातुम् प्रनिमातव्यमिति । आकारान्तस्य
डितो ग्रहणं विज्ञास्यते । यथेव तर्ह्यक्रियमाणे प्रकृतिग्रहण आकारान्तस्य डितो ग्रहण
२० विज्ञायत एवं क्रियमाणे ऽपि प्रकृतिग्रहण आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञास्यते ॥
विकृतार्थेन चापि नार्थः । दोष एवेतस्याः परिभाषाया लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदो-
क्तस्यैवेति गामादाग्रहणेष्वविशेष इति ॥

समानशब्दप्रतिषेधः ॥ २ ॥

समानशब्दानां प्रतिषेधो यत्कव्यः । प्रनिदारयति प्रनिधारयति । दाधा पु-
२५ संज्ञा भवन्तीति पुसंज्ञा प्राप्नोति ॥

समानशब्दाप्रतिषेधो ऽर्थवद्ग्रहणात् ॥ ३ ॥

समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । पुसंज्ञा कस्मात् न भ-
वति । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणं न धैतापर्ययनौ ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त्वं प्रति गत्युपसर्गसङ्गे भवतः । न नैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः ॥ यद्येवमिहापि तर्हि न प्राप्नोति । प्रणिदापयति प्रणिधापयति । अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः ॥

न वार्यवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथान्यत्र ॥ ५ ॥ 5

न वैप दोषः । किं कारणम् । अर्थघत आगमस्तद्गुणीभूतो ऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते यथान्यत्र । नद्यथा । अन्यत्राप्यर्थवत आगमो ऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । कान्यत्र । लविता निकीर्षितेति ॥ युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देष्वागमज्ञासनं स्यान्न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामापूर्वः शब्दोपजनः । अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः । वाढं युक्तम् । 10 शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्तरिभि भविष्यन्त्यागमकानां सागमकाः । तत्कथम् ।

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारे रि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥

दीङः प्रतिषेधः स्थाष्वोरित्त्वे ॥ ६ ॥

15

दीङः प्रतिषेधः स्थाष्वोरित्त्वे वक्तव्यः । उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । भीनातिमिनोति [६.१.५०] इत्याच्चे कृते स्थाष्वोरिच [१.२.१७] इतीच्चं प्राप्नोति । कुतः पुनरयं दोषो जायते किं प्रकृतिग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात् । रूपग्रहणादित्याह । इह खलु प्रकृतिग्रहणादोषो जायते । उपदिदीयते । सनि मीमांसुरभलभ [७.४.५४] इति । नैप दोषः । दाप्रकृतिरित्युच्यते न चेयं दाप्रकृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः 20 प्रकृतय एजन्तानामपीकारान्ता न च प्रकृतिप्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । धुसंज्ञा कस्मात् भवति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति ॥

दाप्प्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् ॥ ७ ॥

दाप्प्रतिषेधे द्वैवि प्रतिषेधो न प्राप्नोति । अवदानं मुवम । ननु चाच्चे कृते भवि- 25 प्यति । तज्याच्यं न प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेजन्तत्वात् ॥

सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् ॥ ८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् । अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥

पितृप्रतिषेधाद्वा ॥ ९ ॥

अथवा दाधा ध्वपिदिति वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । अदाविति ह्युच्य-
 5 मान इहापि प्रसज्येत । प्रणिदापयतीति । शक्यं तावदनेनादाविति द्रुयता वान्तस्य
 प्रतिषेधो विज्ञातुम् । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त दाप्यति-
 वेधे न दैपीति । परिहृतमेतत्सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति । अथैकान्तेषु दोष
 एव । एकान्तेषु च न दोषः । आच्चे कृते भविष्यति । ननु चोक्त तद्ध्यात्त्र न
 10 दाभभवति । भूतपूर्वगत्या भविष्यति । एतद्द्यात्र युक्त यत्सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रह-
 णेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते । अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति ॥ अथवा-
 चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्त्रमिति यदयमुदीचां माडो व्यतीहारे
 [३.४.१९] इति मेडः सानुबन्धकस्याच्चभूतस्य ग्रहणं करोति ॥ अथवा दावे-
 वायं न दैवस्ति । कथमवदायतीति । श्यन्विकरणो भविष्यति ॥

15

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ १ । १ । २१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् ॥ १ ॥

सत्यन्यस्मिन्यस्मात्पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्यन्यस्मिन्य-
 स्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सो ऽन्त इत्युच्यते । सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेतस्मा-
 20 त्कारणादेकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति । इष्यन्ते च स्युरिति ।
 तान्यन्तरेण यत्नं न सिध्यन्तीत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥
 अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र व्यपदेशिवद्वचनम् ॥ २ ॥

तत्र व्यपदेशिवद्भायो वक्तव्यः । व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ।

25 किं प्रयोजनम् ।

एकाचो द्वे प्रथमार्थम् ॥ ३ ॥

वक्ष्यत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देश इति* । तस्मिन्क्रियमाण इहैव स्यात् पपाच पपाठ । इयाय आरेत्यत्र न स्यात् । व्यपदेशिथदेकास्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

पत्वे चादेशसंप्रत्ययार्थम् ॥ ४ ॥

5

वक्ष्यत्यादेशप्रत्यययोरित्यवयवपञ्चमेवेति† । एतस्मिन्क्रियमाण इहैव स्यात् क-रिष्यति हरिष्यति । इह न स्यात् । इन्द्रो मा वक्षत् । स देवान्यक्षत् । व्यपदेशि-वदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः न वक्तव्यः ।

अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

10

अन्तरेणेव वचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत् । तद्यथा । लोके शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते । भवति चैतदेकास्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति । विषम उपन्यासः । ग्राम-शब्दो ऽयं बहुवचनः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा । ग्रामो दग्ध इति । अस्ति घाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा । ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा । ग्रामो गतो ग्राम आगत इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्यण्डिलके 15 वर्तते । तद्यथा । ग्रामो लब्ध इति । तद्यथा । सारण्यके ससीमके सस्यण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यत एकशालो ग्राम इति ॥ यथा तर्हि वर्णसमुदायः पद पद-समुदाय ऋगृक्तसमुदायः सूक्तमित्युच्यते । भवति चैतदेकास्मिन्नप्येकवर्णं पदमेकपदार्थेकार्थं सूक्तमिति । अत्राप्ययं युक्तो व्यपदेशः । पदं नामार्थं ऋड् नामार्थः सूक्तं नामार्थः ॥ यथा तर्हि बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवत्ययं मे ज्येष्ठो ऽयं मे मध्य- 20 मो ऽयं मे कनीयानिति । भवति चैतदेकास्मिन्नप्ययमेव मे ज्येष्ठो ज्यमेव मे मध्य-मो ऽयमेव मे कनीयानिति । तथास्तथाग्रामसोप्यमाणायां च भवति प्रथमगर्भेण हतेति । तथातेत्यानाजिगमिपुराहेदं मे प्रथममागमनमिति ॥

आद्यन्तवद्भावश्च शक्यो ऽनक्तुम् । कथम् ।

अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन् ॥ ६ ॥

25

अपूर्वलक्षण आदिरनुत्तरलक्षणो ऽन्तः । एतदेकस्मिन्नपि भवति । अपूर्वानुत्तरल-

क्षणत्वादेतस्मात्कारणादेकस्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्यन्ति नार्थं आद्य-
न्तवद्भावेन ॥ गोनर्दीयस्त्वाह । सत्यमेतत्सति त्वन्यस्मिन्निति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययञ्जिदाद्युदात्तत्वे ॥ ७ ॥

5 प्रत्ययस्यादिरुदात्तो* भवतीतीहैध स्यात् कर्तव्यम् तैत्तिरीयः । औपगवः काप-
टव इत्यत्र न स्यात् ॥ ङिनत्यादिर्मित्यम् [६.१.१९७] इतीहैव स्यात् अहिचुम्ब-
कायनिः आग्निवेद्यः । गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात् ॥

वलादेरार्धधातुकस्येड् ॥ ८ ॥

वलादेरार्धधातुकस्येड् प्रयोजनम् । आर्धधातुकस्येड्बलादेः [७ २ ३५] इहैव
10 स्यात् करिष्यति हरिष्यति । जोषिषत् मन्दिषदित्यत्र न स्यात् ॥

यस्मिन्विधिस्तदादित्वे ॥ ९ ॥

यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम् । वक्ष्यति यस्मिन्विधिस्तदादावल्प्रहण इति† ।
तस्मिन्क्रियमाणे अचि भुधातुभ्रुवां योरियडुवडौ [६.४.७७] इहैव स्यात् भ्रियः
भ्रुवः । भ्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्यात् ॥

15 अजाद्याट्त्वे ॥ १० ॥

अजाद्याट्त्वे प्रयोजनम् । आडजादीनाम् [६.४ ७२] इहैव स्यात् ऐक्षिष्ट
ऐक्षिष्ट । ऐत् अध्येष्टेत्यत्र न स्यात् ॥

अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ।

अन्तवद्वित्रचनान्तप्रगृह्यत्वे ॥ ११ ॥

20 अन्तवद्वित्रचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम् । ईदूदेद्वित्रचन प्रगृह्यम् [१ १ ११] इहैव
स्यात् पचेते इति पचेये इति । खट्टे इति माले इतीत्यत्र न स्यात् ॥

[मिदचो ङन्त्यात्परः ॥ १२ ॥]

मिदचो ङन्त्यात्परः [१.१ ४७] प्रयोजनम् । इहैव स्यात् कुण्डानि वनानि ।
तानि यानीत्यत्र न स्यात्‡ ॥

अचो ङ्त्त्यादि टि ॥ १३ ॥

अचो ङ्त्त्यादि टि [१.१.६४] प्रयोजनम् । टित् आत्मनेपदानां टेरे [३.४.७९] इतीहैव स्यात् कुर्वन्ति कुर्वथि । कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात् ॥

अलो ङ्त्त्यस्य ॥ १४ ॥

अलो ङ्त्त्यस्य [१.१.५२] प्रयोजनम् । अतो दीर्घो यञि [७.३.१०१] ऽ सुपि च [१.०२] इहैव स्यात् घटाभ्याम् पटाभ्याम् । आभ्यामित्यत्र न स्यात् ॥

येन विधिस्तदन्तत्वे ॥ १५ ॥

येन विधिस्तदन्तत्वे* प्रयोजनम् । अचो यत् [३.१.९७] इहैव स्यात् चैयम् जेयम् । एयम् अध्येयमित्यत्र न स्यात् ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

10

तरप्तमपौ घः ॥ १ । १ । २२ ॥

घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः । नद्यास्तरो† नदीतर इति ॥

घसंज्ञायां नदीतरे ऽप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । घसंज्ञा कस्मान्न भवति ।

15

तरब्ग्रहणं ह्यौपदेशिकम् ॥ ३ ॥

औपदेशिकस्य तरपो महर्णं न चैप उपवेशे तरप्शब्दः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुष्यमानं गन्थते । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य गान्तरेण लौकिक प्रयोगम् । तस्मिन्ध लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति ह्रस्वा द्वितीयः प्र-20 योग उपास्यते । को ज्ञौ । उपदेशो नाम । न चैप उपदेशे तरप्शब्दः ॥ अथवा-स्त्यस्य घसंज्ञा को दोषः । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति‡ इत्स्वत्वं प्रसज्येत । समा-नाधिकरणेषु घादिष्वित्येवं सत् । यदा तर्हि सैव नदी स एव तरस्तदा प्राप्नोति ।

स्त्रीलिङ्गेषु घादिप्वित्येवं तत् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । समानाधिकरणेषु घादि-
प्वित्युच्यमान इह प्रसज्येत । महिषी रूपमिव ब्राह्मणी रूपमिवेति ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ १ । २ । २३ ॥

संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणम् ॥ १ ॥

5 संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति ।
संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

संख्यासंप्रत्ययार्थम् ॥ २ ॥

एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥
ननु चैकादिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्र-
10 त्ययो भविष्यति । एवमपि कर्तव्यम् ।

इतरथा ह्यसंप्रत्ययो ऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके ॥ ३ ॥

अक्रियमाणे हि संख्याग्रहण एकादिकायाः संख्यायाः संख्येत्येष संप्रत्ययो न
स्यात् । किं कारणम् । अकृत्रिमत्वात् । बह्वादीनां कृत्रिमा संज्ञा । कृत्रिमाकृत्रि-
मयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति यथा लोके । तद्यथा । लोके गोपालकमानय
15 कटजकमानयेति यस्त्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा
कटे जातः । यदि तर्हि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति नदीपौर्णमास्या-
ग्रहायणीभ्यः [५.४.११०] अत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यात्
भविष्यति । तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गा यमुनेति । एवं तर्ह्यार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
न तद्विशेषेभ्यो भवतीति यदयं विपादशब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति* ॥ इह तर्हि प्राप्नो-
20 ति नदीभिश्च [२.१.२०] इति । बहुवचननिर्देशात् भविष्यति । स्वरूपविधिरस्तर्हि
प्राप्नोति । बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति ॥ एवं न चेदमकृतं भवति कृत्रिमा-
कृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति न च कश्चिदोपो भरति ॥

उत्तरार्थं च ॥ ४ ॥

उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । प्लान्ता पद् [१.१.२४] धकारनकारा-
25 न्तायाः संख्यायाः पट्संज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । पामानः विप्रुप इति ॥

इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन । ननु चोक्तमितरथा ह्यसंप्रत्ययो ऽकृत्रिमत्वा-
 थया लोक इति । नैष दोषः । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
 संप्रत्ययो भवति । अर्थो वास्यैवंसंज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवतीदमेवंसंज्ञकेन
 कर्तव्यमिति । आतश्चार्यात्प्रकरणाद्वा । अङ्ग हि भवान्प्राम्यं पांसुरपादमप्रकरणज्ञ-
 मागतं ब्रवीतु गोपालकमानय कटजकमानयेति । उभयगतिस्तस्य भवति साधीयो 5
 वा यादृहस्तं गमिष्यति ॥ यथैय तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
 संप्रत्ययो भवत्येवमिहापि प्राप्नोति । जानाति ह्यसो बह्नादीनामियं संज्ञा कृतेति ॥ न
 यथा लोके तथा व्याकरणे । उभयगतिः पुनरिह भवति । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव ।
 तद्यथा । कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१. ४. ४९] इति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा । कर्मप्रदेशेषु
 चोभयगतिर्भवति । कर्मणि द्वितीया [२. ३. २] इति कृत्रिमस्य ग्रहणं कर्तरि 10
 कर्मव्यतिहारे [१. ३. १४] इत्यकृत्रिमस्य । तथा साधकतमं करणम् [१. ४. ४२]
 इति कृत्रिमा करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्तृकरणयोस्तृतीया
 [२. ३. १८] इति कृत्रिमस्य ग्रहणं शब्दवैरकलहाभकण्वमेघेभ्यः करणे [३. १. १७]
 इत्यत्राकृत्रिमस्य । तथाधारो अधिकरणम् [१. ४. ४६] इति कृत्रिमाधिकरणसंज्ञा ।
 अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । सप्तम्याधिकरणे च [२. ३. ८६] इति कृत्रि- 15
 मस्य ग्रहणं विप्रतिषिद्धं चानधिकरणमाचि [२. ४. १३] इत्यकृत्रिमस्य ॥ अथवा
 नेदं संज्ञाकरणं तद्ददतिदेशो ऽयम् । बहुगणवतुडतयः संख्यावद्भवन्तीति । स तार्ह
 वतिनिर्देशः । कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो
 गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्म-
 दत्तप्रदय भवतीति । एवमिहाप्यसंख्यां सख्येत्याह सटयावदिति गम्यते ॥ अथवा- 20
 चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येकादिकायाः सख्यायाः सख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्यय इति
 यदय सख्याया अतिशदन्तायाः कन् [५. १. २२] इति तिशदन्तायाः प्रतिषेध
 शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता वा संख्यास्ति ।
 ननु चेयमस्ति उतिः । यत्तार्हं शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । यद्यापि त्यन्तायाः प्र-
 तिषेधं शास्ति । ननु चोक्तं ष्टत्यर्थमेतत्स्यादिति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यर्थः 25
 तस्तिशदस्य ग्रहणं न च उतेस्तिशब्दो ऽर्थवान् ॥ अथवा महतीय सज्ञा क्रियते
 सज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघुर्थं हि सज्ञाकरणम् । तत्र म-
 हत्याः सज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्यर्थसज्ञा यथा विशायेत । सटयायते जन्या
 संख्येति । एकादिकया चापि संटयायते ॥

स्त्रीलिङ्गेषु घादिप्रित्येवं तत् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । समानाधिकरणेषु घादि-
प्रित्युच्यमान इह प्रसज्येत । महिषी रूपमिव ब्राह्मणी रूपमिवेति ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ १ । २ । २३ ॥

संख्यासंज्ञायां सख्याग्रहणम् ॥ १ ॥

5 संख्यासंज्ञायां सख्याग्रहणं कर्तव्यम् । बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति ।
संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

संख्यासंप्रत्ययार्थम् ॥ २ ॥

एकादिकायाः सख्यायाः सख्याप्रदेशेषु सख्येत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥
ननु चैकादिका संख्या लोके सख्येति प्रतीता तेनास्याः सख्याप्रदेशेषु सख्यासप्र-
10 त्ययो भविष्यति । एवमपि कर्तव्यम् ।

इतरथा ह्यसंप्रत्ययो ऋत्रिमत्वाद्यथा लोके ॥ ३ ॥

अक्रियमाणे हि सख्याग्रहणं एकादिकायाः संख्यायाः सख्येत्येष संप्रत्ययो न
स्यात् । किं कारणम् । अकृत्रिमत्वात् । बह्वादीनां कृत्रिमा संज्ञा । कृत्रिमाकृत्रि-
मयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति यथा लोके । तद्यथा । लोके गोपालकमानय
15 कटजकमानयेति यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा
कटे जातः । यदि तर्हि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति नदीपौर्णमास्या-
ग्रहायणीभ्यः [५.४ ११०] अत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न
भविष्यति । तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गा यमुनेति । एवं तर्हि चार्थप्रवृत्तिर्जापयति
न तद्विशेषेभ्यो भवतीति यदयं विपादशब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति ॥ इह तर्हि प्राप्नो-
20 ति नदीभिश्च [२ १ २०] इति । बहुवचननिर्देशात् न भविष्यति । स्वरूपविधिरस्तर्हि
प्राप्नोति । बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति ॥ एव न चेदमकृतं भवति कृत्रिमा-
कृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति न च कश्चिद्दोषो भवति ॥

उत्तरार्थं च ॥ ४ ॥

उत्तरार्थं च सख्याग्रहणं कर्तव्यम् । प्लान्ता पद [१ १ २४] पकारनकारा-
25 न्तायाः सख्यायाः पदसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । पामानः विप्रुष इति ॥

इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन । ननु चोक्तमितरथा ह्यसंप्रत्ययो ऽकृत्रिमत्वा-
 यथा लोक इति । नैष दोषः । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
 संप्रत्ययो भवति । अर्थो वास्यैवसंज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवतीदमेवंसंज्ञकेन
 कर्तव्यमिति । आतथार्थात्प्रकरणाद्वा । अङ्ग हि भवान्प्राम्यं पांशुरपादमप्रकरणज्ञ-
 मागतं त्रयीतु गोपालकमानय कटजकमानयेति । उभयगतिस्तस्य भवति साधीयो 5
 वा यादृहस्त गमिष्यति ॥ यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
 संप्रत्ययो भवत्येवमिहापि प्राप्नोति । जानाति ह्यसौ बह्वादीनामियं संज्ञा कृतेति ॥ न
 यथा लोके तथा व्याकरणे । उभयगतिः पुनरिह भवति । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव ।
 तद्यथा । कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१. ४. ४९] इति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा । कर्मप्रदेशेषु
 चोभयगतिर्भवति । कर्मणि द्वितीया [२. ३. २] इति कृत्रिमस्य ग्रहणं कर्तरि 10
 कर्मव्यतिहारे [१. ३. १४] इत्यकृत्रिमस्य । तथा साधकतमं करणम् [१. ४. ४२]
 इति कृत्रिमा करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्तृकरणयोस्तृतीया
 [२. ३. १८] इति कृत्रिमस्य ग्रहणं शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे [३ १ १७]
 इत्यत्राकृत्रिमस्य । तथाधारो ऽधिकरणम् [१. ४. ४९] इति कृत्रिमाधिकरणसंज्ञा ।
 अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । सप्तम्यधिकरणे च [२. ३. ३६] इति कृत्रि- 15
 मस्य ग्रहणं विप्रतिषिद्ध चानधिकरणत्वाच्चि [२. ४. १३] इत्यकृत्रिमस्य ॥ अथवा
 नेदं संज्ञाकरणं तद्ददतिदेशो ऽयम् । बह्वगणयतुडतयः सत्यावद्भवन्तीति । स तर्हि
 वतिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो
 गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्म-
 दत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यसंख्यां सख्येत्याह सत्यावदिति गम्यते ॥ अथवा- 20
 चार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भरत्येकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्यय इति
 यद्य संख्याया अनिशदन्तायाः कन् [५. १ २२] इति तिशदन्तायाः प्रतिषेध
 शास्ति । रुथ कृत्रा ज्ञापकम् । न हि कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता वा संख्यास्ति ।
 ननु चैयमस्ति ङितिः । यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । यचापि त्यन्तायाः प्र-
 तिषेधं शास्ति । ननु चोक्तं ङत्यर्थमेतत्स्यादिति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यर्थव- 25
 तस्तिशब्दस्य ग्रहणं न च ङतेस्तिशब्दो ऽर्थवान् ॥ अथवा महतीय संज्ञा क्रियते
 संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र म-
 हत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञापयेत् । संख्यायते ऽन्या
 संख्येति । एकादिकया चापि संख्यायते ॥

उत्तरार्थेन चापि नार्थः सख्याग्रहणेन । इदं प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते ॥ इदं त्रै-
सज्ञार्थमुत्तरत्र च सज्ञिविशेषणेनार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्व-
प्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति ॥ यत्तावदु-
च्यते न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीत्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तथा ।
5 शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीय पीयत उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते ।
यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहि-
र्भवतीति भवेद्व्येत्तदेव स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणाभिसन्ध्यते तस्य
तस्य विशेषको भवति ॥ अथवा सापेक्षोऽयं निर्देशः । क्रियते न चान्यत्किंचिदपे-
क्ष्यमस्ति ते सख्यामेवापेक्षिष्यामहे ॥

10 अर्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम् ॥ ५ ॥

अर्धग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासकन्विध्यर्थम् । समास-
विध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अर्धग्रहणम्* । कन्विध्यर्थम् ।
अर्धग्रहणम् ॥

लुकि चाग्रहणम् ॥ ६ ॥

15 लुकि चाध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अर्धग्रहणपूर्वद्विगोर्लुगसज्ञायाम् [५ १ २८]
इति । द्विगोरित्येव सिद्धम् ॥

अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः ॥ ७ ॥

अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः सख्यासज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
समासकन्विध्यर्थमेव । समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् ।
20 अर्धपञ्चमशूर्पम् । कन्विध्यर्थम् । अर्धपञ्चमकम् ॥

अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् ॥ ८ ॥

अधिकग्रहणं चालुकि कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् ।
समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अधिकपाठिकः । अधि-
कसाप्तिकः † । उत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । अधिकपाठिकः अधिकसाप्तिकः ‡ । अलु-
25 कीति किमर्थम् । अधिकपाठिकः अधिकसाप्तिकः ॥

बहुव्रीहौ चाग्रहणम् ॥ ९ ॥

बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । सख्यायाव्ययासञ्जादूराधिकसख्यायाः सख्येये [२ २ २५] इति । सख्येत्येव सिद्धम् ॥

बद्धादीनामग्रहणम् ॥ १० ॥

बद्धादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीं सख्याप्रदेशेषु सख्यासप्रत्ययो भविष्यति । ज्ञापकात्सिद्धम् । किं ज्ञापकम् । यदयं वतोरिद्धा [५ १ २३] इति सख्याया विहितस्य कनो वत्वन्तादित् शास्ति । वतोरेष तज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

णान्ता षट् ॥ १ । १ । २४ ॥

षट्संज्ञायामुपदेशवचनम् ॥ १ ॥

10

षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । उपदेशे प्रकारान्कारान्ता सख्या षट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

शताद्यष्टनोर्नुड्यर्थम् ॥ २ ॥

शतानि सहस्राणि । नुमि कृते णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति* । उपदेशग्रहणान्न भवति ॥ अष्टानामित्यत्रात्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति† । उपदेशग्रहणा- 15
द्भवति ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । इह तावच्छतानि सहस्राणीति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्थेति‡ । अष्टनोऽप्युक्तम् । किमुक्तम् । अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापककारान्तस्य नुड्यर्थमिति§ ॥

20

अथवाकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । प्रकारान्ता नकारान्ताकारान्ता च सख्या षट्संज्ञा भवतीति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । सधमादौ शुभ्र एकास्ता एका इति¶ । नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बहुवर्थः । अस्त्येन सख्यापदम् । तद्यथा । एको द्वौ बहुव्यति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाप्रयं एकहलानि एकाकिमि शुद्रकौर्जतमिति । असहायेरित्यर्थः । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । प्रजामेका रक्षत्यूर्जमे- 25

केति । अन्येत्यर्थः । सधमादो युञ्ज एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तस्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैव प्रयोगः ॥ इह तर्हि प्राप्नोति । द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या चेति* ॥ एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते । अष्टाभ्य औश् । ततः पद्भ्यः । पद्भ्यश्च यदुक्तमष्टाभ्योऽपि तद्भवति । ततो लुक् । लुक् च भवति पद्भ्य इति ॥ अथवोपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते† । अष्टन आ विभक्तौ । ततो रायः । रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति । हलीत्युभयोः शेषः ॥ यद्येवं प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति च प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

डति च ॥ १ । १ । २५ ॥

इदं डतिग्रहणं द्विः क्रियते संख्यासंज्ञायां पट्संज्ञायां च । एकं शक्यमकर्तुम् ।
 10 कथम् । यदि तावत्संख्यासंज्ञायां क्रियते पट्संज्ञायां न करिष्यते । कथम् । प्णान्ता पडित्यत्र डतीत्यनुवर्तिष्यते । अथ पट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते । डति चेत्यत्र संख्यासंज्ञाप्यनुवर्तिष्यते ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ १ । १ । २६ ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः ॥ १ ॥

15 निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोतः गर्त इति ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति । अनुबन्धोऽन्यत्वकरः । अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्वं करिष्यति ॥

20 अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेन्न लोपात् ॥ ३ ॥

अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेत्तत्र । किं कारणम् । लोपात् । लुप्यतेऽनुबन्धः । लुप्तेऽनुबन्धे नान्यत्वं भविष्यति । तथाया । कतरहेवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पत्तिने काके नटं तद्गृहं भवति । एवमिहापि लुप्तेऽनुबन्धे नटः

प्रत्ययो भवति ॥ यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्येयं संज्ञा कृतेति ।
तद्यथा । इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पतिते
काके यद्यपि नष्ट तद्गृहं भवत्यन्ततस्तमुद्देश जानाति ॥

सिद्धविपर्यासश्च ॥ ४ ॥

सिद्धश्च विपर्यासः । यद्यपि जानाति सदेहस्तस्य भवत्ययं स तशब्दो लोतः ६
गर्त इत्ययं स तशब्दो लूनः गीर्ण इति । तद्यथा । इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य
गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पतिते काके यद्यपि तमुद्देश जानाति सदेहस्तु
तस्य भवतीद तद्गृहमिद तद्गृहमिति ॥ एव तर्हि

कारककालविशेषात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

कारककालविशेषावुपादेयौ । भूते यस्तशब्दः कर्तरि कर्मणि भावे चेति । तद्य- 10
था । इतरत्रापि थ एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सो ऽधुयेण निमित्तेन ध्रुव
निमित्तमुपादत्ते वेदिकां पुण्डरीकं वा ॥ एवमपि प्राकीर्णेत्यत्र प्राप्नोति ।

लुडि सिजादिदर्शनात् ॥ ६ ॥

लुडि सिजादिदर्शनाच्च भविष्यति । यत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते प्राप्ति-
चेति । दृश्यन्ते ऽत्रापि सिजादयः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान 15
गस्यते । यथैवायमनुगदिष्टान्कारककालविशेषानवगच्छत्येवमेतदप्यवगन्तुमर्हति यत्र
सिजादयो नेति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ १ । १ । २७ ॥

सर्वादीनीति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । सर्वशब्द
आदिर्येषां तानीमानीति । यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कार-
णम् । अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः । बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थं वर्तते* । तेन यदन्यत्स-
५ र्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा । चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता
गावो भवन्ति स आनीयते न गावः । नैप दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञा-
नमपि । तद्यथा । चित्रवाससमानय । लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति । तद्गुण
आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ॥

इह सर्वनामानीति पूर्वपदात्संज्ञायामगः [८. ४. ३.] इति णत्वं प्राप्नोति तस्य
१० प्रतिषेधो चक्तव्यः ।

सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाभावः ॥ १ ॥ .

सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न भविष्यति । किमेतन्निपातन नाम । अथ कः
प्रतिषेधो नाम । अविशेषेण किंचिदुक्त्वा विशेषेण नेत्युच्यते । तत्र व्यक्तमाचार्य-
स्याभिप्रायो गम्यत इदं न भवतीति । निपातनमप्येवजातीयकमेव । अविशेषेण
१५ णत्वमुक्त्वा विशेषेण निपातन क्रियते । तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यत इदं न
भवतीति ॥ ननु च निपातनाच्चाण्णत्वं स्याद्यथाप्राप्तं च णत्वम् । किमन्येऽप्येवं विधयो
भवन्ति । इहेको यणञि [६. १. ७७] इति वचनाच्च यणस्याद्यथाप्राप्तश्च भ्रूयेत । नैप
दोषः । अस्त्यत्र विशेषः । पञ्चचात्र निर्देशः क्रियते पठो च पुनः स्थानिनं निवर्तयति ॥
इह तार्हं कर्तरि शप् [३. १. ६८] दिवादिभ्यः श्यन् [६९] इति वचनाच्च श्यन्स्या-
२० द्याप्राप्तश्च शप्भ्रूयेत । नैपः दोषः । शबादेशाः श्यञादयः करिष्यन्ते । तत्तार्हं
शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । कर्तरि
शक्ति । तत्रै प्रथमानिर्दिष्ट पठोनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिवादिभ्य इत्येपा पञ्चमी
शक्ति प्रथमायाः पठो प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१. १. ६७] इति । प्रत्य-
यविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नाय प्रत्ययविधिः ।
२५ विहितः प्रत्ययः प्रकृतमनुवर्तते ॥ इह तर्ह्यव्ययसर्वनामामकच्चाक्टेः [९. ३. ७१]
इति वचनाच्चाकच्स्याद्यथाप्राप्तश्च कः भ्रूयेत । नैप दोषः । नामाप्ते हि के ऽकजार-

भ्यते स वाधको भविष्याति । निपातनमप्येवंजातीयकमेव । नाप्राप्ते णत्वे निपात-
नमारभ्यते तद्वाधकं भविष्यति ॥ यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति
समस्तते दोषो भवति । इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषा लोपमारभन्ते समो
हितततयोर्वेति । सततम् संततम् सहितम् संहितमिति । इह पुनर्भवात्त्रिपातनाच्च
मलोपमिच्छत्यपरस्पराः क्रियासातत्ये [६.१.१४४] इति यथाप्राप्तं चालोपं संतत- 5
मित्येतन्न सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यलः । वाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति ॥

संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः ॥ २ ॥

संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सर्वो नाम कश्चित्स्मै
सर्वाय देहि । अतिसर्वाय देहि ॥ स कथं कर्तव्यः ।

पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणम् ॥ ३ ॥

10

पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः । शुद्धानां पठितानां संज्ञा कर्तव्या । सर्वादीनि
सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि । किमविशेषेण ।
नेत्याह । विशेषेण च । किं प्रयोजनम् ।

सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम् ॥ ४ ॥

सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं तदपि संज्ञोपसर्जनीभूतानां मा भूदिति । 15
किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजन उत्तरादीनामद्भावे ॥ ५ ॥

उत्तरादीनामद्भावे प्रयोजनम्* । अतिक्रान्तमिदं ब्राह्मणकुलं कतरत् अतिकतर
ब्राह्मणकुलमिति ॥

त्यदादिविधौ च ॥ ६ ॥

20

त्यदादिविधौ च प्रयोजनम् । अतिक्रान्तोऽयं ब्राह्मणस्तम् अतितद्ब्राह्मण इति ॥
संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । उपरिटाद्योगविभागः करिष्यते । पूर्वपरा-
वरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् । ततोऽसंज्ञायामिति । सर्वादीनीत्येवं
यान्यनुक्रान्तान्यसंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि ॥ उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः ।
अनुपसर्जनात् [४.१.१४] इत्येष योगः प्रत्याख्यायते तमेवमभिसमन्त्स्यामः । 25
अनुपसर्जन अ भदिति । किमिदम भदिति । अकारात्कारणे शिष्यमाणाः अनुपसर्जनस्य

द्रष्टव्यौ । यद्येवमतियुष्मत् अत्यस्मदिति न सिध्यति* । प्रश्निष्टनिर्देशो ऽयम् ।
 अनुपसर्जनं अ अ अदिति । अकारान्तादकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्ट-
 व्यौ ॥ अथवाङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति । यद्येवं परमपञ्च
 परमसप्त पङ्क्त्यो लुक् [७.१.२२] इति लुभ प्राप्नोति । नैप दोषः । पट्प्रधान एष
 5 समासः ॥ इह तर्हि प्रियसक्त्वा ब्राह्मणेनानङ् न प्राप्नोति† । सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते
 प्रकृतविभक्तौ तद्भवति । यद्येवमतितत् अतितदौ अतितद इत्यत्वं प्राप्नोति‡ ।
 तद्यापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावददङ्तरादिभ्यः पञ्चभ्यः [७.१.२६] इति
 पञ्चम्यङ्गस्येति पष्ठी तत्राशक्यं विविभक्तित्वाङ्तरादिभ्य इति पञ्चम्याङ्गं विशे-
 पयितुम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयितुमन्यदतो विहितात्पत्ययात् । उत्तरादिभ्यो
 10 यो विहित इति । इहेदानीमस्थिदधिसक्थ्यक्षणाभनडुदात्त इति त्यदादीनामो भवती-
 त्यस्थ्यादीनामित्येषा पञ्च्यङ्गस्येत्यपि त्यदादीनामित्यपि पञ्च्यङ्गस्येत्यपि । तत्र काम-
 चारो गृह्यमाणेन वा विभक्तिं विशेषयितुमङ्गेन वा । यावता कामचार इह तावद-
 स्थिदधिसक्थ्यक्षणाभनडुदात्त इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामो ऽस्थ्यादिभिरनङम् ।
 अङ्गस्य विभक्तावनङ् भवत्यस्थ्यादीनामिति । इहेदानीं त्यदादीनामो भवतीति
 15 गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयिष्यामो ऽङ्गेनाकारम् । त्यदादीनां विभक्तावो भवत्य-
 ङ्गस्येति ॥ यद्येवमतिसः अत्वं न प्राप्नोति । नैप दोषः । त्यदादिप्रधान एष समासः ॥
 अथवा नेदं संज्ञाकरणं पाठविशेषणमिदम् । सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि ।
 संज्ञोपसर्जने च विशेषे ऽवतिष्ठते । यद्येवं संज्ञाभ्रयत्कार्यं तत्र सिध्यति । सर्वनामः
 स्मै [७.१.१४] आमि सर्वनामः छट् [५२] इति । अन्यर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते ।
 20 सर्वेषां यन्नाम तत्सर्वनाम सर्वनाम उत्तरस्य डेः स्मै भवति सर्वनाम उत्तरस्थामः
 छड्भवति । यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति । एतेषां चापि शब्दाना-
 मेकैकस्य स स विषयस्तस्मिस्तस्मिन्विषये यो यः शब्दो वर्तते तस्य तस्य तस्मि-
 स्तस्मिन्वर्तमानस्य सर्वनामकार्यं प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष-
 प्यते सज्ञा च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् ।
 25 एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशो ऽयम् । सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि ।
 सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति
 सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषे ऽवतिष्ठते ॥ अथवा
 महतीयं संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थे हि

संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यया विज्ञा-
येत । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति सर्वेषां नामानीति चातः सर्वनामानि ।
संज्ञोपसर्जने च विशेषे ऽवतिष्ठेते ॥

अयोभस्य सर्वनामत्वे को ऽर्थः ।

उभस्य सर्वनामत्वे ऽऋजर्थः ॥ ७ ॥

5

उभस्य सर्वनामत्वे ऽऋजर्थः* पाठः क्रियते । उभको । किमुच्यते ऽऋजर्थ इति
न पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि ।

अन्याभावो द्विवचनटाञ्चिपयत्वात् ॥ ८ ॥

अन्येषां सर्पनामकार्याणामभावः । किं कारणम् । द्विवचनटाञ्चिपयत्वात् ।
उभशब्दो ऽयं द्विवचनटाञ्चिपयो ऽन्यानि च सर्वनामकार्याण्येकवचनबहुवचनेषु- 10
च्यन्ते ॥ यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटाञ्चिपयः क इदानीमस्यान्यत्र भवति ।

उभयो ऽन्यत्र ॥ ९ ॥

उभयशब्दो ऽस्यान्यत्र भवति । उभये देवमनुष्याः । उभयो मणिरिति ॥ किं च
स्याद्यद्यत्राकञ्च स्यात् । कः प्रसज्येत । कथेदानीं काकचोर्विशेषः । उभशब्दो ऽयं
द्विवचनटाञ्चिपय इत्युक्तम् । तत्राकचि सत्यकचस्तन्मध्यपतितत्वाच्छक्यत एत- 15
द्वक्तुं द्विवचनपरो ऽयमिति । के पुनः सति नाथ द्विवचनपरः स्यात् । तत्र द्विवचन-
परता वक्तव्या । यथैव तर्हि के सति नाथ द्विवचनपर एवमाप्यपि सति नाथं
द्विवचनपरः स्यात् । तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या । अवचनादापि तत्परविज्ञानम् ।
अन्तरेणापि वचनमापि द्विवचनपरो ऽयं भविष्यति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।
कथमनुच्यमानं गंस्यते । एकादेशे कृते द्विवचनपरो ऽयमन्तादिवद्भावेन । 20

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्के ऽपि तुल्यम् ॥ १० ॥

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्के ऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति ।
कथम् । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो ऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिप्रहणेन स्वार्थिका-
नामपि ग्रहणं भवति ॥

अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि ।

25

भवतो ऽऋच्छेपात्त्वानि ॥ ११ ॥

भवतो ऽऋच्छेपात्त्वानि प्रयोजनानि । अऋन्* । भवतान् । शेषः† । स च

भवांध भवन्तौ । आत्वम्* । भवादृगिति ॥ किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदु-
दाहरणमात्रम् । उदाहरणमात्रमित्याह । तृतीयादयो ऽपि हीप्यन्ते । सर्वनामस्तृतीया
च [२.३.२७] । भवता हेतुना । भवतो हेतोरिति ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ १ । १ । २८ ॥

- 5 दिग्ग्रहणं किमर्थम् । न बहुव्रीहौ [१.१.२९] इति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तत्र
न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।
दिगुपदिष्टे विभाषान्यत्र प्रतिषेधः ॥ अथ समासग्रहणं किमर्थम् । समास एव
यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति । दक्षि-
णदक्षिणस्यै देहीतिः ॥ अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम् । इन्द्रे मा भूत् । दक्षिणोत्तर-
- 10 पूर्वाणामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इन्द्रे च [१.१.३१] इति प्रतिषेधो भवि-
ष्यति । नाप्राप्ते प्रतिषेध इयं विभाषारभ्यते सा यथैव न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं
वाधत एवं इन्द्रे चेत्येतमपि वाधत । न वाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य
वाधनं भवति । न चाप्राप्ते न बहुव्रीहावित्येतस्मिन्प्रतिषेध इयं विभाषारभ्यते इन्द्रे
चेत्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥ अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्त
- 15 इत्येवमियं विभाषा न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं वाधिष्यते इन्द्रे चेत्येतं प्रतिषेधं न
वाधिष्यते ॥ अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः । इह कस्मान्न भवति । या पूर्वा सोत्तरा-
स्योन्मुग्धस्य सोऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धः । तस्मै पूर्वोत्तराय देहीति । लक्षणप्रतिपदो-
क्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । यथैव नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन । इन्द्रे कस्मान्न भवति ।
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ उत्तरार्थे तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम् ।
- 20 न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव न बहुव्रीहाविति । द्वितीयं कर्तव्यम् । बहुव्रीहिरेव यो
बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत् । एकैकस्मै
देहिः । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समास इति वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्या-
मः । समासो यो बहुव्रीहिरिति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवयवभूतस्यापि बहु-
व्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत् । वस्त्रमन्तरमेपां त इमे वस्त्रान्तराः ।
- 25 वसनमन्तरमेपां त इमे वसनान्तराः । वस्त्रान्तराथ वसनान्तराथ वस्त्रान्तरवसना-
न्तराः ॥

न बहुव्रीहौ ॥ १ । १ । २९ ॥

किमुदाहरणम् । प्रियाविधाय । नैतदास्ति प्रयोजनम् । सर्वाद्यन्तस्य बहुव्रीहे प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्यति नैतत्* । बहुव्रीहौ सर्वनामसख्ययोरुपसख्यानमिति । तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यम् ॥ इदं तर्हि । व्यन्याय व्यन्याय । ननु चात्रापि सर्वनाम एव पूर्वेनिपातेन भवितव्यम् । नैव दोष । वक्ष्यत्येतत्* । सख्यासर्वनामोर्थो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र सख्याया पूर्वेनिपातो भवतीति ॥ इव चाप्युदाहरणम् । प्रियाविधाय । ननु चोक्त विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति । वक्ष्यत्येतत्* । वा प्रियस्येति ॥ न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । किं तर्हि । असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम् । किं प्रयोजनम् । अकज्मा भूदिति । किं च स्याद्यत्राकच्छ्यात् । को न स्यात् । कथेदानीं काकचोर्विशेष । व्यञ्जनान्तेषु विशेष । 10
अहक पितास्य मकल्पितृक ट्क पितास्य ट्कल्पितृक इति प्राप्नोति । मत्कल्पितृक ट्कल्पितृक इति चेष्यते । कथं पुनरिच्छतापि भयता वहिरङ्गेण प्रतिषेधेनान्वरङ्गो विधि शक्यो वाधितुम् । अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो विधिर्वाधते गोमन्विय इति यथा । क्रियते तत्र यत् प्रत्ययोत्तरपदयोश्च [७.२९८] इति । ननु चेहापि क्रियते न बहुव्रीहाधिति । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । प्रिय- 15
विधाय । उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम् ॥ अथ खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्रायमकल्पिको यस्मिन्नैकपदमैकस्वर्यमैकविभक्तिकत्व च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द तस्येदं ग्रहणम् ॥ गोमन्विय आह ।

अकच्छ्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्ग मुक्तसशयो ।

20

त्वकल्पितृक मकल्पितृक इत्येव भवितव्यमिति ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसख्यानम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसख्यानं कर्तव्यम् । आद्यो भूतपूर्व आद्यपूर्व । आद्यपूर्वाय देहीति ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानानर्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति
वचनात् ॥ २ ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकम् । किं कारणम् । पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात्* । पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते न चात्र व्यवस्था ग-
5 म्यते ॥

तृतीयासमासे ॥ १ । १ । ३० ॥

समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थम् । अयं तृतीयासमासो ऽस्त्येव
प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमैकविभक्तिकत्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छ-
ब्दं तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास इति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तस्येदं
10 ग्रहणम् ॥ अथवा समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं
यथोपजायेत । सति योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तृतीया । तृतीयासमासे
सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय देहि । संवत्सरपूर्वाय देहि ।
ततो ऽसमासे । असमासे च तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मा-
सेन पूर्वाय देहि ॥

15 विभाषा जसि ॥ १ । १ । ३२ ॥

जसः कार्यं प्रति विभाषाकञ्चि न भवति ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्
॥ १ । १ । ३४ ॥

अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात् ॥ १ ॥

20 अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । गणे पठितत्वात् ।
गणे हेतानि पद्यन्ते । कथं पुनर्ज्ञायते स पूर्वः पाठो ज्यं पुनः पाठ इति । तानि हि पूर्वा-
दीनीमान्यवरादीनि । इमान्यपि पूर्वादीनि । एव तर्ह्यनार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स पूर्वः
पाठो ज्यं पुनः पाठ इति यदयं पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा [७ १.१६] इति नग्रग्रहण

करोति । नवैव हि पूर्वादीनि ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं व्यवस्थायामसंज्ञायामिति
 वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एवंविशिष्टान्येवैतानि गणे पद्यन्ते ॥ इदं
 तर्हि प्रयोजनं द्यादिपर्युदासेन* पर्युदासो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
 आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैषां द्यादिपर्युदासेन पर्युदासो भवतीति यदयं पूर्वत्रासिद्धम्
 [८.२.१] इति निपातनं करोति । वार्त्तिककारश्च पठति जडभावादिति चेदुत्तर- ८
 त्रभावात्पवादप्रसङ्ग इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं जति विभाषां वक्ष्यामीति ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ १ । १ । ३५ ॥

आख्यामहणं किमर्थम् । ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यया स्यादिह
 मा भूत् । स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः । स्वे गावः स्वा गावः ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः ॥ १ । १ । ३६ ॥

10

उपसंख्यानग्रहणमनर्थकं बहिर्योगेण कृतत्वात् ॥ १ ॥

उपसंख्यानग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहिर्योगेण कृतत्वात् । बहिर्योग
 इत्येव सिद्धम् ॥

न वा शाटकयुगाद्यर्थम् ॥ २ ॥

न वानर्थकम् । किं कारणम् । शाटकयुगाद्यर्थम् । शाटकयुगाद्यर्थं तर्हिदं व- 15
 क्तव्यं यत्रैतन्न शायते किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति ॥ अत्रापि य एष मनुष्यः
 प्रेक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवतीदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति ॥

अपुरीति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत् । अन्तरायां पुरि वसतीति ॥

वाप्रकरणे तीयस्य द्विसूपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

वाप्रकरणे तीयस्य द्विसूपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयायै द्वितीयस्यै । तृती- 20
 यायै तृतीयस्यै । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् [७.३.११५] इत्येतन्न वक्तव्यं
 भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । उपसंख्यानमेवात्र ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति ।
 द्वितीयाय द्वितीयस्यै । तृतीयाय तृतीयस्यै ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ १ । १ । ३७ ॥

किमर्थं पृथग्ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते न चादिव्येव पद्येरन्* । चादीनां वा असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च ॥ अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते न निपातसंज्ञैव स्यात् । नैवं शक्यम् । निपात एका-
 5 जनाद् [१.१.१४] इति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत ॥ एवं त-
 र्हाव्ययसंज्ञैवास्तु । तच्चाशक्यम् । वक्ष्यत्येतत् । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति † ।
 तद्वरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात् ॥ तस्मात्पृथग्ग्रहणं कर्तव्यम् । उभे
 च संज्ञे कर्तव्ये ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ १ । १ । ३८ ॥

10 असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥ १ ॥

असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । नाना विना । किं पुनः
 कारणं न सिध्यति ।

सर्वविभक्तिर्हाविशेषात् ॥ २ ॥

सर्वविभक्तिर्हेप भवति । किं कारणम् । अविशेषेण विहितत्वात् ॥

15 त्रलादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

त्रलादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । तत्र यत्र । ततः यतः । ननु च विशेषणैते
 विधीयन्ते । पञ्चम्यास्तसिल् [५.३.७] समम्यास्त्रल् [१०] इति । वक्ष्यत्येतत् ।
 इतराभ्यो ऽपि वृश्यन्ते [१४] इति ॥ यदि पुनरविभक्तिः शब्दो ऽव्ययसंज्ञो भव-
 तीत्युच्येत ।

20 अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ ४ ॥

अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः संज्ञायाः । केतरेतराश्रयता । सत्यवि-
 भक्तित्वे संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चाविभक्तित्वं भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति ।
 इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

अलिङ्गमसंख्यमिति वा ॥ ६ ॥

अथचालिङ्गमसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । एवमपीतरेतराश्रयमेव भवति । केतरेतराश्रयता । सत्यलिङ्गासंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चालिङ्गासंख्यत्वं भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥ नेदं वाचनिकमलिङ्गतासंख्यता च । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् । 5 तद्यथा । समानग्रीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते उपरे न । तत्र किमस्माभिः कर्तुं शक्यम् । स्वाभाविकमेतत् ॥ तर्हि वक्तव्यमलिङ्गमसंख्यमिति । न वक्तव्यम् ।

सिद्धं तु पाठात् ॥ ६ ॥

पाठाद्वा सिद्धमेतत् । कथं पाठः कर्तव्यः । तसिलादयः प्राप्पाशपः । शस्त्र- 10 भृतयः प्राप्समासान्तेभ्यः । मान्तः । कृत्योऽर्थः । तसिवती । नानाभाविति ॥

अथवा पुनरस्त्वविभक्तिः शब्दो ऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येव । ननु चोक्तमविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यद्यपि तावद्द्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारमभाषा अविभक्तिकाञ्चशब्दान्प्रयुञ्जते ये त्वेते द्वैयाकरणेभ्यो ऽन्थे मनुष्याः कथं ते ऽविभक्तिकाञ्चशब्दान्प्रयुञ्जत इति । अभिज्ञाथ 15 पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम् । आतथाभिज्ञा अन्येन हि वक्षेनैकं गां क्रीणन्त्यन्येन हावन्येन त्रीन् । अभिज्ञाथ न च प्रयुञ्जते । तदेतदेवं संदृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनात्र विभक्तिर्न भवतीति । तद्याप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम् । किंचिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम् । उचैर्नचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानं हिरुक्पृथगिति क्रियाप्रधानम् । तद्धितश्चापि कश्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानः 20 कश्चित्क्रियाप्रधानः । तत्र यत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानो नाना विनेति क्रियाप्रधानः । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो ऽस्ति ॥

अथाप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यते एवमपि न दोषः । कथम् । इदं चाप्यद्यत्वे ऽतिबहु क्रियत एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति* । कथं तर्हि । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते तस्य द्विबहोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः ॥ 25 न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते । न सर्वा असर्वाः । असर्वा विभक्तयो ऽस्मादिति । कथं तर्हि । न सर्वासर्वा । असर्वा विभक्तिरस्मादिति । त्रिकं पुनर्विभक्तिसंज्ञम् ॥

एवं गते कृत्यापि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र ।
तत. परे चाभिमतता न कार्यास्त्रयः कृद्गर्था ग्रहणेन योगाः ॥
कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्चिता ये ।

तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । एको द्वौ बहव इति ।

तस्मात्स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे ॥

पाठेनेयमव्ययसंज्ञा क्रियते सेह न प्राप्नोति । परमोच्चैः परमनीचैरिति । तदन्त-
विधिना भविष्यति* । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अत्युच्चैः अत्युच्चैसौ अत्युच्चैस इति ।
उपसर्जनस्य नेति प्रतिषेधो भविष्यति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।
सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेधा इहानुवर्तिष्यते । स वै तत्र प्रत्याख्यायते । यथा

10 स तत्र प्रत्याख्यायत इहापि तथा शन्यः प्रत्याख्यातुम् । कथं स तत्र प्रत्याख्या-
यते । महतीयं संज्ञा क्रियत इति । इयमपि च महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च
नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः
संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । न व्येतीत्यव्ययमिति ।
क पुनर्न व्येति । स्त्रीपुंनपुंसकानि सच्चगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्था-
15 न्केचिद्वियन्ति केचिन्न वियन्ति । ये न वियन्ति तदव्ययम् ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वास्तु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥

कृन्मेजन्तः ॥ १ । १ । ३९ ॥

कथमिदं विज्ञायते । कृद्यो मान्त इति । आहोस्त्रिकृदन्तं यन्मान्तमिति । किं
20 नातः । यदि विज्ञायते कृद्यो मान्त इति कारयांचकार हारयांचकारेत्यत्र न प्राप्नोति ।
अथ विज्ञायते कृदन्तं यन्मान्तमिति प्रतामौ प्रतामः अत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथा-
स्तु ॥ अस्तु तावत्कृद्यो मान्त इति । कथं कारयांचकार हारयांचकारेति । किं पुनर-
त्राव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते । अव्ययात् [२.४.८२] इति लुग्यया स्यात् । मा भूदेवम् ।
आमः [२.४.८१] इत्येव भविष्यति । न सिध्यति । लिप्रहणं तत्रानुवर्तते । लिप्र-
25 हणं निरर्तिष्यते । यदि निरर्तते प्रत्ययमात्रस्य तुम्प्राप्नोति । इष्यंते च प्रत्ययमा-
त्रस्य । आतभेष्यत एषं ह्यह कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि [३.१.४०] इति । यदि
च प्रत्ययमात्रस्य तुम्भञ्जति तत एतदुपपन्नं भञ्जति ॥ अथवा पुनरस्तु कृदन्त

यन्मान्तमिति । कथं प्रनामौ प्रताम इति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययसंज्ञा भरतीति यदयं प्रशान्दग्रन्थं स्वरादिषु पठति ॥

ग्रन्थेजन्तभानिकारोकारप्रकृतिः ॥ १ ॥

कृन्थेजन्तभानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आधये आधे । चिकीर्षते चिकीर्षेरिति ॥

अनन्यप्रकृतिरिति वा ॥ २ ॥

अयसाग्न्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भरतीति वक्तव्यम् ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । अनन्यप्रकृतिरननमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । कुम्भकारिभ्यः नगरकारिभ्य इति ॥ तर्नाह वक्तव्यम् ।

न वा सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा क्रियेतानन्यप्रकृतिरिति बोध्येत । अयद्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्धेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि पुनस्तानि ।

प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तुम्बिधेर्प्रामणिकुलम् ॥ ४ ॥

प्रामणिकुलम् सेनानिकुलमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुम्भवतीति तुक्प्रामोति । सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ नेतदस्ति प्रयोजनम् । बहिरङ्ग ह्रस्वत्वमन्तरङ्गस्तुक् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

नलोपो वृत्रहभिः ॥ ५ ॥

वृत्रहभि भूणहभिरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुम्भवतीति तुक् प्रामोति । सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धो नलोपः । तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति ॥

उदुपधत्वमकिच्चस्य निकुचिते ॥ ६ ॥

उदुपधत्वमकिच्चस्यानिमित्तम् । क । निकुचिते । निकुचित इत्यत्र नलोपे कृते उदुपधाद्वादि कर्मणोरन्यतरस्याम् [१२२१] इत्याकिच्य प्राप्नोति ।

संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्राकिञ्चम् । न धातुलोप आर्धधातुके [१.१.४] इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना ॥ ७ ॥

५ नाभावो यञि दीर्घत्वस्यानिमित्तम् । क । अमुना । नाभावे कृते*ज्तो दीर्घो यञि सुपि च [७.३ १०१; १०२] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । न मु टादेश इति† ॥

आच्वं किञ्चस्योपादास्त ॥ ८ ॥

10 आच्वं किञ्चस्यानिमित्तम् । क । उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । आच्वे कृते‡ स्याच्चोरिच्च [१.२.१७] इतीच्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत् । दीडः प्रतिषेधः स्याच्चोरिच्च इति§ ॥

तिसृचतसृत्वं डीभ्विधेः ॥ ९ ॥

15 तिसृचतसृत्वं डीभ्विधेरनिमित्तम् । क । तिष्ठतिष्ठन्ति । चतस्रस्तिष्ठन्ति । तिसृचतसृभावे कृत॥ ऋन्नेभ्यो डीप् [४.१.५] इति डीप्प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रयुक्तिर्ज्ञापयति न तिसृचतसृभावे कृते डीभ्वतीति यदयं न तिसृचतसृ [६.४.४] इति नामि दीर्घत्वप्रतिषेधं शास्ति ॥

20 इमानि तर्हि प्रयोजनानि । शतानि सहस्राणि । नुमि कृते॥ ष्यान्ता षट् [१.१.२४] इति षट्संज्ञा प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ शकटौ षट्तौ । अच्ये कृते**ज्तः [४.१.४] इति टाप्याप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ इयेप उयोप । गुणे कृत†† इजादेभ गुरुगतोऽनृच्छः [३.१.३६] इत्याम्प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधि-

रनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥

तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्य ॥ १० ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात् ।
क । अत इन् [४.१.९९]* । दाक्षिः प्राक्षिः । न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः । अङ्ग-
संज्ञा । तर्हनिमित्तं स्यात् ॥

आत्त्वं पुग्विधेः क्रापयति ॥ ११ ॥

आत्त्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात्† । क । क्रापयतीति ॥

पुग्प्रस्वत्वस्यादीदपत् ॥ १२ ॥

पुग्प्रस्वत्वस्यानिमित्तं स्यात्‡ । क । अदीदपदिति ॥

त्यदाद्यकारष्टाच्चिधेः ॥ १३ ॥

त्यदाद्यकारष्टाच्चिधेरनिमित्तं स्यात्॥ । क । या सा ॥

इद्धिधिराकारलोपस्य पपिवान् ॥ १४ ॥

इद्धिधिराकारलोपस्यानिमित्तं स्यात्॥ । क । पपिवान् तस्थिवानिति ॥

मनुव्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य ॥ १५ ॥.

मनुव्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्यानिमित्तं स्यात्** । क । अभिमान् वायु-
मान् । परमवाचा परमवाचे ॥

नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य ॥ १६ ॥

नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तं स्यात्†† । क । नदि कुमारि किशोरि
व्राह्मणि ब्रह्मबन्धु । ह्रस्वत्वे कृत पृङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपो न प्राप्नोति । मा
भूदेवम् । उच्चन्तादित्येवं †† भविष्यति । न सिध्यति । दीर्घादित्युच्यते ह्रस्वान्ताच्च
न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । ह्रस्वत्व क्रियतां संबुद्धिलोप इति किमत्र कर्त- 20
व्यम् । परत्वाद्भ्रस्वत्वम् । नित्यः संबुद्धिलोपः । कृतेऽपि ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृते
ऽपि । अनित्यः संबुद्धिलोपः । न हि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति । किं कारणम् ।
सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्धिघातस्येति ॥

एते दोषाः समा भूयांसो वा तस्माच्चार्यो जन्या परिभाषया । न हि दोषाः
सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न मण्यम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति 25

* १.४.१४८ + १.४.१४ १.६.१.४८, ७.२.३६ § ७.२.३६, ७.२.१. ॥ ७.२.१.०२, ४.१.४
¶ ७.२.१.७, ६.४.६४. ** ६.१.१.०६, १.६.५.१.४८ †† ७.२.१.०५, ६.१.६०. †† ६.१.६८.

स्याल्यो नाधिधीयन्ते न च मृगाः सन्तीति यथा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् । न हि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेय दोषेषु ॥

5

अव्ययीभावश्च ॥ १ । १ । ४१ ॥

अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुग्मुखस्वरोपचाराः ॥ १ ॥

अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं किम् । लुग्मुखस्वरोपचाराः ॥ लुक् । उपाभि प्रत्याभि । अव्ययात् [२.४.८२] इति लुक्सिद्धो भवति ॥ मुखस्वरः । उपाभिमुखः प्रत्याभिमुखः । नाव्ययदिकशब्दगोमहत्स्यूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः [६.२.१६८] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥ उपचारः । उपपयःकारः उपपयःकाम इति । अतः कृकामिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य [८३४६] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥ किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्त्रिदुदाहरणमात्रम् । परिगणनमित्याह ॥

अपि खल्वप्याहुः । यदन्यदव्ययीभावस्याव्ययकृतं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति । किं पुनस्तत् । पराङ्गवद्भावः । पराङ्गवद्भावे ऽव्ययप्रतिषेधश्चोदित* उच्चैरधीयान नीचैरधीयानेत्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपाभ्यधीयान प्रत्यभ्यधीयान ॥ अक्रच्यव्ययमहणं क्रियत† उच्चकैः नीचकैरित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । उपाभिकम् प्रत्यभिकमिति ॥ मुम्यव्ययप्रतिषेध उच्यते‡ दोषामन्त्रमहः दिवामन्या रात्रिरित्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपकुम्भमन्यः उपमणिकमन्यः ॥ अस्य च्वावव्ययप्रतिषेध उच्यते§ दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरित्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपकुम्भीभूतम् उपमणिकीभूतम् ॥

यदि परिगणनं क्रियते नार्थो ऽव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञया । कथं यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । यत्तायदुच्यते लुगित्याचार्यप्रवृत्तिर्नापयति भगवत्यव्ययीभाषाद्गुणिति यदयं नाव्ययीभाषादतः [२.४.८३] इति प्रतिषेधं ज्ञास्ति । उपचारः । अनुत्तरपदस्थस्येति वर्तते॥ तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति न नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं नृपाद्याव्ययाव्ययीभाषाणेति ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ १ । १ । ४२ ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ १ । १ । ४३ ॥

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शोः प्रतिषेधः प्राप्नोति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । वनानि तिष्ठन्ति ॥

असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यो ऽनुपुंसकस्येति । न हि नवो नपुंसकेन सामर्थ्यम् । ५ केन तर्हि । भवतिना । न भवति नपुंसकस्येति ॥

यत्तावदुच्यते शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेध इति । नान्प्रतिषेधात् ॥ नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्य नेति । किं तर्हि । पर्युदासो ऽयं यदन्यन्नपुंसकादिति । नपुंसके ऽप्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति ॥

10

अप्राप्तेर्ना ॥ अथवानन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्ना भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेय प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं वाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती वाधिनुम् ॥

यदप्युच्यते ऽसमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य इति यद्यपि वक्तव्यो ऽयमेतर्हि बहूनि प्रयोजनानि । कानि । असूयैपदयानि मुखानि । अपुनर्गैयाः श्लोकाः । अभाद्रभोजी 15 ब्राह्मण इति ॥

न वेति विभाषा ॥ १ । १ । ४४

न वेति विभाषायामर्थसज्ञाकरणम् ॥ १ ॥

न वेति विभाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या । नवाशब्दस्य यो ऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

20

शब्दसंज्ञायां ह्यर्थासप्रत्ययो यथान्यत्र ॥ २ ॥

शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्यासंप्रत्ययः स्याद्यथान्यत्र । अन्यत्रापि शब्दसंज्ञायां शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य । कान्यत्र । दाधा ध्वाप् [१.१.२०] तर-

प्रमपौ घः [२२] इति घुप्रहणेषु घप्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य ॥
तच्चार्हं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थः ॥ ३ ॥

१ इतिकरणः क्रियते सो ऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति । किं गतमेतदितिनाहोस्विच्छब्दा-
५ धिक्प्यादर्थाधिक्यम् । गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तद्यथा । लोके गौरित्यय-
माहेति गोशब्दादितिकरणः परः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्पच्यावयति ।
सो ऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्पच्युतो यासावर्थपदार्थकता तस्याः शब्दपदार्थकः सपद्यते ।
एवमिहापि नवाशब्दादितिकरणः परः प्रयुज्यमानो नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्पच्या-
वयति । सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्पच्युतो यासौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं
१० सप्रत्याययति । न वेति यद्गम्यते न वेति यत्प्रतीयत इति ॥

समानशब्दप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । नवा कुण्डिका । नवा घटिकेति । किं च
स्याद्यथेतेषामपि विभाषासंज्ञा स्यात् । विभाषा दिक्समासे बह्व्रीहौ [१.१.२८] ।
दक्षिणपूर्वस्यां शालायाम् । अचिरकृतायां संप्रत्ययः स्यात् ॥

१५ न वा विधिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधसंप्रत्ययो यथा लोके ॥ ५ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । विधिपूर्वकत्वात् । विधाय किञ्चिन्न वेत्युच्यते ।
नेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । तद्यथा लोके । मामो भवता गन्तव्यो न
या । नेति गम्यते ॥ अस्ति कारणं येन लोके प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति ।
किं कारणम् । विलिङ्गं हि भयास्तोके निर्देशं करोति । अङ्गं हि समानलिङ्गो निर्देशः
२० क्रियतां प्रत्यमयाचिनः संप्रत्ययो भविष्यति । तद्यथा । मामो भवता गन्तव्यो नवः ।
प्रत्यम इति गम्यते ॥ एतस्यैव न जानीमः क्वचिद्व्याकरणे समानलिङ्गो निर्देशः क्रियत
इति । अपि च कामचारः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसम्बन्धे । तद्यथा । यथागूर्भवता
भोक्तव्या नवा । यदा यथागूशब्दो भुजिनाभिसम्बन्धते भुजिर्नवाशब्देन तदा प्रति-
२५ देधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यथागूर्भवता भोक्तव्या नवा । नेति गम्यते ।
यदा यथागूशब्दो नवाशब्देनाभिसम्बन्धते न भुजिना तदा प्रत्यमयाचिनः संप्रत्ययो
भवति । यथागूर्नवा भवता भोक्तव्या । प्रत्ययेति गम्यते । न चेह घपं विभाषा-

पहणेन सर्वादीन्यभिसंबधीमः । दिक्समासे बह्व्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवन्तीति ।
किं तर्हि । भवतिरभिसंबध्यते । दिक्समासे बह्व्रीहौ सर्वादीनि भवन्ति विभाषेति ॥

विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् ॥ ६ ॥

विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शिश्वाय शिश्वियतुः
शिश्वियुः* । किं कारणम् । प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् । प्रतिषेधस्यैव संज्ञा क्रियते । 5
तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् ॥

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यप्रतिषेधात् । प्रसज्य किञ्चिन्न वेत्युच्यते । तेनोभयं
भविष्यति ॥

चिप्रतिषिद्धं तु ॥ ८ ॥

चिप्रतिषिद्धं तु भवति । अत्र न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्ति
करोतीति ॥

न वा प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात् ॥ ९ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । प्रसङ्गसामर्थ्यात् । प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधिर्भ-
विष्यत्यन्यत्र प्रतिषेधविषयात् । प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यत्यन्यत्र विधि- 15
विषयात् ॥ तदेतत्क सिद्ध भवति । याप्राप्ते विभाषा । या हि प्राप्ते कृतसामर्थ्यस्तत्र
पूर्वेण विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् । एतदपि सिद्धम् । कथम् ।
विभाषेति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लवीयः । कुत एतत् ।
लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमुभयोः
संज्ञा यया विज्ञायेत नेति च वेति च । तत्र या तावदप्राप्ते विभाषा तत्र प्रतिषेध 20
नास्तीति कृत्वा वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति । या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुप-
स्थितं भवति नेति च वेति च । तत्र नेत्यनेन प्रतिषेधे वेत्यनेन विकल्पो भविष्य-
ति ॥ एवमपि

विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिः ॥ १० ॥

विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शिश्वाय 25
शिश्वियतुः शिश्वियुः । किं कारणम् ।

भवतीति चेन्न प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

भयतीति चेत्यतिषेधो न प्रागोति ॥

नेति चेन्न विधिः ॥ १२ ॥

नेति चेद्विधिर्न सिध्यति ॥

सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात् ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वविधिमुत्तरो विधिर्बाधते । इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थं इत्युक्तम् ॥

साध्वनुशासने ऽस्मिन्यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम् ॥ १४ ॥

साध्वनुशासने ऽस्मिञ्शास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात् ।

समासश्चैव हि विभाषा तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात् । अस्तु । यः साधुः स प्रयोक्ष्यते ऽसाधुर्न प्रयोक्ष्यते । न चैव हि कदाचिद्राज्जपुरुष इत्यस्यामवस्थायामसाधुत्वमिष्यते । अपि च

द्वेषाप्रतिपत्तिः ॥ १५ ॥

द्वेषं शब्दानामप्रतिपत्तिः । इच्छामथ पुनर्द्विभाषाप्रदेशेषु द्वेषं शब्दानां प्रतिपत्तिः

स्यादिति तच्च न सिध्यति ॥ यस्य पुनः कार्याः शब्दा विभाषासौ समासं निर्वर्तयति । यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येव न दोषः । कथम् । न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते । किं तर्हि । समाससंज्ञाभिसंबध्यते । समास इत्येषा संज्ञा विभाषा भवतीति । तद्यथा । मेध्यः पशुर्द्विभाषितः । मेध्यो ऽनङ्गान्विभाषित इति । नैतद्विचर्यते ऽनङ्गान्नानङ्गानिति । किं तर्हि । आलम्ब्यव्यो नालम्ब्यव्य इति ॥

कार्ये युगपदन्वाचययौगपद्यम् ॥ १६ ॥

कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति । तव्य-
त्त्व्यानीयरः [३.१.९६] इक् च मण्डुकात् [४.१.११९] इति ॥ यस्य पुनर्नित्याः
शब्दाः प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे । ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येव न
दोषः । कथम् । प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते* न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्यय-
स्य युगपत्परत्वेन संबन्धो ऽस्ति । नापि ब्रूमः प्रत्ययमाला प्राप्नोतीति । किं तर्हि ।

कर्तव्यमिति प्रयोक्तव्ये युगपद्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति । नैष दोषः ।
अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थ सप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनो-
क्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

आचार्यदेशशीलने च तद्विषयता ॥ १७ ॥

आचार्यदेशशीलनेन यदुच्यते तस्य तद्विषयता प्राप्नोति । इको ह्रस्वो ऽउचो ऽ
गालवस्य [६.३.६१] प्राचामवृद्धात्किन्बहलम् [४.१.१६०] इति गालवा एव
ह्रस्वान्प्रयुञ्जीरन्प्राक्षु चैव हि किन्स्यात् । तद्यथा । जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममव-
दानमवाद्यत्तस्मान्नाजामदग््न्यः पञ्चायत्तं जुहोति ॥ यस्य पुनर्नित्याः शब्दा गाल-
वमहणं नस्य पूजार्थं देशमहणं च कीर्त्यर्थम् । ननु च यस्यापि कार्यास्तस्यापि पूजार्थं
गालवमहणं स्याद्देशमहणं च कीर्त्यर्थम् ॥

10

तत्कीर्तने च द्वेषाप्रतिपत्तिः ॥ १८ ॥

तत्कीर्तने च द्वेषं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात् । इच्छामथ पुनराचार्यमहणेषु देशम-
हणेषु च द्वेषं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति तच्च न सिध्यति ॥

अशिष्यो वा विदितत्वात् ॥ १९ ॥

अशिष्यो वा पुनरयं योगः । किं कारणम् । विदितत्वात् । यद्नेन योगेन प्रा- 15
र्यते तस्यार्थस्य विदितत्वात् । ये अपि क्षेतां सज्जां नारभन्ते ते अपि विभाषेत्युक्ते अनि-
त्यत्वमवगच्छन्ति । याज्ञिकाः खल्वपि सज्जामनारभमाणा विभाषेत्युक्ते अनित्यत्व-
मवगच्छन्ति । तद्यथा । मेध्यः पशुर्विभाषितः । मेध्यो ऽनड्वान्विभाषित इति । आल-
म्ब्यो नालम्ब्य इति गम्यते ॥ आचार्यः खल्वपि सज्जामारभमाणो भूयिष्ठमन्यैरपि
शब्दैरेतमर्थं संप्रत्याययति । बहलम् अन्यतरस्याम् उभयथा वा एकेषामिति ॥ 20

अप्राप्ते त्रिसशयाः ॥ २० ॥

इत् उत्तर या विभाषा अनुक्रमिष्यामो आप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसशयास्तु भवन्ति
प्राप्ते आप्त उभयत्र वेति ॥

द्वन्द्वे च विभाषा जसि [१ १ ३१, ३२] ॥

प्राप्ते आप्त उभयत्र वेति सदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं उभयत्र । 25
उभयशब्दः सर्वादिषु पठाने तयपथायजदेशः क्रियते तेन वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र

वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । अयच्प्रत्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरमुभयीती-
कारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । मात्रच इत्येवं भविष्यति* । कथम् । मात्रजिति
नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः ।
मात्रशब्दात्प्रभृत्यायचश्चकारात्† । यदि प्रत्याहारग्रहणं कति तिष्ठन्ति अत्रापि
5 प्राप्नोति । अत इति वर्तते‡ । एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति । सर्व-
शस्याप्यसंनिविष्टस्य न भविष्यति प्रत्याहारेण ग्रहणम् ॥

ऊर्णोर्विभाषा [१.२.३]

प्राप्ते अप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं चोभयत्र ।
असंयोगाद्विद् कित् [१.२.५] इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति ।
10 अप्राप्ते ॥ अन्यद्वि कित्त्वमन्यन्डित्त्वम् ।

एकं चेन्डित्कितौ ॥

यद्येकं डित्कितौ ततो ऽस्ति संदेहः । अथ हि नाना नास्ति संदेहः । यद्यपि
नानैवमपि संदेहः । कथम् । प्रौर्णुवीति । सार्वधातुकमपित् [१.२.४] इति वा
नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते ॥

15 विभावोपयमने [१.२.१६] ॥

प्राप्ते अप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं चोभयत्र ।
गन्धने [१.२.१५] इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते ।
गन्धन इति निवृत्तम् ॥

अनुपसर्गाद्वा [१.३.४३] ॥

20 प्राप्ते अप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं चोभयत्र ।
वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः [१.३.३८] इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र
वेति । अप्राप्ते । वृत्त्यादिष्विति निवृत्तम् ॥

विभाषा वृक्षमृगादीनाम् [२.४.१२] ॥

प्राप्ते अप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं चोभयत्र ।
25 जातिरप्राग्निनाम् [२.४.६] इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति ।
अप्राप्ते । जातिरप्राग्निनामिति निवृत्तम् ॥

उपविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् [३.१.३८] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र । प्रत्ययान्तादिति* वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । प्रत्ययान्ता धात्यन्तराणि ॥

दीपादीनां विभाषा [३.१.६१] ॥

5

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र । भावकर्मणोः [३.१.६६] इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । कर्तरीति हि वर्तते । एवमपि संदेहो न्याय्ये वा कर्तरि कर्मकर्तारि वेति । नास्ति संदेहः । सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवत्यकर्मकाश्च दीपादयः । अकर्मका अपि वै सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभा- 10 वकानां कर्मस्यक्रियाणां वा भवन्ति कर्तृस्थभावकाश्च दीपादयः ॥

विभाषात्रेप्रथमपूर्वेषु [३.४.२४] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र । आभीक्ष्ये [३.४.२२] इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । आभीक्ष्य इति निवृत्तम् ॥

15

तृनादीनां विभाषा [६.२.१६१] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र । आक्षोशे [६.२.१५८] इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । आक्षोश इति निवृत्तम् ॥

एकह्लादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् [६.३.५९] ॥

20

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र । उदकस्योदः संज्ञायाम् [६.३.५७] इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । संज्ञायामिति निवृत्तम् ॥

श्वादेरिजि पदान्तस्यान्यतरस्याम् [७.३.८, ९] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र । इञीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । इञीति निवृत्तम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा [८.१.२६] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं योभयत्र । चादिभिर्योग* इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । चादिभिर्योग इति निवृत्तम् ॥

5 प्रो यड्यचि विभाषा [८.२.२०, २१] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं योभयत्र । यडीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । यडीति निवृत्तम् ॥

प्राप्ते च ॥ २१ ॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसशयास्तु
10 भवन्ति प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति ॥

विभाषा विप्रलपे [१.३.५०] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं योभयत्र । व्यक्तवाचाम् [१.३.४८] इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते । व्यक्तवाचामिति हि वर्तते ॥

15 विभाषोपपदेन प्रतीयमाने [१.३.७७] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं योभयत्र । स्वरितञितः [१.३.७२] इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते । स्वरितञित इति हि वर्तते ॥

तिरोऽन्तर्धा विभाषा ऋञि [१.४.७१, ७२] ॥

20 प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं योभयत्र । अन्तर्धाविति या नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते । अन्तर्धाविति हि वर्तते ॥

अधिरीश्वरे विभाषा ऋञि [१.४.९७, ९८] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं योभयत्र । ईश्वर इति या नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते । ईश्वर इति हि वर्तते ॥

दिवस्तदर्थस्य विभाषोपसर्गे [२.३.५८,५९] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं चोभयत्र । तदर्थस्येति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते । तदर्थस्येति द्वि वर्तते ॥

उभयत्र च ॥ २२ ॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्याम उभयत्र ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु ५ भवन्ति प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति ॥

ह्रस्वोरन्यतरस्याम् [१.४.५३] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं चोभयत्र । गतिबुद्धिप्रत्ययवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणाम् [१.४.५२] इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । अभ्यवहारयति सैन्धवान् अभ्यव- 10 हारयति सैन्धवैः । विकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैः । अप्राप्ते । हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तम् हारयति भारं देवदत्तेन । करोति कटं देवदत्तः कारयति कटं देवदत्तम् कारयति कटं देवदत्तेन ॥

न यदि विभाषा साकाङ्क्षे [३.२.११३,११४] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं चोभयत्र । 15 यदीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः । यत्कश्मीरेष्ववसाम । यत्तत्रैदनाम्भोक्ष्यामहे । यत्तत्रैदनाम्भुञ्जमहि । अप्राप्ते । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान्गमिष्यामः । कश्मीरान्गच्छाम । तत्रैदनाम्भोक्ष्यामहे । तत्रैदनाम्भुञ्जमहि ॥

विभाषा श्वेः [६.१.३०] ॥

20

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं चोभयत्र । कितीति* वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । भुभुवतुः भुभुवुः । शिषियतुः शिषियुः । अप्राप्ते । भुशाव भुशविय । शिषाय शिषयिय ॥

विभाषा संघुषास्वनाम् [७२२८] ॥

संपूर्वाहुयेः प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं
 वोभयत्र । घुषिरविशब्दने [७.२.२३] इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र
 वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । संघुष्टा रज्जुः संघुषिता रज्जुः । अप्राप्ते । संघुष्टं
 ५ वाक्यम् संघुषितं वाक्यम् ॥ आङ्पूर्वात्स्वनेः प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः ।
 कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र । मनसीति* वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त
 उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । आस्वान्तं मनः आस्वनितं मनः । अप्राप्ते ।
 आस्वान्तो देवदत्तः आस्वनितो देवदत्त इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
 १० पादे षष्ठमाह्निकम् ॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ १ । १ । ४५ ॥

किमिय वाक्यस्य संप्रसारणसज्ञा क्रियते । इग्यण इत्येतद्वाक्य संप्रसारणसज्ञा भवतीति । आहोस्विहर्णस्य । इग्यो यणः स्थाने वर्ण स संप्रसारणसज्ञो भवतीति । कश्चात्र विशेष ।

संप्रसारणसज्ञाया वाक्यसज्ञा चेहर्णविधि ॥ १ ॥

5

संप्रसारणसज्ञाया वाक्यसज्ञा चेहर्णविधिर्न सिध्यति । संप्रसारणात्पर पूर्वो भवति^१ संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । न हि वाक्यस्य संप्रसारणसज्ञाया सत्यामेव निर्देश उपपद्यते नाप्येतयो कार्ययो सभवोऽस्ति ॥ अस्तु तर्हि वर्णस्य ॥

वर्णसज्ञा चेन्निर्वृत्ति ॥ २ ॥

वर्णसज्ञा चेन्निर्वृत्तिर्न सिध्यति प्यड संप्रसारणम् [६.१.१३] इति । स एव 10 हि तावदिगुर्लभो यस्य सज्ञा क्रियते । अथापि कथंचिद्भ्येत केनासौ यण स्थाने स्यात् । अनेनैव ह्यसौ व्यवस्थाप्यते । तदेतदितरेतराभय भवति । इतरेतराभयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसज्ञात्वस्य ॥ ३ ॥

यद्य विभक्तिविशेषनिर्देश करोति संप्रसारणात्पर पूर्वो भवति संप्रसारणस्य 15 दीर्घो भवति प्यड संप्रसारणमिति तेन ज्ञायत उभयो सज्ञा भवतीति । यत्ता- यदाह संप्रसारणात्पर पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति तेन ज्ञायते वर्णस्य भवतीति । यदप्याह प्यड संप्रसारणमिति तेन ज्ञायते वाक्यस्यापि सज्ञा भवतीति ॥

अथवा पुनरस्तु वाच्यस्यैव । ननु चोक्त संप्रसारणसज्ञाया वाक्यसज्ञा चेहर्णविधि रिति । नैव दोष । यथा काकाज्जात काक इयेनाज्जात इयेन एव संप्रसा- 10 रणाज्जात संप्रसारणम् । यत्तत्संप्रसारणाज्जात संप्रसारण तस्मात्पर पूर्वो भवति तस्य दीर्घो भवतीति ॥ अथवा वृद्ध्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान्मनुज्जाना पदेषु च पदैकदेशान् । वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान् । प्रथिश विण्टीम् प्रथिश तर्पणम् । पदेषु पदैकदेशान् । देवदत्तो दत्त सत्यभामा भामेति । एवमिहापि संप्रसारणनिर्वृत्तात्स- प्रसारणनिर्वृत्तस्येत्येतस्य वाक्यस्यार्थे संप्रसारणात्संप्रसारणस्येत्येव वाक्यैकदेश 15

प्रयुज्यते । तेन निर्वृत्तस्य विधिं विज्ञास्यामः । संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्ये-
ति ॥ अथवाहायं संप्रसारणात्परः पूर्वं भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति न
च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेव निर्देश उपपन्नो नाप्येतयोः कार्ययोः संभ-
वो ऽस्ति तत्र वचनाद्भविष्यति ॥

- 5 अथवा पुनरस्तु वर्णस्य । ननु चोक्तं वर्णसंज्ञा चेद्विर्वृत्तिरिति । नैप दोषः
इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम् । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि सिद्धं
तु नित्यशब्दत्वादिति* । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । न हि तत्र किञ्चिदुच्यते
ऽस्य स्थाने य आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति । इह पुनरुच्यत
इत्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति ॥ एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञा
10 विज्ञास्यते । तथाया । कश्चित्कञ्चित्तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स
पश्यति यदि शाटको न वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यधेति
निप्रतिपिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक
इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य संप्रसारण-
मित्येषा संज्ञा भविष्यति ॥ अथवेजादियजादिप्रवृत्तिधैव हि लोके लक्ष्यते यजा-
15 षुपदेशात्त्विजादिनिवृत्तिः प्रसक्ता । प्रयुञ्जते च पुनर्लौका इष्टम् उपमिति । ते
मन्यामहे ऽस्य यणः स्थान इममिकं प्रयुञ्जत इति । तत्र तस्यासाध्वमिमतस्य
शास्त्रेण साधुत्वमवस्थाप्यते किति साधुर्भवति ऽिति साधुर्भवतीति ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ २ । १ । ४६ ॥

समासनिर्देशो ऽयं तत्र न ज्ञायते क आदिः को ऽन्त इति । तथाया । अजा-
20 निधनी देनदत्तयज्ञदत्तादित्युक्ते तत्र न ज्ञायते कस्याजा धनं कस्यावय इति ।
यथापि ताश्लोक एव दृष्टान्तो दृष्टान्तस्यापि पुस्त्याग्म्भो नियतको भवति । अस्ति
चेह कश्चित्पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह । कः । संख्यातानुदेशो नाम ॥

को पुनटकितावाद्यन्तौ भवतः । आगमाधित्याह । युक्तं पुनर्यञ्जित्येषु नाम शब्दे-
प्यागमशासनं स्यान्न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविनालिभिर्धर्मभिर्धितव्यमनपायो-
25 पजनविकारिभिः । आगमश्च नामापूर्वः शब्दोपगनः । अथ युक्तं यद्वित्येषु शब्दे-
प्यादेशाः स्युः । यादं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तरान्-
शब्दान्तस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशान्तराणि भविष्यन्त्यनागमकानां सागम्याः ।

तत्कथम् । सञ्ज्ञाधिकारोऽयम् । आद्यन्तौ चेह सकीर्त्येते टकारककारावितायुदाह्रियेते ।
 तत्राद्यन्तयोऽकारककारावितौ सञ्ज्ञे भविष्यत । तत्रार्धधातुकस्येड्बलादे [७२३६]
 इत्युपस्थितमिदं भवत्यादिरिति । तेनेकारादिरादेशो भविष्यति । एतावदिह सूत्रमि-
 ङ्घिति । कथं पुनरियता सूत्रेणकारादिरादेशो लभ्य । लभ्य इत्याह । कथम् ।
 बहुव्रीहिनिर्देशात् । बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् । इकार आदिरस्येति । यद्यपि तावद्वैत- 5
 च्छ्रयते वक्तुमिह कथं लुङ्लड्लङ्क्ष्वडुदात्त [६४७१] इति यत्राशक्यमुदा-
 त्तमहणेनाकारो विशेषयितुम् । तत्र को दोष । अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । नैव
 दोष । त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः । तत्र वाक्य एवोदात्तमहणेनाकारो विशेष्यते ।
 अकार उदात्त आदिरस्येति । यत्र तर्हानुवृत्त्यैतद्भवत्याडजादीनाम् [६४७२]
 इति । वक्ष्यत्येतत् । अजादीनामटा सिद्धमिति* ॥ अथत्रा यत्तावदय सामान्येन 10
 शक्तौत्युपदेष्टु तत्तावदुपदिशति प्रकृति ततो वलाद्यार्धधातुक तत पश्चादिकारम् ।
 तेनाथ विशेषेण शब्दान्तर समुदाय प्रतिपद्यते । तद्यथा । खदिरवुर्वुरयो । खदिरवुर्वुरौ
 गौरकाण्डो सूक्ष्मपर्णो । तत पश्चादाह कण्टकवान्खदिर इति । तेनासौ विशेषेण
 द्रव्यान्तर समुदाय प्रतिपद्यते ॥ अथवैतयानुपूर्व्याय शब्दान्तरमुपदिशति प्रकृति
 ततो वलाद्यार्धधातुक तत पश्चादिकार यस्मिस्तस्यागमबुद्धिर्भवति ॥ 15

टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययप्रतिषेधः ॥ १ ॥

टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । प्रत्यय आदिरन्तो वा मा
 भून् । परेट [३२१६] आतोऽनुपसर्गे क [३] इति ॥ परवचनात्सिद्धम् ।
 परवचनात्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति† ॥

परवचनात्सिद्धमिति चेन्नापवादत्वात् ॥ २ ॥

20

परवचनात्सिद्धमिति चेत्तत्र । किं कारणम् । अपवादत्वात् । अपवादोऽयं योग
 तद्यथा । मिदन्नोऽन्त्यात्पर [११४७] इत्येयं योग स्थानेयोगत्वस्य‡ प्रत्ययपरत्व-
 स्य चापवाद । विषम उपन्यास । युक्तं तत्र यदमवकाश मित्करणं स्थानेयोगत्व
 प्रत्ययपरत्व च बाधत इह पुनरुभय सावकाशम् । कोऽप्रकाश । टित्करणस्या-
 वकाश । टित इतीकारो यथा स्यात्§ । कित्करणस्यावकाश । कित्तीत्या- 25
 कारन्तोपो यथा स्यात्॥ । प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतं स्यात् । यदि चायं
 नियोगतं परं स्यात्तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतद्विद्वत्करणेणादयं परो

भविष्यति न पुनरादिरिति कित्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति । टितः
 खल्वप्येष परिहारो यत्र नास्ति संभवो यत्परश्च स्यादादिश्च । कितस्त्वपरिहारः ।
 अस्ति हि संभवो यत्परश्च स्यादन्तश्च । तत्र को दोषः । उपमर्गे घोः किः
 [३.३.१२] । आध्योः प्रध्योः । नोड्धात्वोः [६.१.१७५] इति प्रतिषेधः
 5 प्रसज्येत । टितश्चाप्यपरिहारः । स्यादेव ह्ययं टित्करणादादिर्न पुनः परः । क
 तर्हीदानीमिदं स्याद्वित ईकारो भवतीति । य उभयवान् । गापोटक् [३.२.८]
 इति ॥

सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकारे ऽय योगः कर्तव्यः । आद्यन्तौ टकितौ
 10 षष्ठीनिर्दिष्टस्येति ॥

आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे ऽसंप्रत्ययः ॥ ४ ॥

आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे षष्ठ्या अभावे ऽसंप्रत्ययः स्यात् । आदिर-
 न्तो या न भविष्यति ॥ युक्तं पुनर्यच्चब्दनिमित्तको नामार्थः स्यान्नार्थनिमित्तकेन
 नाम शब्देन भवितव्यम् । अर्थनिमित्तक एव शब्दः । तत्कथम् । आद्यन्तौ षष्ठ्य-
 15 र्थौ । न चात्र षष्ठीं पद्यामः । ते मन्यामह आद्यन्तावेवात्र न स्तस्तयोरभावे ष-
 ष्ठ्यपि न भवतीति ॥

मिदचो ऽन्त्यात्परः ॥ १ । २ । ४७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

मिदचो ऽन्त्यात्पर इति स्थानपरप्रत्ययापत्नादः ॥ १ ॥

20 मिदचो ऽन्त्यात्पर इत्युच्यते स्यानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापत्नादः* । स्या-
 नेयोगत्वस्य तावत् । कुण्डानि वनानि । पयांसि यशांसि† । प्रत्ययपरत्वस्य । मि-
 नसि छिनसि‡ । भवेदिदं युक्तमुदाहरणं कुण्डानि वनानि यत्र नास्ति संभवो यदय-
 मघो ऽन्त्यात्परश्च स्यात्स्थाने चेति । इदं त्वयुक्तं पयांसि यशांसीति । अस्ति हि
 संभवो यदघो ऽन्त्यात्परश्च स्यात्स्थाने च । एतदपि युक्तम् । कथम् । नैवेत्थर आशा-

पयति नापि धर्मसूत्रकाराः पञ्चन्यपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति । किं तर्हि । लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे ऽत्रामन्यात्परत्वं पृष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधिव्यते ॥

अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुबद्धसंयोगादिलोपार्थम् ॥ २ ॥

5

अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनुपङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । अनुपङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं च । अनुपङ्गलोपार्थं तावत् । ममः ममवान् । संयोगादिलोपार्थम् । मङ्गा मङ्गुम् मङ्गव्यम् ॥

भर्जिमर्थोश्च ॥ ३ ॥

भर्जिमर्थोश्चान्त्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः । भरुजा भरिचय इति ॥ स तर्हि वक्तव्यः । 10 न वक्तव्यः । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । भरुजादाद्दो ऽङ्गुल्यादिपु पद्यते मरोचिशब्दो बाह्यादिषु ॥

किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्वित्परादिराहोस्विदभक्तः । कथं चायं पूर्वान्तः स्यात्कथं वा परादिः कथं वाभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्तते ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं ततो ऽभक्तः । कश्चात्र विशेषः । 15

अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वानुस्वारशीभावाः ॥ ४ ॥

यद्यभक्तो दीर्घत्व न प्राप्नोति । कुण्डानि वनानि । नोपधायाः [६.४ ७] सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ [८] इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । दीर्घं ॥ नलोप । नलोपश्च न सिध्यति । अमे त्री ते वाजिना त्री पधस्या । ता ता पिण्डानाम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८.२.७] इति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप ॥ स्वर । स्वरश्च न 20 सिध्यति । सर्वाणि ज्योतीषि । सर्वस्य ह्यपि [६.१.१११] इत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वर ॥ णत्व । णत्वं च न सिध्यति । मापवापाणि धीर्द्विवापाणि । पूर्वान्ते प्रातिपदिकान्तनकारस्येति सिद्धम् । परादौ विभक्तिनकारस्येति । अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्याम एव । प्रगतिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च [८.४.११] इति । णत्व ॥ अनुस्वार । अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विपंतपः परंतपः ॥ 25 मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारोऽन प्राप्नोति । मा भूदेवम् । नभापदान्म्य झलि [८.३.२४]

इत्येव भविष्यति । यस्तर्हि न झल्परः । वहलिहो गौः । अभ्रलिहो वायुः । अनु-
स्वार ॥ शीभाव । शीभावश्च न सिध्यति । ऋपुगी जतुनी तुम्बुरुणी । नपुंसका-
दुत्तरस्योडः शीभावो भवतीति* शीभावो न प्राप्नोति ॥ एव तर्हि परादिः करिष्यते ।

परादौ गुणवृद्धौच्वदीर्घनलोपानुस्वारशीभावेनकारप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

- 5 यदि परादिर्गुणः प्रतिषेधः । ऋपुणे जतुने तुम्बुरुणे । षोडिति [७.३ १११]
इति गुणः प्राप्नोति । गुण ॥ वृद्धि । वृद्धिः प्रतिषेध्या । अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि ।
सख्युरसबुद्धौ [७ १.१२] इति णिच्चे ऽचो ङिति [७ २ ११७] इति वृद्धिः
प्राप्नोति । वृद्धि ॥ औच्व । औच्व च प्रतिषेध्यम् । ऋपुणि जतुनि तुम्बुरुणि ।
इदुञ्जामौदच वे. [७.३ ११७-११९] इत्यौच्वं प्राप्नोति । औच्व ॥ दीर्घ ।
10 दीर्घत्व च न सिध्यति । कुण्डानि वनानि । नोपधायाः सर्वनामस्थान इति दीर्घत्व
न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अतो दीर्घो यञि सुपि च [७ ३.१०१-१०२] इत्येव
भविष्यति । इह तर्हि । अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि । दीर्घ ॥
नलोप । नलोपश्च न सिध्यति । अग्ने त्री ते वाजिना त्री पधस्था । ता ता पिण्डा-
नाम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप ॥ अनुस्वार ।
15 अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विपंतपः परतपः । मो ऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न
प्राप्नोति । मा भूदेवम् । नश्चापदान्तस्य झनीत्येव भविष्यति । यस्तर्हि न झल्परः ।
वहलिहो गौः । अभ्रलिहो वायु । अनुस्वार ॥ शीभावेनकारप्रतिषेध । शीभावे
नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । ऋपुणी जतुनी तुम्बुरुगी । सनुम्कस्य शीभावः प्रा-
प्नोति । नैप दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भ्रन्तीत्येव न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते
20 तस्य न प्राप्नोति । कस्मात् । नुमा व्यग्रहितत्वात् ॥ एव तर्हि पूर्वान्त करिष्यते ।

पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्व द्विगुस्वरश्च ॥ ६ ॥

यदि पुर्यान्तः क्रियते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति । नपुंसको-
पसर्जनह्रस्वत्वम् । आराशस्त्रिणी धानाशष्कुलिनी । निष्कौशाश्विनी निर्धारणसिनी ।
द्विगुस्वरः । पञ्चारत्रिणी दशारविनी । नुमे कृतेऽनन्त्यत्वादेने विधयो न प्राप्नुयन्ति ॥

विधय । असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ द्विगुस्वरौ भूयान्परिहार । सधातभक्तो
ऽसौ चोत्सहते ऽत्रयस्येगन्तता त्रिहन्तुमिति कृत्वा द्विगुस्वरौ भविष्यति ॥

एच इग्घस्वादेशे ॥ १ । २ । ४८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

एच इक्सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

५

एच इग्भवतीत्युच्यते सवर्णनिवृत्त्यर्थमकारनिवृत्त्यर्थं च । सवर्णनिवृत्त्यर्थं ता-
वन् । एडो हस्त्रशासनेऽर्ध एकारो ऽर्ध ओकारो या मा भूदिति ॥ अकारनिवृ-
त्त्यर्थं च । इमाधैचौ समाहारवर्णौ । मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोऽवर्णयो । तयोर्ह्रस्व-
शासनेषु कदाचिदवर्णं स्यात्कदाचिद्वर्णोऽवर्णौ । मा कदाचिदवर्णं भूदित्येऽमर्थमिद-
मुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । दीर्घप्रसङ्ग । दीर्घास्त्विक प्राप्नु 10
वन्ति । किं कारणम् । स्थानेऽन्तरतमो भवतीति* । ननु च ह्रस्वादेश इत्युच्यते
तेन दीर्घा न भविष्यन्ति । त्रिपयार्थमेतत्स्यात् । एचो ह्रस्वप्रसङ्ग इग्भवतीति ।

दीर्घाप्रसङ्गस्तु निवर्तकत्वात् ॥ २ ॥

दीर्घाणां चिक्कामप्रसङ्ग । किं कारणम् । निवर्तकत्वात् । नानेनेको निर्वर्त्यन्ते ।
किं तर्ही । अनिको निवर्त्यन्ते । सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकथानिकथ तत्रानेनानिको 15
निवर्त्यन्ते ॥

सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थ ।

सिद्धमेड सस्थानत्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । एड. सस्थानत्वादिकारोकारौ भविष्यतो ऽर्ध एकारो ऽर्ध
ओकारो या न भविष्यति । ननु षैड सस्थानतरावर्धकारार्थोकारौ । न तौ स्त । 20
यदि हि तौ स्याता तायेपायमुपदिशेत् । ननु च भोऽष्टन्दोगानां सात्यमुपरागायनीया
अर्धमेकारमर्धमोकारं चापीयते । घृजाते ए अश्चनृते । अर्धयो ओ अक्षिभि-
घृतम् । शुक्र ते ए अन्यद्यजतं ते ए अन्यदिति । पार्षदहृतिरेषा तत्रभवतां नैव
लोके नान्यस्मिन्वेदे ऽर्ध एकारो ऽर्ध ओकारो यास्ति ॥ अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थ ।

ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् ॥ ४ ॥

ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भविष्यति । भूयसी मात्रैवर्णोवर्णयोरल्पीयस्य-
वर्णस्य । भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति । तद्यथा । ब्राह्मणग्राम आनीयता-
मित्युच्यते तत्र चावरतः पञ्चकारुकी भवति ॥

5

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ १ । १ । ४९ ॥

किमिदं स्थानेयोगेति । स्थाने योगो ऽस्याः सेयं स्थानेयोगा । सप्तम्यलोपो निपा-
तनात् ॥ तृतीयाया वैत्वम् । स्थानेन योगो ऽस्याः सेय स्थानेयोगा ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

षष्ठ्याः स्थानेयोगवचन नियमार्थम् ॥ १ ॥

10

नियमार्थो ज्यमारम्भः । एकशत षष्ठ्यर्था यावन्तो वा ते सर्थे षष्ठ्यामुच्चारि-
तायां प्राप्नुवन्ति । इष्यते च व्याकरणे या षष्ठी सा स्थानेयोगैव स्यादिति तद्या-
न्तरेण यत्र न सिध्यतीति षष्ठ्याः स्थानेयोगवचन नियमार्थम् ।-एवमर्थमिदमु-
च्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

अवयवषष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः शासो गोह इति ॥ २ ॥

15

अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति । तत्र को दोषः । शास इदङ्गहलोः [६.४.३४]
इति शासेथान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । उदुपधाया गोहः [६.४.८९] इति
गोत्थेथान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च ॥

अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रामिर्योगस्यासदिग्धत्वात् ॥ ३ ॥

अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याप्राप्तिः । किं कारणम् । योगस्यासदिग्धत्वात् ।

20

संदेहे नियमो न चात्रयषष्ठ्यादिषु संदेहः । किं यत्कव्यमेतत् । न हि । कथम-
नुच्यमानं गस्यते । लौकिको ज्य वृष्टान्तः । तद्यथा । लोके कथित्कथित्पृच्छति
मामान्तर गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशति । स तस्मा आचष्टे । अमुष्मिन्न-
यकाशे हस्तदक्षिणो प्रहीतश्वो ऽमुष्मिन्नयकाशे हस्तयाम इति । यस्तत्र तिर्यक्पयो
भवति न तस्मिन्सदिग् इति कृत्या नासायुपदिश्यते । एवमिहापि संदेहे नियमो न

25

चात्रयषष्ठ्यादिषु संदेहः ॥

अथवा स्थाने ज्योगा स्थानेयोगा । किमिदमयोगेति । अव्यक्तयोगायोगा ॥
अथवा योगवती योगा । का पुनर्योगवती । यस्या बहवो योगाः । कुत एतत् ।
भूषि हि मनुभवति* ॥

विशिष्टा वा षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४ ॥

अथवा किञ्चिद्विद्ममासज्य वक्ष्यामीत्यालिङ्गा षष्ठी स्थानेयोगा भवतीति । न ५
च तद्विद्ममवयवपठ्यादिपु करिष्यते ॥ यद्येवं शास इदङ्ग्लोः शा नौ [६.४.३५]
शासिप्रहणं कर्तव्यं स्थानेयोगार्थं लिङ्गमासङ्ख्यामीति । न कर्तव्यम् । यदेवादः
पुरस्तादवयवपठ्यर्थं प्रकृतमेतदुत्तरत्रानुवृत्तं सत्स्थानेयोगार्थं भविष्यति । कथम् ।
अधिकारो नाम त्रिप्रकारः । कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः
स्रप्रज्वलितः सर्वं वेद्याभिज्वलयति । अपरो अधिकारो यथा रज्ज्वायसा वा बद्ध 10
काष्ठमनुकूप्यते तद्वदनुकूप्यते चकारेण । अपरो अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं
इति योगे योग उपतिष्ठते । तद्यद्वैप पक्षो अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति
तदा हि यदेवादः पुरस्तादवयवपठ्यर्थमेतदुत्तरत्रानुवृत्तं सत्स्थानेयोगार्थं भवि-
ष्यति । संप्रत्ययमात्रमेतद्भवति । न ह्यनुचार्यं शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्गम् । एवं तर्था-
देशे तद्विद्मं करिष्यते तत्प्रकृतिमास्कन्त्स्यति ॥

15

यदि नियमः क्रियते यत्रैका षष्ठ्यानेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति । अङ्गस्य
हलः अणः संप्रसारणस्येति^१ । हलपि विशेष्यो ऽणपि विशेष्यः संप्रसारणमपि
विशेष्यम् । असति पुनर्नियमे कामचार एकया षष्ठ्यानेकं विशेषयितुम् ।
तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति । तस्मान्नार्थो नियमेन । ननु चोक्तमे-
कशतं षष्ठ्यर्था यावन्तो वा ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्तीति । नैप दोषः । 20
यद्यपि लोके बहवो अभिसंबन्धा आर्या यौना मौखाः सौवाथ शब्दस्य तु शब्देन
को ऽप्यो अभिसंबन्धो भवितुमर्हत्यन्यदतः स्थानात् । शब्दस्यापि शब्देनानन्तरा-
दयो अभिसंबन्धाः । अस्तेर्भूर्भवतीति^२ संदेहः स्थाने जनन्तरे समीप इति । संदेह-
मात्रमेतद्भवति सर्वसंदिहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्याततो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहा-
दलक्षणमिति । स्थान इति व्याख्यास्यामः ॥ न तर्हिदानीमयं योगो वक्तव्यः । 2,
वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यत् षष्ठ्युच्चा-
रिता । किं कृतं भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या
भवति ॥

स्थानेऽन्तरतमः ॥ १ । १ । ५० ॥

किमुदाहरणम् । इको यणचि [६.१.७७] । दध्यत्र । मध्वत्र । तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थानो यथा स्यात् । नैतदस्ति । संख्यातानुदेशेनाव्येत-
 त्तिद्धम् ॥ इदं तर्हि । तस्यस्थामिषां ताम्तमतामः [३.४.१०१] इत्येकार्थस्येकार्थो
 व्यर्थस्य व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा स्यात् । ननु चैतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धम् ॥
 इदं तर्हि । अकः सवर्णे दीर्घः [६.१.१०१] इति ढण्डाभम् क्षुपाभम् दधीन्द्रः मधूट्ट
 इति कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयोस्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा
 स्यादिति ॥ अथ स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं किमर्थम् । यत्रानेकविध-
 मान्तर्थं तत्र स्थानत एवान्तर्थं बलीयो यथा स्यात् । किं पुनस्तत् । चेता स्तोता ।
 ० प्रमाणतो ऽकारो गुणः प्राप्नोति स्थानत एकारौकारौ । पुनः स्थानग्रहणादेकारौका-
 रौ भवतः ॥ अथ तमग्रहणं किमर्थम् । ज्ञयो हो ऽन्यतरस्याम् [८.४.६२] इत्यत्र
 सोऽप्यणः सोऽप्यण इति द्वितीयाः प्रसक्ता नादयतो नादवन्त इति तृतीयाः । तम-
 ग्रहणाद्ये सोऽप्यणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः । वाग्धसति त्रिटुभसतीति ॥
 किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

15 स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गस्तस्मात्स्थाने
 ऽन्तरतमवचनम् ॥ १ ॥

स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते । अक इति । अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते । दीर्घ
 इति । स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः । सर्वे सर्वत्र प्रामु-
 चन्ति । इष्यते चान्तरतमा एव स्युरिति तथान्तरेण यत्वं न मिथ्यति तस्मात्स्था-
 20 नेऽन्तरतम इति वचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ।
 किं तर्हीति ।

यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिः सा किं प्रकृतितो भवति । स्थानिन्यन्तरतमे पठि-
 ति । आहोस्विदादेशतः । स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवतीति । कुतः
 पुनरियं विचारणा । उभयथापि तुल्या संज्ञिता । स्थाने ऽन्तरतम उरग्रपर इति ॥
 25 किं पातः । यदि प्रकृतित इको यणचि [६.१.७७] यणां ये ऽन्तरतमा इक-
 स्यत्र पठि यत्र पठि तत्रादेशा भवन्तीतिक्षेप स्यात् । दध्यत्र मध्वत्र । कुमार्यत्र
 मध्वत्रमध्वमिदस्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र पठि

यत्र पठ्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ॥ तथेको गुणवृद्धी [१.१.३]
गुणवृद्धोर्येऽन्तरतमा इकस्तत्र पठ्ठी यत्र पठ्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् ।
नेता लविता नायकः लावकः । चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यत्र न स्यात् । आदे-
शतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र पठ्ठी यत्र पठ्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र
सिद्धं भवति ॥ तथा ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे गुणवृद्धोर्यदन्तरतममृवर्णे तत्र ५
पठ्ठी यत्र पठ्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । कर्ता हर्ता आस्तारकः निवारकः ।
आस्तरिता निपरिता कारकः हारक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतम-
निर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र पठ्ठी यत्र पठ्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ॥
अथादेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामयं दोषः । वान्तो यि प्रत्यये [६.१.७९] ।
स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारैकारयोर्मा भूदिति । 10
प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां वान्तादेशस्यैक्षु यान्तरतमा प्रकृतिस्तत्र पठ्ठी
यत्र पठ्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थानिनिर्देशं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्य-
न्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । कथम् । वान्तमहणं न करिष्यते । यि प्रत्यय
एचोऽयादयो भवन्तीत्येव । यदि न क्रियते चेयम् जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति ।
क्षय्यज्यौ शक्यार्थे [६.१.८१] इत्येतन्नियमार्थं भाविष्यति । क्षिज्योरेवैच इति । 15
तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति । क्षेयं पापम् जेयो वृषल इति । उभयतो
नियमो विज्ञास्यते । क्षिज्योरेवैचः । अनयोश्च शक्यार्थ एवेति । इहापि तर्हि
नियमाच्च प्राप्नोति । लव्यम् पव्यम् । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यमिति ।
तुल्यजातीयस्य नियमः । कथं तुल्यजातीयः । ययाजातीयकः क्षिज्योरेच् । कथ-
जातीयकः क्षिज्योरेच् । एकारः । एवमपि रायनिच्छति रैयति अत्रापि प्राप्नोति । 20
रायिश्छन्दसो दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति ॥ ऊदुपधाया गोहः [६.४.८९] ।
आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ
सत्यामूकारस्य गोहो यान्तरतमा प्रकृतिस्तत्र पठ्ठी यत्र पठ्ठी तत्रादेशा भवन्ती-
त्यन्तरेणोपधाग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः ।
क्रियत एतन्न्यास एव ॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च ढः [८.२.४२] । आदे- 25
शतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकारग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ
सत्यां नकारस्य निष्ठायां यान्तरतमा प्रकृतिस्तत्र पठ्ठी यत्र पठ्ठी तत्रादेशा भवन्ती-
त्यन्तरेण तकारग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः ।
क्रियत एतन्न्यास एव ॥

किं पुनरिदं निर्वर्तकम् । अन्तरतमा अनेन निर्वर्त्यन्ते । आहोस्वित्प्रतिपादकम् ।
अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः । कश्चात्र विशेषः ।

स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके स्थानिनिवृत्तिः ॥ २ ॥

स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति ।
5 दधि मधु । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य
दधिशब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति । यदि चैवं क्वचिद्वैरूप्यं
तत्र दोषः स्यात् । बिसं बिसम् मुसलं मुसलमिति । इण्कोरिति पत्वं प्राप्नोति* ॥
अपि चेष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । तद्यथा तप्ते ध्राष्ट्रे तिलाः क्षिप्ता मुहूर्तमपि नाव-
तिष्ठन्त एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन् ॥ अस्तु तर्हि प्रतिपादकम् । अन्येन
10 निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः ।

निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः ॥ ३ ॥

निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न सिध्यति । सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति । किं तर्ह्युच्यते नि-
र्वृत्तिर्न सिध्यतीति । न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति । न द्रूमो निर्वृत्तिर्न सिध्य-
तीति । किं तर्हि । इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । न सर्वे सर्वत्रेव्यन्ते ॥ इदमिदानीं
15 किमर्थं स्यात् ।

अनर्थक च ॥ ४ ॥

अनर्थकमेतत्स्यात् । यो हि भुक्तयन्तं द्रूयान्मा भुक्था इति किं तेन कृतं स्यात् ॥

उक्त वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । सिद्धं तु पष्ठयधिकारे वचनादिति । पष्ठयधिकारे ऽयं योग-
20 कर्तव्यः । स्थानेऽन्तरतमः पठोर्निर्दिष्टस्येति ॥

प्रत्यात्मवचनं च ॥ ६ ॥

प्रत्यात्मामिति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यो यस्यान्तरतमः स तस्य
स्थाने यथा स्यादन्यस्यान्तरतमोऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति ॥

प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात् ॥ ७ ॥

प्रत्यात्मवचनमशिष्यम् । किं कारणम् । स्वभावसिद्धत्वात् । स्वभावत एत-
त्सिद्धम् । तद्यथा । समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते न चोच्यते प्र-
त्यात्ममिति प्रत्यात्मं चासते ॥

अन्तरतमवचनं च ॥ ८ ॥

अन्तरतमवचनं चाशिष्यम् । योगधाप्ययमशिष्यः । कुतः । स्वभावसिद्धत्वा-
देव । तद्यथा । समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृशाः कृशैः
सहासते न पाण्डयः पाण्डुभिः । येषामेव किचिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते ॥ तथा
गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः प्रसवो भयति तेन सह शेरते । तथा यान्ये-
तानि गौयुक्तकानि संप्लुष्टकानि भवन्ति तान्यन्योन्यं पश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति ॥ एवं 10
तावद्येतनावत्सु । अद्येतेष्वपि । तद्यथा । लोष्टः क्षिप्रो बाहुयेयं गत्वा नैव तिर्य-
ग्गच्छति नोर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा या एता
आन्तरिदयः सृष्ट्वा आपस्तासां त्रिकारो धूमः स आकाशदेशे निराते नैव तिर्य-
ग्गच्छति नावागवरोहत्यध्रिकारो ऽप एव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा ज्योतिषो
विकारो अर्धिराकाशदेशे निराते सुप्रञ्जलितो नैव तिर्यग्गच्छति नावागवरोहति 15
ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः ॥

व्यञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च तत्कालप्रसङ्गः ॥ ९ ॥

व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च तत्कालता प्राप्नोति । व्यञ्जनव्यतिक्रमे ।
इष्टम् उक्तम् । आन्तर्यतो ऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्यार्धमात्रिक इक्ष्माप्नोति ॥ नैव
लोके न च वेदे ऽर्धमात्रिक इगस्ति । कस्ताई । मात्रिकः । यो ऽस्ति स भविष्यति ॥ 20
स्वरव्यतिक्रमे । दध्यत्र मध्यत्र कुमार्यत्र ब्रह्मचन्ध्वर्यमिति । आन्तर्यतो मात्रिकस्य
द्विमात्रिकस्येको मात्रिको द्विमात्रिको वा यणप्राप्नोति ॥ नैव लोके न च वेदे मात्रिको
द्विमात्रिको वा यणस्ति । कस्ताई । अर्धमात्रिकः । यो ऽस्ति स भविष्यति ॥

अक्षु चानेकवर्णादेशेषु ॥ १० ॥

अक्षु चानेकवर्णादेशेषु तत्कालता प्राप्नोति । इदम इत् [५.३.३] । आन्तर्यतो 25
ऽर्धतृतीयमात्रस्येदमः स्थाने ऽर्धतृतीयमात्रमिवर्णं प्राप्नोति ॥ नैव दोषः । भाष्यमानेन
सवर्णाना मह्य नेत्येवं न भविष्यति ॥

गुणवृद्धेज्भावेषु च ॥ ११ ॥

गुणवृद्धेज्भावेषु च तत्कालता प्राप्नोति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वो-
 दकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका ।
 खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा ओपगवः
 5 खट्वौपगव इति । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशाः
 प्राप्नुवन्ति ॥ नैष दोषः । तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः ।
 नेत्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपर ऋदोरप् [३.३.५७] इहेव
 स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि ।
 दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसदेहार्थस्तकारो दकारो
 10 ऽपि । अथ मुखस्यार्थस्तकारो दकारोऽपि ॥ एज्भावे* । कुर्वते कुर्वथे । आन्तर्यतो
 ऽर्धतृतीयमात्रस्य टिसंज्ञकस्यार्धतृतीयमात्र एः प्राप्नोति ॥ नैव लोके न च वेदे ऽर्ध-
 तृतीयमात्र एरस्ति ॥

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषात् ॥ १२ ॥

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः । सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्य स्थाने
 15 प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत एवजाती-
 यको गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

न च ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गादवर्णस्यान्तर्यम् ॥ १३ ॥

न चैष दोषः । किं कारणम् । ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात् । उः स्थाने ऽण्
 प्रसज्यमान एव रपरो भ्रतीत्युच्यते । तत्र ऋवर्णस्यान्तर्यतो रेफयतो रेफयानकार
 20 एवान्तरतमो भवति ॥

सर्वादेशप्रसङ्गस्त्वेकान्तत्वात् ॥ १४ ॥

सर्वादेशानु गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेकान्त्यान् ।
 अनेकालिङ्गत्सर्वस्य [१.१.५५] इति ॥

न यानेकान्त्यस्य तदाश्रयस्यावृणोर्देशस्याधिघातः ॥ १५ ॥

25 न चैष दोषः । किं कारणम् । अनेकान्त्यस्य तदाश्रयस्यान् । यदायम् । स्थाने

तदानेकाल् । अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वाद्बर्णादेशस्य विघातो न भविष्यति ॥ अथवा-
नान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम् । एकस्याप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्त्यपरस्याप्यन्तरतम आदेशो
नास्ति । एतदेवैतयोरान्तर्यम् ॥

संप्रयोगो वा नष्टाश्रदग्धरथवत् ॥ १६ ॥

अथवा नष्टाश्रदग्धरथवत्संप्रयोगो भवति । तद्यथा । तवाश्रो नष्टो ममापि ५
रथो दग्ध उभौ संप्रयुज्यावहा इति । एवमिहापि तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति
ममाप्यन्तरतम आदेशो नास्त्यस्तु नौ संप्रयोग इति । विषम उपन्यासः । चेतना-
वत्स्वर्थात्मकरणाद्वा लोके संप्रयोगो भवति वर्णाश्च पुनरचेतनास्तत्र किंकृत-
संप्रयोगः । यद्यपि वर्णा अचेतना यस्त्वसौ प्रयुङ्क्ते स चेतनावान् ॥

एजवर्णयोरादेशे ज्वर्णं स्थानिनो ज्वर्णप्रधानत्वात् ॥ १७ ॥

10

एजवर्णयोरादेशे ज्वर्णं प्राप्नोति । खट्वैलका मालौपगवः । किं कारणम् । स्थानिनो
ज्वर्णप्रधानत्वात् । स्थानी ह्यत्रावर्णप्रधानः ॥

सिद्धं तूभयान्तर्यात् ॥ १८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भावितव्यं न चावर्णमुभयोर-
न्तरतमम् ॥

15

उरप्रपरः ॥ १ । १ । ५१ ॥

किमिदमुरप्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । उः स्थाने ऽणव भवति रपरश्चेति । आहो-
स्त्रिप्रपरत्वमनेन विधीयते । उः स्थाने ऽणवान्त्व अणु रपर इति । कश्चात्र
विशेषः ।

उरप्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषः ॥ १ ॥

20

उरप्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषो भवति । के पुनरुदात्तादयः ।
उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिका । कृतिः इतिः । कृतम् इतम् । प्रकृतम् प्रद-
त्तम् । नूः पाहिर् । अस्तु तर्ह्युः स्थाने ऽणवान्त्व अणु रपर इति ।

य उः स्थाने स रपर इति चेद्गुणवृद्धोरवर्णाप्रतिपत्तिः ॥ २ ॥

य उः स्थाने स रपर इति चेद्गुणवृद्धोरवर्णास्याप्रतिपत्तिः । कर्ता हर्ता वार्ध-
गण्यः । किं हि साधीय ऋवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरुडैचौ । पूर्वस्मिन्नपि
पक्ष एष दोषः । किं हि साधीयस्तत्राप्यवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरिवर्णो-
5 वर्णौ । अथ मतमेतदुः स्थाने ऽणश्चानणश्च प्रसङ्गे ऽणव भवति रपरश्चेति सिद्धा
पूर्वस्मिन्नपक्षे ऽवर्णस्य प्रतिपत्तिः । यत्तु तदुक्तमुदात्तादिषु दोषो भवतीतीह स दोषो
जायते । न जायते । जायते स दोषः । कथम् । उदात्त इत्यनेनाणो ऽपि
प्रतिनिर्दिश्यन्ते ऽणो ऽपि । यद्यपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते न तु प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् ।
स्थाने ऽन्तरतमो भवतीति* । कुतो नु खल्वेतद्द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः
10 समवस्थितयोः स्थाने ऽन्तरतम इत्युत्तरपर इति च स्थाने ऽन्तरतम इत्यनया
परिभाषया व्यवस्था भविष्यति न पुनरुत्तरपर इति । अतः किम् । अत एव दोषो
जायत उदात्तादिषु दोष इति ॥ ये चाप्येत ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपदमादेशा उच्यन्ते
नेषु रपरत्वं न प्राप्नोति । ऋत इत्यातोः [७.१.१००] उदोष्ठचपूर्वस्य [१०२] इति ॥

सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात् ॥ ३ ॥

15 सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसङ्गे रपरत्वात् । उः स्थाने ऽप्रसज्यमान एव रपरो
भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । स्थान इति वर्तते
स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यथेवमादेशो ऽविशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः ।
कथम् । द्वितीयं स्थानमहणं प्रकृतमनुवर्तते तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते । उः स्थाने
ऽणस्थान इति । उः प्रसङ्गे ऽप्रसज्यमान एव रपरो भवति ॥

20 अधाणमहणं किमर्थं न ऊ रपर इत्येवोच्येत । ऊ रपर इतीयत्युच्यमाने क
इदानीं रपरः स्यात् । य उः स्थाने भवति । कथोः स्थाने भवति । आदेशः ।

आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरत्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुना
रीरिविधयः । अकड्लोपानडनड्रिडदिशाः । अकड् । सौधातकिः† । लोपः ।
25 पैनुप्यतेयः‡ । आनड् । होतापोतारी§ । अनड् । कर्ता हर्ता¶ । रीड् । गात्रीयति
पित्रीयति** । रिड् । क्रियते क्षियते†† ॥

उदात्तादियु च ॥ ५ ॥

किम् । रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृतिः इतिः । कृतम् इतम् । प्रकृतम् इतम् । नृः पाहि ॥ तस्मादण्यहणं कर्तव्यम् ॥

एकादेशस्थोपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

एकादेशस्थोपसंख्यानं कर्तव्यम् । खट्वृश्यः मालश्र्यः* । किं पुनः कारणं न ५ यति । उः स्थाने ऽप्रसज्यमान एव रपरौ भवतीत्युच्यते न चायमुरेव स्थाने ऽप्यते । किं तर्हि । उश्चान्यस्य च ॥ अवयवग्रहणात्सिद्धम् । यदत्र ऋवर्णे तदारपरत्वं भविष्यति । तद्यथा । मापा न भोक्तव्या इत्युक्ते मित्रा अपि न भुज्यन्ते ।

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । होतापोतारौ† । 10 उश्चान्यस्य च स्थाने ऽप्ररो भवत्येवं य उः स्थाने ऽनानणच सो ऽपि ः स्यात् ॥ यदि पुनर्ऋवर्णान्तस्य स्थानिनो रपरत्वमुच्येत । खट्वृश्यः मालश्र्यः । शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । कर्ता हर्ता । किरति गिरति‡ । ऋवर्णान्तस्येव्यते न चैतद्वर्णान्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन ऋवर्णान्तम् । अर्थवता देशिवद्भावो न चैषो ऽर्थवान् । तस्मान्नैवं शक्यम् ॥ न चेदेवमुपसंख्यानं कर्त- 15 र् । इह च रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । मातुः पितुरिति§ ॥ उभयं न ग्यम् । कथम् । इह यो द्वयोः पृष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभते ऽसावन्यतो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति ॥ कथं मातुः रिति । अस्त्वत्र रपरत्वम् । का रूपसिद्धिः । रात्सस्य { ८.२.२४ } इति गारस्य लोपो रेफस्य विसर्जनीयः¶ । नैवं शक्यम् । इह हि मातुः करोति 20 ः करोतीत्यप्रत्ययविसर्जनीयस्येति पत्वं प्रसज्येत** । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येव्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् । लुप्यते ऽत्र प्रत्ययो रात्सस्येति । एवं तर्हि पुपुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्पत्वप्रतिषेधस्य†† । यदयं कस्कादियु धातु- शब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेशनिमित्तात्पत्वं भवतीति ॥

किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्त्रित्परादिराहोस्त्रिवदभक्तः । कथं चायं पूर्वान्तः 25

क्थ वा परादिः कथ वाभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते* ततः पूर्वान्तः । अथा-
 ति वर्तते ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं ततो ऽभक्तः । कथात्र विशेषः ।
 भक्ते दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वरह्लादिशेषविसर्जनीयप्रतिषेधः प्रत्यया-

व्यवस्था च ॥ ८ ॥

यद्यभक्तो दीर्घत्व न प्राप्नोति । गीः पूः† । रेफवकारान्तस्य धातोरिति‡ दीर्घत्वं
 प्राप्नोति । किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते न पुनः पदं विशेष्यते
 वकारान्तस्य पदस्येति । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । अभिर्वायुरिति । एव
 रेफवकाराभ्यां पद विशेषयिष्यामो धातुनेकम् रेफवकारान्तस्य पदस्येको
 त्तेरिति । एवमपि प्रिय मामणि कुलमस्य प्रियमामणिः प्रियसेनानिः अत्रापि
 ति । तस्माद्धातुरेव विशेष्यते धातौ च विशेष्यमाण इह दीर्घत्व न प्राप्नोति ।
 पूः । दीर्घ ॥ लत्व । लत्व च न सिध्यति । निजेगिल्यते । षो यडि [८.२.२०]
 † लत्वं न प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । म इत्यनन्तरयोगैषा पष्ठी । एवमपि स्वर्जे-
 ल्यत इत्यनापि प्राप्नोति । एवं तर्हि यजानन्तर्ये विशेषयिष्यामः । अथवा म इति
 चमी । लत्व ॥ यक्स्वर । यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव । पूर्वते
 यमेव । अचः कर्तृयकि [६.१.१९५] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति रेफेण
 यहितत्वात् ॥ नैप दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानम् ।
 स्वर ॥ अभ्यस्तस्वर । अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्म ते पिपरुः ।
 हि स्म ते विभरुः‡ । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भनत्यजादौ लसार्धाधातुर्का
 येप स्वरो न प्राप्नोति रेफेण व्यवहितत्वात् ॥ नैप दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनम-
 विद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानम् । अभ्यस्तस्वर ॥ ह्लादिशेष । ह्लादि-
 पश्च न सिध्यति । घवृते घवृधे* । अभ्यासस्येति ह्लादिशेषो न प्राप्नोति†† । ह्लादि-
 प ॥ विसर्जनीय । विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटः नार्पत्वः ।
 रवसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५] इति विसर्जनीयः प्राप्नोति । विसर्जनीय ॥
 त्ययाव्यवस्था च । प्रत्यये व्यवस्था न प्रकल्पते । किग्गः गिरतः । रेफो ऽयभक्तः
 त्ययोऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते र्ववधारण विसर्जनीयप्रतिषेधो यक्स्वरश्च ॥ ९ ॥

यदि पूर्वान्तो रोरवधारणं कर्तव्यम् । रोः छपि [८.७.१६] । रोरैव छपि

गान्यस्य रेफस्य । सर्पिष्यु धनुष्यु । इह मा भूत् । गीर्षु पूर्षु ॥ परादावपि सत्य-
वधारणं कर्तव्यं चतुर्वित्येवमर्थम् ॥ विसर्जनीयप्रतिषेधः । विसर्जनीयस्य च प्रति-
षेधो वक्तव्यः । नार्कुटः नार्पत्यः । खरवसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५] इति
विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥ परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो नार्कल्पि-
त्येवमर्थम् । कल्पिपदसंघातभक्तो ऽसौ नोत्सहते ऽयवस्य पदान्ततां विद्वन्मुमिति ५
कृत्वा विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥ यञस्वरः । यञस्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव ।
पूर्यते स्वयमेव । अचः कर्तृयाकि [६.१.१९५] इत्येव स्वरौ न प्राप्नोति ॥ नैप
दोषः । उपदेश इति वर्तते ॥ अथवा पुनरस्तु परादिः ।

परादावकारलोपौत्वपुक्प्रतिषेधश्चड्युपधाह्रस्वत्वामिटो ऽयवस्थाभ्यासलोपो
ऽभ्यस्ततादिस्वरौ दीर्घत्व च ॥ १० ॥ 10

यदि परादिरकारलोपः प्रतिषेध्यः । कर्ता हर्ता । अतो लोप आर्धधातुकरा इत्य-
कारलोपः प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । उपदेश इति वर्तते । यद्युपदेश इति वर्तते
धिनुतः कृणुतः ऽ अत्र लोपो न प्राप्नोति । नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरामिसवध्यते । किं
र्तार्ह । आर्धधातुक्रमिसवध्यते । आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति । अकार-
लोप ॥ औत्व । औत्व च प्रतिषेध्यम् । चकार जहार । आत औ णलः [७.१.३४] 15
इत्योत्व प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येव न भविष्यति ।
यस्तार्ह निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । रेफेण व्यवहितत्वात् । औट्य ॥ पुम्प-
तिषेधः । पुक् च प्रतिषेध्यः । कारयति हारयति । आतां पुगिति । पुष्प्राप्नोति ।
पुक्प्रतिषेधः ॥ चड्युपधाह्रस्वत्वम् । चड्युपधाह्रस्वत्व च न सिध्यति । अनीक-
रन् अजीहरत् । णौ चड्युपधाया ह्रस्वः [७.४.१] इति ह्रस्वत्व न प्राप्नोति । 20
चड्युपधाह्रस्वत्वम् ॥ इटो ऽयवस्था । इटश्च व्यवस्था न प्रकल्पते । आस्तरिता
निपरिता । इडपि परादी रेफोऽपि । तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते । इटो ऽयवस्था ॥
अभ्यासलोपः । अभ्यासलोपश्च वक्तव्यः । ववृते ववृधे । अभ्यासस्येति ल्लादि-
शेषो न प्राप्नोति २० । अभ्यासलोपः ॥ अभ्यस्तस्वर । अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति ।
मा हि स्म ते पिपहः । मा हि स्म ते विभहः । अभ्यस्तानामादिश्रुदात्तो भवत्य- 25
जादौ लसार्धधातुकरा इत्येव स्वरौ न प्राप्नोति । अभ्यस्तस्वर ॥ तादिस्वरः ।
तादिस्वरश्च न सिध्यति । प्रकर्ता प्रकर्तुम् । प्रहर्ता प्रहर्तुम् । तादौ च निति कृत्यतौ
[६.२.५०] इत्येव स्वरौ न प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । उक्तमेतत् । ह्युपदेशे

या तादर्थ्यमिडर्थमिति* | तादिस्वरः ॥ दीर्घत्वम् | दीर्घत्वं च न सिध्यति | गीः
पूः | रेफवकारान्तस्य धातोरिति† दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

अलो ऽन्त्यस्य ॥ १ । १ । ५२ ॥

किमिदमल्पप्रहणमन्त्यविशेषणमाहोस्त्रिदादेशविशेषणम् । किं चातः । यद्यन्त्य-
5 विशेषणमादेशो ऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । अनेकालप्यादेशो ऽन्त्यस्य प्रस-
ज्येत ॥ यदि पुनरलन्त्यस्येत्युच्येत । तत्रायमप्यर्थो ऽनेकालिङ्गत्सर्वस्य [१.१.५५]
इत्येतन्न वक्तव्यं भवति । इदं नियमार्थं भविष्यति । अलेवान्त्यस्य भवति नान्य
इति । एत्रमप्यन्त्यो ऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । धाक्यस्यापि पदस्याप्य-
न्त्यस्य प्रसज्येत ॥ यदि खल्वप्येषो ऽभिप्रायस्तन्न क्रियेतेत्यन्त्यविशेषणे ऽपि सति
10 तन्न करिष्यते । कथम् । डिचालो ऽन्त्यस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति† । डिदेवाने-
कालन्त्यस्य भवति नान्य इति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

अलो ऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुमहारः ॥ १ ॥

अत्रो ऽन्त्यस्येत्युच्यते स्थाने विज्ञातस्यानुमहारः द्विगते स्थाने प्रसक्तम् ॥

15 इतरथा ह्यनिष्टपमङ्ग ॥ २ ॥

इतरथा पानिष्ट प्रसज्येत । टित्किन्मितो ऽप्यन्त्यस्य स्युः ॥ यदि पुनरप्य-
योगशेषो विज्ञायेत ।

योगशेषं च ॥ ३ ॥

किम् । अनिष्ट पमङ्गयेत । टित्किन्मितो ऽप्यन्त्यस्य स्युः ॥ मग्मात्स्युच्यते
20 एते ऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुमहार इतरथा ह्यनिष्टपमङ्ग इति ॥

डिच्च ॥ १ । १ । ५३ ॥

तातडि डित्करणस्य सावकाशत्वाद्धिप्रतिषेधात्सर्वादेशः ॥ १ ॥

तातडि डित्करणं सावकाशम् । कोऽनकाशः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो डकारः* । तातडि डित्करणस्य सावकाशत्वाद्धिप्रतिषेधात्मर्वादेशो भविष्यति ॥ प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः स्यात्त एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतन्डित्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति न पुनरन्त्यस्य स्यादिति ॥ एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापयति न तातडन्त्यस्य स्थाने भवतीति यदेत डितं करोति । इतरथा हि लोट एरुप्रकरणं एव नृयात्तियोस्तादागिष्यन्यतरस्यामिति ॥

आदेः परस्य ॥ १ । १ । ५४ ॥

अलोऽन्त्यस्यदेः परस्यानेकालिशत्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः ॥ १ ॥

अलोऽन्त्यस्येत्युत्सर्गः । तस्यादेः परस्यानेकालिशत्सर्वस्येत्यपवादौ । अपवादविप्रतिषेधात्तु सर्वादेशो भविष्यति । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः । व्यन्तरूपसर्गभ्यो ऽप ईत् [६.३.१७] द्वीपम् अन्तरीपम् । अनेकालिशत्सर्वस्येत्यस्यावकाशः । अस्तेर्भूः [२.४.५२] भविता भविणुम् । इहोभयं प्राप्नोति । अतो भिस ऐस् [७.१.९] । अनेकालिशत्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः । इदम् इश् [५.३.३] इतः इह । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः । स १५ एव । इहोभयं प्राप्नोति । अटाभ्य औश् [७.१.२१] । शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

अनेकालिशत्सर्वस्य ॥ १ । १ । ५५ ॥

शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम् । इदम् इश् [५.३.३] इतः इह । नैतदस्ति प्रयोजनम् । शित्करणदिवान् सर्वादेशो भविष्यति । इदं तर्हि । अटाभ्य औश् [७.१.२१] । ननु चात्रापि शित्करणादेन सर्वादेशो भविष्यति । इदं तर्हि । जसः शी [७.१.१७] । जदशसोः शिः [२०] । ननु चात्रापि शित्करणादेन सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयोजनम् । किम् । विशेषणार्थः । क विशेषणार्थेनार्थः । शि सर्वनामस्थानम् [१.१.४२] धिभाषा डिदयोः [६.४.१३६] इति ॥

शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् । कथम् । अन्त्यस्याय स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात् । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यात् । असति लोपे ऽनेकाल् । यदानेकाल्तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा । यदेत्संज्ञा तदा लोपः । ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्शित्सर्वस्येत्याह
 ५ तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽस्त्येषा परिभाषा नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेषु पृथक्निर्देशो ऽनाकारान्तत्वा-
 दित्युक्तः । तत्र वक्तव्यं भवतीति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमभाषिकम् ॥

स्थानिवदादेशो ऽनल्विधौ ॥ १ । १ । ५६ ॥

वत्करणं किमर्थम् । स्थान्यादेशो ऽनल्विधावितीयत्युच्यमाने संज्ञाधिकारो ऽयं
 तत्र स्थान्यादेशस्य संज्ञा स्यात् । तत्र को दोषः । आडो यमहन आत्मनेपदं भव-
 तीति* वधेरेव स्याद्धन्तेर्न स्यात् । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । स्था-
 निकार्यमादेशो ऽतिदिश्यते गुरुबहुरुपुत्र इति यथा ॥ अयादेशमहणं किमर्थम् । स्थानि- 5
 यदनल्विधावितीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिप्रत्यात् । यः स्थाने भवति । कथं
 स्थाने भवति । आदेशः । इदं तर्हि प्रयोजनमादेशमात्रं स्थानिप्रत्यया स्यात् । एकदे-
 शधिकृतस्योपसख्यानं चोदयिष्यति । तत्र वक्तव्यं भवति ॥ अथ विधिमहणं किम-
 र्थम् । सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत । अलः परस्य विधिरल्विधिः । अलो
 विधिरल्विधिः । अलि विधिरल्विधिः । अला विधिरल्विधिरिति । नैतदस्ति प्रयो- 10
 जनम् । प्रातिपदिकनिर्देशो ऽयम् । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति न कांचि-
 त्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितु
 बुद्धिरुपजायते सा साश्रयितव्या ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमुत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत ।
 अलमाश्रयते ऽलाश्रयः । अलाश्रयो विधिरल्विधिरिति । यत्र प्राधान्येनालाश्रयते
 तत्रैव प्रतिषेधः स्यात् । यत्र विशेषणत्वेनालाश्रयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात् । किं 15
 प्रयोजनम् । प्रदीव्य प्रसीव्येति वलादिलक्षण इण्मा भूदिति† ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशो स्थानिवदनुदेशो गुरुबहुरुपुत्र इति यथा ॥ १ ॥

अन्य. स्थान्यन्य आदेश. । स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मात्कारणात्स्थानिकार्यमादेशो
 न प्राप्नोति । तत्र को दोषः । आडो यमहन आत्मनेपदं भवतीति* हन्तेरेव स्यादधेर्न 20
 स्यात् । इष्यते च वधेर्गपि स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति । तस्मात्स्थानिवदनु-
 देशः । एवमर्थमिदमुच्यते । गुरुबहुरुपुत्र इति यथा । तथाया । गुरुबदस्मिन्गुरुपुत्रे
 चार्थितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रे ऽतिदिश्यते । एयमिहापि स्थानिकार्यमादेशो
 ऽतिदिश्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । लोकत एतस्मिद्धम् । तथाया । लोके यो यस्य
 प्रसङ्गे भवति लभते ऽसौ तत्कार्याणि । तथाया । उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि 25
 गत्यामासनादीनि लभते । यद्यपि ताद्यल्लोक एव दृष्टान्तो दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो

निवर्तको भवति । अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह । कः । स्वरूपवि-
 धिर्नाम* । हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्याद्बोधेर्न स्यात् ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्ति-
 र्ज्ञापयति स्थानिवदादेशो भवतीति यदय युष्मदस्मद्गोर्नादेशे [७. २ ८६] इत्यादेश-
 प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्या ज्ञापकम् । युष्मदस्मदोर्धिभक्तो कार्यमुच्यमानं कः प्र-
 5 सङ्गो यदादेशे स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः स्थानिवदादेशो भवतीत्यत आदेशे प्रति-
 षेधं शास्ति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अनल्लिधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । इह मा
 भूत् । द्यौः पन्थाः स इति† ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्य-
 लिधो स्थानिवद्भावो न भवतीति यदयमदो जग्धिर्ल्यप्ति किति [२.४. ३६] इति ति
 कितीत्येव सिद्धे ल्यप्प्रहणं करोति ॥ तस्मान्नाथो ज्ञेन योगेन ॥

10 आरभ्यमाणे ऽप्येतस्मिन्योगे

अल्विधौ प्रतिषेधे ऽविशेषणे ऽप्राप्तिस्तस्यादर्शनात् ॥ २ ॥

अल्विधौ प्रतिषेधे ऽसत्यापि विशेषणे समाभ्रीयमाणे ऽसति तस्मिन्विशेषणे ऽप्रा-
 प्तिर्विधेः । प्रदीव्य प्रसीव्य । किं कारणम् । तस्यादर्शनात् । ब्रह्मादेरित्युच्यते† न चात्र
 यत्तार्दिं पश्यामः ॥ ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रियते ऽन्यस्य कार्यमुच्यमानम-
 15 न्यस्य यथा स्यादिति । सत्यमेवमर्थो न तु प्राप्नोति । किं कारणम् ।

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ ३ ॥

सामान्ये हातिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति । तद्यथा । ब्राह्मणवदस्मि-
 न्क्षत्रिये वार्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तत्क्षत्रिये ऽतिदिश्यते यद्द्विशिष्टं माटरे
 कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते । एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते
 20 यद्द्विशिष्टं यत्तादेरिति न तदतिदिश्यते ॥ यथेयमपहीन्‍ऽ इट ईटि [८. २. २८] इति
 सिनो लोपो न प्राप्नोति । अनल्लिधाविति पुनरुच्यमान इहापि प्रतिषेधो भविष्यति ।
 † प्रदीव्य प्रसीव्येति । विशिष्टं लोपो ऽलमाभयते वलं नाम । इट च प्रतिषेधो न भवि-
 ष्यति । अपहीदिति । विशिष्टं लोपो ऽलमाभयत इट नाम ॥ यदि तर्हि सामान्य-
 मप्यतिदिश्यते विशेषथ

25 सत्याश्रये विधिरिटः ॥ ४ ॥

सति च यत्तादित्य इटा भवितव्यम् । अरुदिताम् अरुदितम् अरुदितम् । किमतो
 यत्ताति भावितव्यम् ।

प्रतिषेधस्तु प्राप्नोत्यल्विधित्वात् ॥ ५ ॥

प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति । किं कारणम् । अल्विधित्वात् । अल्विधियं भवति तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

न वानुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरेण भावः ॥ ६ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात् । अस्त्वानुदेशिकस्य यलादिन्स्य प्रतिषेधः स्वाश्रयमत्र यलादित्वं भविष्यति ॥ नैतद्विषयमहे यलादिर्न यलादिरिति । किं तर्हि । स्थानियद्वावात्सार्वधातुकत्वमेपितव्यं तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

किं पुनर्गदेशिन्यलयाश्रीयमाणे प्रतिषेधो भवत्याहोस्विदाविशेषेणादेश आदेशानि च । कथान विशेषः ।

10

आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपित्रां गुणवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपित्रां गुणवृद्धोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुर्धित्यत्र स्थानियद्वावाद्द्वसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति* । वधकमित्यत्र स्थानियद्वावाद्द्वसंज्ञा स्वाश्रयं चादुपधत्वं तत्र वृद्धिः प्राप्नोति† । पिबेत्यत्र स्थानियद्वावाद्द्वसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वं तत्र गुणः प्राप्नोति‡ ॥ अस्तु तर्धादि- 15
शेषेणादेश आदेशानि च ।

आदेश्यादेश इति चेत्सुमिड्दतिदिष्टेपूपसंख्यानम् ॥ ८ ॥

आदेश्यादेश इति चेत्सुमिड्दतिदिष्टेपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । सुप् । वृक्षाय मक्षाय । स्थानियद्वावात्स्वसंज्ञा स्वाश्रयं च यञादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति§ । सुप् ॥ तिङ् । अरुदिताम् अरुदितम् अरुदित । स्थानियद्वावात्सार्वधातुकसंज्ञा स्वाश्रयं च 20 यलादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति¶ । तिङ् ॥ कृदतिदिष्टम् । भुवनम् सुवनम् धुवनम् । स्थानियद्वावात्स्वसंज्ञा स्वाश्रयं चाजादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति** ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । आदेशिन्यलयाश्रीयमाणे प्रतिषेध इत्येतदेव ज्यायः । कुत एतत् । तथा एव विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशे जतिदिशति गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा । तथा । गुरुवदस्तिगुरुपुत्रे यतिव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोपसंभरणमेति । यदि च गुरु- 25

* १.१.१०, १.१.८६ + १.१.१४१, १.१.११६ † १.१.८८, ८९ ‡ १.१.१०, १.१.१०१ § १.१.१०, १.१.१०१ ¶ १.१.१०१, १.१.१०१ ** १.१.१०१, १.१.१०१

पुत्रोऽपि गुरुर्भवति तदपि कर्तव्यं भवति ॥ अस्तु तर्हीदेशिन्यल्याभ्रीयमाणे प्रति-
पेधः । ननु चोक्तमादेश्यल्विधितिपेधे कुरुवधपिवां गुणवृद्धिप्रतिपेध इति । नैष
दोषः । करोतौ तपरकरणनिर्देशास्तिद्धम् । पिविरदन्तः । वधकमिति नायं ण्वुल्
अन्यो ज्यमकशब्दः किदौणादिको रुचक इति यथा ॥

एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम् ॥ ९ ॥

एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु* । तिङ्-
हणेन ग्रहण यथा स्यात् ॥

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वास्तिद्धम् ॥ १० ॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । तद्यथा । आ कर्णे
10 या पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति नाश्वो न गर्दभ इति ॥

अनित्यविज्ञानं तु तस्मादुपसंख्यानम् ॥ ११ ॥

अनित्यविज्ञानं तु भवति । नित्याः शब्दाः । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरधिचालि-
भिर्गर्भैर्भ्रितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । तत्र स एवायं विकृतधेत्येतन्नित्येषु नो-
पपद्यते । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

15 भारद्वाजीयाः पठन्ति ॥ एकदेशविकृतेषूपसंख्यानम् ॥ एकदेशविकृतेषूपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु । तिङ्ग्रहणेन ग्रहण यथा स्यात् । किं
च कारणं न स्यात् ॥ अनादेशत्वात् ॥ आदेशः स्यान्निरदित्युच्यते न चेन्न आ-
देशाः ॥ रूपान्यत्राद्य ॥ अन्यत्खल्वपि रूपं पचतीत्यन्यत्पनत्विति । इमेऽप्यादेशाः ।
कथम् । आदिस्यते यः स आदेश इमे चाप्यादिदयन्ते ॥ आदेशः स्यान्निरदिति
20 येनानाश्रितत्वात् ॥ आदेशः स्यान्निरदिति चेत्तद्यथा । किं कारणम् । अनाश्रितत्वात् ।
योऽप्यादेशो नासायाभ्रीयते यथाभ्रीयते नासायादेशः । नैतन्मन्तव्यं समुदाय
आभ्रीयमाणे जन्यतो नाभ्रीयत इति । अभ्यन्तरो हि समुदायस्यायययः । तद्यथा ।
यृक्षः प्ररलन्सहायययैः प्रचलति ॥ आश्रय इति चेदन्विधिसङ्गः ॥ आश्रय इति
चेदन्विधिरयं भवति तत्रानन्विधाधिति प्रतिपेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैष साति
25 कश्चित्प्यनन्विधिः स्यात् । उच्यते चेदमगल्विधाधिति तत्र प्ररुपगतिर्पिप्राप्त्यो
माधीयो योऽन्विधिरिति । कथं साधीयः । यत्र प्राधान्येनालाभ्रीयते । यत्र नान-

रीयको ऽलाश्रीयते नासावन्विधिरिति ॥ अथवोक्तमादेशप्रदणस्य प्रयोजनमादेशमात्र स्थानिवद्यथा स्यादिति ॥

अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वात् ॥ १२ ॥

स्थान्यादेश इत्येतन्नित्येषु 'शब्देषु नोपपद्यते । किं कारणम् । नित्यत्वात् । स्थानी हि नाम यो भूत्वा न भवति । आदेशो हि नाम यो ऽभूत्वा भवति । एतच्च ऽ नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते यत्सतो नाम विनाशः स्यादसतो वा प्रादुर्भाव इति ॥

सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूतपूर्वेषु स्थानशब्दप्रयोगात् ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेष्वभूतपूर्वेषु स्थानशब्दो वर्तते । लोके तावदुपाध्यायस्य स्थाने त्रिप्य इत्युच्यते न च तत्रोपाध्यायो भूतपूर्वो भवति । वेदेषु सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिपुणुयादित्युच्यते न च तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति ॥

कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम् ॥ १४ ॥

अथवा कार्यविपरिणामास्ति द्वमेतत् । किमिदं कार्यविपरिणामादिति । कार्यो बुद्धिः सा विपरिणम्यते । ननु च कार्यविपरिणामादिति भवितव्यम् । सन्ति चैव ह्यौत्तरपदिकानि ह्यत्रानि । अपि च बुद्धिः सप्रत्यय इत्यनर्थान्तरम् । कार्यो 15 बुद्धिः कार्यः सप्रत्ययः कार्यस्य सप्रत्ययस्य विपरिणामः कार्यविपरिणामः कार्यविपरिणामादिति ॥ परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात् । यदि भूतपूर्वो स्थानशब्दो वर्तते । भूतपूर्वो चापि स्थानशब्दो वर्तते । कथम् । बुद्ध्या । तद्यथा । कश्चित्कस्मैचिदुपदिशति प्राचीनं ग्रामादाग्रा इति । तस्य सर्वत्रान्तरबुद्धिः प्रसक्ता । ततः पश्चादाह ये क्षीरिणो ऽररोहयन्तः प्रयुपर्णोन्ते न्यमोधा इति । स 20 तत्रान्तरबुद्ध्या न्यमोधबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्याग्नाभापकृष्यमाणान्यमोधाभाधीयमानान् । नित्या एव च स्वस्मिन्विषय आग्रा नित्यांश्च न्यमोधा बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते । एतन्निहायस्तिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः । तस्य सर्वत्रान्तरबुद्धिः प्रसक्ता । सोऽस्तेर्भूर्भरतीत्यस्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्या- 25 रितं चापकृष्यमाणं भवति चाधीयमानम् । नित्य एव च स्वस्मिन्विषये अस्मिन्नित्यो भवतिबुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते ॥

अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवच्चात् ॥ १५ ॥

अपवाद उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति । कर्मण्यण् [३ २ १] आतोऽनुपसर्गे क. [३] इति के ऽप्यणि कृत प्राप्नोति । किं कारणम् । स्थानिवच्चात् ॥

उक्तं वा ॥ १६ ॥

५ किमुक्तम् । विपयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमिति* ॥ अपवा

सिद्धं तु पष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात् ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः । स्थानिवदिति वक्तव्यम् । तत्तर्हि पष्ठी-
निर्दिष्टग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुयतेते । क प्रकृतम् । पष्ठी स्थानियोगा
[१.१.४९] इति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवाद उत्सर्गकृत भवतीति
१० यदय इयनादीनां कांश्चिच्छतः करोति । इयन् भ्रम् आ शः श्रुरिति ॥

तस्य दोषस्तयादेश उभयप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

तस्येतस्य लक्षणस्य दोषः । तयादेश उभयप्रतिषेधो वक्तव्यः† । उभये द्वेष-
मनुष्याः । तयपो ग्रहणेन ग्रहणाज्जसि विभाषा प्राप्नोति‡ ॥ नैव दोषः । अयच्च-
त्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरमुभयोतीकारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । मात्र-
१५ जित्येये भविष्यति§ । कथम् । मात्रजिति नैव प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्या-
हारग्रहणम् । क सनिविष्टानां प्रत्याहारः । मात्रशब्दात्प्रभत्यायनधकारात्¶ ।
यदि प्रत्याहारग्रहणं कति तित्त्वन्ति अत्रापि प्राप्नोति । अत इति †, ‡, §, ¶ । एवमपि
तेलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति । सदृशस्याप्यसनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहारग्र-
हणेन ग्रहणम् ॥

२० जात्याख्यायां वचनान्तिदेशो स्थानिवद्भावप्रतिषेधः ॥ १९ ॥

जात्याख्यायां वचनान्तिदेशो† स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रोहिभ्य
आगत इत्यत्र घर्डिति [७ ३.१११] इति गुणः प्राप्नोति ॥ नैव दोषः । उक्तमेतत् ।
अर्थान्तिदेशात्सिद्धमिति‡ ॥

इच्छामग्रहणे ऽर्दीर्घः ॥ २० ॥

२५ इच्छामग्रहणे ऽर्दीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोगाम् ।

निष्कौशाम्बिः अतिखट्वः । उच्चात्प्रहणेन पहणात्सुलोपो मा भूदिति* । ननु च दीर्घादित्युच्यते । तत्र वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवत्प्रतिषेध एव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । अतिखट्वाय अतिमालाय । याडापः [७. ३.११३] इति याप्न भवति । अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते । पिचासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याडाप इति याट् कस्माच्च भवति । लक्षणप्रतिषेधोक्तयोः 5 प्रतिषेधोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भाव एतया परिभाषया शक्य- मिहोपस्थातुम् । नेत्याह । न हीदानीं क्वचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् ॥ तच्चार्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रक्षिप्तनिर्देशात्सिद्धम् । प्रक्षिप्तनिर्देशोऽयम् । डी ई ईकारान्तात् आ आप् आकारान्तादिति ॥

आहिभुनोरीट्प्रतिषेधः ॥ २१ ॥

10

आहिभुनोरीटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्थ अभूत्† । अस्तिब्रूमहणेन पहणा- ङीट् प्रामोति§ ॥ आहस्तावन्न वक्तव्यः । आनार्यमवृत्तिर्ज्ञापयति नाहेरीट् भवतीति यदयमाहस्यः [८. २. ३५] इति हलादिप्रकरणे थत्वं ज्ञास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । भूतपूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत । हला- दियों भूतपूर्व इति । यथेवं थतचनगनर्थकं स्यात् । आथिमेवायमुच्चारयेत् । 15 शुनः पञ्चानामादित आथो द्रुव इति । भवतेऽपि न वक्तव्यः । अस्तिसिचोऽपृक्ते [७. ३. ९६] इति द्विसकारको निर्देशः । अस्तेः सकारान्तादिति ॥

वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेधः ॥ २२ ॥

वध्यादेशे वृद्धितत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । वधर्कं पुष्करमिति¶ । स्थानिवद्भा- यावृद्धितत्वे प्रामुतः** ॥ नैष दोषः । उक्तमेतत् । नाथं ण्वुल् अन्यो ज्यगक- 20 शब्दः किदौणादिको रनक इति यथा ॥

इद्धिधिश्च ॥ २३ ॥

इद्धिधेयः । आवधिपीट†† । एकान् उपदेशे अनुदात्तात् [७. २. १०] इति प्रति- षेधः प्रामोति ॥ नैष दोषः । आणुदात्तनिपातर्न करिष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भागो वक्तव्यः । यथैव हि 25 निपातनस्वरः प्रकृतस्वरं बाधत एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत । आवधिपीटिति । नैष

दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसा-
मान्ये वधिभावे कृते सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति ॥

आकारान्ताञ्जुक्षुप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

आकारान्ताञ्जुक्षुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । विलापयति भाषयते* । लीभीपहणेन
५ महणाञ्जुक्षुतौ प्राप्नुतः† ॥ लीभियोः प्रशिष्टनिर्देशास्तिङ्गम् । लीभियोः प्रशिष्टनिर्दे-
शोऽयम् । ली ई ईकारान्तस्य । भी ई ईकारान्तस्य चेति ॥

लोडादेशो शाभावजभावधित्वहिलोपैत्त्वप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

लोडादेश एषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिष्टात् हतात् भिन्तात् कुरुतात् स्तात् ॥
लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एत्त्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति§ ॥
१० नैप दोषः । इदमिह संप्रधार्यम् । लोडादेशः क्रियतामेते विधय इति किमत्र क-
र्तव्यम् । परत्यास्रोलोडादेशः । अयेदानीं लोडादेशे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्कस्मादेते
विधयो न भवन्ति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति कृत्वा ॥

त्रयादेशो स्रन्तप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

त्रयादेशो स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तिष्ठणाम् । तिष्ठभावे¶ कृते त्रैख्यः
१५ [७.१.५३] इति त्रयादेशः प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । इदमिह संप्रधार्यम् । तिष्ठभावः
क्रियतां त्रयादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्यास्रितिष्ठभावः । अयेदानीं तिष्ठभावे
कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्त्रयादेशः कस्मात्त भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं
तद्वाधितमेवेति ॥

आम्बिधा च ॥ २७ ॥

२० आम्बिधौ च स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पतस्तस्तिङ्गिनि । पतस्रभावे कृते
पतुरनशुशोरामुदात्तः [७.१.९८] इत्याम्प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । इदमिह संप्रधा-
र्यम् । पतस्रभावाः क्रियतां पतुरनशुशोरामुदात्त इत्याभिनि किमत्र कर्तव्यम् ।
परत्यास्रपतस्रभावः । अयेदानीं पतस्रभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्पतस्रभावा
भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ॥

स्वरे वस्वादेशे ॥ २८ ॥

स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । विदुषः* पश्य । शतुरनुमो नद्यजादी
अन्तोदात्तादित्येव स्वरः† प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अनुम इति प्रतिषेधो भविष्यति ।
अनुम इत्युच्यते न चात्र नुम पश्यामः । अनुम इति निदमागमग्रहणम् । किं तर्हि ।
प्रत्याहारग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः । उकारात्प्रभृत्या नुमो मकारात्† । ६
यदि प्रत्याहारग्रहणं लुपता पुनता अत्रापि प्राप्नोति‡ । अनुम्ग्रहणेन न शत्रन्तं विशे-
ष्यते । किं तर्हि । शतैव विशेष्यते शता योऽनुम्क इति । अवश्य चैतदेव
विज्ञेयम् । आगमग्रहणे हि सतीह प्रसज्येत । मुञ्चता मुञ्चत इति¶ ॥

गोः पूर्वाणिच्चात्वस्वरेषु ॥ २९ ॥

गोः पूर्वाणिच्चात्वस्वरेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वदम् शबलग्वदम्** । 10
सर्वत्र विभाषा गोः [६ १ १२२] इति विभाषा पूर्वत्व प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।
एड इति वर्तते†† तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति । एवमपि हे चित्रगो अपम
अत्र प्राप्नोति ॥ णिच्त्वम् । चित्रगुः चित्रगू चित्रगवः । गीतो णित् [७ १ ९०]
इति णिच्त्वं प्राप्नोति ॥ आत्वम् । चित्रगु पश्य । शबलगु पश्य । आ भोत इत्यात्व
प्राप्नोति†† ॥ नैष दोषः । तपरकरणास्तिद्धम् । तपरकरणसामर्थ्याणिच्चात्वे न 15
भविष्यतः ॥ स्वरः । बहुगुमान् । न गोशयन्साववर्ण [६ १.१८२] इति प्रतिषेधः
प्राप्नोति ॥

करोतिपिब्योः प्रतिषेधः ॥ ३० ॥

करोतिपिब्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुरु पिबेति । स्थानिवद्भावात्पृथग्गुणः
प्राप्नोति‡‡ ॥

20

उक्त वा ॥ ३१ ॥

किमुक्तम् । करोतौ तपरकरणनिर्देशास्तिद्ध पिबिरदन्त इति¶¶ ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ १ । १ । ५७ ॥

अच इति किमर्थम् । प्रथमः । श्रुत्वा । आक्राष्टाम् । आगत्य ॥ प्रथमः विश्व इत्यत्र
उकारस्य शकारः*** परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाच्छे च [६.१.७३] इति 25

* ०१२१ + ११११ १ ११
† ११

तुक्प्रामोति । अत्र इति वचनात् न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणे अपि वा
अजप्रहणे स्वद्वयमत्रं तुगभावे यत्नेः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक्प्रामोति ॥ इदं
तर्हि । ब्रूत्वा स्यूत्वा । वकारस्य ऊर्त् परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्वाच्यीति
यणादेशो* न प्रामोति । अत्र इति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

5 स्वाश्रयमत्राच्छ्रं भविष्यति । अथवा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यथाश्रीयते
नासावादेशः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । आक्राष्टाम् । सिचो लोपः† परनिमित्तकः ।
तस्य स्थानिवद्भावात्पढोः कः सि [८.२.४१] इति कत्वं प्रामोति । अत्र इति
वचनात् न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानि-
घदिति‡ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । आगत्य अभिगत्य । अनुनासिकलोपः परनिमित्तकः ।
10 तस्य स्थानिवद्भावाद्भवत्येति तुम् प्रामोति§ । अत्र इति वचनाद्भवति ॥

अथ परस्मिन्निति किमर्थम् । युवजानिः । द्विपदिका । वैयाघ्रपथः । आदीध्ये ॥
युवजानिः वधूजानिरिति जायाया निङ् [९.४.१३४] न परनिमित्तकः । तस्य
स्थानिवद्भावाद्द्वलीति यलोपो¶ न प्रामोति । परस्मिन्निति वचनाद्भवति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र वल्थं भविष्यति । अथवा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते
15 यथाश्रीयते नासावादेशः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्विपदिका त्रिपदिका । पादस्य
लोपो न परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात्पद्भावात् न प्रामोति** । परस्मिन्निति
वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावो न
भविष्यति । † ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । वैयाघ्रपथः‡‡ । ननु चात्रापि पुनर्ध्वनसाम-
र्थ्यादेव न भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र भसंशा
20 न । व्द्याप्रपात् द्येनपादिति ॥ इदं चाप्युदाहरणम् । आदीध्ये आयेव्ये । इकारस्यै-
कारोः§§ न परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घादीर्घवेद्योः [७.४.५३]
इति लोपः प्रामोति । परस्मिन्निति वचनात् न भवति ॥

अथ पूर्वविधाविति किमर्थम् । हे गौः । बाधवीयाः । नैपेयः ॥ हे गौरित्यौ-
कारः¶¶ परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्देङ्ह्रस्वात्संयुद्धेः [६.१.६९] इति
25 लोपः प्रामोति । पूर्वविधाविति वचनात् न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्य-
प्रशुक्तिर्ज्ञापयति न संयुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति यदयमेङ्ह्रस्वात्संयुद्धेस्त्वे-
ङ्गहणं करोति । नैतदस्ति शापकम् । गौर्धमेतत्स्यात् । यत्तर्हि प्रत्याहारपदहणं

* १४. ११. ११. ११. † ८. १. ११. ‡ १. १. १८. § ४. १. १८. ¶ १. १. १८. ¶¶ १. १. १८.
** १. १. १८. †† १. १. १८. ††† १. १. १८. §§ १. १. १८. ¶¶ १. १. १८. ¶¶¶ १. १. १८.
§§ १. १. १८. §§§ १. १. १८. ¶¶ १. १. १८. ¶¶¶ १. १. १८. ¶¶ १. १. १८. ¶¶¶ १. १. १८.

करोति । इत्स्था ह्योह्रस्वादित्येव ब्रूयात् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । बाभ्रवीयाः माधवी-
याः* । वान्तादेशः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्बलस्तद्धितस्य [६.४.१५०]
इति यलोपो न प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
स्वाश्रयमत्र हलत्वं भविष्यति । अथवा यो ऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यथाश्रीयते
नासावादेशः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । नैधेयः† । आकारलोपः परनिमित्तकः । तस्य ५
स्थानिवद्भावाद्बलस्तद्धितो ढम प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनाद्भवति ॥

अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत । पूर्वस्य
विधिः पूर्वविधिः । पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति । कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिव-
द्भावस्य प्रयोजनानि । बेभिदिता । माथितिकः । अपीपचन् ॥ बेभिदिता चेच्छिदिते-
त्यकारलोपे कृत एकाज्जलक्षण इत्प्रतिषेधः प्राप्नोति‡ । स्थानिवद्भावान्न भवति ॥ 10
माथितिक इत्यकारलोपे कृते ऽ तान्वात्कृ॥ इति कादेशः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न
भवति ॥ अपीपचन्नित्येकादेशे कृते ऽभ्यस्ताज्ज्ञेर्जुस्भनतीति जुस्भावः प्राप्नोति** ।
स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । कुतः । प्रातिपदिकानिर्देशो
ऽयं प्रातिपदिकानिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति न कांचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति ।
तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा साश्रयितव्या ॥ 15
इदं तर्हि प्रयोजनं विधिमात्रे स्थानिवद्भावस्य स्यादनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतौ ।
वाय्त्रोः अध्वर्त्रोः†† लोपो व्योर्बलि [६.१.६६] इति यलोपो मा भूदिति ॥ अस्ति
प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

अपरविधाविति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा
स्यात् । कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । आयन् आसन् । धिन्वन्ति 20
कृण्वन्ति । दध्यत्र मध्यत्र । चक्रतुः चक्रुः ॥ इह तावदायन् आसन्नितिगम्योर्थ-
प्लोपयोः‡‡ कृतयोरनञादिच्चादाडजादीनाम् [६.४.७२] इत्याण् प्राप्नोति । स्था-
निवद्भावाद्भवति ॥ धिन्वन्ति कृण्वन्तीति यणादेशे कृते वलादिलक्षण इत् प्राप्नोति§§ ।
स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥ दध्यत्र मध्यत्रेति यणादेशे कृते संयोगान्तलोपः प्राप्नोति¶¶ ।
स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥ चक्रतुः चक्रुरित्यत्र यणादेशे कृते ऽनञ्चराद्धिर्वचनं न 25
प्राप्नोति*** । स्थानिवद्भावाद्भवति ॥ यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति

* ४१ १०६, ७२ ११७, १४ १४६, ११, ७५, ४१ ११४, १४ १४८, १५१

† ११ १२, १४ १४ २० १८ ४१ १२२ ‡ १४ ४८, ७२ १०

§ ४४ ५१, ७२ ५०, १४ १४८ ¶ ७२-११ ** ५१ १० १.४ १०१ †† ६१ ७७

‡ १४ ८१ १११ §§ ६१ ७७, ७२ १५ ७५ ६१ ७७ ८२ ३१ *** ४१ ७७, १.

द्वाभ्याम् देयम् लवनम् अत्रापि प्राप्नोति । द्वाभ्यामित्यत्रास्वस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घत्वं न प्राप्नोति* । देयमितीच्चस्य स्थानिवद्भावाद्द्रुणो न प्राप्नोति† । लवनमिति गुणस्य स्थानिवद्भावाद्वादेशो न प्राप्नोति‡ ॥ नैप दीपः । स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यमपरविधाविति । न वक्तव्यम् । पूर्वाविधावित्येव सिद्धम् । कथम् । 5 न पूर्वमहणेनादेशो ऽभिसंबध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधि प्रतिस्था- निवद्भवति । कुतः पूर्वस्य । आदेशादिति । किं तर्हि । निमित्तमभिसंबध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य । निमित्तादिति । अथ निमित्ते ऽभिसंबध्यमाने यत्तदस्य योगस्य मूर्धाभिपिक्तमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति । किं पुनस्तत् । पट्ट्या मृद्व्येति§ । वाढं संगृहीतम् । ननु चकारयणा व्यव- 10 हितस्वाज्ञासौ निमित्तात्पूर्वो भवति । व्यवहिते ऽपि पूर्वशब्दो वर्तते । तद्यथा । पूर्व मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति ॥ अथवा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते । कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । इह तावदायन् आसन् धिन्व- न्ति कृण्वन्तीति । अयं विधिशब्दो ऽस्त्येव कर्मसाधनो विधीयते विधिरिति । अस्ति भावसाधनो विधानं विधिरिति । तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न सर्वमिदं 15 संगृहीतमिति कृत्वा भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानं विज्ञास्यते । पूर्वस्य विधान प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वंः स्यादिति स्थानिवद्भवतीत्येवमाद् भविष्यतीद् च न भविष्यति ॥ दध्यन्न मध्यन्न चक्रतुः चक्रुरिति परिहारं वक्ष्यति॥ ॥ कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

स्तोप्याम्पहं पादिकमौदवाहं ततः श्लोभूते शाननीं पातनीं च ।

20 नैतारावागच्छत धारणिं रावणिं च ततः पश्चात्क्रम्यते भ्रश्यते च ॥

इह तावत्पादिकम् औदवाहिम् शाननीम् पातनीम् धारणिम् रावणिमित्यकार- लोपे कृते** पद्गाव ऊदल्लोपाटिलोप इत्येते विधयः†† प्राप्नुवन्ति । स्थानिवद्भावाच्च भवन्ति । संस्यते भ्रश्यते । णिलोपे कृते‡‡ ऽनिदितां हल उपधायाः किति [६.४.२४] इति नलोपः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । अस्ति- 25 द्यदधा भान् [६.४.२२] इत्यनेनाप्येतानि सिद्धानि ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । याज्यते याप्यते । णिलोपे कृते‡‡ यजादीनां किति [६.१.१६] इति संनसारणं प्रा- प्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरथ कितं वि-

* १३. १०१. ०३ १०१. † १४. ११. ०१-०२. ‡ ११. ८१, ८१. ०८. § ६.१. ००
५. ८१. ११. ०१. ०२. ** १४. ११. ०१. †† १४. २१. ०१. ११३ ११४ ११५. ‡‡ १४. ११

शेषयिष्यामो यजादीनां यः किदिति । कश्च यजादीनां कित्ते । यजादिभ्यो यो विहित इति । न चायं यजादिभ्यो विहितः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । पट्ट्या मृष्येति । परस्य यणादेशोः कृते* पूर्वस्य न प्राप्नोतीकारयणा व्यवहितत्वात् । स्थानियद्वाद्भवति । किं पुनः कारणं परस्य तावद्भवति न पुनः पूर्वस्य । नित्यत्वात् । नित्यः परयणादेशः कृते अपि पूर्वयणादेशो प्राप्नोत्यकृते अपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परयणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति । स्थानियद्वाद्भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अमिदं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य परयणादेशस्यान्तरङ्गलक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति । अवश्यं चैषा परिभाषाश्रयितव्या स्वरार्थम् । कर्त्या हर्ष्येत्युदात्तयणो हल्पूर्वात् [६.१.१७८] इत्येव स्वरौ यथा स्यात् । अनेनापि सिद्धः स्वरः । कथम् ।

आरभ्यमाणे नित्योऽसौ

आरभ्यमाणे त्वादिभ्यो नित्यः पूर्वयणादेशः । कृते अपि परयणादेशे प्राप्नोत्यकृते अपि ॥ परयणादेशो अपि नित्यः । कृते अपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । परश्चासौ व्यवस्थया ।

व्यवस्थया चासौ परः ॥

युगपत्संभयो नास्ति

न चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ कथं न सिध्यति ।

बहिरङ्गेण सिध्यति ॥

अमिदं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्यनेन सिध्यति ॥ एव तर्हि यो ज्ञेयात्तयणदाभयः स्वरौ भविष्यति । ईकारयणा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति । स्वरसिद्धौ व्यञ्जनमाधियमानरङ्गवतीति नास्ति व्यवधानम् । सा तर्हि परा परिभाषा कर्तव्या । ननु चैयमपि कर्तव्यासिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । बहुप्रयोजनेषा परिभाषा । अवश्यमेव कर्तव्या । सा चाप्येषा लोकतः सिद्धा । कथम् । मलयद्गवती लोको लक्ष्यते । तद्यथा । पुढपो ज्य प्रातस्तथा च यान्यस्य प्रति शरीरं कार्याणि तानि तावत्करोति ततः सुकृतं ततः सवन्निभानाम् । ज्ञानपदिकं चाप्युपदिष्टं सामान्यभूते ऽयं वर्तते । सामान्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरूपमायते । अस्तस्य सतो लिङ्गसख्याभ्यामन्वितस्य चाशेनार्थेन योगो भवति । यथैव ज्ञानुपु र्थार्थानां प्रादुर्भावस्यैव शब्दानामपि तद्वत्कार्यस्य भवितव्यम् ॥ इमानि तर्हि प्रयोजनानि । पट्ट्यानि

अवधीत् बहुखट्वकः ॥ पठ्यति लघयतीति टिलोपे कृते* अत उपधायाः [७.२.१.१६]
इति वृद्धिः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावात् भवति ॥ अवधीदित्यकारलोपे कृते† ज्ञो
हलादेलघोः [७.२.७] इति विभाया वृद्धिः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावात् भवति ॥
बहुखट्वक इत्यापो अन्यतरस्याम् [७.४.१५] इति ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वान्ते अन्त्या-
५ त्पूर्वम् [६.२.१७४] इत्येष स्वरः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावात् भवति ॥

इह वैयाकरणः सौत्रथम् इति ख्योः‡ स्थानिवद्भावादायावौ॥ प्रामुतस्तयोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धम् ॥ १ ॥

यो आदिष्टादनः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावाद् आदिष्टादैचो अचः पूर्वः । किं
10 वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अच इति पञ्चमी । अचः पूर्वस्य ।
यद्येवमादेशो ऽविशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः । कथम् । न न्रूमो यत्पष्ठी-
निर्दिष्टमज्जहणं तत्पञ्चमीनिर्दिष्टं कर्तव्यमिति । किं तर्ह्यन्यत्कर्तव्यम् । अन्यच्च न
कर्तव्यम् । यदेवादः पष्ठीनिर्दिष्टमज्जहणं तस्य दिग्शब्दैर्योगे** पञ्चमी भवति ।
अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य । अच
15 इति । तद्यथा । आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः । तस्य दिग्शब्दैर्योगे पञ्चमी भवति । अजा-
देशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य । आदेशादिति ॥

तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तत्रादेशलक्षण कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तयोः अध्यख्योः‡ ।
लोपो व्योर्नलि [६.१.६६] इति यलोपः प्राप्नोति ॥ असिद्धवचनात्सिद्धम् । अजा-
20 देशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति वक्तव्यसिद्धो भवतीति वक्तव्यम् ।

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः ॥ ३ ॥

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः कर्तव्यः । पदूचा मृद्येति ॥
ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम् ।

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यामिद्धवचनादन्यस्य भावः ॥ ४ ॥

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्तत्र । किं कारणम् । नान्यस्यामिद्धवचनादन्यस्य

भावः । न ह्यन्यस्यासिद्धत्वादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति । न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति ॥

तस्मात्स्थानिवद्बचनमसिद्धत्वं च ॥ ५ ॥

तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यो ऽसिद्धत्वं न । पद्वया मृद्येत्यत्र स्थानिवद्भावः ।
वाच्योऽभ्यर्च्योरित्यसिद्धत्वम् ॥

5

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् । स्थानिवद्बचनार्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वादिति* । विषम उपन्यासः ।
युक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं तुन्शास्त्रे ऽसिद्धं स्यात् । अन्यदन्यस्मिन् । इह पुनर-
युक्तम् । कथं हि तदेव नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात् । तदेव चापि तस्मिन्नसिद्धं
भवति । वक्ष्यति ह्यचार्यः । चिणो लुक्त्वि तत्रहणानर्थक्यं सघातस्याप्रत्ययत्वात्तलो- 10
पस्य चासिद्धत्वादिति । चिणो लुक् चिणो लुक्च्येवासिद्धो भवति ॥

काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह भारो ऽस्ति ।

कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यवृत्तयर्थधीन हि ॥

अथवा वृत्तिनिर्देशो ऽयं काभ्यचारश्च वृत्तिनिर्देशो वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तथाथा ।
उशीनरवन्मद्रेषु यथाः । सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः । सन्ति न स- 15
न्तीति । एरमिहापि स्थानिवद्भवति स्थानिवद्भवति भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे ।
इह तावत्पद्वया मृद्येति यथा स्थानिवद्विगणदेशो भवत्येवमादेशोऽपि भवति । इहेदानीं
वाच्योऽभ्यर्च्योरिति यथा स्थानिवद्विगणदेशो न भवत्येवमादेशोऽपि न भवति ॥

किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य । कथात्र विशेषः ।

अनन्तरस्य चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसख्यानम् ॥ ७ ॥ 20

अनन्तरस्येति चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसख्यानं कर्तव्यम् ॥ एकान-
नुदात्त । लुनीष्वत्र पुनीष्वत्र । अनुदात्त पदमेकवर्जम् [६.१.१५८] इत्येष स्वरौ
न प्राप्नोति ॥ द्विगुस्वर । पञ्चारत्यः दशारत्यः । इगन्तकाल [६.२.२९] इत्येष
स्वरौ न प्राप्नोति ॥ गतिनिघात । यत्पलुनीष्वत्र यत्पुनीष्वत्र । तिडि चोदात्तवति
[८.१.७१] इत्येष स्वरौ न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य ।

25

पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वम् ॥ ८ ॥

पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । त्रदितवन्त प्रयोजितवान् अवीवद-
हीणां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति । यो ऽसौ णौ णिलुप्यते* तस्य
स्थानिवद्भावाद्भ्रस्वत्वं† न प्राप्नोति ॥

5

गुरुसंज्ञा च ॥ ९ ॥

गुरुसंज्ञा च न सिध्यति । श्लेष्माश्च पित्ताश्च दाश्चश्च माश्चश्च‡ । हलोऽन-
न्तराः संयोगः [१.१.७] इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुरु [१.४.११] इति गुरुसंज्ञा
गुरोरिति भ्रुतो न प्राप्नोति§ । ननु च यस्याप्यनन्तरस्य विधि प्रति स्थानिवद्भाव-
स्तस्याप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया ॥

10

न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वात् ॥ १० ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । संयोगस्यापूर्वविधित्वात् । न पूर्वविधिः संयोगः ।
किं तर्हि । पूर्वपरविधिः संयोगः ॥

एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥ ११ ॥

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । श्रायसौ गौमतौ चातुरौ आनडुणौ पादे उद-
15वाहे । एकादेशे कृते¶ नुमामौ पद्माव ऊडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति** ॥ किं पुनः
कारणं न सिध्यति ।

उभयनिमित्तत्वात् ॥ १२ ॥

अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते उभयनिमित्तत्वात् ॥

उभयादेशत्वाच्च ॥ १३ ॥

20

अच आदेश इत्युच्यते ऽनोत्थायमादेशः ॥ नैप दोषः । यत्तावदुच्यते उभय-
निमित्तत्वादिति । इत् यस्य मामे नपरे धानेकं कार्यं भवति शक्नोत्यसौ ततो ऽन्य-
तरव्यपदेष्टुम् । तद्यथा । गुरुनिमित्त वसामः । अध्ययननिमित्तं वसाम इति ॥
यदप्युच्यते उभयादेशत्वाच्चेति । इह यो द्वयोः पठिर्निर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभते
भ्माप्यनन्तरतो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः । देवदत्तायाः पुत्र इति ॥

अथ हलचोरादेश स्थानिवद्भवत्युताहो न । कथात्र विशेष ।

हलचोरादेश स्थानिवदिति चेद्विशतेस्तिलोप एकादेश ॥ १४ ॥

हलचोरादेशः स्थानिवदिति त्रैद्विशतेस्तिलोप* एकादेशो† वक्तव्य । विग्रक
विंश शतम् विंश ॥

स्थूलादीना यणादिलोपे ञ्वादेश ॥ १५ ॥

5

स्थूलादीना यणादिलोपे कृते‡ ञ्वादेशो§ वक्तव्य । स्थनीयान् दनीयान् ॥

कैकयमित्रव्योरियादेश एत्वम् ॥ १६ ॥

कैकयमित्रव्योरियादेश¶ एत्व न सिध्यति । कैकेय भेत्रेय । अतीत्येत्व**
न सिध्यति ॥

उत्तरपदलोपे च ॥ १७ ॥

10

उत्तरपदलोपे च दोषो भवति । दध्युपसिक्ता सक्तयो वधिसक्तय †॥ अचीति
यणादेश प्राप्नोति‡‡ ॥

यङ्लोपे यणियडुवड ॥ १८ ॥

यङ्लोपे§§ यणियडुवडो न सिध्यन्ति । त्रेच्य नेच्य त्रेक्षिय चेक्रिय लोलुव
पोपुव । अचीति यणियडुवडो¶¶ न सिध्यन्ति ॥ अस्तु तार्ह न स्थानिवत् ॥ 15

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रतिषेध ॥ १९ ॥

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धो*** प्रतिषेधो वक्तव्य । लोलुघ पोपुव स-
रीघपः मरीमृज इति ॥ नैप दोष । न धातुलोप आर्धधातुके [११४] इति
प्रतिषेधो भविष्यति ॥

किं पुनरर्थायमाणाया प्रकृतौ स्थानिवद्भवत्याहोस्विदविशेषेण । कथात्र विशेष । 20

अविशेषेण स्थानिवदिति चेद्धोपयणादेशे गुरुविधि ॥ २० ॥

अविशेषेण स्थानिवदिति चेद्धोपयणादेशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति । श्रेष्माश्म पिताश्-
म दाश्मश्म माश्मश्म††† । हलो जनन्तरा सयोग [११७] इति सयोगसज्ञा
सयोगे गुरु [१४११] इति गुरुसज्ञा गुरोरिति भ्रुतो न प्राप्नोति‡‡‡ ॥

* ५१ २१ ५१ ४५ ४८ ४९ ३४१ † ११ ५० ‡ ४४ १५५ § ११ ४८ ¶ ०३३
** ६१ ८० †† १११४* ‡‡ ६१ ४० §§ १४ ४१ ††† ६४ ८१ ४०
*** ०१ ८४ ८५ ०३ ११४ ††† ६४ ४८ ११ ४३ ‡‡‡ ८० ८१

द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे ॥ २१ ॥

द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः । द्विर्वचनवरेयलोपेति* ॥

वसलोपे लुग्वचनम् ॥ २२ ॥

वसलोपे† लुग्वक्तव्यः । अदुग्ध अदुग्धा० । लुग्ना दुग्दिहलिहगुहामात्मनेपदे
६ दन्त्ये [७ ३ ७३] इति ॥

हन्तेर्षत्वम् ॥ २३ ॥

हन्तेश्च षत्व वक्तव्यम् । व्रन्ति व्रन्तु अव्रन्† ॥ अस्तु तर्ह्याश्रीयमाणायां षहृ-
त्ताविति ।

ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जगध्यादिष्वादेशप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

10 ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जगध्यादिष्वादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । निराद्य स-
माद्य‡ । अदो जग्धिर्ल्यमि किति [२ ४ ३६] इति जग्धिभावः प्राप्नोति ॥

यणादेशो युलोपेत्वानुनासिकाच्चप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

यणादेशे¶ युलोपेत्वानुनासिकाच्चानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ यलोपः । वायवोः
अध्वर्यवोः । लोपो व्योर्बलि [६ १ ६६] इति यलोपः प्राप्नोति ॥ उलोपः । अकुर्वि
15 आशाम् अकुर्व्याशाम् । नित्य करोतेर्ये च [६ ४ १०८, १०९] इत्युकारलोपः
प्राप्नोति ॥ ईत्वः । अलुनि आशाम् अलुन्याशाम् । ई हल्यघोः [६.४ ११३]
इतीत्व प्राप्नोति ॥ अनुनासिकाच्च । अजसि आशाम् अजस्याशाम् । ये विभाषा
[६ ४.४३] इत्यनुनासिकाच्च प्राप्नोति ॥

रायात्वप्रतिषेधश्च ॥ २६ ॥

20 राय आत्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । रायि आशाम् राय्याशाम् । रायो हलि
[७.२.८५] इत्यात्व प्राप्नोति ॥

दीर्घे यलोपप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

दीर्घे यलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । दीर्घे नाम हिमवत शृङ्गे तद्दान्दीर्घा निम-
पानिति साविनाभये दीर्घत्वे कृत** इति यलोपः प्राप्नोति†† ॥

* ११ ५८ † ७१ ७२ ‡ ८२ ८५ § ९४ ९७ ¶ ९४ ९७ ** ९४ ११ †† ९४ १२

अतो दीर्घे यलोपवचनम् ॥ २८ ॥

अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः । गार्गाभ्याम् वास्ताभ्याम् । दीर्घे कृत^१ आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति [६.४.१५१] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । आश्रीयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति ॥ सर्वेषामेप परिहारः । उक्त विधिग्रहणस्य प्रयोजन विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रीयमाणायामपि प्रकृताविति ॥ अथवा पुनरस्त्वविशेषेण ५ स्थानिवदिति । ननु चोक्तमविशेषेण स्थानिवदिति चेटोपयणादेशे गुरुविधिर्द्विर्वचनादयश्च वसलोपे लुग्वचन हन्तेर्धत्वमिति । नैप दोषः । यत्तावदुच्यते विशेषेण स्थानिवदिति चेटोपयणादेशे गुरुविधिरिति । उक्तमेतत् । न वा सयोगस्यापूर्वविधित्वादिति ॥ यदप्युच्यते द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्या इति । खच्यन्ते न्यास एव ॥ वसलोपे लुग्वचनमिति । क्रियते न्यास एव ॥ हन्तेर्धत्वमिति । सप्तमे १० परिहार उच्यति^१ ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्व-
विधिषु ॥ २ । २ । ५८ ॥

पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्युच्यते तत्र वेतस्त्वानिति रुः प्राप्नोति^१ । नैप दोषः । भसज्ञात्र आधिका भविष्यति तसौ मत्वये [१.६.१९] इति । अकारान्तमे- १५ तद्भसज्ञां प्रति । पदसज्ञां प्रति सकारान्तम् । ननु चैव विज्ञायते यः संप्रतिपदान्त इति । कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादान एतदेव स्यात् । अथ च विधिशब्दो अत्येव कर्मसाधनो विधीयते विधिरिति । अस्ति भावसाधनो विधान विधिरिति । तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादान एव दोषो भवति । इह च ब्रह्मयन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वे धकारस्य जस्त्व प्राप्नोति^१ ॥ अस्ति पुनः किञ्चिद्भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने सतीट २० सगृहीतमाहोस्त्रिहोपान्तमेव । अस्तीत्याह । इह कानि सन्ति यानि सन्ति कौ स्तः यो स्त इति यो ऽसौ पदान्तो यकारो वकारो वा भूयेत^१ । स न भूयते । पडिकथापि सिद्धो भवति^१ । चाचिकस्तु न सिध्यति^१ । अस्तु तर्हि कर्मसाधनः । यदि कर्मसाधनः पडिको न सिध्यति । अस्तु तर्हि भावसाधनः । चाचिको न सिध्यति । चाचिक-पडिकौ न संपदेते । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः^१ ॥ कथं ब्रह्मयन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वे । उभयतः २०

* ० ३ १०२ † २६ ५० ‡ ४० ८०, ६४ १४३ १४ १०, ८२ ६६.

§ ४२ ६६ ६१ १२ १४ १० ८१ १० ५ ६१ ११ ५३ ००, ००.

** १०, ०८ ८१ ६१ १४८ १४ १० ८२ १० †† ८० ३ ‡‡ ५२ ८०

आश्रये नान्तादिवदिति ॥ कथं वेत्तस्यान् । नैव विज्ञायते पदस्यान्त पदान्तः
पदान्तविधिं प्रतीति । कथं तर्हि । पदे ऽन्तः पदान्तः पदान्तविधिं प्रतीति ॥ अथवा
यथैवान्यान्यपि पदकार्याण्युपप्लवन्ते रुत्व जडत्व चैवमिदमपि पदकार्यमुपप्लोप्यते ।
किम् । भसज्ञा नाम ॥

5 वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीत्युच्यते तत्र ते अञ्च यायावर* प्रवपेत
पिण्डान् अत्रर्णलोपविधिं प्रति स्थानिवत्स्यात् । नेप दोष । नेव विज्ञायते वरे
यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति । कथं तर्हि । वरे ऽयलोपविधिं प्रतीति ।
किमिदमयलोपविधिं प्रतीति । अत्रर्णलोपविधिं प्रति यलोपविधिं च प्रतीति ॥ अथवा
योगविभागं करिष्यते । वरे लुप्त न स्थानिवत् । ततो यलोपविधिं च प्रति न
10 स्थानिवदिति ॥ यलोपे किमुदाहरणम् । कण्डूयतेरप्रत्यय कण्डूरिति † । नेतद-
स्ति । को लुप्त न स्थानिवत् ॥ इदं तर्हि । सोरी ‡ बलाका । नेतदस्ति । उपधात्व-
विधिं प्रति न स्थानिवत् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । आदित्य ¶ । नेतदस्ति । पूर्व-
त्रासिद्धे न स्थानिवत् ॥ इदं तर्हि । कण्डूति वल्गूति ** । नेतदस्ति प्रयोजनम् ।
कण्डूया वल्गूयेति भवितव्यम् ॥ इदं तर्हि । कण्डूयते. क्तिन् । ब्राह्मणकण्डूति
15 क्षत्रियकण्डूति ॥

प्रतिपेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् ॥ १ ॥

प्रतिपेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥
स्वर । आकर्षिक चिकीर्षक जिहीर्षक †† । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ
भवति । पञ्चारत्य दशारत्य ‡‡ । स्वर ॥ दीर्घ । प्रतिदीर्घा प्रतिदीर्घे §§ । यो ह्यन्य
20 आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । किर्यो गिर्योः ¶¶ । दीर्घ ॥ यलोप । ब्राह्मणक-
ण्डूति क्षत्रियकण्डूति । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासो भवति । वाट्यो अध-
र्योरिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह हि लोपो ऽपि प्रकृत आदेशो
ऽपि त्रिभिः सहणमपि प्रकृतमनुवर्तते दीर्घादयो ऽपि निर्दिश्यन्ते । केवलं तत्राभिस-
वन्धमात्रं कर्तव्यम् । स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति । आनु-
25 पूर्येण सति विटाना यथेष्टमभिसवन्धं शक्यते कर्तुं । चैतान्यानुपूर्येण सति वि-
टानि । अनानुपूर्येणापि सति विटाना यथेष्टमभिसवन्धो भवति । तद्यथा । अन-

* ३२ २० २४ ४८ ६१ ६६ † ६४ ६४ ‡ ६४ ४८ ६१ ६६
§ ६४ १४८ १४८ ¶ ४२ ४४ ४२ ५२ ८४ ६४ ** ६४ ४८ ६१ ६६
†† ४८ २ ३१ ११२ ६८ १४८ ४८ ६१ ११२ ‡‡ ५२ ४० १२ २९
§§ ६४ १४४ ८२ ४० ¶¶ ६१ ४०

द्वाहमुदाहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति ।
तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति । उदाहारि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसान-
द्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति ॥

किलुगुपधात्वचङ्परनिर्हासिकुत्वेपूपसंख्यानम् ॥ २ ॥

किलुगुपधात्वचङ्परनिर्हासिकुत्वेपूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ कौ किमुदाहरणम् । 5
कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥ इद
तर्हि । पिपठिपतेरप्रत्ययः पिपठी* । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥ इद
तर्हि । लावयतेर्लौः पावयतेः पौः† । नैतदस्ति । अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः ।
प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविव्यति ॥ इद तर्हि । लवमाचष्टे लवयति । लवयतेरप्रत्ययो लौः
पौः । स्थानिवद्भावाणोरूप्यं प्राप्नोति । कौ लुप्तं न स्थानिवदिति भवति ॥ एवमपि न 10
सिध्यति । कथम् । कौ णिलोपो णावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावादृण्यं प्राप्नोति ।
नैप शेषः । नैवं विज्ञायते कौ लुप्तं न स्थानिवदिति । कथं तर्हि । कौ विधिं प्रति न
स्थानिवदिति ॥ लुकि किमुदाहरणम् । विम्बम् वदरम्‡ । नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येत-
त्सिद्धम्§ ॥ इद तर्हि । आमलकम्¶ । एतदपि नास्ति । वक्ष्यत्येतत् । फले लुग्वननान-
र्थक्य प्रकृत्यन्तरत्वादिति** ॥ इद तर्हि । पञ्चभिः पट्टीभिः क्रीतः पञ्चपट्टुः दशपट्टु- 15
रिति‡‡ । ननु नैतदपि पुनर्भावान्नैव सिद्धम् । कथं पुनर्भावः । भस्याडे तद्धिते पुंव-
द्भवतीति । भत्येत्युच्यते यजादौ च भ भवति‡‡‡ न चात्र यजार्दि पश्यामः । प्रत्य-
यलक्षणेन यजादिः । वर्णाभये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एवं तर्हि उक्त्वसोभेत्येवं
भविष्यति§§ । उक्त्वसोभेत्युच्यते न चात्र उक्त्वसौ पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न
लुमता तस्मिन्निति¶¶ प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः ॥ न खल्वप्ययदय उगोव प्रीतप्रत्ययः 20
प्रीताद्यर्थं एव वा तद्धिताः । किं तर्हि । अन्येऽपि तद्धिता ये लुके प्रयोजयन्ति ।
पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्पति पञ्चेन्द्रः दशेन्द्रः पञ्चाग्निः दशाग्निः*** ॥ उपधात्वे
किमुदाहरणम् । पिपठिपतेरप्रत्ययः पिपठीरिति । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्था-
निवत् ॥ इद तर्हि । सोरी बलाका । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥
इद तर्हि । पारिरीयः।।। ॥ चङ्परनिर्हासे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । वदितवन्त प्रयो- 25

* ५४ ४८ ८२ ९६ * † ५४ ५२, ९९ ८२ ८०

‡ ४३ १४०, १९२ १२ ४९, (५४ १४८) § - ३३५ * † ४३ १४४

** ४३ १९३ * †† ५२ १५ ३८ २-४० (६१ ४४) ‡‡ ४२ १८ §§ ६१ १० *

५४ ५१ ३३ * ††† ४ - ३४ ३३ ८८ १ ३ ४० (४१ ४० ३६ ५४ १४८,

††† ४३ ३० ५४ १४८ ४३ १४३

जितवान् अवीवदंशीणां परिवादकेन* । किं पुन कारणं न सिध्यति । यो ऽसौ णौ
 गिरुप्यते तस्य स्थानियद्वाधाद्भ्रस्यत्वं न प्राप्नोति । ननु चैतदप्युपधात्वत्रिधिं प्रति न
 स्थानिवदित्येव सिद्धम् । विशेष एतद्वक्तव्यम् । क । प्रत्ययविधात्रिति । इह मा
 भूत् । पठयति लघयतीति† ॥ कुत्वे चोपसख्यान कर्तव्यम् । अर्चयतेरर्क मर्चय-
 तेर्मर्क ‡ । नैतद्भवन्तम् । औणादिक एष कशब्दस्तस्मिन्नाटमिकं कुत्वम्§ । एत-
 दपि णिचा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ॥

पूर्वत्रासिद्धे च ॥ ३ ॥

पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजन कसलोपः सलोपे ॥ ४ ॥

कसलोपः सलोपे प्रयोजनम्¶ । अदुग्ध अदुग्धा । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामा-
 त्मनेपदे दन्त्ये [७.३.७३] इति लुग्घट्टणं न कर्तव्यं भवति ॥

दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे ॥ ५ ॥

दध आकारलोप** आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनम् । धत्ते धद्धे धद्धमिति । दधस्तयोश्च
 [८.२.३८] इति चकारो न कर्तव्यो भवति ॥

हलो यमां यमि लोपे ॥ ६ ॥

हलो यमा यमि लोपे प्रयोजनम् । आदित्य । हलो यमां यमि लोप सिद्धो
 भवति†† ॥

अल्लोपणिलोपौ सयोगान्तलोपप्रभृतिषु ॥ ७ ॥

अल्लोपणिलोपौ सयोगान्तलोपप्रभृतिषु प्रयोजनम् । पापच्यने पापक्ति । याय-
 ज्यतेर्यायष्टि । पाचयते पाक्ति । याजयतेर्याष्टि ‡‡ ॥

द्विर्वचनादीनि च ॥ ८ ॥

द्विर्वचनादीनि च न पठितव्यानि भवन्ति । पूर्वत्रासिद्धेनैव सिद्धानि भवन्ति ॥
 किमविशेषेण । नेत्याह ।

* ४ १ † ६ ४ १५५ (०२ ११६) ‡ ३२ १५, ६४ ५१, ७२ ५२ § ८२ १०
 ¶ ८२ २६ ** ६४ ११३ †† ८४ ६४ ‡‡ ६४ ४८ ५१ ८२ २०, १६

वरेयलोपस्वरवर्जम् ॥ ९ ॥

वरेयलोप स्वर च वर्जयित्वा ॥

तस्य दोषः सयोगादिलोपलत्वणत्वेषु ॥ १० ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः सयोगादिलोपलत्वणत्वेषु ॥ सयोगादिलोप । काक्यर्थम् वास्यर्थम्* । स्को सयोगाद्योरन्ते च [८. २. २९] इति लोपः प्राप्नोति ॥ लत्वम् । निगार्यते निगाल्यते† । अचि विभाषा [८. २. २१] इति लत्व न प्राप्नोति ॥ णत्वम् । मपयपनी वीहिवपनी‡ । प्रातिपदिकान्तस्येति§ णत्व प्राप्नोति ॥

द्विर्वचने ऽचि ॥ १ । १ । ५९ ॥

आदेशो स्थानिवदनुदेशात्तद्वतो द्विर्वचनम् ॥ १ ॥

आदेशो स्थानिवदनुदेशात्तद्वत । कियत । आदेशवतो द्विर्वचनं प्राप्नोति ॥ तत्र 10 को दोषः ।

तत्राभ्यासरूपम् ॥ २ ॥

तत्राभ्यासरूपं न सिध्यति । चक्रतु चकुरिति¶ ॥

अज्ग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य ॥ ३ ॥

* यद्यमज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो रूपं स्थानिवद्भवतीति । कथं कृत्वा 15 ज्ञापकम् । अज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् । जेप्रीयते देधीयत इति** । यदि रूपं स्थानिवद्भवति ततो अज्ग्रहणमर्थवद्भवति । अथ हि कार्यं नार्थं अज्ग्रहणेन । भवत्येताव द्विर्वचनम् ॥

तत्र गाड्प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्र गाड् प्रतिषेधो वक्तव्यः । अधिजगे । इवर्णाभ्यासना प्राप्नोति ॥ न वक्तव्यः । गाड् लिटि [२. ४. ४९] इति द्विलकारको निर्देशः । लिटि लकारादाविति ॥⁰

कृत्येजन्तदिवादिनामभासुष्वभ्यासरूपम् ॥ ५ ॥

कृत्येजन्तदिवादिनामभासुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति ॥ कृति । अतिकीर्तनं†† । कृति ॥

एजन्त । जग्ले मग्ले । एजन्त ॥ दिवादि । दुग्धूपति सुस्यूपति । दिवादि ॥ नाम-
धातु । भवनमिच्छति भवनीयति भवनीयतेः सन् विभवनीयिपतिः ॥ एव तर्हि
प्रत्यय इति वक्ष्यामि ।

प्रत्यय इति चेत्कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपम् ॥ ६ ॥

5 प्रत्यय इति चेत्कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति । दिवादय एके परि-
हताः ॥ एवं तर्हि द्विर्वचननिमित्ते ऽच्यजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि । स तर्हि
निमित्तशब्द उपादेयो न ह्यन्तरेण निमित्तशब्द निमित्तार्थो गम्यते । अन्तरेणापि
निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । तथाया । दधिन्नपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः । ज्वरनि-
मित्तमिति गम्यते । नङ्ग्लोदकं पादरोगः । पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुर्धृ-
10 तम् । आयुषो निमित्तमिति गम्यते ॥ अथवाकारो मत्पर्यायः । द्विर्वचनम-
स्मिन्नस्ति सो ऽय द्विर्वचनो द्विर्वचन इति ॥ एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ काल
स्थानिवद्भवतीति । यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्य इति कृते तस्य द्विर्वचने स्थानिवन्न
भविष्यति ॥ एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सो ऽनुवर्तय्यते । कं प्रकृतः । न पदान्न-
द्विर्वचन [१.१.५८] इति । द्विर्वचननिमित्ते ऽच्यजादेशो न भवतीति । एवमपि न
15 ज्ञायते कियन्तमसौ कालमादेशो न भवतीति । यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्य इति
कृते तस्य द्विर्वचने ऽजादेशो भविष्यति ॥ एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते प्रत्ययश्च विशे-
ष्यते द्विर्वचनं च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् ।
एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशो ऽयम् । द्विर्वचनं च द्विर्वचनं च द्विर्वचनम् ।
द्विर्वचने च कर्तव्ये द्विर्वचने ऽचि प्रत्यय इति द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवद्भवति ॥

20 द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्द्वचनम् ॥ ७ ॥

द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । अयनुनास-
यिपति अवनुक्षावयिपति ॥ न वक्तव्यः ।

ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापक णौ स्थानिवद्भावस्य ॥ ८ ॥

यदयमोः पुयण्ज्यपरे [७.४.८०] इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति णौ स्था-
25 निवदिति । यद्येतज्ज्ञाप्यते अनिकीर्तत् भत्रापि प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् ।
कथं तुल्यजातीयः । यथाजातीयकाः पुयण्जयः । कथंजातीयकाभेते । अवर्णपराः ॥
यद्य जग्ले मग्ले । अत्रैमित्तिकमापन्नं शिति तु प्रतिषेधः ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । पपतुः पपुः तस्थुः तस्थुः । जग्मुः
जग्मुः । आटिटत् आशिशत् । चक्रतुः चक्रुरिति । आहोपोपधालोपणिलोपयणा-
देशोपु* कृतेष्वनचकत्वाद्धिर्वचनं न प्राप्नोति† । स्थानिवद्भावाद्भवति ॥ नैतानि सन्ति
प्रयोजनानि । पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि । कथम् । वृक्ष्यति ह्यनार्यः । द्वि-
चनं यणयवायावादेशाहोपोपधालोपणिलोपकिन्निनोरुत्त्वेभ्य इति‡ । स पूर्वविप्रति- 5
षेधो न पठितश्चो भवति ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवद्भाव एव ज्यायान् । पूर्वविप्र-
तिषेधे हि सतीदं वक्तव्यं स्यात् । ओदौदादेशस्योद्भवति चुदुतुशरादेरभ्यासस्येति ।
ननु च स्वयापीत्वं वक्तव्यम्§ । परार्थं मम भविष्यति सन्यत इद्भवतीति¶ । ममापि
तर्ह्युत्वं परार्थं भविष्यत्युत्परस्यातास्ति च [७.४.८८, ८९] इति । इत्त्वमपि स्वया
वक्तव्यं यत्तमानाभ्रयं तदर्थम् । उत्पिपविपते संयियविपतीत्येवमर्थम् ॥ तस्मात्स्था- 10
निवदित्येष एव पक्षो ज्यायान् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे ऽष्टममाह्निकम् ॥

* १.२. ६४; ९८, ९९, ६.१. ००. † ६.१. १; २. ‡ ६.१. १३.* § ७.४. ८०. ¶ ७.२. ०५.

अदर्शनं लोपः ॥ १. १. ६० ॥

अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या शब्दस्य मा भूदिति । इतरेतराश्रयं च भवति । केतरे-
तराश्रयता । सतो ऽदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चादर्शनं भाव्यते तदेतदि-
तरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

लोपसंज्ञायामर्थसतोरुक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । अर्थस्य तावदुक्तम् । इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थ इति* । सतो
ऽप्युक्तम् । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु
सतो ऽदर्शनस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयादर्शनं भाव्यते ॥

सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात् ॥ २ ॥

सर्वप्रसङ्गस्तु भवति । सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्व-
स्यान्यत्रादृष्टत्वात् । सर्वो हि शब्दो यो यस्य प्रयोगविषयः स ततो ऽन्यत्र न दृश्यते ।
अपु जत्वित्यत्राणो ऽदर्शनं तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः ।

तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचो ङिति
15 [७. २. ११५] इति वृद्धिः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । ङित्यङ्गस्याचो वृद्धिरुच्यते ।
यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गं भवति† । यस्माच्च त्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये
परतः । यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः ॥ किंपस्त्वदर्शनं तत्रादर्शनं लोप
इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । तत्र प्रत्यय-
लक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । इस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति
20 तुक्प्राप्नोति‡ ॥

सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । यदि प्रस-
क्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते प्राग्गीः सेगानीः अत्र वृद्धिः प्राप्नोति¶ । प्रस-
क्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवति पञ्चीनिर्दिष्टस्य । यदि पञ्चीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते चाण्डोप

एवेत्यवधारणे [८.१.६२] चादिलोपे विभाषा [६३] इत्यत्र लोपसंज्ञा न प्राप्नोति ।
अथ प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यमाने कथमिवैतत्सिध्यति । को हि शब्दस्य
प्रसङ्गः । यत्र गम्यते चार्थो न त्र प्रयुज्यते । अस्तु तर्हि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं
भवतीत्येव । कथं ग्रामणीः सेनानीः । योज्जाणः प्रसङ्गः क्तिपासौ वाध्यते ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ १ । १ । ६२ ॥

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ।

लुमतिःप्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

लुमतिः प्रत्ययग्रहणं क्रियते अत्ययस्यैताः संज्ञा मा भूवन्ति ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपरशब्दयोरुलुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थं कंसीयपरशब्दयोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् । लुक्- 10
द्वितलुकि [१.२.४९] इति गोरपि लुक्प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणाच्च भवति । कंसी-
यपरशब्दयोर्यञ्जौ लुक्च [४.३.१६८] इति प्रकृतेरपि लुक्प्राप्नोति । प्रत्ययग्रह-
णाच्च भवति ॥ गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

योगविभागः करिष्यते । गोरुपसर्जनस्य । गोऽन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य 15
ऋरो भवति । ततः स्त्रियाः । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ऋरो
भवति । ततो लुक्कद्वितलुकीति स्त्रिया इति वर्तते गोरिति निवृत्तम् ॥

कंसीयपरशब्दयोरविशिष्टनिर्देशात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

कंसीयपरशब्दयोरपि विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः । कंसीयपरशब्दयोर्यञ्जौ
भवतश्च्यतोश्च लुक्भवतीति । स चावदयं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः क्रियमाणे अपि दे 20
प्रत्ययग्रहण उकारसशब्दयोर्मा भूदिति । कमेः सः कस । पराऽऽशृणोतीति परशु-
रिति । नैप दोषः । उणादयो ञ्युत्पद्यानि प्रातिपदिकानि । स एते ञन्यार्थो
विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यम् ॥

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् । उच्चाप्यातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसत्रार्थं यच्छयोश्च लुगर्थमिति* ॥

पृष्ठीनिर्देशार्थं तु ॥ ६ ॥

पृष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । पृष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥

अनिर्देशे हि पृष्ठार्थाप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

आक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे पृष्ठार्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य । स्थानेयोगत्वस्य ॥

क पुनरिह पृष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन यावता सर्वत्रैव पृष्ठार्थावर्ते ऽणिबोस्त-

द्राजस्य यत्रबोः शप इति† । इह न काचित्पृष्ठी जनपदे लुप् [४.१.८१] इति ।

अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । क-प्रकृतम् । प्रत्ययः परश्च [३.१.१, २]

इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पृष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्यः । उच्चाप्यातिपदिकात् [४.१.१] इत्येषा

पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः पृष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७]

इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्य-

यविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतधानुवर्तते ॥

सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामाण्यात् ॥ ८ ॥

सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । लुक्लुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः ।

अयं क्रियमाणे ऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुक्लुलुपः सर्वादेशा लभ्याः । वचन-

प्रामाण्यात् । प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्ति-

र्शापयति लुक्लुलुपः सर्वादेशा भवन्तीति यदयं लुग्या दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे†

दन्त्ये [७.३.७३] इति लोपे प्रकृते लुक शास्ति ॥

उत्तरार्थं तु ॥ ९ ॥

उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव प्रत्ययलोपे

प्रत्ययलक्षणम् [१.१.६२] इति । द्वितीयं कर्तव्यम् । कृत्कप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण

यथा स्यात् । एकदेशलोपे मा भूदिति । आग्नीत् । स रायस्पोपेण ग्मीयेति‡ ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ १ । १ । ६२ ॥

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । लोपे प्रत्ययलक्षणमिति यत्पुन्यमाने सौत्थी वैद्वीति‡

गुरूपोत्तमलक्षणं व्यङ् प्रसज्येत* । नैव शेष । गैत्र विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं
 भवति प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति । कथं तर्हि । प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य तदुत्पत्तिं
 भवतीति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा
 स्यात् । लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति । किं प्रयोजनम् ।
 ग्रामणिकुलम् सेनानिकुलम् । औत्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् 5
 [६. १. ७१] इति तुक्प्राप्नोति स मा भूदिति । यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति
 तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तन्न भवति जगत् जनगदित्यत्र
 तुम् प्राप्नोति । लोपोत्तरकालो ह्यत्र तुगागम । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्रत्ययमहणेन ।
 कस्मान्न भवति ग्रामणिकुलम् सेनानिकुलम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गस्तुक् ।
 असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । ह्रस्वप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं 10
 यथा स्याद्वेकदेशलोपे मा भूदिति । आधीत । स रायस्वोपेण ग्मीय । पूर्वस्मिन्नपि
 योगे प्रत्ययमहणस्येतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् ॥ अथ द्वितीय प्रत्य-
 यमहणं किमर्थम् । प्रत्ययलक्षणं यथा स्याद्वर्णलक्षणे मा भूदिति । गये हितं गोहि-
 तम् । राय कुल रैकुलमिति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

15

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणञ्चन सदन्वार्यानाच्छस्य ॥ १ ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सदन्वार्यानाच्छस्य । सच्छास्त्रेणान्वार्या-
 यते सतो वा शास्त्रमन्याख्यायकं भवति सदन्वार्यानाच्छस्य । उगिदृशां सर्व-
 णामस्थानेष्वधो [७. १. ७०] इतीहैव स्यात् । गोमन्तौ यवमन्तो । गोमात् यवमा-
 नित्यत्र न स्यात् ॥ इत्यते च स्यादिति तच्चान्तरेण यत् न सिध्यति । अतः प्रत्य- 20
 यलोपे प्रत्ययलक्षणवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हि ।

लुक्पुपसत्प्राणम् ॥ २ ॥

लुक्पुपसत्प्राणं कर्तव्यम् । पञ्च सप्त ११ ॥ किं पुनः कारणं न मिथ्या ।

लोपे हि विधानम् ॥ ३ ॥

लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते तेन लुकि न प्राप्नोति ॥

०५

न वादर्शनस्य लोपसञ्चित्वात् ॥ ४ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अदर्शनस्य लोपसञ्चित्वात् । अदर्शन लोपसञ्ज भवतीत्युच्यते लुमत्सञ्ज्ञाश्चाप्यदर्शनस्य क्रियन्ते । तेन लुक्वपि भविष्यति ॥ यथेय

प्रथयादर्शन तु लुमत्सञ्ज्ञम् ॥ ५ ॥

5 प्रत्ययादर्शन तु लुमत्सञ्ज्ञमपि प्राप्नोति । तत्र को दोष ।

तत्र लुकि भुविधिप्रतिषेध ॥ ६ ॥

तत्र लुकि भुविधिरपि प्राप्नोति स प्रतिषेधः । अस्ति हन्ति* । शौ [६.१.१०] इति द्विर्वचन प्राप्नोति ॥

न वा पृथक्सञ्ज्ञाकरणात् ॥ ७ ॥

10 न वैष दोषः । किं कारणम् । पृथक्सञ्ज्ञाकरणात् । पृथक्सञ्ज्ञाकरणसामर्थ्याद्भुकि भुविधिर्न भविष्यति ॥ तस्माददर्शनसामान्याल्लोपसञ्ज्ञा लुमत्सञ्ज्ञा अवगाहते । यथेय तर्ह्यदर्शनसामान्याल्लोपसञ्ज्ञा लुमत्सञ्ज्ञा अवगाहते एव लुमत्सञ्ज्ञा अपि लोपसञ्ज्ञा-मवगाहेरन् । तत्र को दोषः । अगोमती गोमती सपञ्जा गोमतीभूता† । लुक्कद्धितलुकि [१.२.४९] इति डीपो लुक्प्रसज्येत । ननु चात्रापि न वा पृथक्सञ्ज्ञाकरणादित्येव
15 सिद्धम् । यथैव तर्हि पृथक्सञ्ज्ञाकरणसामर्थ्याद्भुमत्सञ्ज्ञा लोपसञ्ज्ञां नावगाहन्त एव लोपसञ्ज्ञापि लुमत्सञ्ज्ञा नावगाहेत । तत्र स एव दोषो लुक्पुपसख्यानमिति । अस्त्य-
न्यल्लोपसञ्ज्ञायाः पृथक्सञ्ज्ञाकरणे प्रयोजनम् । किम् । लुमत्सञ्ज्ञास्य यदुच्यते तल्लो-
पमात्रे मा भूदिति ॥

लुमति प्रतिषेधाद्वा ॥ ८ ॥

20 अथवा यदयं न लुमताङ्गस्य [१.१.६३] इति प्रतिषेधः शास्ति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति ॥

सतो निमित्ताभावात्पदसञ्ज्ञाभावात् ॥ ९ ॥

सन्प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्त‡ राज्ञः पुरुष इति स लुमोऽप्यनिमित्तं
स्यात् राजपुरुष इति । अस्तु तस्या अनिमित्तं वा स्यादौ पदमिति¶ पदसञ्ज्ञा या
25 तु घञन्त पदमिति** पदसञ्ज्ञा सा भविष्यति । सत्येतरप्रत्यय आसीदनया भविष्यत्य-

नया न भविष्यतीति । लुप्त इदानी प्रत्यये यावत् एवात्रधे स्नादौ पदमिति पदसज्ञा-
तावत् एवात्रधे सुबन्त पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरतेति कृत्वा
भसज्ञा प्राप्नोति* ॥

तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति ॥ १० ॥

तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । क । परिवीरिति । किं कारणम् । ५
एकयोगलक्षणत्वात् । एकयोगलक्षणे तुग्दीर्घत्वे । इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्यया-
भ्रयाणि कार्याणि पर्यवपन्नानि भवन्ति । तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते । अत्रैव तुग्ने-
मैव च दीर्घत्वमिति । तदेकयोगलक्षण भवति । एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्पन्ते ॥

सिद्ध तु स्थानिसज्ञानुदेशादान्यभाव्यस्य ॥ ११ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । स्थानिसज्ञान्यभूतस्य भवतीति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । 10
सत्तामात्रमनेन क्रियते । यथाप्राप्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यति ॥ तद्वक्तव्यं भवति । यद्य-
प्येतदुच्यते ऽयवैतर्हि स्थानिवद्भावो नारभ्यते । स्थानिसज्ञान्यभूतस्यानल्लिधाविति
वक्ष्यामि । यद्येवमाडो यमहन आत्मनेपद भवतीति हन्तेरेव स्याद्ध्येर् स्यात् । न
हि काचिद्धन्ते सज्ञास्ति या वधेरतिदिश्येत । हन्तेरपि सज्ञास्ति । का । हन्तिरेव ।
कथम् । स च रूप शब्दस्याशब्दसज्ञा [११ ६८] इति वचनात्स रूप शब्दस्य सज्ञा 15
भवतीति हन्तेरपि हन्ति सज्ञा भविष्यतीति ॥

भसज्ञाडीप्फगोरात्वेषु च सिद्धम् ॥ १२ ॥

भसज्ञाडीप्फगोरात्वेषु च सिद्धं भवति ॥ भसज्ञा । राज्ञ पुरुषो राजपुरुष ।
प्रत्ययलक्षणेन यच्चि भम् [१४ १८] इति भसज्ञा प्राप्नोति । स्थानिसज्ञान्यभूत-
स्यानल्लिधाविति वचनान् भवति ॥ डीप् । चित्राया जाता चित्रार्थे । प्रत्ययलक्षणे- 20
नाणन्तादितीकार प्राप्नोति । स्थानिसज्ञान्यभूतस्यानल्लिधाविति वचनात् भवि-
ष्यति ॥ फ् । यतण्डी** । प्रत्ययलक्षणेन यजन्तादिति फ् प्राप्नोति । स्थानि-
सज्ञान्यभूतस्यानल्लिधाविति वचनान् भवति ॥ गोरात्वम् । गामिच्छति गत्यतिम् ।
प्रत्ययलक्षणेनाम्यौतोऽशतो [६ १९३] इत्याद्य प्राप्नोति । स्थानिसज्ञान्यभूत-
स्यानल्लिधाविति वचनात् भवति ॥

तस्य दोषो ङीनकारलोपेऽश्विधयः ॥ १३ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो ङी नकारलोपः । आर्षे चर्मन् लोहिते चर्मन्^१ । प्रत्ययलक्षणेन यचि भम् [१.४.१८] इति भसज्ञा सिद्धा भवति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनात्त प्राप्नोति ॥ इत्त्वम् । आशीः^२ । प्रत्ययलक्षणेन हली-
 5 तीत्त्व सिद्धं भवति^३ । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनात्त प्राप्नोति ॥ इम् ।
 अतृणेट्^४ । प्रत्ययलक्षणेन हलीतीम्सिद्धो भवति^५ । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनात्त प्राप्नोति ॥ सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावस्तुर्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति । नैपदोपः । वक्ष्यत्यत्र परिहारम् । इहापि परिवीरिति शास्त्रपरिविप्रतिषेधेन पर-
 10 च्वाहीर्षच्यं भविष्यति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनमपृक्तशिलोपे नुममामौ गुणवृद्धिर्दीर्घत्वमडात्श्विधयः ॥ १४ ॥

अपृक्तलोपे शिलोपे च कृते^{**} नुममामौ गुणवृद्धिर्दीर्घत्वमिमडातो श्विधिरिति प्रयोजनानि ॥ नुम् । अग्ने त्री ते याजिना त्री पधस्या । ता ता पिण्डा-
 15 नाम्^{††} । नुम् ॥ अमामौ । हे ङनङ्गन् अनङ्गान्^{‡‡} ॥ गुणः । अधोक् अलेट्^{§§} ॥
 वृद्धिः । न्यमाट्^{¶¶} ॥ दीर्घत्वम् । अग्ने त्री ते याजिना त्री पधस्या । ता ता पिण्डा-
 नाम्^{***} ॥ इम् । अतृणेट् ॥ अडाटौ । अधोक् अलेट् । ऐयः औन.^{†††} ॥ श्विधिः ।
 अभिनोञ्च अष्टिनोञ्च^{‡‡‡} ॥ अपृक्तशिलोपयोः कृतयोरेते विधयो न प्राप्नुवन्ति ।
 प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । स्थानियद्भावेनाव्येतानि सिद्धानि ।
 20 न सिध्यन्ति । आदेशः स्थानियदित्युच्यते न च लोप आदेशः । लोपो ऽप्यादेशः ।
 कथम् । आविश्यते यः स आदेशः । लोपो ऽप्यादिश्यते । दोषः खल्पापि स्यादादि
 लोपो नादेशः स्यात् । इहायः परस्मिन्पृत्रिधौ [१.१.५७] इत्येतस्य भृशिनानि
 लोप उदाहरणानि तानि न स्युः ॥ यत्र तार्त् स्थानियद्भावो नास्ति तदर्धमय योगो
 यक्तव्यः । क्व च स्थानियद्भावो नास्ति । यो ऽन्त्रिधिः । किं प्रयोजनम् । प्रयोजन-
 25 ङीनकारलोपेऽश्विधयः ॥

* ०१. १९. † ५१. ८७ ‡ १४ १४ § ५१ ५८ ¶ ५१ ५२ ** ५१ ५८, ५०
 †† ५१ ५१ ‡‡ ५१ ५०, ५८ §§ ५१ ५८ ¶¶ ५१ ५१
 *** ५४ ८ ††† ५४ ५१, ५१ ‡‡‡ ५१ ५०

भसज्ञाटीप्फगोरात्त्रेषु च दोषः ॥ १९ ॥

भसज्ञाटीप्फगोरात्त्रेषु दोषो भवति ॥ भसज्ञायां तावन्न दोषः । आचार्यप्र-
वृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन भसज्ञा भवतीति यद्वयं न डिसबुद्धोः [८.२.८]
इति डौ प्रतिषेधं ज्ञास्ति ॥ डीप्यपि नैवं विज्ञायते ऽणन्तादकारान्तादिति । कथ
तर्हि । अण्यो ऽकार इति ॥ फे ऽपि नैवं विज्ञायते यञन्तादकारान्तादिति । कथ
तर्हि । यञ्यो ऽकार इति ॥ गोरात्त्रे ऽपि नैव विज्ञायते ऽभ्यचीति । कथ तर्हि ।
अच्यमीति ॥ प्रयोजनान्यपि तर्हि तानि न सन्ति । यत्ताप्रदुच्यते डौ नकारलोप इति
क्रियत एतन्न्यास एव न डिसबुद्धोरिति ॥ इत्त्वमपि । वक्ष्यत्येतत् । शास इत्वं
आशासः क्वाचित्* ॥ इम्बिधिरपि । हलीति निवृत्तम् । यदि हलीति निवृत्त तृणानि
भ्रत्रापि प्राप्नोति । एव तर्धचि नेत्यप्यनुवर्तयते ॥ न तर्हदानीमय योगो वक्तव्यः । 10
वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । प्रत्यय गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् ।
शन्द गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । शोभना दृषदो
ऽस्य सुदृषद्वाङ्मणः † । सोर्मनस्वी अलोमोपसी [६.२.११७] इत्येव स्वरो मा भूदिति ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ १ । १ । ६३ ॥

लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

15

लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । एकपदस्यरे च लुमता
लुमे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ॥ किमविशेषेण । नेत्याह ।

सर्वामन्त्रितसिञ्जुम्स्वरवर्जम् ॥ २ ॥

सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिञ्जुम्स्वरं च वर्जयित्वा ॥ सर्वस्वर । सर्वस्तोमः
सर्वपृष्ठः ‡ । सर्वस्य सुपि [६.१.१९१] इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ आमन्त्रि- 20
तस्वर । सार्परागच्छ । सप्परागच्छत । आमन्त्रितस्य च [६.१.१९८] इत्याद्युदात्तत्व
यथा स्यात् ॥ सिञ्जुम्स्वर । मा हि दाताम् । मा हि धाताम् । आदिः सिचो
ऽन्यतरस्याम् [६.१.१८७] इत्येव स्वरो यथा स्यात् ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं त्रिनिक्लिङ्गि स्वराः ॥ ३ ॥

त्रिनिक्लिङ्गस्वरा लुकि प्रयोजयन्ति । गर्गा वरसाः । विदाः चर्गाः ॥ । उट्ट्रीना २५

वामरज्जुः* । जिनीत्याशुदात्तत्वं मा भूदिति† । इह च अवयव-ऋकितः[६१.१६९]
इत्यन्तोदात्तत्वं मा भूदिति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ ४ ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयोजनम् । पथिप्रियः मथिप्रियः‡ । पथिमथोः
५ सर्वनामस्थाने [६.१.१९९] इत्येव स्वरो मा भूदिति ॥

अहो रविधौ ॥ ५ ॥

अहो रविधाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । अहर्ददाति ।
अहर्भुङ्क्ते । रोऽष्टुपि [८.२.६९] इति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो मा भूदिति ॥

उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ ॥ ६ ॥

- 10 उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ।
परमवाचा परमवाचे । परमगोदुहा परमगोदुहे । परमश्रलिहा परमश्रलिहे । पदस्य
[८.१.१६] इति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि** मा भूवन्निति ॥ अपदादिविधाधि-
ति किमर्थम् । दधिसेचौ दधिसेचः । सात्पदाद्योः [८.३.१११] इति प्रतिषेधो यथा
स्यात् ॥ यद्यपदादिविधाधित्युच्यते उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः ।
15 कर्णो वर्णलक्षणात् [६.२.११२] इत्येवमादित्रिभिर्न सिध्यति ॥ यदि पुनर्नेलोपा-
दिविधौ मुच्यन्ते† लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्येत । नैथं शक्यम् । इह
ऽऽ राजकुमार्यौ राजकुमार्य इति शाकलं‡‡ प्रसज्येत । नैथं दोषः । यदेतत्सिति
शाकलं नेत्येतत्प्रत्यये शाकलं नेति चक्ष्यामि§§ । यदि प्रत्यये शाकलं नेत्युच्यते
दधि अधुना मधु अधुना¶¶ अत्रापि न प्रसज्येत । प्रत्यये शाकलं न भवति । कस्मिन् ।
20 यस्माद्यः प्रत्ययो विहित इति ॥ इह तर्हि परमदिया परमदिये दिय उत् [६.१.१३१]
इत्युच्यं प्राप्नोतीति ॥ अस्तु तर्हि विशेषण । ननु चोक्तमुत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेतेति ।
ययनादुत्तरपदाधिकारो भविष्याति ॥

तर्ह्ये वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुयुक्तिः कल्पिते । इदमस्ति यस्मान्प्रत्यय-
विभिन्नतादि प्रत्यये ङ्गम् [१.४.१३] । प्रसिद्धन्तं पदम् [१.४] । यस्मात्प्रतिविधि-
25 स्तदादि प्रयन्तं च । नः क्ये [१.५] । नान्तं क्ये पदसप्तं भवति यस्मात्प्रत्ययविभिन-
दादि प्रयन्तं च । गिति च [१.६] । सिति च पूर्वं पदमंशं भवति यस्मात्प्रतिविधिभिन-
दादि

सुबन्तं च । स्वादिप्सर्वनामस्थाने [१७] । स्वादिप्सर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति
यस्मात्स्वादिविधिस्तदादि सुबन्तं च । यच्चि भम् [१८] । यजादिप्रत्यये पूर्वं भं भव-
ति यस्माद्यजादिविधिस्तदादि सुबन्तं च ॥ इह तर्हि परमवाक् असर्वनामस्थान
इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्तु तस्याः प्रतिषेधो या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा या तु
सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यय आसीदनया भविष्यत्यनया
न भविष्यतीति । लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत् एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत्
एवावधेः सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा
प्रतिषेधाच्च बलीयांसो भवन्तीति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्र-
तिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि । पर्युदासौ ऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति ।
सर्वनामस्थाने ऽन्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पुर्वेण च प्राप्नोति ॥ 10
अप्राप्नेर्वा । अथयानन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा
भरति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा
प्राप्तिं वाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती वाधितुम् ॥ यद्येवं परमवाची परमवाच
इति सुप्तिडन्तं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति । एव तर्हि योगविभागः करिष्यते । स्वादिपु
पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थाने ऽयच्चि । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो भम् । भसंज्ञं 15
भवति यजादावसर्वनामस्थान इति ॥ यदि तर्हि सावपि पदं भवत्येव । भुतविकारे
पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति* इह मा भूत् भद्रं करोषि गौरिति तस्मिन्क्रियमाणे ऽपि
प्राप्नोति । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् ॥ इह तर्हि दधिसेचौ दधिसेचः सास्पदा-
द्योरिति पदादिलक्षणः पत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । गा भृदेव पदस्यादिः पदादिः
पदादेनेति । कथं तर्हि । पदादादिः पदादिः पदादेनेत्येवं भविष्यति । नैवं वाक्यम् । 20
इहापि प्रसज्येत । ऋक्षु वाक्षु त्वक्षु कुमारीषु किशोरीष्विति । सान्प्रतिषेधो ज्ञापकः
स्वादिपु पदत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति ॥ इह तर्हि बहुसेचौ
बहुसेचः । बहुजयं प्रत्ययः । अत्र पदादादिः पदादिः पदादेनेत्युच्यमाने ऽपि न
सिध्यति । एवं तर्ह्युत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुप्तता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति
वक्ष्यामि । मन्त्रियमार्थं भविष्यति पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति ॥ कथं 25
बहुसेचौ बहुसेचः । बहुचपूर्वस्य च पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति ॥

इन्द्रे ऽन्त्यस्य ॥ ७ ॥

इन्द्रे ऽन्त्यस्य नुगता नुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भरतीति वक्तव्यम् । वाक्प्रचक्षन्म् ॥

यदि पुनर्न लुमता तस्मिन्नित्युच्येत । अथ न लुमता तस्मिन्नित्युच्यमाने किं सिद्ध-
मेतद्भवतीदो विधिप्रतिषेधौ क्रमेर्दार्ढ्यत्व च । वाढं सिद्धम् । नेदो विधिप्रतिषेधौ
परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । सकारादाविति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न
खल्वपि क्रमेर्दार्ढ्यत्वं परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । शितीति तद्विशेषणं परस्मै-
पदग्रहणम् ॥

न लुमता तस्मात्रिति चेद्दनिणिडादेशास्तलोपे ॥ १३ ॥

न लुमता तस्मिन्निति चेद्दनिणिडादेशास्तलोपे न सिध्यन्ति । अवधि भवता
रस्युः । अगायि भवता यामः । अध्रगायि भवतानुषाकः । तलोपे कृते* लुडीति
हनिणिडादेशा न प्राप्नुवन्ति† ॥ नैप दोषः । न लुडीनि हनिणिडादेशा उच्यन्ते ।
किं तर्हि । आर्धधातुक इति तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणम् ॥ इह च सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः 10
सर्वस्य सृषीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । तथापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न लुम-
ताङ्गस्येत्येव सिद्धम् । कथम् । न लुमता लुप्ते ऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं
तर्हि । यो ऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन्त्यदङ्ग तस्य यत्कार्यं तच्च भवति । एवमपि
सर्वस्वरो न सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः ॥

अलो ऽन्त्यात्पूर्वं उपधा ॥ १ । १ । ६५ ॥

15

किमिदमल्पग्रहणमन्त्यविशेषणम् । एव भवितुमर्हति ।

उपधासंज्ञायामल्पग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्सघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

उपधासंज्ञायामल्पग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्सघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । संघातस्यो-
पधासंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । शास इदङ्ङ्लो [६ ४, ३४] शिष्टा शिष्ट ।
संघातस्येत्वं प्राप्नोति ॥ यदि पुनरलन्त्यादित्युच्येत । एवमप्यन्त्यो ऽविशेषितो 20
भवति । तत्र को दोषः । सघातादपि पूर्वस्योपधासंज्ञा प्रसज्येत । तत्र को दोषः ।
शास इदङ्ङ्लो शिष्टः शिष्टवान् । अकारस्येत्वं प्रसज्येत । सूत्रं च भिद्यते ॥
यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमुपधासंज्ञायामल्पग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्सघातप्रतिषेध
इति । नैप दोषः । अन्त्यविज्ञानात्सिद्धम् । सिद्धमेतत् । कथम् । अलोऽन्त्यस्य
विधयो भयन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति‡ ।

२३

अन्त्यविज्ञानात्सिद्धिमिति चेन्नानर्थके ऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ २ ॥

अन्त्यविज्ञानात्सिद्धिमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । नानर्थके ऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । अनर्थके ऽलोऽन्त्यविधिर्नैत्येषा परिभाषा कर्तव्या । किमविशेषेण । नेत्याह । अनभ्यासविकारे । अभ्यासविकारान्वर्जयित्वा । भृञामित् [७.४.७६] अर्तिवि-
५ प्त्योश्च [७७] इति ॥ कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात इतौ* ॥ ३ ॥

अन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्न भवतीति न दोषो भवति ॥ नैतद-
स्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्त्यस्य पररूप भवतीति यदय नान्नेटि-
तस्यान्त्यस्य तु वा [६.१.९९] इत्याह ॥

10

घ्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ॥ ४ ॥

घ्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च [६.४.११९] इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके ऽलोऽन्त्य-
विधिर्नैति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य
भविष्यति ॥ अथवा शिष्टोपः कारिष्यते स शिस्तर्वस्येति^१ सर्वादेशो भविष्यति ।
स तर्हि शकारः कर्तव्य । न कर्तव्य । क्रियते न्यास एव । द्विशकारको निर्देशः ।
15 घ्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्चेति ॥

आपि लोपो ऽलो ज्ञाचि ॥ ५ ॥

तिष्ठति सूत्रम् † । अन्यथा व्याख्यायते । आपि हलि लोप इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति ।
अनर्थके ऽलोऽन्त्यविधिर्नैति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अन-
एव लोपं गक्ष्यामि । तदनो घर्णं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । ए
20 प्रकृतम् । अनाप्यकः [७.२.११२] इति । गद्वे प्रथमानिर्दिष्टं पठ्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।
हलीत्येषा सप्तम्याधिनि प्रथमायाः पठ्ठी प्रकृतपयिष्यति नस्मिन्निति निर्दिष्टे पुर्यस्य
[१.१.६६] इति ॥

अत्र लोपो ऽभ्यासस्य ॥ ६ ॥

अत्र लोपो ऽभ्यासस्य [७.४.७८] इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । नानर्थके ऽलोऽन्त्यवि-
२० धिरिति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रपदणसामर्थ्यात्सर्वस्य

भविष्यति ॥ अस्त्यन्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । सन्नधिकारो ज्येक्ष्यते । इह
 मा भूत् । दधौ ददौ । अन्तरेणाप्यत्रप्रदणं सन्नधिकारमपेक्षिष्यामहे ॥ संस्तर्हि
 सकारादिरपेक्ष्यते सनि सकारादाविति । इह मा भूत् । जिज्ञापयिषति । अन्तरेणा-
 प्यत्रग्रहणं सन्नं सकारादिमपेक्षिष्यामहे ॥ प्रकृतयस्तर्ह्यपेक्ष्यन्ते । एतासां प्रकृतीनां
 लोपो यथा स्यात् । इह मा भूत् । विपक्षति वियक्षति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेताः 5
 प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे ॥ विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा [७४.५७]
 इति । इह मा भूत् । मुमुक्षति गामिति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्या-
 महे । कथम् । अकर्मकस्येत्युच्यते तेन यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति ॥
 तस्मान्नार्थोऽन्या परिभाषया नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्वोऽलुपधेति वा ॥ ७ ॥

10

अथवा व्यक्तमेव पठितव्यमलोऽन्त्यात्पूर्वोऽलुपधासञ्ज्ञो भवतीति ॥ तसर्हि
 वक्तव्यम् । न. वक्तव्यम् ।

अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ८ ॥

अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत् । तद्यथा । लोकेऽमीषां ब्राह्मणा-
 नामन्त्यात्पूर्वं आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयकोऽन्त्यस्तथाजातीयकोऽन्त्यात्पूर्वं 15
 आनीयते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ २ । २ । ६६ ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ १ । २ । ६७ ॥

किमुदाहरणम् । इह तावत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । इको यणचि [६.१.७७]
 इष्यत्र मध्वत्र । इह तस्मादित्युत्तरस्येति । घन्तरूपसर्गेभ्यो ऽप ईङ् [६.३.९७] 20
 हीपम् अन्तरीपम् समीपम् ॥ अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियते अन्यथा-
 जातीयक उदाह्रियते । किं मनुदाहरणम् । इह तावत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति
 तस्मिन्निति च युष्माकास्माकौ [४.३.२] इति । तस्मादित्युत्तरस्येति तस्माच्छो
 नः पुंसि [६.१.१०३] इति ॥ इदं चाप्युदाहरणमिको यणचि घन्तरूपसर्गेभ्यो ऽप
 ईदिति । कथम् । सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते सर्वनाम च सामान्यवाचि । तत्र 25
 सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्युदाहरणाणि भवन्ति ॥ किं पुन. सामान्यं नो वा

विशेषः । गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्य भवति
 गौर्विशेषो भवति । भवति च । यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो विशेषो ऽपि
 सामान्यं सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते । प्रकल्पेते च । कथम् । विवक्षातः । यदास्य गौः
 सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः ।
 5 यदा कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन विवक्षितस्तदा कृष्णः
 सामान्यं गौर्विशेषः ॥ अपर आह । प्रकल्पेते च । कथम् । पितापुत्रवत् ।
 तद्यथा । स एव कंचित्पति पिता भवति कंचित्पति पुत्रो भवति । एवमिहापि स एव
 कंचित्पति सामान्यं कंचित्पति विशेषः ॥ एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्तरका
 भवन्ति ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते ॥ अथ किमर्थ-
 10 मुपसर्गेण निर्देशः क्रियते । शब्दे सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यादर्थे मा
 भूत् । जनपदे अतिशायन इति* । किं गतमेतदुपसर्गेणाहोस्त्रिच्छब्दाधिक्यादर्था-
 धिम्यम् । गतमित्याह । कथम् । निरयं बहिर्भावे वर्तते । तद्यथा । निष्क्रान्तो
 देशान्निर्देशः । बहिर्देश इति गम्यते । शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतो ऽर्थो ऽबहिर्भूतः ॥
 अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् ।

15

निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् ॥ १ ॥

निर्दिष्टग्रहणं क्रियत आनन्तर्यार्थम् । आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात् । इको
 यणाचि । दध्यत्र मध्यत्र । इह मा भूत् । समिधो समिधः । दृपदौ दृपदः ॥
 किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

20

तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं
 पचत्योदनम् ॥ २ ॥

तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थो ज्यमारम्भः । मामे देव-
 दत्तः । पूर्वः पर इति संदेहः । मामाहेयदत्तः । पूर्वः पर इति संदेहः । एवमिहापीको
 यणानि । दध्युदकं पचत्योदनम् । उभाविकायुभाष्यौ । अग्नि पूर्वस्यानि परस्येति
 संदेहः । तिङ्गतिः [८.१.२८] इत्यतिङः पूर्वस्यातिङः परस्येति संदेहः । इव्यंते
 25 पाशानि पूर्वस्य स्यादितिः परस्येति तद्वान्तरेण यत् न सिध्यतीति नियमार्थं वचन-
 नम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अथ यत्रोभयं
 निर्दिश्यते किं तत्र पूर्णस्य रामे भयत्याहोस्त्रिपरस्येति ॥

उभयनिर्देशो विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः ॥ ३ ॥

उभयनिर्देशो विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनमतो लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे ॥ ४ ॥

वक्ष्यन्ति तास्यादिभ्यो ऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशो ऽभ्यस्तसिजर्थ इति* । तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वाधातुकस्य लसार्वाधातुके परतस्तास्यादीनामिति † सदेहः । तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वाधातुकस्य ॥

बहोरिष्ठादीनामादिलोपे ॥ ५ ॥

बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसामिष्टेमेयःसु परतो बहोरिति संदेहः† । बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसाम् ॥

गोतो णित्‡ ॥ ६ ॥

10

गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनामस्थाने परतो गोत इति संदेहः । गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य ॥

रुदादिभ्यः सार्वाधातुके‡ ॥ ७ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वाधातुकस्य सार्वाधातुके परतो रुदादीनामिति सदेहः रुदादिभ्यः परस्य सार्वाधातुकस्य ॥

15

आने मुगीदासः¶ ॥ ८ ॥

आस उत्तरस्यानस्थाने परत आस इति सदेहः । आस उत्तरस्यानस्य ॥

आमि सर्वनामः सुद्** ॥ ९ ॥

सर्वनाम उत्तरस्याम आमि परतः सर्वनाम इति सदेहः । सर्वनाम उत्तरस्यामः ॥

घोर्दित्याण्णद्याः†† ॥ १० ॥

20

नथा उत्तरेषां डितां डित्त्वं परतो नथा इति सदेहः । नथा उत्तरेषां डिताम् ॥

याडापः‡‡ ॥ ११ ॥

आप उत्तरस्य डितो डिति परत आप इति संदेहः । आप उत्तरस्य डितः ॥

* ११ १८०. † १४ १८८ ‡ ०१ १० § ०२ ०१ ¶ ०२ ८०, ८१
** ०१ ९१ †† ०२ १११ ११२ ‡‡ ०२ १११

उमो इस्वादचि ङमुणित्यम्* ॥ १२ ॥

उम उत्तरस्याचो ङचि परतो उम इति संदेहः । उम उत्तरस्याचः ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशावनकाशत्वादविप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तो ऽयं विप्रतिषेधः । सर्वत्रैवात्र कृत-
5 सामर्थ्यां सप्तम्यकृतसामर्थ्यां पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति ॥

यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः ॥ १४ ॥

यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः । यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी
कर्तव्या । यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या ॥ स तर्हि तथा
निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अनेनैव प्रकृप्तिर्भविष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे
10 पूर्वस्य षष्ठी । तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी ॥ तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।
प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । षष्ठी स्थानेयोगा [१.१.४९] इति ॥

प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः ॥ १५ ॥

प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः । उक्तं चैतन्नियमार्यो ज्यमारम्भ इति ॥ प्रत्य-
यविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पकाः स्युः । तत्र को दोषः । गुप्तिज्जिञ्जः सन्
15 [३.१.५] । गुप्तिज्जिञ्ज इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मादि-
त्युत्तरस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतः सनः सन्नेव
भविष्यति । नैव शक्यम् । इत्संज्ञा न प्रकल्पेत । उपदेश इतीत्सशोच्यते ॥

प्रकृतिविकाराव्यवस्था च ॥ १६ ॥

प्रकृतिविकारयोश्च व्ययस्था न प्रकल्पते । इको यणचि । अचीत्येषा सप्तमी तणिति
20 प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति ॥

सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव षष्ठी प्राप्नोति । तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी
लसार्थभानुक इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मादित्युत्तरस्येति । तथा लसार्थ-
भानुक इत्येषा सप्तमी तास्यादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे
25 पूर्वस्येति । तत्र को दोषः । तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः । उभयोः कार्ये तत्र प्राप्नोति ॥ नैव

दोषः । यत्तावदुच्यते प्रकल्पकामिति चेन्नियमाभाव इति ना भून्नियमः । सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य । यावता सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यत एवं पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य कार्यं भवितुं नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ यदप्युच्यते प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युरिति सन्तु प्रकल्पिकाः । ननु चोक्तं गुणित्कः सन्नित्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः 5 षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मादित्युत्तरस्येति । परिद्वतमेतन्न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तन्नान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यतीति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमित्सज्ञा न प्रकल्पे- तोपदेश इतीत्संज्ञोच्यत इति । स्यादेव दोषो यदीत्संज्ञादेशं प्रतीक्षेत । तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृत आदेशो भविष्यति । उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते । अथवा नानुत्पन्ने सनि प्रकृष्ट्या भवितव्यं यदा चोत्पन्नः संस्तदा कृतसामर्थ्या पञ्च- 10 मीति कृत्वा प्रकृष्टिर्न भविष्यति ॥ यदप्युच्यते प्रकृतिविकाराव्यवस्था चेति तत्रापि कृता प्रकृतौ षष्ठीक इति विकृतौ प्रथमा यणिति यत्र च नाम सौत्री षष्ठी नास्ति तत्र प्रकृष्ट्या भवितव्यम् । अथवास्तु तावदिको यणचीति यत्र नाम सौत्री षष्ठी । यदि वेदानामीचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तन्नान्तर्यतो यणो यणेव भवि- 15 ष्यति ॥ यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृष्टिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इत्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति यदयमेकः पूर्वप- रमोः [६.१.८४] इति पूर्वपरग्रहण करोति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ १ । १ । ६८ ॥

रूपग्रहणं किमर्थं न स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येष रूपं शब्दस्य लक्षा भवि- 20 ष्यति । न ह्यन्यत्स्वं शब्दस्यास्त्यन्यदतो रूपान् । एषे तर्हि सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽस्त्यन्यद्रूपास्त्वं शब्दस्येति । किं पुनस्तत् । अर्थः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अर्थग्रहणे नानर्थकस्येत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

शब्देनार्थगतैरर्थस्यासंभवासंज्ञाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् ॥ १ ॥ 25

शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते । गामानय दध्यशानेत्यर्थं आनीयते उर्थश्च भुज्यते । अर्थस्यासंभवात् । इह व्याकरणे उर्थं कार्यस्यासंभय । अप्रेर्त्स् [४.२.३३] इति

न शक्यते ऽङ्गारेभ्यः परो ढक्कृतुम् । शब्देनार्थगतेरर्थस्यासंभवाद्यावन्तस्तद्वाचिनः
शब्दास्तावज्ज्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति । इष्यते च तस्मादेव स्यादिति तच्चान्तरेण
यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः ॥ २ ॥

5 न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः । शब्दपूर्वको
ह्यर्थस्य संप्रत्ययः । आतश्च शब्दपूर्वको यो ऽपि ह्यसावाहूयते नाम्ना नाम यदानेन
नोपलब्धं भवति तदा पृच्छति किं भवानाहेति । शब्दपूर्वककार्थस्य संप्रत्यय इह च
व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवो ऽर्थे ऽसंभवस्तस्मादर्थनिवृत्तिः । तस्मादर्थनिवृत्ति-
र्भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमशब्दसंज्ञेति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । दाधा प्य-
10 दाप् [१.१.२०] तरप्रमपौ घः [२२] इति ।

संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचनप्रामाण्यात् ॥ ३ ॥

संज्ञाप्रतिषेधानर्थकः । शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मात्त भवति । वचन-
प्रामाण्यात् । शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात् ॥ ननु च वचनप्रामाण्यात्संज्ञिनां संप्रत्ययः
स्यात्स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
15 शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति यदयं ष्णान्ता पट् [१.१.२४] इति प्रकारान्ता-
याः संख्यायाः पट्संज्ञां ज्ञास्ति । इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च नकारान्तायाः
संख्यायाः संप्रत्ययः स्यात्स्वरूपग्रहणाच्च प्रकारान्तायाः । नैतदस्ति ज्ञापकं न हि
पकारान्ता संज्ञा । का तर्हि । डकारान्ता । असिद्धं जप्तवं* तस्यासिद्धत्वात्पका-
रान्ता ॥ मन्त्राद्यर्थे तर्हिदं वक्तव्यम् । मन्त्र ऋचि यजुपीति यदुच्यते तन्मन्त्रशब्द
20 ऋकशब्दे च यजुःशब्दे च मा भूत् ।

मन्त्राद्यर्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धम् ॥ ४ ॥

मन्त्रार्थमिति चेत्तत्र । किं कारणम् । शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति ।
मन्त्र ऋचि यजुपीति यदुच्यते मन्त्रशब्द ऋकशब्दे च यजुःशब्दे च तस्य कार्यस्य
संभवो नास्तीति कृत्वा मन्त्रादिसहचरितो यो ऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साएचर्यात् ॥

25 सिद्धिर्दोषाणां वृक्षाद्यर्थम् ॥ ५ ॥

सिद्धिर्दोषः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्दोषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयो-

जनम् । वृक्षाद्यर्थम् । विभाषा वृक्षमृग [२४१२] इति । वृक्षान्यमोषम् वृक्ष-
न्यमोषाः ॥

पितृर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् ॥ ६ ॥

पित्रिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति
एतस्य च रूपस्येति । किं प्रयोजनम् । स्वाद्यर्थम् । स्त्रे पुपुः [३४४०] । स्व- 5
पोप पुप्यति । रैपोपम् विद्यापोपम् गोपोपम् अश्वपोपम् ॥

जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥ ७ ॥

जित्रिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति । किं प्रयो-
जनम् । राजाद्यर्थम् । सभा राजामनुष्यपूर्वा [२४२३] । इनसभम् ईश्वरसभम् ।
तस्येन न भवति । राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति । पुप्यमित्रसभा चन्द्रगु- 10
प्तसभा ॥

क्षिप्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् ॥ ८ ॥

क्षित्रिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति ।
किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्यमृगान्द्वन्द्वे [४४३६] । मात्स्यिकः ।
तद्विशेषाणाम् । शाफरिकः शाकुलिकः । पर्यायवचनानां न भवति । अजिज्ञा 10
न्वन्तीति ॥ अस्येकस्य पर्यायवचनस्येप्यते । मीनान्द्वन्द्वे मेनिकः ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ १ । १ । ६९ ॥

अप्रत्यय इति किमर्थम् । सनाशसभिक्ष उ. [३२१६८] । अ सांप्रतिके
[४३९] ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते अप्रत्यय इति । अप्रत्ययादेशटिक्किन्मित इति
वक्तव्यम् । प्रत्यय उदाहृतम् । आदेशे । इदम् इत् [५३३] । इत् इह । टिति 10
लविता लवितुम् । किति । बभूर्त् । मिति । हे ऽनङ्गुर्त् ॥ टितः परिहारः ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न टिता सवर्णानां ग्रहणं भवतीति यदयं ग्रहो ऽलिटि दीर्घत्व
शास्तिर्त् । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात् । ग्रहो ऽलिटि दीर्घ एवेति ।
यत्तार्त् वृत्ते वा [७२३८] इति विभाषा शास्तिर्त् ॥ सर्वेषामेव परिहारः । भाषणा-
नेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येव न भविष्यति ॥ प्रत्यये भूयान्परिहारः । अनभिधाना- 25

त्प्रत्ययः सवर्णाच्च ग्रहीष्यति । यान्हि प्रत्ययः सवर्णग्रहणेन गृह्णीयाच्च तैरर्थस्याभि-
धानं स्यात् । अनभिधानाच्च भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह केचित्प्रतीयन्ते
केचित्प्रत्याय्यन्ते । इस्वाः प्रतीयन्ते दीर्घाः प्रत्याय्यन्ते । यावद्भूयात्प्रत्याय्यमानेन सव-
र्णानां ग्रहणं नेति तावदप्रत्यय इति । कं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृह्णीयात् । इस्वम् ।
5 यत्ताधिक्याच्च ग्रहीष्यति । भुत तर्हि गृह्णीयात् । अनपत्याच्च ग्रहीष्यति । एवं तर्हि
सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा
भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

अप्सवर्णस्येति स्वरानुनासिक्यकालभेदात् ॥ १ ॥

10 अप्सवर्णस्येत्युच्यते । स्वरभेदादानुनासिक्यभेदात्कालभेदाच्चाप्सवर्णाच्च गृह्णीयात् ।
इष्यते च सवर्णग्रहणं स्यादिति तच्चान्तरेण यत् न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते ॥
अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अकः सवर्णे दीर्घः [६.१.१०१]
15 इति । किं कारणम् । अनुपदेशात् । यथाजातीयकानां सज्ञा कृता तथाजातीयकानां
सप्रत्यायिका स्यात् । इस्वानां च क्रियते इस्वानामेव सप्रत्यायिका स्यादीर्घाणां न
स्यात् ॥ ननु च इस्वाः प्रतीयमाना दीर्घान्सप्रत्याययिष्यन्ति ।

इस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् ॥ ३ ॥

इस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाण- शब्दः संप्रत्यायको भवति न सप्रतीयमानः ।
20 तद्यथा । ऋगित्युक्ते सपाठमात्रं गम्यते नास्या अर्थो गम्यते ॥ एव तर्हि वर्णपाठ
एवोपदेशः करिष्यते ।

वर्णपाठ उपदेश इति चेदवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः ॥ ४ ॥

वर्णपाठ उपदेश इति चेदवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः । किं पग सूत्रा-
क्रियत इत्यतो ऽवरकाला । नेत्याह । सर्वथावरकालैव । वर्णानामुपदेशस्तावत् ।
25 उपदेशोचरकालेत्सज्ञा । इत्सज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सनेता [१.१.७१] इति
प्रत्यागारः । प्रत्यागारोचरकाला सवर्णमज्ञा । सवर्णसंज्ञोचरकालमणुदित्सवर्णस्य

चाप्रत्यय इति । सैषोपदेशोत्तरकालावरकाला सती वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्पयिष्यत इत्येतन्न ॥

तस्मादुपदेशः ॥ ६ ॥

तस्मादुपदेशः कर्तव्यः ॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्वत्वात् ॥ ६ ॥

5

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्य च्चौ [७.४.३२] यस्येति च [६.४.१४८] । किं कारणम् । अनण्वत्वात् । न ह्येते ऽणो ये ऽनुवृत्तिनिर्देशे । के तर्हि । ये ऽक्षरसमाम्नाय उपदिश्यन्ते ॥ एवं तर्ह्यनण्वत्वादानुवृत्तौ नानुपदेशाच्च प्रत्याहारे न । उच्यते चेदमण्वसवर्णान्गृह्णातीति । तत्र वचनाद्भविष्यति ॥

वचनाद्यत्र तन्नास्ति ।

10

नेदं वचनाद्भयम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । य एते प्रत्याहारानामादितो वर्णास्तैः सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् ॥ एवं तर्हि

सवर्णे ऽग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात् ।

सवर्णे ऽग्रहणमपरिभाष्यम् । कुतः । आकृतिग्रहणात् । अर्णाकृतिरूपदिष्टा सा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिः । तथेवर्णाकृतिः ॥ ननु चान्याकृतिरका- 15 रस्याकारस्य च ।

अनन्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च ।

अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥

यो ह्यनेकान्तेन भेदे नासावन्यत्वं करोति । तद्यथा । न यो गोध गोध भेदः 20 सो ऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोधाश्वस्य च भेदः सो ऽन्यत्वं करोति ॥

अपर आह । सवर्णे ऽग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वम् । सवर्णे ऽग्रहणमपरिभाष्यम् । आकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति । अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः । यो ह्यनेकान्तेन भेदे नासावन्यत्वं करोति । तद्यथा । न यो गोध गोध भेदः सो ऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोधाश्वस्य च भेदः सो 25 ऽन्यत्वं करोति ॥

तद्वच्च हल्ग्रहणेपु ॥ १० ॥

एवं च कृत्वा हल्पहणेपु सिद्धं भवति । झलो झलि [८.२.२६] अवात्ताम्
अवात्तम् अवात्त । यत्रैतन्नास्त्यप्सवर्णान्गृह्णातीति । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकर इत्यु-
क्तार्थम् ॥

5

द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशात् ॥ ११ ॥

द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामह आकृतिग्रहणात्सिद्धमिति । यदयं कस्यां-
चिद्द्रुतौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

वृत्तिपृथक्त्वं तु नोपपद्यते ॥ १२ ॥

वृत्तेस्तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥

10

तस्मात्तत्र तपरनिर्देशात्सिद्धम् ॥ १३ ॥

तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियत एतज्यास एव । अतो
भिस ऐस् [७.१.९] इति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ १ । १ । ७० ॥

अयुक्तो ऽयं निर्देशः । तदित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते तदित्ययं च वर्णः ।
15 तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् ॥ कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ।
तत्कालकालस्येति । किमिदं तत्कालकालस्येति । तस्य कालस्तत्कालः । तत्कालः
कालो यस्य सो ऽयं तत्कालकालः । तत्कालकालस्येति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः
कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उट्टमुखमिव मुख-
मस्य सो ऽयमुट्टमुखः । खरमुखः । एवं तत्कालकालस्तत्कालः । तत्कालस्येति ॥
20 अथवा साहचर्याच्चाच्छब्धं भविव्यति । कालसहचरितो वर्णो ऽपि काल एव ॥

किं पुनरिदं नियमार्थमाहोस्यित्वापकम् । कथं च नियमार्थं स्यात्कथं वा
प्रापकम् । यद्यत्राण्ग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्तं ततः प्रापकम् ॥
कथात्र विशेषः ।

तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाग्रहणम् ॥ १ ॥

25 तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्यग्भिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति ।
वेत्ताम् । उवाचानुदात्तस्यरितानाम् ॥ अस्तु तर्हि प्रापकम् ॥

प्रापकमिति चेद्भ्रस्वग्रहणे दीर्घभ्रुतप्रतिषेधः ॥ २ ॥

प्रापकमिति चेद्भ्रस्वग्रहणे दीर्घभ्रुतयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अणसवर्णान्गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्तत्कालस्येति वा तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अणसवर्णान्गृह्णातीत्यस्यावकाशः । इत्स्वा अतपरा अणः । तपरस्त- 5 कालस्येत्यस्यावकाशः । दीर्घास्तपराः । इत्स्वेषु तपरेषूभयं प्राप्नोति । तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ यद्वेवं

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥ ४ ॥

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं तथा मध्यमायां द्रुतविलम्बितयोस्तथा विलम्बितायां द्रुतमध्यमयोः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । 10 कालभेदात् । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णांलिभागाधिकास्ते मध्यमायां ये मध्यमायां वर्णांलिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ॥

सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्भ्रुतयो विशिष्यन्ते ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बिताश्च । किंकृतस्तर्हि वृत्तिविशेषः । वक्तुश्चिराचिरवचनाद्भ्रुतयो विशिष्यन्ते । वक्ता कश्चिदाश्रमिधायी 15 भवति । आशु वर्णानभिधत्ते । कश्चिद्विरेण कश्चिद्विरतरेण । तद्यथा । तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति कश्चिद्विरेण गच्छति कश्चिद्विरतरेण गच्छति । रथिक आशु गच्छत्याश्रिकविरेण पदानिश्चिरतरेण ॥ विदम उपन्यासः । अधिकरणमत्राध्वा प्रजतिक्रियायाः । तत्रायुक्तं यदधिकरणस्य वृद्धिहासौ स्याताम् ॥ एवं तर्हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् । भेर्याघातवत् । तद्यथा भेर्याघातः । भेरीमाहृत्य 20 कश्चिद्विशानि पदानि गच्छति कश्चिद्विशानि कश्चिच्चत्वारिशत् । स्फोटश्च तावानेव भवति ध्वनिकृता वृद्धिः ॥

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।

अल्पो महान्थ केषांचिदुभयं तत्स्वभावतः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ १ । १ । ७१ ॥

आदिरन्त्येन सहेतेत्यसंप्रत्ययः संज्ञिनो अनिर्देशात् ॥ १ ॥

आदिरन्त्येन सहेतेत्यसंप्रत्ययः । किं कारणम् । संज्ञिनो अनिर्देशात् । न हि संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते ॥

सिद्धं त्वादिरिता सह तन्मध्यस्येति वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । आदिरन्त्येन सहेता गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य पाठ-
कस्तन्मध्यानां चेति वक्तव्यम् ॥

संबन्धिशब्देर्वा तुल्यम् ॥ ३ ॥

संबन्धिशब्देर्वा तुल्यमेतत् । तथा संबन्धिशब्दाः । मातरि वार्तितव्य पितरि
10 शुभ्रूपितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरिति संबन्धाच्च गम्यते
या यस्य माता यश्च यस्य पितेति । एवमिहाप्यादिरन्त्य इति संबन्धिशब्दावेतौ ।
तत्र संबन्धादेतद्वन्तव्यं यं प्रत्यादिरन्त्य इति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वस्य
च रूपस्येति ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ १ । १ । ७२ ॥

15 इह कस्मात्त भवति । इको यणञि [६.१.७७] द्वयञ मध्यञ्च । अस्तु । अलो
ज्ज्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति* । नैघं शाक्यम् । ये ज्नेकाल आदे-
शास्तेषु दोषः स्यात् । एनो ज्ययायाच* [६.१.७८] इति । नैघं दोषः । यथैव
प्रवृत्तितस्तदन्तविधिर्भयस्येवमादेशतो अपि भविष्यति । तत्रैजन्तस्यायाद्यन्ता आ-
देशा भविष्यन्ति ॥ यदि ईयं कचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात् । अपि चान्तरङ्गवदि-
20 रङ्गे न प्रकरयेयाताम् । तत्र यो दोषः । स्योनः स्योना । अन्तरङ्गलक्षणस्य यणा-
देशस्यां चदिरङ्गलक्षणो गुणोऽयथापरः प्रसज्येत । ऊनशब्दं छात्रित्य यणादेशो
नशब्दमात्रित्य गुणः ॥ अन्त्यविधिर्न प्रकल्पेत । शौः पन्याः स इति ॥
तन्मात्प्रवृत्ते तदन्तविधिरिति यक्तव्यम् । न यक्तव्यम् । येनेति वरण एव मृतीया ।
अन्तेन चान्यस्य विधिर्भवति । तथाया । देयदत्तस्य समादां शक्यैरोदनेन च यज्ञ-

दत्तः प्रतिविधत्ते । तथा संमामं हस्त्यश्चरथपदातिभिः । एवमिहाप्यना धातोर्धत्त
विधत्ते* । अकारेण प्रातिपदिकस्येव विधत्ते† ॥

येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः । ये ग्रहणोपाधयस्ते
ऽपि तदन्तोपाधयः स्युः । तत्र को दोषः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् [६.४.१०६] 5
इत्यसंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । असंयोगपूर्वग्रहणेनेहैव
पर्युदासः स्यात् । अक्षगुहि तक्षगुहीति । इह न स्यात् । आमुहि शक्नुहीति ॥ तथोदो-
ष्ठचपूर्वस्य [७.१.१०२] इत्योष्ठचपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः ।
ओष्ठचपूर्वग्रहणेनेह च प्रसज्येत । संकीर्णमिति । इह च न स्यात् । निपूर्ताः
पिण्डा इति ॥

10

सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति । यावता यथेष्ट-
मिह तावदुतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति नासंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तं विशेष्यते ।
किं तर्हि । उकार एव विशेष्यते । उकारो यो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति ॥
तथोदोष्ठचपूर्वस्येति नौष्ठचपूर्वग्रहणेन ऋरुरान्तं विशेष्यते । किं तर्हि । ऋकार 15
एव विशेष्यते । ऋकारो य ओष्ठचपूर्वस्तदन्तस्य धातेरिति ॥

समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ समासविधौ तावत् । द्वितीया
श्रितादिभिः समस्यते‡ । कष्टश्रितः नरकाश्रितः । ऋष्ट परमश्रित इत्यत्र मा भूत् ॥
प्रत्ययविधौ । नडस्यापत्यं नाडायनः§ । इह न भवति । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रना- 20
डिः ॥ किमविशेषेण । नेत्याह ।

उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् ॥ ४ ॥

उगिद्वर्णं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा । उगिद्वर्णम् । भवती अतिभवती महती
अतिमहती¶ । वर्णग्रहणम् । अत इत् [४.१.९६] दासिः प्रासिः ॥ अस्ति चेदानीं
कश्चित्केवलो ऽकारः प्रातिपदिकं यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । अतनेर्ऽः 25
अः तस्यापत्यम् अत इत् इः ॥

अकञ्चम्बतः सर्वनामाव्ययधातुविधातुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

अकञ्चतः सर्वनामाव्ययविधौ भ्रम्बतो धातुविधातुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अक-
ज्वतः । सर्वके विश्वके* । अव्ययविधौ । उच्चकैः नीचकैः† । भ्रम्बतः । भिनत्ति
छिनत्ति‡ ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य
5 वा न चेदं तत्रापि तदन्तम् ॥

सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तदन्तान्तवचनात् । तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम् । किमिदं
तदन्तान्तस्येति । तस्यान्तस्तदन्तः । तदन्तो ऽन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तम् । तदन्ता-
न्तस्येति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः ।
10 तद्यथा । उद्गुमुखमिव मुखमस्योद्गुमुखः । खरमुखः । एवमिहापि तदन्तो ऽन्तो
यस्य तदन्तस्येति ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ७ ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा ।
गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन
15 गृह्यते । तथा देवदत्तास्यो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ॥ विपम उपन्यासः । इह
केचिच्छब्दा अक्षपरिमाणानामर्थानां याचका भवन्ति य एते सख्याशब्दाः परि-
माणशब्दाश्च । पञ्च सप्तत्येकेनाप्यपाये न भवन्ति । त्रेणः खार्याटकमिति नैया-
धिके भवन्ति न न्यूनैः । केनिष्ठाघदेय तद्भवति तावदेवाहुर्य एते जातिशब्दा गुण-
शब्दाश्च । तैलं घृतमिति खार्यामपि भवन्ति त्रेणैः अपि । शुक्रो नीलः कृष्ण इति
20 हिमयस्यपि भवति यटकणिकामात्रे अपि द्रष्टव्ये । इमाथापि संज्ञा अक्षपरिमाणाना-
मर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः ॥ एय तर्गार्थप्रवृत्तिर्भाषयति तदेकदेश-
भूत तद्ग्रहणेन गृह्यत इति यदयं नेदमदसोरकोः [७ १. ११] इति सककारयोर्नि-
दमदसोः प्रतिषेधं ज्ञास्ति । कथं कृत्या प्रापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं क
प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति स्यात्कार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति
25 नतः सककारयोः प्रतिषेधं ज्ञास्ति ॥

यानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम् ॥ ८ ॥

सर्वनामाव्ययसंज्ञायां प्रयोजनम्* । सर्वे परमसर्वे विश्वे परमविश्वे । उच्चैः पर-
मोच्चैः नीचैः परमनीचैरिति ॥

उपपदविधौ भयाह्यादिग्रहणम् ॥ ९ ॥

उपपदविधौ भयाह्यादिग्रहणं प्रयोजनम्† । भयंकरः अभयंकरः । आद्यं- ५
करणम् स्वाद्यंकरणम् ॥

डीञ्चिधावुगिद्ग्रहणम् ॥ १० ॥

डीञ्चिधावुगिद्ग्रहणं प्रयोजनम्‡ । भवती अतिभवती । महती अतिमहती ॥

प्रतिषेधे स्वस्त्रादिग्रहणम् ॥ ११ ॥

प्रतिषेधे स्वस्त्रादिग्रहणं प्रयोजनम्§ । स्वसा परमस्वसा । दुहिता परमदुहिता ॥ 10

अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे ॥ १२ ॥

अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे प्रयोजनम् । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्ये-
भ्यो न तद्धितलुकि [४.१.२२] । द्विविस्ता द्विपरमविस्ता । त्रिविस्ता त्रिपरम-
विस्ता । द्याचिता द्विपरमाचिता ॥

दिति ॥ १३ ॥

15

दितिग्रहणं च प्रयोजनम् । दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरपत्यमादित्यः । दित्य-
दित्यादित्य [४.१.८६] इत्यदितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

रोण्या अण् ॥ १४ ॥

रोण्या अण्ग्रहणं च प्रयोजनम्¶ । आजकरोणः सैहकरोणः ॥

तस्य च ॥ १५ ॥

20

तस्य चेति वक्तव्यम् । रौणः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । तदन्ताश्च तदन्त-
धिधिना सिद्धं केवलाद्य व्यपदेशियद्भावेन । व्यपदेशियद्भावो आतिपदिकेन । किं
पुनः कारणं व्यपदेशियद्भावो आतिपदिकेन । इह सूत्रान्ताद्भवन्ति दशान्ताः

भवतीति* केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र तदन्ताच्च तदन्तविधिना केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । सो ज्यमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति । नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति । इदानीमेव ह्युक्तं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति ॥ सा तर्हेपा परिभाषा कर्तव्या ।
 5 न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति यदयं पूर्वादिभिः सर्पूर्वाच्च [५.२.८६, ८७] इत्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सर्पूर्वात्पूर्वादिनि वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति । इतरथा हि पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येव नूयात् ॥ किं पुनरयमस्यैव शेषस्तस्य चेति । नेत्याह । यच्चानुक्रान्त यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैव शेषस्तस्य चेति ॥

10

रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ ॥ १६ ॥

रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ प्रयोजनम् । रथ्यः परमरथ्यः । सीत्यम् परमसीत्यम् । हल्या परमहल्या ॥

सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य ॥ १७ ॥

सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य प्रयोजनम् । सुपाञ्चालकः सुमागधकः । सु ॥
 15 सर्व । सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः । सर्व ॥ अर्ध । अर्धपाञ्चालकः अर्धमागधकः । अर्ध ॥ दिक्शब्द । पूर्वपाञ्चालकः पूर्वमागधकः ॥

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम् ॥ १८ ॥

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानां प्रयोजनम् । पूर्वशारदम् अपरशारदम् । पूर्वनेदाघम् अपरनेदाघम् ॥

20

ठञ्चिधौ संख्यायाः ॥ १९ ॥

ठञ्चिधौ संख्यायाः प्रयोजनम् । द्विषाष्टिकम् पञ्चाष्टिकम् ॥

धर्मान्नजः ॥ २० ॥

धर्मान्नजः प्रयोजनम् । धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरत्याधार्मिकः । अधर्माचेति न यत्कृत्यं भवति ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ॥ २१ ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ पदाधिकारे किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनमिष्टकेरीकामालानां चित्तूलभारिषु* ॥ २२ ॥

इष्टकचितं चिन्वीत पक्केष्टकचितं चिन्वीत । इषीकतूलेन मुञ्जेपीकतूलेन । 5
मालभारिणी कन्या उत्पलमालभारिणी कन्या ॥ अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम् ।

महदप्स्वसृनमृणां दीर्घविधौ ॥ २३ ॥

महदप्स्वसृनमृणां दीर्घविधौ प्रयोजनम् ॥ महान् परममहान् । महत् ॥ अप् ।
आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्ति । अप् ॥ स्वसृ । स्वसा स्वसारौ स्वसारः परमस्वसा
परमस्वसारौ परमस्वसारः । स्वसृ ॥ नमृ । नमा नमारौ नमारः । एवं परमनमा 10
परमनमारौ परमनमारः ॥

पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् ॥ २४ ॥

पद्गात्रः प्रयोजनम्† । द्विपदः पद्यु । अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो यदर्थो
विधिः स्यात् । नास्तीत्याह । एवं तर्ह्यङ्गाधिकारे प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा पदाधि-
कारस्येदं प्रयोजनमुक्तम् । हिमकापिहतपु च [६.३.५४] । यथा पत्कापिणौ 15
पत्कापिण एवं परमपत्कापिणौ परमपत्कापिणः । यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य
तदन्तविधिर्भवति पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु [६.३.५२] यथेह भवति । पादेनोपहनं
पदोपहतम् । अत्रापि स्यात् । दिग्धपादेनोपहनं दिग्धपादोपहतमिति । एवं तर्ह्यङ्गाधिकार
एव प्रयोजनम् । ननु चोक्तं नास्ति केवलः पाच्छब्द इति । अयमस्ति पादयतेरप्र-
त्ययः पात् । पदा पदे । पद् ॥ युष्मद् अस्मद् † । यूयम् वयम् अतियूयम् 20
अतिवयम् ॥ अस्थ्यादि†† । अस्था दग्धा सग्धा परमास्थना परमदग्धा परमस-
ग्धा ॥ अनडुहो नुम्** । अनड्वान् परमानड्वान् ॥

शुपथिमथिपुंगोसखितुरनडुच्चिप्रहणम् ॥ २५ ॥

शुपथिमथिपुंगोसखितुरनडुच्चिप्रहणं प्रयोजनम् †† । शौः शुशौः । पन्थाः शुप-
न्थाः । मन्थाः शुमन्थाः परममन्थाः । पुमान् परमपुमान् । गौः शुगौः । सखा सखायौ 25

* १.१.१५ † ५४.१०/११ ‡ ५४.११० § ७२.८५/९० ¶ ७२.७५.
** ७२.८९ †† ७२.८४, ८५, ८६, ९०, ९१, ९८, ९९.

सखायः सुसखा सुसखायौ सुसखायः परमसखा परमसखायौ परमसखायः ।
चत्वारः परमचत्वारः । अनङ्गाहः परमानङ्गाहः । त्रयाणाम् परमत्रयाणाम् ॥

त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च ॥ २६ ॥

त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम् । सः अतिसः* । भस्त्रका भस्त्रिका
5 निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका† । स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम्‡ । स्त्रियौ
स्त्रियः राजस्त्रियौ राजस्त्रियः ॥

वर्णग्रहणं च सर्वत्र ॥ २७ ॥

वर्णग्रहणं च सर्वत्र प्रयोजनम् । क्व सर्वत्र । अङ्गाधिकारे चान्यत्र च । अन्य-
त्रोदाहृतम् । अङ्गाधिकारे । अतो दीर्घो याञि सुपि च [७, ३, १०१-१०२] इहैव
10 स्यात् आभ्याम् । घटाभ्यामित्यत्र न स्यात् ॥

प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः ॥ २८ ॥

प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः प्रयोजनम् । यञिञोः फग्भवति§ । गार्ग्यायणः वा-
स्त्यायनः परमगार्ग्यायणः परमवास्त्यायनः । अपञ्चम्या इति किमर्थम् । दृप-
त्तीर्णा परिपत्तीर्णा¶ ॥

15 अलैवानर्थकेन नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । हन्ग्रहणे** स्त्री-
हन्ग्रहणं मा भूत् । उद्ग्रहणे†† गर्मुद्ग्रहणम् । स्त्रीग्रहणे‡‡ शस्त्रीग्रहणम् । संग्रहणे§§
पायसं करोतीति मा भूत् ॥ किमर्थमिदमुच्यते न पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तर-
पदस्य चेत्येव सिद्धं न चेदं तत्रापि तदुत्तरपदम् । तत्र वक्तव्यं भवति ॥ किं पुनरत्र
ज्यायः । तदन्तविधिरेव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । परमातिमहान् । एतद्धि
20 नैव तत्रापि तदुत्तरपदम् ॥ अनिगस्मन्ग्रहणानि चार्थयता चानर्थकेन च तदन्तविधिं
प्रयोजयन्ति । अन् । राशेत्यर्थयता साक्षेत्यनर्थकेन¶¶ । अन् ॥ इन् । दण्डीत्यर्थ-
यता चाग्मीत्यनर्थकेन*** । इन् ॥ अस् । सुपया इत्यर्थयता सुस्रोता इत्यनर्थ-
केन††† । अस् ॥ मन् । सुशर्मैत्यर्थयता सुप्रथिमेत्यनर्थकेन‡‡‡ । मन् ॥

यस्मिन्विधिस्तदादाधन्ग्रहणे ॥ २९ ॥

25 अन्ग्रहणेषु यस्मिन्विधिस्तदादाधिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अञि शुधातु-

* ७२ १०१	† ७३ १०	‡ ११. ७.	§ ११. १०१.	¶ ८२. १२.
** ८० ११	†† ८० ११	‡‡ ११. ७.	§§ ११. ११०.	¶¶ ११ १११
*** ११. ११, ११		††† १११	‡‡‡ ११. ११.	

भ्रुवां व्योरियडुवडौ [६.४.७७] इतीहैव स्यात् भ्रियौ भ्रुवौ । भ्रियः भ्रुव इत्यत्र न स्यात् ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ १ । १ । ७३ ॥

वृद्धिमहणं किमर्थम् । यस्याचामादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने रात्ताः राक्षिताः अत्रापि प्रसज्येत । वृद्धिमहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ यस्यमहणं 5 किमर्थम् । यत्येति व्यपदेशाय ॥ अथाज्महणं किमर्थम् । वृद्धिर्यस्यादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमान इहैव स्यात् । पेटिकायनीयाः औपगवीयाः । इह न स्यात् । गार्गीयाः चांत्सीया इति । अज्महणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथादिमहणं किमर्थम् । वृद्धिर्यस्याचां तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने सभासंनयने भवः साभासंनयन इत्यत्र प्रसज्येत । आदिमहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ 10

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादित्वम् ॥ १ ॥

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपपद्यते । न ह्यचां संनिवेशो ऽस्ति ॥ ननु चैवं विज्ञायते ज्जेवादिरजादेरिति । नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत । औपगवीयाः । इह न स्यात् । गार्गीया इति ॥ एकान्तादित्वं तर्हि विज्ञायते ।

एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

16

इहापि प्रसज्येत । सभासंनयने भवः साभासंनयन इति ॥

सिद्धमजाकृतिनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अजाकृतिर्निर्दिश्यते ॥ एवमपि व्यञ्जनैर्व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ।

व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वं यथान्यत्र ॥ ४ ॥

20

व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो वक्तव्यो यथान्यत्रापि व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो भवति । ह्यन्यत्र । स्वरे ॥

वा नामधेयस्य ॥ ५ ॥

वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयाः* देवदत्ताः । यज्ञदत्तीयाः यज्ञदत्ताः ॥

25

गोत्रोत्तरपदस्य च ॥ ६ ॥

गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । कम्बलचारायणीयाः ओदनपाणिनीयाः
घृतरौढीयाः ॥

गोत्रान्ताद्वासमस्तवत् ॥ ७ ॥

5 गोत्रान्ताद्वासमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । एतान्येवोदाहरणानि ॥ किम-
विशेषेण । नेत्याह ।

जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ॥ ८ ॥

जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा । जिह्वाकाताः हारितकाताः ॥ किं पुनरत्र
ज्याय । गोत्रान्ताद्वासमस्तवदित्येव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । पिङ्गलका-
10 ण्वस्य चञ्चाः पैङ्गलकाण्याः* ॥

त्यदादीनि च ॥ १ । १ । ७४ ॥

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते इह च प्रस-
ज्येत त्वत्पुत्रस्य चञ्चास्त्रात्पुत्राः मात्पुत्राः । इह च न स्यात् त्रदीयः मदीय इति ।
अथ निवृत्तमेड् प्राचां देशे [१.१.७५] यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ एव तर्ह्य-
15 नुवर्तते । कथं त्वात्पुत्राः मात्पुत्रा इति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिर्यस्याचामादि-
स्तद्दृढम् । त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्दृढम् । एड्
प्राचां देशे । यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते वृद्धिग्रहणं निवृत्तम् । तद्यथा । कश्चित्का-
न्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते । स यदा निष्कान्तारीभूतो भवति तदा सार्थं जहाति ॥

एड् प्राचां देशे ॥ १ । १ । ७५ ॥

20 एड् प्राचां देशे शैविकेव्यति वक्तव्यम् । सैपुरिकी सैपुरिका । स्त्रीनगरिणी
स्त्रीनगरिकेति ॥

इति श्रीभगवत्पद्मलिङ्गविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
नयमगादिकम् ॥ पाठश्च समाप्तः ॥

गाङ्गुटादिभ्यो ऽञ्जिण्डित् ॥ १ । २ । १ ॥

डित्किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

डित्किद्वचने तयोरभावाण्डकारककारयोरभावाण्डिच्चकिचयोरप्रसिद्धिः । सता
 षमिसवन्धः शक्यते कर्तुं न चात्र उकारककाराधितौ पश्यामः । तद्यथा । चित्र-
 गुर्देवदत्त इति यस्य ता गावो भवन्ति स एव ताभ्यां शब्दाभ्यां शक्यते ऽभिसं- 5
 वन्दुम् ॥ भाव्येते तर्हनेन । गाङ्गुटादिभ्यो ऽञ्जिण्डित्भवतीति । असंयोगाद्विद्व-
 किद्ववतीति* ।

भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः ॥ २ ॥

भवतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उकारककाराधितावादेशौ प्राप्तुः ।
 कथं पुनरित्सञ्ज्ञो नामादेशः स्यात् । किं हि वचनाच्च भवति ॥ एव तर्हि पठानि- 10
 दिद्विद्वत्स्यादेशा उच्यन्ते न चात्र पठौ पश्यामः । गाङ्गुटादिभ्य इत्येषा पञ्चम्याञ्जि-
 दिति प्रथमायाः पठौ प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति ॥ संज्ञा-
 करणं तर्हिदम् । गाङ्गुटादिभ्यो ऽञ्जिण्डित्सञ्ज्ञो भवतीति । असंयोगाद्विद्वित्सञ्ज्ञो
 भवतीति ।

संज्ञाकरणे किद्वहणे ऽसप्रत्ययः शब्दभेदात् ॥ ३ ॥

15

संज्ञाकरणे किद्वहणे ऽसप्रत्ययः स्यात् । कि कारणम् । शब्दभेदात् । अन्यो
 हि शब्दः कितीत्यन्यः कितीति डित्तीति च । तथा किद्वहणेपु डिद्वहणेपु चानयो-
 र्देन सप्रत्ययः स्यात् ॥ तद्वदनिदेशस्तर्हयम् । गाङ्गुटादिभ्यो ऽञ्जिण्डित्भवतीति ।
 असंयोगाद्विद्वित्भवतीति । स तर्हि घतिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण घतिमति-
 देशो गम्यते । अन्तरेणापि घतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । 20
 अत्रब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदय भवतीति । एवमिहाप्य-
 डित् डित्दित्याह डित्द्वदिति गम्यते । अकित् किदित्याह किद्वदिति गम्यते ।

तद्वदतिदेशे ऽकिद्विधिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

तद्वदतिदेशे ऽकिद्विधिरपि प्राप्नोति । सृजिदृशोर्ज्ञल्यमकिति [६.१.५८] । सि-
सृक्षति दिदृक्षते* । अकिद्विधिरपि प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

5 सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यायं प्रतिषेधः क्रियते किति नेति ॥

सर्वत्र सनन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

सर्वेषु पक्षेषु सनन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति । उच्युक्कुटिपति निच्युक्कुटिपति । डितं
इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति† तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात् ॥ ७ ॥

10 सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिविश्रयते । किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।
कथमनुच्यमानं गंस्यते । सप्तम्यर्थेऽपि वतिर्भवति । तद्यथा । मथुरायामिव मथुरा-
वत् । पाटलिपुत्र इव पाटलिपुत्रवत् । एवं डित्वा डित्वा ॥

अथ किमर्थं पृथङ्ङित्कितौ क्रियेते न सर्वं किदेव वा स्यान्ङिदेव वा ।

पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातु-

15 कचडादिषु ॥ ८ ॥

पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुके चडादिषु
चर्त् ॥ सार्वधातुके प्रयोजनम् । यथेह भवति सुप्तः सुप्तवानित्येवं स्वपितः स्वपियः
अत्रापि प्राप्नोति ॥ चडादिषु प्रयोजनम् । के पुनश्चडादयः । चडङ्ङिडङ्ङनिबन्ध-
ङ्ङः । चड् । यथेह भवति शूनः शूनवानित्येवमशिश्चियत् अत्रापि प्राप्नोति । अड् ।
20 यथेह भवति शूनः उक्त इत्येवमश्वन् अवोचत् अत्रापि प्राप्नोति । नजिड् । यथेह
भवति सुप्त इत्येवं स्वप्नक् अत्रापि प्राप्नोति । ड्निप् । यथेह भवतीष्ट इत्येवं यज्वा
अत्रापि प्राप्नोति । अयड् । यथेह भवत्युपित इत्येवमावसयः अत्रापि प्राप्नोति ।
नड् । यथेह भवतीष्टमित्येवं यज्ञः अत्रापि प्राप्नोति ॥

जाग्रो ऽगुणविधिः ॥ ९ ॥

25 जागर्तेरगुणविधिः प्रयोजनम् ‡ । यथेह भवति जागृतः जागृथ इत्यङ्ङित्वा प-
र्युदास एवं जागरितः जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति ॥

अपर आह । जाग्रो गुणविधिः । जागर्तेर्गुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह भवति जागरितः जागरितवानित्येवं जागृतः जागृथ इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

कुटादीनामिद्प्रतिषेधः ॥ १० ॥

कुटादीनामिद्प्रतिषेधः प्रयोजनम् । यथेह भवति लूत्वा पूत्वा श्युकः किति [७.९.११] इतिद्विप्रतिषेध एवं नुविता धुविता अत्रापि प्राप्नोति ॥

क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च ॥ ११ ॥

क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च प्रयोजनम् । किं च । इद्प्रतिषेधश्च । नेत्याह । अदेशेऽयं चः पठितः । क्त्वायां च कित्प्रतिषेध इति । यथेह भवति देवित्वा सेविन्वा न क्त्वा सेट् [१.२.१८] इति प्रतिषेध एवं कुटित्वा पुटित्वा अत्रापि प्राप्नोति ॥ अथवा देश एवायं चः पठितः । क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्चेद्प्रतिषेधश्च । कित्प्रतिषेध उदाहृतम् । इद्प्र-¹⁰ तिषेधः । यथेह भवति लूत्वा पूत्वा श्युकः कितितीद्विप्रतिषेध एवं नुवित्वा धुवित्वा अत्रापि प्राप्नोति । स्यादेतत्प्रयोजनं यवस्य नियोगत आतिदेशिकेन डित्त्वेनौपदेशकं किञ्चं वाध्येत । सत्यपि तु डित्त्वे किदेवैषः । तस्मान्नूत्वा धूत्वेत्येव भवितव्यम् ।

सार्वधातुकमपित् ॥ १ । २ । ४ ॥

सार्वधातुकरूपहर्णं किमर्थम् । अपिदितीयत्युच्यमान आर्धधातुकस्याप्यनेनापितो¹⁵ डित्त्वं प्रसज्येत । कर्ता हर्ता । नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेनार्धधातुकस्यापितो डित्त्वं भवतीति यद्यमार्षधातुकीयान्कांश्चिन्डितः करोति चडङ्गि-
ङ्ङनिब्रयङ्ङः । सार्वधातुके ऽप्येतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । तुल्यजातीयस्य
ज्ञापकम् । कथं तुल्यजातीयः । ययाजातीयकाश्चडङ्गिङ्ङनिब्रयङ्ङः । कथंजा-
तीयकाश्चेति । आर्धधातुकाः ॥ यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति चडङ्गौ²⁰
लुग्विकरणानां ज्ञापकौ स्यातां नजिङ्ङर्तमानकालानां ङ्ङनिभूतकालानामयङ्ङशब्द
औणादिकानां नङ्ङशब्दो घञर्थानाम् । तस्मात्सार्वधातुकरूपहर्णं कर्तव्यम् ॥

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्पित इति । आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः पिञ्चेति ।
कथात्र विशेषः ।

अपिन्डिति चेच्छ्रुवेकादेशप्रतिषेध आदिवत्त्वात् ॥ १ ॥

25

अपिन्डिति चेच्छ्रुवेकादेशे प्रतिषेधो यक्तव्यः । च्यवन्ते प्रवन्ते । किं कारणम् ।

आदिवच्चात् । पिदपितोरेकादेशो ऽपित आदिवत्स्यात् । अस्त्यन्यत्पित इति कृत्वा
लिच्च प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः पिञ्चेति ।

न पिन्दिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेधः ॥ २ ॥

पिञ्चेति चेदुत्तमैकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । तुदानि लिखानि* । किं कारणम् ।

५ आदिवच्चादेव । पिदपितोरेकादेशः पित आदिवत्स्यात्तत्र पिञ्चेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥
यथेच्छसि तथास्तु । ननु चोक्तमुभयथापि दोष इति । उभयथापि न दोषः । एका-
देशः पूर्वविधौ स्थानिवदिति स्थानिवद्भावाद्भवधानम् ॥

असंयोगाल्लिट् कित् ॥ १ । २ । ५ ॥

ऋदुपधेभ्यो लिट् कित्त्व गुणाद्विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

१० ऋदुपधेभ्यो लिट् कित्त्व गुणाद्भवति विप्रतिषेधेन† । ववृते ववृधे ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । न वा कसस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्येति† ॥ विषम उपन्यास ।

युक्तं तत्र यदनवकाशः कित्करणं गुणं वाधत इह पुनरुभय सावकाशम् । कित्कर-
णस्यावकाशः । ईजनु ईजु § । गुणस्यावकाशः । वर्तित्वा वर्धित्वा¶ । इहोभय प्रा-
१५ प्नोति । ववृते ववृधे । परत्वाद्गुणः प्राप्नोति ॥ इदं तर्ह्युक्तमित्वाची परशब्दो विप्र-
तिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति** ॥

इन्धिभवातेभ्यां च ॥ १ । २ । ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । इन्धे सयोगार्थं वचनं भवते विदर्थम् ॥ अयं योगः
शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् ।

२० इन्धेऽहन्दोविषयत्वाद्भुवो युको नित्यत्वान्ताभ्यां कित्त्वचनानर्थक्यम् ॥ १ ॥

इन्धेऽहन्दोविषयो लिट् । न ह्यन्तरेण च्छन्द इन्धेरनन्तरो लिङ् लभ्यः । आमा
भापाया भवितव्यम्†† । भुवो युको नित्यत्वात् । भवतेरपि नित्यो युक्†† । कृते

* १४ २३ .. † २२ ८९ ‡ २१ १५ § ११ १५ ¶ ११ १५
†† ११ ११ ‡‡ १४ ८८

ऽपि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । ताभ्यां किञ्चनानर्थक्यम् । ताभ्यामिन्धिभवतिभ्यां किञ्चन-
सनर्थकम् ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ १ । २ । ७ ॥

किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्तः किञ्चमुच्यते किदेव हि क्त्वा । न क्त्वा सेट्
[१.२.१८] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥ यदि तर्हि मृडादिभ्यः परस्य ५
क्तः किञ्चमुच्यते नार्थो न क्त्वा सेडित्यनेन किञ्चप्रतिषेधेन । इदं नियमार्थं भवि-
ष्यति । मृडादिभ्य एव परस्य क्तः किञ्च भवति नान्येभ्य इति । यदि नियमः
क्रियत इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । लूत्वा पूत्वा । अत्राप्यकिञ्चं प्राप्नोति ।
तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयको मृडादिभ्यः परः
क्तः । कश्चजातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्त्वा । सेट् ॥ एवमप्यस्त्यत्र कश्चिद्भिभाषि- 10
तेद् सोऽधनितं नियामकः स्यात् । अस्तु तावद्ये सेटस्तेषां ग्रहणं नियमार्थं य
इदानीं विभाषितेद् तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति ॥

रुदविदमुषग्रहिस्त्रापिप्रच्छः संश्च ॥ १ । २ । ८ ॥

स्वपिप्रच्छोः सनर्थं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा ॥

इको झल् ॥ १ । २ । ९ ॥

15

किमर्थमिकः परस्य सनः किञ्चमुच्यते ।

इक किञ्चं गुणो मा भूत

इकः किञ्चमुच्यते गुणो मा भूदिति । चिचीपति तुष्टपति ॥ नैतदस्ति प्रयो-
जनम् ।

दीर्घाग्भात्

20

दीर्घत्वमत्र वाधकं भविष्यति ॥

कृते भवेत् ।

कृते खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति ॥

अनर्थकं तु

अनर्थकमेवं सति दीर्घत्वं स्यात् ॥ नानर्थकम् ।

ह्रस्वार्थम्

ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति ॥ भवेद्भ्रस्वानां दीर्घवचनसाम-
5 र्थ्याद्गुणो न स्यात्

दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥

दीर्घाणां तु खलु गुणः प्राप्नोति । ननु च दीर्घाणामपि दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो
न भविष्यति । न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । न हि भुक्तवान्पुन-
र्भुङ्क्ते न च कृतश्मश्रुः पुनः श्मश्रूणि कारयति । ननु च पुनःप्रवृत्तिरपि वृष्टा ।
10 भुक्तवांश्च पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति ।

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम्

सामर्थ्यात्तत्र पुनःप्रवृत्तिर्भवति भोजनविशेषाच्चित्पिबिशेषाद्वा । दीर्घाणां पुन-
र्दीर्घत्ववचने न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमभिवत् । तद्यथा ।
अभिर्यददग्धं तद्दहति ॥ दीर्घाणामपि दीर्घवचन एतत्प्रयोजनं गुणो मा भूदिति ।
15 कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत् । तद्यथा । पर्जन्यो यावदूनं पूर्णे च सर्वमभि-
यर्षति ॥ यथैव तर्हि दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न भवत्येवमृदित्वमपि* न प्राप्नोति ।
चिकीर्षति जिहीर्षतीति ।

ऋदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् ।

नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । ऋत इत्युच्यते ॥ भवेद्भ्रस्वानां
20 नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं स्याद्दीर्घाणां तु खल्वकृतेऽपि दीर्घत्व ऋदित्त्वं प्राप्नोति ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे

दीर्घाणामपि नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं प्राप्नोति । यदा दीर्घत्वेन गुणो चाधितस्तत
उत्तरकालमृदित्त्वं भवति ॥

गिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥

25 इदं तर्हि प्रयोजनं गिलोपो यथा स्यादिति । शीप्सति ॥ क्वास्ताः क्त्वा निपतिताः ।
क्त्वा कित्त्वं क्त्वा गिलोपः । को चाभिसंबन्धो यत्सति कित्त्वे गिलोपः स्यादसति न

स्यात् । एषो ऽभिसंबन्धो यत्सति किञ्चे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिलोपो वाधते
 ऽसति पुनः किञ्चे ऽनवकाशं दीर्घत्वं यथैत्र गुणं वाधत एवं णिलोपमपि वाधेत ।
 तत्र णिलोपस्यावकाशः । कारणा हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः । त्रिचीपति तुष्टुपति ।
 इहोभयं प्राप्नोति । शीप्सति । परत्वाणिलोपः ॥ असत्यपि किञ्चे सावकाशं दीर्घ-
 स्वम् । कोऽत्रकाशः । इस्भावः । निमित्सति प्रमित्सति । मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते 5
 मीपहणेन ग्रहणं यथा स्यात्* ॥ यथैत्र तर्ह्यतति किञ्चे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वा-
 णिलोपो वाधत एवं गुणोऽपि वाधेत । तस्मात्किञ्चं वक्तव्यम् ॥

इकं किञ्चं गुणो मा भूद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।
 अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥
 सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् ।
 दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रपोजनम् ॥ २ ॥

10

हलन्ताच्च ॥ १ । २ । २० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । कथं हीको नाम हलन्तः स्यादन्यस्यान्यः । कथं तर्हि
 निर्देशः कर्तव्यः । इग्रतो हल इति । यथेवं वियक्षति अत्रापि प्राप्नोति । एवं
 तर्हिगुरधाद्धलन्तादिति वक्ष्यामि । एवमपि दम्भेन प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते ॥ 15
 यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमयुक्तोऽयं निर्देश इति । नायुक्तः । अन्तशब्दोऽयम-
 स्त्येवावयववाची । तद्यथा । वल्लान्तः वसनान्तः । वल्लावयवो वसनावयव इति
 गम्यते । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा । उदकान्त गत इति । उदकसमीपं गत
 इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम् ॥ एवमपि दम्भेन सिध्यति ।
 योऽत्रेक्समीपे हलन्तस्मादुत्तरः सन् । यस्मादुत्तरः सजासाविस्समीपे हल् । एवं तर्हि 20

दम्भेर्हन्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

हलजातिर्निर्दिश्यते । इक उत्तरा या हलजातिरिति ॥

लिङ्गिचावात्मनेपदेषु ॥ १ । २ । ११ ॥

कथमिदं विज्ञायते । आत्मनेपदं यो लिङ्गिचाविति । आक्षेपित्वात्मनेपदेषु

- परतो यौ लिङ्गिचाविति । किं चातः । यदि विज्ञायत आत्मनेपदं यौ लिङ्गिचा-
विति लिङ्गिशेषितः सिजविशेषितः । अथ विज्ञायत आत्मनेपदेषु परतो यौ
लिङ्गिचाविति सिज्विशेषितो लिङ्गिशेषितः ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु
तावदात्मनेपदं यौ लिङ्गिचाविति । ननु चोक्त लिङ्गिशेषितः सिजविशेषित इति ।
5 सिञ्च विशेषितः । कथम् । आत्मनेपदं सिज्जास्तीति कृत्वात्मनेपदपरे सिञ्चि कार्यं
विज्ञास्यते । अथवा पुनरस्त्वात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्गिचाविति । ननु चोक्तं सिज्वि-
शेषितो लिङ्गिशेषित इति । लिङ्ग विशेषितः । कथम् । आत्मनेपदेषु परतो लिङ्गा-
स्तीति कृत्वात्मनेपदे लिङ्गि कार्यं विज्ञास्यते ॥ नैव वा पुनरर्थो लिङ्गिशेषणेनात्म-
नेपदग्रहणेन । किं कारणम् । झलिति वर्तते* । आत्मनेपदेषु चैव लिङ्ग झलादिर्न
10 परस्मैपदेषु । तदेतत्सिञ्चिशेषणमात्मनेपदग्रहणम् ॥ अथ सिज्विशेषण आत्मनेप-
दग्रहणे सति किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अयाक्षीत् अवात्सीत् । नैतदस्ति ।
इक इति वर्तते* ॥ एवमप्यनैषीत् अचैषीत् अत्रापि प्राप्नोति । एतदपि नास्ति प्रयो-
जनम् । हलन्तादिति वर्तते ॥ एवमप्यकोपीत् अमोपीत् अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति ।
झलिति वर्तते ॥ एवमप्यभैत्सीत् अचैत्सीत् अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । इग्लक्षण-
15 योर्गुणवृद्धोः प्रतिषेधो ‡ न चैपेग्लक्षणा वद्धिः § ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् ।
अद्राक्षीत् अक्षाक्षीत् । किं च स्यात् । अकिङ्गक्षणो ऽमागमो न स्यात् ¶ ॥

स्थाध्वोरिञ्च ॥ १ । २ । १७ ॥

इञ्च कस्य तकारेत्त्वम्

कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियते ।

20

दीर्घो मा भूत्

दीर्घो मा भूदिति ॥

ऋतेऽपि सः ।

अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धोऽत्र दीर्घो घुमास्थागापाजहाति [६.४.६६] इति ॥

अनन्तरे घुतो मा भूत्

- 25 इदं तर्हि प्रयोजनमनन्तरे घुतो मा भूदिति । कुतो नु खल्येतदनन्तरार्थं आरम्भे
ह्रस्वो भविष्यति न पुनः घुत इति ॥

भुतश्च विषये स्मृत ॥ १ ॥

विषये भुत उच्यते* यदा च स विषयो भ्रितव्यमेव तदा भुतेन ॥

इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदुते ऽपि स ।

अनन्तरे भुतो मा भूद्भुतश्च विषये स्मृत ॥ १ ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १ । २ । १८ ॥

न सेडिति कृते ऽकिच्चे

न सेडित्येव सिद्धं नार्थः क्त्वाप्रहणेन ॥ निष्ठायामपि तर्हि प्राप्नोति । गुधितः
गुधितवानिति ।

निष्ठायामवधारणात् ।

निष्ठायामवधारणाच्च भविष्यति । किमवधारणम् । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्वि- 10
दिधृप- [१.२.१९] इति ॥ परोक्ष्यायां तर्हि प्राप्नोति । किं च स्यात् । पपिव पपिम ।
किृतीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवम् । इटीत्येव भविष्यति† ॥ इव तर्हि ।
जग्मिव जग्मिव । किृतीत्युपधालोपो‡ न स्यात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायाम्

ज्ञापकात्परोक्षायाम् न भविष्यति । किं ज्ञापकम् ।

15

सनि झल्ग्रहणं विद् ॥ १ ॥

यद्यमिको झल् [१.२.१९] इति झल्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य औपदे-
शिकस्य किच्चस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । झल्ग्रहण-
स्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् । शिशयिपत् इति । यदि चान्नातिदेशिकस्यापि किच्च-
स्य प्रतिषेधः स्याज्झल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्तत्र किच्चं न सेडिति प्रतिषेधो 20
भविष्यति । पश्यति तत्रार्थ्य औपदेशिकस्य किच्चस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति
ततो झल्ग्रहणं करोति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् । स्याद्योरिच्च
[१.२.१७] झलादौ यथा स्यादिह मा भूत् । उपास्यायिपाताम् उपास्यायिपत्‡ ।

इत्वं किन्तानियोगेन

किच्चसन्वियोगेनेच्चमुच्यते । तेनासति किच्च इच्च न भविष्यति ।

25

रेण तुल्यं सुधीवनि ।

तद्यथा । सुधीवा सुधीवेति । डीप्संनियोगेन र उच्यमानो ऽसति डीपि न भवति* ॥
अथवास्त्वत्रेच्यम् । का रूपसिद्धिः । वृद्धौ कृतायामायादेशो भविष्यति ॥

वस्वर्थम्

५ वस्वर्थे तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् । वसौ ह्यौपदेशिकं किच्चम् । किं च स्यात् ।
पविवान् तस्थिवान् । कितीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवम् । इटि चेत्थ्वं
भविष्यति ॥ इदं तर्हि जग्मिवान् जग्मिवान् । कितीत्युपधालोपो† न स्यात् ।

किदतीदेशान्

अस्त्वत्रौपदेशिकस्य किच्चस्य प्रतिषेधः । आतिदेशिकमत्र किच्चं भविष्यति‡ ॥
१० यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते । अञ्जेराजिवानिति ॥ एवं तर्हि च्छान्दसः कस्यः । लिट्
च च्छान्दसि सार्वधानुकमपि भवति । तत्र सार्वधानुकमपिन्डिद्भवतीति॥ डित्युप-
धालोपो भविष्यति ॥

निगृहीतिः

निगृहीतिः प्रयोजनम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । निगृहीतिः उप-
१५ क्षिप्तितिः निकुञ्जितिः** ॥ तत्तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।

क्त्वा च विग्रहात् ॥ २ ॥

उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यतीति†† । न सेट् । निष्ठा शीट्स्विदिमिदिक्ष्विदिभृषः
[१९] । मृपस्तितिक्षायाम् [२०] । उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् [२१] ।
ततः पूडः । पूडथ निष्ठा सेण्ण किद्भवति । ततः क्त्वा च । क्त्वा च सेण्ण किद्-
२० भवति । पूड इति निवृत्तम् ॥

न सेडिति कृते ऽ किच्चे निष्ठापामवधारणात् ।

क्त्वापकान्न परोक्षायां सनि मन्ग्रहणं विदुः ॥ १ ॥

इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

वस्वर्थे किदतीदेशान्निगृहीतिः क्त्वा च विग्रहात् ॥ २ ॥

उदुपधाद्वादादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ १ । २ । २५ ॥

इह कस्मान्न भवति । गुधितः गुधितवानिति ।

उदुपधाच्छपः ॥ १ ॥

शब्धिकरणेभ्य इप्यते ॥

पूङ्: क्त्वा च ॥ १ । २ । २२ ॥

5

पूङ्: क्तानिष्ठयोरिति वा प्रसङ्गः सेट्प्रकरणात् ॥ १ ॥

पूङ्: क्तानिष्ठयोरिति विभाषा प्राप्नोति । किं कारणम् । सेट्प्रकरणात् । सेडिति वर्तते* ॥

न वा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिटि वा किच्चम् ॥ २ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वात् । अकिदाश्रयं सेट्- 10
त्वम् । यदाकिच्चं तदेटा भवितव्यम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिट्येव विभाषा
किच्च भविव्यति ॥ इडिधौ पूङो ग्रहण क्रियते। तेन वचनादिह् सेट्प्रकरणाच्चे-
ट्येव विभाषा किच्च प्राप्नोति ।

इडिधौ ह्यग्रहणम् ॥ ३ ॥

इडिधौ हि पूङो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

15

भारद्वाजीयाः पठन्ति ॥ नित्यमकिच्चमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ नित्यम-
किच्चमिडाद्योः सिद्धम् । कथम् । विभाषामध्ये ज्य योगः क्रियते विभाषामध्ये न ये
विधयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थे तर्हि क्त्वाग्रहणम् । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं
क्त्वाग्रहणं क्रियते । नोपधात्वफान्ताद्वा [२३] वञ्चितुञ्च्युतथ [२४] इति ॥

नृपिमृपिकृशोः काश्यपस्य ॥ १ । २ । २५ ॥

20

काश्यपस्य किमर्थम् । काश्यपस्य पूजार्थम् । तस्येव ति वर्तते ॥

रलो व्युपधाद्दलादेः संश्र ॥ १ । २ । २६ ॥

किमिदं रलः क्त्वासनोः किच्चं विधीयत आहोस्वित्प्रतिविध्यते । कि चातः । यदि विधीयते क्त्वाग्रहणमनर्थकम् । किदेव हि क्त्वा । अथ प्रतिविध्यते सम्प्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् ॥ अत उत्तरं पठति ।

५ रलः क्त्वासनोः किच्चम् ॥ १ ॥

रलः क्त्वासनोः किच्चं विधीयते । ननु चोक्तं क्त्वाग्रहणमनर्थकं किदेव हि क्त्वाति । नानर्थकम् । न क्त्वा सेट् [१.२.१८] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥

ऊकालो ऽज्झस्वदीर्घप्लुतः ॥ १ । २ । २७ ॥

अयुक्तो ऽयं निर्देशः । ऊ इत्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यत ऊ इत्ययं च वर्णः । 10 तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् ॥ कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । ऊकालकाल इति । किमिदमूकालकाल इति । ऊ इत्येतस्य काल ऊकालः । ऊकालः कालो ऽस्य ऊकालकाल इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उट्टमुत्तमिष गुत्तमस्वोत्तमुत्तः । खरमुखः । एवमूकालकाल ऊकाल इति ॥ अथवा साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । 15 कालसहचरितो वर्णः । वर्णो ऽपि काल एव ॥

ह्रस्वादिषु समसंख्याप्रसिद्धिर्निर्देशवैपम्यात् ॥ १ ॥

ह्रस्वादिषु समसंख्यत्प्रसिद्धिः । किं कारणम् । निर्देशवैपम्यात् । निम्नः संज्ञा एकः संज्ञी वैपम्यात्संख्यातानुदेशो* न प्राप्नोति ॥

सिद्ध तु समसंख्यत्वात् ॥ २ ॥

20 सिद्धमेतत् । कथम् । समसंख्यत्वात् । कथं समसंख्यत्वं ।

त्रयाणां हि विकारनिर्देशः ॥ ३ ॥

त्रयाणामयं प्रक्षिप्तनिर्देशः । कथं पुनर्जायते त्रयाणामयं प्रक्षिप्तनिर्देश इति । निष्पत्तां संज्ञानां करणसामर्थ्यात् ॥ यद्यपि तावन्निष्पत्तां संज्ञानां करणसामर्थ्यात्

यते त्रयाणामयं मष्टिष्टनिर्देश इति कुतस्त्वेतदेतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां संज्ञा भवि-
 प्यन्तीति । आदौ मात्रिकस्ततो द्विमात्रस्ततस्त्रिमात्र इति । न पुनर्मात्रिको मध्ये
 वान्ते वा स्यात्तथा द्विमात्र आदौ वान्ते वा स्यात्तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा
 स्यात् ॥ अयं तावत्त्रिमात्रो ऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम् । कुतः । पुताश्रयो
 हि प्रकृतिभावः प्रसज्येत* । मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि प्यन्तं पूर्वं निपततीति† मात्रि- 5
 कस्य पूर्वनिपातो भविष्यति ॥ यत्तावदुच्यते ऽयं तावत्त्रिमात्रो ऽशक्य आदौ वा मध्ये
 वा कर्तुं पुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येतेति पुताश्रयः प्रकृतिभावः पुतसंज्ञा
 चानेनैव । यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात्पुतसंज्ञेवास्य न स्यात्कुतः
 प्रकृतिभात्रः ॥ यदप्युच्यते मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि प्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रि-
 कस्य पूर्वनिपातो भविष्यतीति इत्याश्रया हि विसंज्ञा† इत्यसंज्ञा चाग्नेनैव । यदि च 10
 मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्यात्स्वसंज्ञेवास्य न स्यात्कुतो विसंज्ञा कुतः पूर्वनिपातः ॥
 एवमेवा व्यवस्था न प्रकल्पते ॥ एवं तर्त्वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिकोऽन्ते भव-
 तीति यदयं त्रिभाषा षट्प्रतिवचने हे. [८.२.१३] इति मात्रिकस्य पुतं शास्ति ।
 कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योऽन्ते स पुतसंज्ञकः । यदि च मात्रिकोऽन्ते इत्यात्पुतसंज्ञास्य
 स्यात् । तत्र मात्राकालस्य मात्राकालचनमनर्थकं स्यात् ॥ मध्ये तर्हि स्यादिति । 15
 अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिको मध्ये भवतीति यदयमतो दीर्घो यञ्चि सुपि
 च [७.३.१०१-१०२] इति दीर्घत्वं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यो मध्ये
 स दीर्घसंज्ञकः । यदि च मात्रिको मध्ये स्यादीर्घसंज्ञास्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य
 मात्राकालचनमनर्थकं स्यात् ॥ द्विमात्रस्तर्द्धन्ते स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्ति-
 र्ज्ञापयति न द्विमात्रो ऽन्ते भवतीति यदयमोगभ्यादाने [८.२.८७] इति द्विमात्रि- 20
 कस्य पुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योऽन्ते स पुतसंज्ञकः । यदि च द्विमा-
 त्रोऽन्ते स्यात्पुतसंज्ञास्य स्यात् । तत्र द्विमात्रकालस्य द्विमात्राकालचनमनर्थकं
 स्यात् ॥ मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो व्याधित इति कृत्वा कान्यत्रोत्सहते भवितु-
 मन्यदन्ते मध्यात् ॥ एवमेवा व्यवस्था प्रकृता ॥ भवेद्व्ययस्या प्रकृता

दीर्घपुतयोस्तु पूर्वसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ १४ ॥

25

दीर्घपुतयोगेपि पूर्वसंज्ञा प्राप्नोति । का । इत्यसंज्ञा । किं कागणम् । अप्स-
 यर्णान्तृप्तातीति ॥

सिद्धं तु तपरनिर्देशात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनिर्देशः कर्तव्यः । उदूकाल इति ॥ यद्येवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥

द्रुतादिषु चोक्तम् ॥ ६ ॥

- 5 किमुक्तम् । सिद्धं व्यवस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराच्चिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्त इति । स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इह कालग्रहणं क्रियते यावच्च तपरकरणं तावत्कालग्रहणम् । प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते । उकाल ऊकाल ऊशकाल इति ॥ अथवैकसंज्ञाधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः । तत्रैका संज्ञा भवति या परानवकाशा चेत्येवं हि दीर्घमुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति ॥ अथवा स्वं रूपं शब्द-
10 स्याशब्दसंज्ञा [१.१.६८] इत्ययं योगः प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतदशब्दसंज्ञेत्येतद्वया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तथा निर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः [१.१.६९] अशब्दसंज्ञायामिति ॥ अथवा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्यादीर्घ-
मुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति । ननु चेदं प्रयोजनं स्यात्संज्ञया विधाने नियमं वक्ष्या-
मीति । ह्रस्वसंज्ञया यदुच्यते तदचः स्थाने यथा स्यादिति । स्यादेतत्प्रयोजनं यदि
15 किञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि स्युः । यतस्तु खलु यावदजग्रहणं तावद्भ्रस्वग्रहणम-
तोऽकिञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमेव इग्रस्वादेशे [१.१.४८]
इति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्निर्देशप्रदेशेष्वेव इग्रभवतीति वक्तव्यं स्यात् ।
ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य [१.२.४७] एव इग्रभवतीति । णो चड्युपधाया ह्रस्वः
[७.४.१] एव इग्रभवतीति । ह्रस्वः हलादिः शेषः [७.४.५९, ६०] एव इग्रभवतीति ॥
20 संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघुर्थे हि संज्ञाकरणम् । लघीवश्च
त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेव इग्रभवतीति न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेव इग्रभवतीति
पञ्चह्रानि । संज्ञाकरणे पुनरष्टौ । ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या । त्रिह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं
कर्तव्यं ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति । एव इग्रस्वादेश इति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन
सिद्धे यद्वरीयांसं यतमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं दीर्घमुतयोस्तु पूर्वसंज्ञा मा भूदिति ॥

अचश्च ॥ १ । २ । २८ ॥

किन्वयमलोऽन्त्यशेष भागेऽपि वलोऽन्त्यापत्तादः । कथं चायं तस्यैवः स्या-

रुथं वा तदपवादः । यथेकं वाक्यं तद्येदं च अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति अचो
ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति ततोऽय तच्छेषः । अथ नाना वाक्यम् अलोऽन्त्यस्य वि-
धयो भवन्ति अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्यानन्त्यस्य चेति ततोऽय तदपवादः । क-
श्चात्र विशेषः ।

ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घ- ७5
प्वज्ग्रहणम् ॥ १ ॥

ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणं क-
र्तव्यम् । वचिप्रच्छोर्दीर्घो* ऽच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥
शमादीनां दीर्घो† ऽच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ हनिगम्योर्दीर्घो‡
ऽच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि तदपवादः । 10

अचश्चेन्नपुसकह्रस्वाकृत्सार्धधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अचश्चेन्नपुसकह्रस्वाकृत्सार्धधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्रस्वो
नपुसके प्रातिपदिकस्य [१.२.४७] यथेह भवति । रै अतिरि । नौ अतिनु । एवं
सुवाग्राक्षणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ अकृत्सार्धधातुकयोर्दीर्घः [७.४.२९] यथेह
भ्रति । चीयते स्तूयते । एव भिद्यते अत्रापि प्राप्नोति ॥ नामि [६.४.३] दीर्घो यथेह 15
भ्रति । अमीनाम् वायूनाम् । एवमत्रापि प्राप्नोति । पण्णाम् ॥ नेष दोषः । नोपधायाः
[६.४.७] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । प्रकृतस्येप नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् ।
नामीति । तेन भवेदिह नियमान्न स्यात् । पण्णाम् । अन्यते तन्यते अत्रापि प्राप्नोति ।
अथाप्येवं नियमः स्यान्नोपधाया नाम्येवेति । एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात् । अ-
न्यते तन्यत इति । पण्णामित्यत्र प्राप्नोति । अथाप्युभयतो नियमः स्यान्नोपधाया एव 20
नामि नाम्येव नोपधाया इति । एवमपि भिद्यते सुवाग्राक्षणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥
एव तर्हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र द्रूयादच इत्येतन्नोपस्थित द्रष्टव्यम् । किं
कृतं भवति । द्वितीया पष्ठी प्रादुर्भाष्यते । तत्र कामचारो गृह्यमाणेन वाचं विशेषे-
पयितुमचा वा गृह्यमाणम् । यावता कामचार इह तावद्वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनि-
गमिदीर्घेषु गृह्यमाणेनाच विशेषयिष्यामः । एतेषामचो दीर्घो भवतीति । इहेदानीं नपु- 25
सकह्रस्वाकृत्सार्धधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यत्वाद्गृह्यमाण विशेषयिष्यामः । नपुसकस्य ह्रस्वो

भवत्यचः । अजन्तस्येति । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो ऽचः । अजन्तस्येति । नामि
दीर्घो भवत्यचः । अजन्तस्येति ॥

इह कस्मान्न भवति द्यौः पन्थाः स इति* ।

संज्ञया विधाने नियमः ॥ ३ ॥

5 संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान
गंस्यते । अजिति† हि वर्तते । तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते । अचो ऽज्भवति इत्यो
दीर्घः सुत इत्येवं भाव्यमान इति ॥ अथ पूर्वस्मिन्योगे ऽज्ग्रहणे सति किं प्रयोजनम् ।

अज्ग्रहणं संयोगाच्चमुदायनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

अज्ग्रहणं क्रियते संयोगनिवृत्त्यर्थमच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थं च । संयोगनिवृत्त्यर्थं
10 तावत् । प्रतक्ष्य परक्ष्य । इस्वस्य पिति कृति तुक् [६.१.७१] इति तुग्मा भू-
दिति । अच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थम् । तितउच्छम् । तितउच्छाया । दीर्घात्पदान्ताद्वा
[६.१.७५, ७६] इति विभाषा मा भूदिति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ १ । २ । २९ ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३० ॥

किं पश्रीनिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तत उताहो न† । किं चातः । यद्यनुवर्तते हस्व-
15 रमात्रौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा परिभाषा न प्रकल्पते । कथं हलो नाम स्वर-
प्राप्तिः स्यात् । एवं तर्हि निवृत्तम् । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥ अय
प्रथमानिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तत उताहो न† । किं चार्थोऽनुवृत्त्या । वाढमर्थो यद्येते
व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते । ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । इषे त्योर्जे त्वा । नैते
व्यञ्जनस्य गुणा । अत्र एते गुणास्तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते ।
20 तद्यथा । इयो रक्तयोर्धस्त्रयोर्मध्ये शुक्ल वक्ष तद्गुणमुपलभ्यते । वदरपिटके रिक्तको
सोहकसस्तद्गुण उपलभ्यते ॥ कुतो नु खल्वेतदन एते गुणास्तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जन-
मपि तद्गुणमुपलभ्यत इति न पुनर्व्यञ्जनस्येते गुणाः स्युस्तत्सामीप्याच्चजपि तद्गुण
उपलभ्यत इति । अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एथैते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनरन्तरेणाच
व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति । अन्वये खत्यपि निर्वचनम् । स्वय राजन्ते स्वरा
25 अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति ॥

उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्संज्ञाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम् । तदेव हि कंचित्प्रत्युच्चैर्भवति कंचित्प्रति नीचैः ।
एवं कंचित्कश्चिदधीयानमाह किमुच्चै रोरुयसे ज्य नीचैर्वर्ततामिति । तमेव तथाधी-
यानमपर आह किमन्तर्दन्तकेनाधीप उच्चैर्वर्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थितपदा-
र्थकं तस्यानवस्थानात्संज्ञाया अप्रसिद्धिः ॥ एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते । आयामो ५
दारुण्यमणुता खस्येत्युच्चेःकराणि शब्दस्य । आयामो गात्राणां निपहः । दारुण्यं
स्वरस्य दारुणता रूक्षता । अणुता खस्य कण्ठस्य संवृतता । उच्चैःकराणि शब्दस्य ॥
अथ नीचैःकराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैःकराणि शब्द-
स्य । अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता । मार्दवं स्वरस्य मृदुता क्षिण्वता । उरुता
खस्य महत्ता ऋण्ठस्य । इति नीचैःकराणि शब्दस्य ॥ एतदप्यनैकान्तिकम् । यदल्प- 10
प्राणस्य सर्वोच्चेस्तन्महाप्राणस्य सर्वनीचैः ॥

सिद्ध तु समानप्रक्रमवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समाने प्रक्रम इति वक्तव्यम् । कः पुनः प्रक्रमः । उरः
कण्ठः शिर इति ॥

समाहारः स्वरितः ॥ १ । २ । ३१ ॥

15

समाहारः स्वरित इत्युच्यते । कस्य समाहारः स्वरितसंज्ञो भवति । अ-
चोरित्याह ।

समाहारोऽचोश्चेन्नाभावात् ॥ १ ॥

समाहारोऽचोश्चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावात् । न ह्यचोः समाहारोऽस्ति ।
नन्वयमस्ति गाङ्गेऽनूप इति । नैपोऽचोः समाहारः । अन्योऽयमुदात्तानुदात्तयोः 20
स्यान एक आदिश्यते ॥ एव तर्हि गुणयोः ।

गुणयोश्चेन्नाच्यकरणात् ॥ २ ॥

गुणयोः समाहार इति चेत्तन्न । किं कारणम् । अच्यकरणात् । अजिति वर्तते ॥

सिद्ध त्वच्चसमुदायस्याभावात्तद्गुणे संप्रत्ययः ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अच्चसमुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः समाहारगु- 25

णस्य संप्रत्ययो भविष्यति ॥ कथं पुनः समाहार इत्यनेनाच्छेद्यः प्रतिनिर्देष्टुम् ।
 मनुब्लोपोञ्च द्रष्टव्यः । तद्यथा । पुष्पका एषां ते पुष्पकाः । कालका एषां ते का-
 लका इति । एवं समाहारवान्समाहारः ॥ अथवाकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा । तुन्दः
 घाट इति ॥ यद्येवं त्रैस्वयै न प्रकल्पते । तत्र को दोषः । त्रैस्वयैणाधीमह इत्ये-
 5 तन्नोपपद्यते । नैतद्गुणापेक्षम् । किं तर्हि । अजपेक्षम् । त्रैस्वयैणाधीमहे त्रिप्रकारै-
 रज्जिभ्रधीमहे कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैः । तद्यथा । शुक्ल-
 गुणः शुक्लः । कृष्णगुणः कृष्णः । य इदानीमुभयगुणः स, तृतीयामाख्यां लभते क-
 ल्माप इति वा सारङ्ग इति वा । एवमिहाप्युदात्तगुण उदात्तः । अनुदात्तगुणो
 अनुदात्तः । य इदानीमुभयवान्स तृतीयामाख्यां लभते स्वरित इति ॥

10

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ १ । २ । ३२ ॥

अर्धह्रस्वमित्युच्यते तत्र दीर्घभ्रुतयोर्न प्राप्नोति । कन्या । शक्तिकेः शक्तिके^१ ।
 नैष दोषः । मात्रचोञ्च लोपो द्रष्टव्यः । अर्धह्रस्वमात्रमर्धह्रस्वमिति ॥ किमर्थमि-
 दमुच्यते । आमित्रीभूतमिवेदं भवति । तद्यथा । क्षीरोदके संपृक्त आमित्रीभूत-
 त्वान्न ज्ञायते कियत्क्षीरं कियदुदकं कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्नवकाश उदक-
 15 मिति । एवमिहाप्यामित्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियदुदात्तं कियदनुदात्तं कस्मिन्नवकाश
 उदात्तं कस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति । तदाचार्यः सुह्रद्भूत्वान्वाचष्ट इयदुदात्तमित्य-
 दनुदात्तमस्मिन्नवकाश उदात्तमस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति ॥ यद्यथैवं सुहृत्किम-
 न्यन्त्यप्येवंचाक्षीयस्त्वानि नोपदिशति । कालि पुनस्तानि । रथानकरणानुप्रदानानि ।
 व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या । सोऽसौ ऊन्द.शास्त्रेऽप्यभिधिनीत उपलब्ध्यावगन्तु-
 20 मुत्सहते । यद्येवं नार्थोऽनेन । इदमप्युपलब्ध्या गमिष्यति ॥ संज्ञाकरणं तर्हीदम् ।^२
 तस्य स्वरितस्यादितोऽर्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञमिति । किं कृतं भवति । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु
 स्वरितप्रहणं न कर्तव्यं भवति । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः [१.२.४०] उदा-
 त्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य [८.२.४] नोदात्तस्वरितोदयम् [८.४.६७]
 इति ॥ संज्ञाकरणं हि नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थे हि संज्ञाकर-
 25 णम् । लघीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितप्रहणं न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिरुदात्तप्र-
 देशेषु स्वरितप्रहणे नप्राक्षराणि संज्ञाकरणे पुनरेकादश ॥ एवं तर्धुभयमनेन क्रियते

अन्वाख्यानं च सज्ञा च । क्य पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह ।
कथम् । अन्वर्थमहणं विज्ञास्यते । तस्य स्वरितस्यादितोऽर्धस्वमुदात्तसंभवं भव-
तीति । ऊर्ध्वमात्तमिति चात उदात्तम् ॥ यदि तर्हि सज्ञाकरणमुदात्तादेर्यदुच्यते
तत्स्वरितादेरपि प्राप्नोति । अन्वाख्यानमेव तर्हिदं मन्दबुद्धेः ॥

स्वरितस्यार्धस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य 5
स्वरितात्कार्यं स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् ॥ १ ॥

स्वरितस्यार्धस्वोदात्तादा उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः [१.२.४०] इत्येतस्मा-
त्सूत्रादिदं सूत्रकाण्डमूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः [८.४.६६] इत्यतः कर्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् । स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् । स्वरितादिति सिद्धिर्यथा स्यात् । स्वरिता-
त्सहितायामनुदात्तानाम् [१.२.३९] इति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति श्रुतुद्रि । 10
क तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । कार्यं* देवदत्तयज्ञदत्तौ ॥

स्वरितोदात्तार्थं च ॥ २ ॥

स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः
[१.२.३७] । इन्द्र आगच्छ । क तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । सुब्रह्मण्यो*
मिन्द्र आगच्छ ॥ 15

स्वरितोदात्ताद्यास्वरितार्थम् ॥ ३ ॥

स्वरितोदात्ताद्यास्वरितार्थं तत्रैव कर्तव्यम् । इन्द्र आगच्छ । हरिः आगच्छ ॥

स्वरितपरसन्नतरार्थं च ॥ ४ ॥

स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर [१.२.
४०] । माणवक जटिलकाध्यापक न्यङ् । क तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । 20
माणवक जटिलकामिरूपक क* ॥ तर्हि यक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापक स्वरितादिति सिद्धत्वस्य ॥ ५ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापक सिद्ध इह स्वरित इति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यो
स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्व प्राप्नोति । न ब्रह्मो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचन
ज्ञापक सिद्ध इह स्वरित इति । किं तर्हि । परमेतत्वाण्डमिति ॥ 25

एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ १ । २ । ३३ ॥

किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्यहणमेकवचनं संबुद्धिः [२.३.४९] । आहो-
स्विदन्वर्थग्रहणं संबोधन संबुद्धिरिति । किं चातः । यदि पारिभाषिक्या देवा
ब्रह्माणः* अत्र न प्रामोति । अथान्वर्थग्रहणं न दोषः । यथा न दोपस्तथास्तु ॥
5 किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ताहोस्विदनुदात्ता । नोदात्ता । कथं ज्ञायते । यदय-
मुच्चैस्तरां वा वपट्टारः [१.२.३५] इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तर-
निर्देशः । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तरामिति ॥ यदि तर्हि नोदात्तानुदात्ता । अनुदात्ता च
न । कथं ज्ञायते । यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः [१.२.४०] इत्याह । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावत्सन्नस्तावत्सन्नतर इति ॥ सैषा ज्ञाप-
10 काभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं झियते ॥

अपर आह । किमियमेकश्रुतिरुदात्तोतानुदात्ता । उदात्ता । कथं ज्ञायते । यदय-
मुच्चैस्तरां वा वपट्टार इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्रं तरनिर्देशः । उच्चैर्दृष्टो-
च्चैस्तरामित्येतद्भवति ॥ यदि तर्ह्युदात्ता 'नानुदात्ता । अनुदात्ता च । कथं ज्ञायते ।
यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्रं तरनिर्देशः ।
15 सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर इत्येतद्भवति ॥ त एते तन्त्रे तरनिर्देशे सप्त स्वरा भवन्ति ।
उदात्तः । उदात्ततरः । अनुदात्तः । अनुदात्ततरः । स्वरितः । स्वरिते य उदात्तः
सोऽन्येन विशिष्टः । एकश्रुतिः सप्तमः ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य नूदात्तः ॥ १ । २ । ३७ ॥

सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः ॥ १ ॥

20 सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति । सुब्रह्मण्योम् ॥

आकार आख्याते परादिश्च ॥ २ ॥

आकार आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति । इन्द्र आगच्छ । हरिव आगच्छ ॥

वाक्यादी च द्वे द्वे ॥ ३ ॥

वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्ते भवतः । इन्द्र आगच्छ । हरिव आगच्छ ॥

मघवन्वर्जम् ॥ ४ ॥

भागच्छ मघवन् ॥

सुत्यापराणामन्तः ॥ ५ ॥

सुत्यापराणामन्त उदात्तो भवति । व्यहे सुत्याम् । व्यहे सुत्याम् ॥

असावित्यन्तः ॥ ६ ॥

असावित्यन्त उदात्तो भवति । गार्ग्यो यजते । वात्स्यो यजते ॥

अमुष्येत्यन्तः ॥ ७ ॥

अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति । दाक्षेः पिता यजते ॥

स्यान्तस्थोपोत्तम च ॥ ८ ॥

स्यान्तस्थोपोत्तममुदात्तं भवत्यन्तश्च । गार्ग्यस्य पिता यजते । वात्स्यस्य 10
पिता यजते ॥

वा नामधेयस्य ॥ ९ ॥

वा नामधेयस्य स्यान्तस्थोपोत्तममुदात्तं भवति । देवदत्तस्य पिता यजते । देव-
दत्तस्य पिता यजते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३८ ॥

15

देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके ॥ १ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति । देवा ब्रह्माणः । देवा ब्रह्माणः ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ १ । २ । ३९ ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्द्वेकयोरेकश्रुत्यत्रघनम् ॥ १ ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्द्वेकयोरेकश्रुत्यत्रघनम् । आशिमे. 20
दयः । पनति । किं पुनः कारणं न तिष्ठति । घट्टवचनेन निर्देशः क्रियते तेन
यदुनामैकश्रुत्य स्याद्द्वेकयोर्न स्यात् ॥ नैप दोषः । नात्र निर्देशस्तन्वम् । नथ

पुनस्तेनैव नाम निर्देश क्रियते, तच्चातन्त्र स्यात् । तत्कारी च भवास्तद्वेषी च ।
 नान्तरीयकत्वाद्बहुवचनेन निर्देश क्रियते ऽवश्य कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्व-
 चनेन निर्देश कर्तव्य इति । तथा । कश्चिदन्वार्था शालिकलाप सपलाल सतुप-
 माहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेय तावदादाय तुपपलालान्युत्सृजति । तथा
 5 कश्चिन्मांसार्था मत्स्यान्सकण्टकान्सशकलानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स याव-
 दादेय तावदादाय शकलकण्टक्रानुत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद्बहुवचनेन
 निर्देश क्रियते ऽविशेषेणैकश्रुत्यम् ॥

अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामप्रसिद्धि ॥ २ ॥

अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामैकश्रुत्यं न प्राप्नोति । इमं मे गङ्गे यमुने
 10 सरस्वति शुतुद्रि ॥

अनेकमपीति तु वचनात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अनेकमप्येकमपि स्वरितात्पर सहितायामेकश्रुति भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति ।
 सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं स्वरितात्सहितायामनुदात्ताना-
 मिति चेद्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनमविशेषेण व्यवहितानामप्रसिद्धिरिति । नैप दोष ।
 15 कथम् । एकशेषनिर्देशोऽप्यम् । अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदात्ताना चानुदात्ताना-
 मिति । एवमपि पट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । पट्प्रभृतिष्वेकशेष परिसमाप्यते ।
 प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति, द्व्येकयोरपि भविष्यति ॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥ १ । २ । ४१ ॥

अपृक्तसज्ञाया हल्ग्रहण स्वादिलोपे हलो ऽग्रहणार्थम् ॥ १ ॥

20 अपृक्तसज्ञाया हल्ग्रहण कर्तव्यम् । एकहत्प्रत्ययो ऽपृक्तसज्ञो भवतीति वक्त-
 व्यम् । इति प्रयोजनम् । स्वादिलोपे हलो ऽग्रहणार्थम् । स्वादिनोपे हलो ग्रहणं
 कर्तव्यं भवति । हल्ग्रहणार्थो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल [६१ ६८] इत्यपृक्तस्येत्येव
 सिद्धम् ॥ अणिञोर्लुगर्थमल्पग्रहणम् । अणिञोर्लुगर्थमल्पग्रहणं कर्तव्यम् । इति प्रयोज-
 नम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अण्यक्षत्रियार्थवितो युनि लुगणिञो
 [२४ ६८] इत्यपृक्तस्येत्येव सिद्धम् ।

अणिञोर्लुगर्थमिति चेण्णोऽतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अणिञोर्लुगर्थमिति चेण्णोऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । फाण्टादन्तेरपत्य
माणवकः फाण्टादन्त इति* ॥ णवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेत्फमिवृच्चर्यं वचनम् ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेत्फमिवृच्चर्यमेतत्स्यात् । फगतो मा भूदिति† ॥

पैलादिषु वचनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्पैलादिष्वेव†, पाठं कुर्यात् । तत्र पाठादन्येषामपि फको
(निवृत्तिर्भवति) । एवं सिद्धे सति यदयं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नास्य लुग्म-
वतीति ॥

तान्येतानि त्रीणि महणानि भवन्ति । अपृक्तसंज्ञायां हल्प्रहणं कर्तव्यम् । स्ना- 10
दिलोपे हलो महणं न कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि महणं कर्तव्यम् । अल्पहणेऽपि
वै क्रियमाणे तान्येव त्रीणि महणानि भवन्ति । अपृक्तसंज्ञायामल्पहणं कर्तव्यम् ।
स्वादिलोपे हलो महणं कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि महणं न कर्तव्यं भवत्यपृक्तमहणं
कर्तव्यम् । तत्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः ॥ अयमस्ति विशेषः । अल्पहणे
क्रियमाण एकमहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति । दर्विः जागृविः‡ (अलेव 15
यः प्रत्ययः) । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अल्पहणसा-
मर्थ्यात् । यदि यो ऽल् चान्यथ तत्र स्यादल्पहणमनर्थकं स्यात् ॥ हल्प्रहणेऽपि क्रिय-
माण एकमहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति । दर्विः जागृविः । हलेय यः
प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । हल्प्रहणसामर्थ्यात् ।
यदि यो हल् चान्यथ तत्र स्यादल्पहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यन्यदल्पहणस्य प्रयो- 20
जनम् । किम् । हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूदिति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति
यदल्पहणे क्रियमाण एकमहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो अन्यत्र वर्णमहणे जाति-
महणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हल्प्रहणस्य जातिराचकत्या-
त्सिद्धमित्युक्तं ॥ तदुपपन्नं भवति ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ १ । २ । ४२ ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥
 तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासस्यैकार्थत्वात्सज्ञाया अप्र-
 सिद्धिः । एको ऽयमर्थस्तत्पुरुषो नामानेकार्थाभ्रयं च सामानाधिकरण्यम् ॥

सिद्धं तु पदसामानाधिकरण्यात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधारयसज्ञो भवतीति
 वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते, ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्पु-
 रुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः ।
 अथ तत्पुरुषो ऽस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपक्षमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च ।
 अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तत्पुरुषार्थानि पदानि तत्पुरुष इति । तद्यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं
 तस्येद महणम् ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ १ । २ । ४३ ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात्प्रथमायाः समासे
 सज्ञाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात्प्रथमायाः समास उपसर्जनस-
 ज्ञाया अप्रसिद्धिः । न हि कष्टादीनां समासे प्रथमां पश्यामः ॥

सिद्धं तु समासविधाने वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्त-
 व्यम् ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् ॥ ३ ॥

न वा यक्तव्यम् । किं कारणम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भवति । समासायं शास्त्रं
 समास इति ॥

यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोऽन्यत्राप्युपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते ततोऽन्यत्रापि तस्योपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति ।
राज्ञः कुमारं राजकुमारं श्रितः । श्रितादिसमासे द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं, तस्य
पठिसमासे ऽप्युपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति* ॥

सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य विधौ यद्यथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भव-
तीति वक्तव्यम् ॥ तत्रार्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उपसर्जनमिति महती संज्ञा
क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् ।
तत्र महत्याः संज्ञायाः कारण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । अप्रधानमु-
पसर्जनमिति । प्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशाब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं 10
यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति ॥

अथ यत्र द्वे पठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा न भवति । राज्ञः
पुरुषस्य राजपुरुषस्येति ।

पठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्व उक्तम् ॥ ६ ॥

किमुक्तम् । पठ्यन्तयोः समासे ऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपात इति । एवं न 15
चेदमकृत भवेदुपसर्जनं पूर्वमित्यर्थथाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवि-
ष्यति ॥ यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं परिहृतमिदमपर प्राप्नोति । राज्ञः कुमार्या-
राजकुमार्याः । गोत्रियोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ।

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । परवह्निन्नमिति शब्दशब्दार्थाविति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमा- 20
निदेशिकस्य अवनं भविष्यति ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ १ । २ । ४४ ॥

द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्रापूर्वनिपात
इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः पूर्वनिपाते नेति ।

किं तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यत्पूर्वनिपातादिति । पूर्वनिपाते ऽव्यापारः । यदि
 केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भविष्यति ॥ अप्राप्तेर्वा ।
 अथवानन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिपिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
 प्रतिपेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिपिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा
 5 प्राप्ति वाधते । नोत्सहते प्रतिपिद्धा सती वाधितुम् ॥

एकविभक्तावपठघन्तवचनम् ॥ १ ॥

एकविभक्तावपठघन्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्* । अर्धं पिप्पल्या
 अर्धपिप्पली इति† ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

10 किमुक्तम् । परवह्निङ्गमिति शब्दशब्दार्थान्त्रिति‡ । तत्रौपदेशिकस्य ङस्वत्व-
 मातिदेशिकस्य भ्रवणं भविष्यति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजन द्विगुप्राप्तापन्नालपूर्वोपसर्गाः क्तार्थे ॥ ३ ॥

द्विगुः५ । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ॥ प्राप्तपत्नः६ । प्राप्ते जीविकां प्राप्तजी-
 15 विकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ॥ अलपूर्व** । अल कुमार्या अलकुमारिः ।
 उपसर्गाः क्तार्थे** । निष्कौशाम्निः । निर्वाराणसिः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिधिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये
 पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ १ । २ । ४५ ॥

अर्थप्रदिति व्यपदेशाय वर्णानां च मा भुदिति । किं च स्यात् । वनम् धनमिति शेषः । प्रातिपदिकान्तस्य [८.२.७] इति नलोपः प्रसज्येत ॥ अधातुरिति किमम् । अहन्वृत्रमिति ॥ अधातुरिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति अहन्वृत्रमिति । आचार्यप्रवृत्तिर्जापयति न धातोः प्रातिपदिकसज्ञा भवतीति यदयं सुपो ५ । तुप्रातिपदिकयोः [२.४.७१] इति धातुग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । त्विपिद्धार्यमेतत्स्यात् । अपि काकः श्येनायत इति ॥ अप्रत्यय इति किमर्थम् । ण्डे कुबे ॥ अप्रत्यय इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति काण्डे कुबे इति । त्त्तद्विग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । कृत्तद्विग्रहणं प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा इति नान्यस्येति ॥

01

अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अर्थप्रति प्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति । दश ण्डिमिति षड्रूपाः कुण्डमजाजिनं पल्लविण्डः अधरोरकमेतत्कुमार्याः स्फेयकस्य पिता प्रतिशीन इति ॥ समुदायोऽन्यार्थकः ।

समुदायोऽन्यार्थक इति चेदत्रयत्रैरर्थवद्भिः समुदाया अव्यर्थवन्तो भवन्ति यथा लोके ॥ २ ॥ 15

समुदायोऽन्यार्थक इति चेदत्रयत्रैरर्थवद्भिः समुदाया अव्यर्थवन्तो भवन्ति यथा लोके । तद्यथा । लोक अद्यमिदं नगर गोमदिदं नगरमित्युच्यते न च तत्र सर्वे वा भवन्ति सर्वे वा गोमन्त ॥ यथा लोक इत्युच्यते लोके चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः । आतथावयवा एवार्थवन्तो न समुदाया यस्य हि तद्रूप्य भवति स तेन कार्यं करोति यस्य च ता गावः सन्ति स तासां क्षीरं घृतं चोपभुङ्क्ते 20 । येरेतद्रूप्यशक्यम् । का नर्हीय याचोयुक्तिराद्यमिदं नगर गोमदिदमिति । एतेषा याचोयुक्तिः । इह तावदाद्यमिदं नगरमित्यकारो मत्पर्यायः । आद्या अस्मिन्मन्ति तदिदमाद्यमिति । गोमदिदमिति मत्त्वन्तान्मत्पर्यायो लुप्यते ॥ एवमपि

वाक्यप्रतिषेधोऽर्थवत्त्वात् ॥ ३ ॥

वास्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवदत्त गामभ्याम भुङ्गाम् 25

देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । किं कारणम् । अर्थवत्त्वात् । अर्थवत्त्वोतहाक्यं भवति ॥ न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये ।

पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत्पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिः ॥ ४ ॥

• पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेदेवमुच्यते । पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिर्भवति
5 वाक्ये । इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्म क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । गामित्युक्ते
कर्तृ निर्दिष्टं कर्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृ-
कर्मणी गुणधानिर्दिष्टः । भुङ्गामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्तृकर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा ।
इहेदानीं देवदत्त गामभ्याज भुङ्गामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं भवति । देवदत्त एव कर्ता
नान्यः । गौरेव कर्म नान्यत् । अभ्याजिरेव क्रिया नान्या । भुङ्गामेव न कृष्णा-
10 मिति । एतेषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेष्वस्थानं स वाक्यार्थः ॥

तस्मात्प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः ।

अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् ॥ ६ ॥

अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । समास एवार्थवतां
15 समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति नान्य इति ॥ यदि नियमः क्रियते प्रकृतिप्रत्य-
यसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति । बहुपटवः* उच्चकैरिति । किं पुनरत्र
प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्याद्युत्पत्तिर्यथा स्यात् । नैव दोषः ।
यद्यैवात्राप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न भवत्येवं लुगपि^१ न भविष्यति । तत्र यैवा-
साधन्तर्थातीनी विभक्तिस्तस्या एव भ्रवणं भविष्यति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः
20 स्यात् । बहुपटव इत्येवं स्वरः प्रसज्येत बहुपटव इति नेप्यते । पठिष्यति ष्या-
चार्यः । चितः सप्रकृतेर्वद्वकृजर्थमिति^२ । तस्यां पुनर्लुगायां यान्या विभक्तिरुत्प-
द्यते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वाद्दन्तोदात्तत्वं न भविष्यति ॥ एवं तर्जाचार्यप्रवृत्ति-
शापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति यद्यमप्रत्यय इति
प्रतिषेधं शास्ति । स च तदन्तप्रतिषेधः । स तर्हि ज्ञापकार्थः प्रत्ययनतिषेधो
25 वक्तव्यः । ननु चार्यं प्राप्तर्यो ऽपि वक्तव्यः । नार्थः प्राप्तर्येण । कृत्तद्धितप्रहणं
नियमार्थं भविष्यति । कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति

नान्यस्य प्रत्ययान्तस्येति । स एवोऽन्यार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः प्रकृतिप्रत्यय-
समुदायस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या ॥ उभयं न वक्तव्यम् । तुल्यजातीयस्य
नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकानां समासः । कथंजातीयकानां
समासः । सुवन्तानाम् ॥ सुप्रिङ्गमुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । सुप्रिङ्ग-
मुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यते । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तारं चाभिद- 5
धातीति* । तन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैव सुप्रिङ्गमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
भवति नान्यस्येति ॥ तिङ्गमुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । तिङ्गमुदाय-
स्यापि प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यते । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्य इति* । तन्नियमार्थं
भविष्यति । एतस्यैव तिङ्गमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति ॥

अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात् ॥ ७ ॥

10

अर्थवत्ता नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य । किं कारणम् । केवलेनावचनात् । न केव-
लेन वृक्षशब्देनार्थो गम्यते । केन तर्हि । सप्रत्ययकेन ॥

न वा प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात्केवलस्याप्रयोगः ॥ ८ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात् । नित्यसंबन्धावेतावर्थो
प्रकृतिः प्रत्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात्केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति ॥ 15
अन्यद्गुरान्पृष्टोऽन्यदाचष्टे । आम्नान्पृष्टः कोविदारानाचष्टे । अर्थवत्ता नोपपद्यते
केवलेनावचनादिति भवानस्माभिश्चोदितः केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह । एवं च किल
नाम कृत्वा चोद्यते समुदायस्यार्थे प्रयोगादययवानामप्रसिद्धिरिति ॥

सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ९ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अन्वयाद्यतिरेकाद्य । कोऽसाधन्वयो व्यतिरेको वा । इह 20
वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः भ्रूयते वृक्षशब्दोऽकारान्तः सकारश्च अन्ययः । अर्थो
ऽपि कश्चिद्व्ययते मूलस्कन्धफलपलाशवानेरुत्वं च । वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते
कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । सकारो हीयत ओकार उपजायते वृक्षशब्दोऽकारा-
न्तोऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चिदीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । एकत्वं हीयते द्वित्व-
मुपजायते मूलस्कन्धफलपलाशवानन्वयी । ते मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासा- 25
वर्थो योऽर्थो हीयते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः शब्दो
ऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी ॥ थियम उपन्यासः । तन्नो ऽि शब्दा एकार्था

भवन्ति । तद्यथा । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः । कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा । अक्षाः पादाः माया इति । अतः किं न साधीयो ऽर्थवत्ता सिद्धा भवति । न ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णितार्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदर्थं प्रकृत्यर्थो ऽयं प्रत्ययार्थ इति न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थो नृयात्प्रत्यय एव वा । सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायते ज्ञो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ॥

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्त्रिदन्र्थकाः ।

10 वर्णस्यार्थवदनर्थकत्व उक्तम् ॥ १० ॥

किमुक्तम् । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्दर्शव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्दर्शानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्च । संघातस्यैकार्थ्यात्सुवभावो वर्णात् । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेर्वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनादिति* ॥ तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति । तस्य परिहारः ।

15 संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः ॥ ११ ॥

संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृश्यते हि पुनरतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः । तद्यथा । एकस्तन्तुस्त्वत्राणे ऽसमर्थस्तत्समुदायश्च कम्बलः समर्थः । एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते ऽसमर्थस्तत्समुदायश्च र्घितकं समर्थम् । एकश्च बल्वजो बन्धने ऽसमर्थस्तत्समुदायश्च रज्जुः समर्थो भवति ॥ विषम उपन्यासः । भवति हि तत्र या न यावती चार्थमात्रा । भवति हि किञ्चित्प्रत्येकस्तन्तुस्त्वत्राणे समर्थ एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते समर्थ एकश्च बल्वजो बन्धने समर्थः । इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तार्थवानर्थकाः ॥ यथा तर्हि रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं शक्तिक्रियां प्रत्यसमर्थानि भवन्ति तत्समुदायश्च रयः समर्थ एवमेपां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तो ऽयथा अनर्थका इति ॥

25 निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् ॥ १२ ॥

निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वेना एकस्या । तज्जति नितज्जति । लभ्यते

प्रलम्बते ॥ किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः*
 सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञां पदस्य पदात् [८.१.१६-१७] इति निघातो यथा
 स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्यामपि प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति।
 किं कारणम् । न हि प्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा । किं तर्हि ।
 एकत्रादिस्यप्रथेपु स्वादयो त्रिवीयन्ते १ न त्रैषामेकत्वादयः सन्ति ॥ नैष दोषः । 5
 अधिशेषेणोत्पद्यन्त उत्पन्नानां नियमः क्रियते ॥ अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः ।
 के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवार्थे एकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरे-
 वार्थयोर्द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥
 अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यनर्थकानामप्येतेषां भवत्यर्थवत्कृतमिति यदयमधिपरो अ-
 नर्थकौ [१.४.१३] इत्यनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञावाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति ॥ 10

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्रत्ययादिति । आहोस्तिव्यसज्यायं प्रतिषेधः प्रत्ययो
 नेति । कश्चात्र विशेषः ।

अप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवच्चात् ॥ १३ ॥

अप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । काण्डे कुट्टे । किं कारणम् ।
 अन्तवच्चात् । तिबतिपोरेकादेशोऽन्तिपोऽन्तवत्स्यात् । अस्त्यन्यत्तिप इति कृत्वा 15
 प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति ।

न प्रत्यय इति चेदूडेकादेशे प्रतिषेध आदिवच्चात् ॥ १४ ॥

न प्रत्यय इति चेदूडेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धुः** । किं कारणम् ।
 आदिवच्चात् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिवत्स्यात् । तत्र प्रत्ययो नेति
 प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्त ऊडन्तास्त्वादय इति 20
 यदय गोड्धात्वोः [६.१.१७५] इति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथवा हे
 श्वत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अप्रत्ययस्यापि समुदायस्यापि । तत्राप्ययवस्य या प्रातिपदिक-
 संज्ञा तयान्तवद्भावात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति ॥

सुदलोपि च प्रत्ययलक्षणत्वात् ॥ १५ ॥

सुदलोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति । राजा तक्षा ११ । प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो 25

* ४.१-१.१.

† १.४.१४

‡ ८.१.२८.

§ १.४.११.१२.

॥ १.२.४०

** ४.१.१८

†† ६.१.५६; (८.२.७).

नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । आचार्यमवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति यदय न ङिसंबुद्धोः [८.२. ८] इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

अथवा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधो ऽन्तवत्त्वादिति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येव दोषः । हे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि 5 समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद्भ्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य ॥

कृत्ताद्धितसमासाश्च ॥ १ । २ । ४६ ॥

समासग्रहणं किमर्थम् ।

10

समासग्रहण उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति* ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ १ । २ । ४७ ॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ।

नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिङ्निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

15 नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते तिङ्निवृत्त्यर्थम् । तिवन्तस्य ह्रस्वत्वं मा भूत् । काण्डे कुद्ये । रमते ब्राह्मणकुलमिति ॥

अव्ययप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । दोषा ब्राह्मणकुलम् । दिवा ब्राह्मणकुलमिति ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । नात्राव्ययं नपुंसके वर्तते । किं तर्हि । अधिक- 20 रणमत्राव्ययं नपुंसकस्य ॥ इह तर्हि प्राप्नोति । काण्डीभूतं वृषलकुलम् । कुडीभूतं वृषलकुलमिति ॥

न वा लिङ्गाभावात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् । किं पुनरव्यय-
मव्ययस्यैव परिहार आहोस्वित्तिबन्तस्यापि । तिबन्तस्यापीत्याह । कथम् । अव्ययं
हि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नाच्चैरिति विभक्त्यर्थप्रधानं
हिरुक्पृथगिति क्रियाप्रधानम् । तिबन्तं चापि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रिया- 5
प्रधानम् । काण्डे कुद्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं रमते द्राक्षणकुलमिति क्रियाप्रधानम् ।
न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥ अवश्यं चैतदेव तिङ्ग्यम् । क्रियमा-
णेष्वपि हि प्रातिपदिकग्रहण इह प्रसज्येत । काण्डे कुद्ये । हे ह्यत्र प्रातिपदिकसज्ञे
अव्ययवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिप-
दिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद्भ्रूस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च 10
नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य ॥

यञेकादेशदीर्घिच्चेपु प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

यञेकादेशदीर्घिच्चेपु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय युगवरत्रार्थम् युगवर-
त्रेभ्यः ॥

यञेकादेशदीर्घिच्चेपु बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् ॥ ५ ॥ 15

बहिरङ्गा एते विधयः* । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

गोस्त्रियोऽपसर्जनस्य ॥ १ । २ । ४८ ॥

उपसर्जनह्रस्वत्वे च ॥ १ ॥

उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् । यञेकादेशदीर्घिच्चेपु प्रतिषेधो वक्तव्यः । अतिखट्वार्थम्
अतिखट्वेभ्यः ॥ उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्ध- 20
मित्येव । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

गोटाङ्गग्रहणं कृत्रिवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

गोटाङ्गग्रहणं कर्तव्यम् । किमिदं टाडिति । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व सनियिटानां
प्रत्याहारः । टापः प्रभृत्या व्यडो उकारात् । किं प्रयोजनम् । कृत्रिवृत्त्यर्थम् ।

कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च ह्रस्वत्वं मा भूदिति । अतितन्त्रीः अतिश्रीः अतिलक्ष्मीरिति ॥
 तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । स्त्रीग्रहणं स्वर्यते तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति* ।
 स्त्रियाम् [४.१.३] इत्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते । स्वरितेनाधि-
 कारगतिर्भवतीति न शेषो भवति ॥ यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति तत्र प्रत्ययग्रहणे
 ५ यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीतीह न प्राप्नोति । अतिराजकुमारिः अतिसेनानीकुमारि-
 रिति । अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं तत् ॥

ईयसो बहुव्रीहो पुंवद्वचनम् ॥ ३ ॥

ईयसो बहुव्रीहो पुंवद्भावो वक्तव्यः । बह्वः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । विद्यमा-
 नश्रेयसी ॥

10 पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो गोसमासनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । गोसमासनिवृत्त्यर्थम् । गोनिवृत्त्य-
 र्थं समासनिवृत्त्यर्थं च ॥ गोनिवृत्त्यर्थं तावत् । गोकुलम् गोक्षीरम् गोपालक इति ॥
 समासनिवृत्त्यर्थम् । राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति । किमुच्यते समास-
 निवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमासोऽपि किञ्चित्पूर्वपद यदर्थः प्रतिषेधः स्यात् । ऋयन्तस्य
 15 प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते न चान्तरेण समास ऋयन्त प्रातिपदि-
 कमुपसर्जनमस्ति । ननु चेदमस्ति । खट्वापादः मालापाद इति । एकादेशे कृते ऽन्ता-
 दिवद्भावात्प्राप्नोति । उभयत आश्रये नान्तादिवत् ॥

गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । गोऽन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवती-
 त्युच्यते न चैतद्गोऽन्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोऽन्तम् । व्यपदेशि रद्भा-
 20 वोऽप्रातिपदिकेन ॥ समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः । ऋयन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य
 ह्रस्वो भवतीत्युच्यते प्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशाब्दावेतौ । तत्र सबन्धादेतद्-
 न्तव्यं यं प्रति यदप्रधान तस्य चेतसो ऽन्तो भवतीति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।
 उच्यमानेऽपि हि प्रतिषेध इह प्रसज्येत । पञ्च कुमार्यः प्रिया अस्य पञ्चकुमारी-
 प्रियः । दशकुमारीप्रिय इति ॥

कपि च ॥ ५ ॥

25 कपि च प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुकुमारीकः बहुवृत्तीकः† ॥

इन्द्रे च ॥ ६ ॥

इन्द्रे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुकुटमयूरीं ॥

उक्त वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । कपि तावदुक्तं न कपि [७.४.१४] इति प्रतिषेध इति । नैतद-
स्त्युक्तम् । केऽङ्गः [७.४.१३] इति या ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधः । कुत एतत् । 5
अनन्तरस्य विधिर्भा भवति प्रतिषेधो वेति । अत्रश्रयं चैतदेव विशेष्यम् । यो हि मन्यते
या च यावती च ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेध इतीहापि तस्य प्रतिषेधः प्रस-
ज्येत । प्रिय प्रामणिं ब्राह्मणकुलमस्य प्रियप्रामणिकः । प्रियसेनानिकः ॥ इदं तर्हु-
क्तम् । कपि कृते अनन्यत्वाद्भ्रस्वत्वं न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । कपि-
यतां ह्रस्वत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्कप् । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तर- 10
ङ्गतरः कप् । ननु चायं कप्समासान्त इत्युच्यते । तादर्थ्यात्ताच्छ्रयं भविष्यति ।
येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवति कप तावत्प्रतीक्षते ॥ इन्द्रे ऽप्युक्तम् ।
किमुक्तम् । परवक्षिद्भ्रमिति शब्दशश्रयार्थविति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदे-
शिकस्य भ्रवण भविष्यति ॥

लुक्तद्धितलुकि ॥ १ । २ । ४९ ॥

15

तद्धितलुक्प्रवन्त्यादीना प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तद्धितलुक्प्रवन्त्यादीना प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवन्ती कुन्ती कुरु ३ ॥

तद्धितलुक्प्रवन्त्यादीनामप्रतिषेधो ऽलुक्परत्वात् ॥ २ ॥

तद्धितलुक्प्रवन्त्यादीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । लुक्स्माद्य
भवति । अलुक्परत्वात् । लुकीत्युच्यते न चात्र लुक् पदयामः ॥ लुकीति नैया 20
परसप्तमी शब्दा विज्ञातु न हि लुका पौर्वापर्यमस्ति । का तां । सत्सप्तमी ।
लुकि सतीति । सत्सप्तमी चेत्प्रामोति ॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सप्तचार्यां न
व्यपदिशति । किम् । उपसर्जनस्येति चर्ततेऽ । न च जातिरुपसर्जनम् ॥

इद्रोण्याः ॥ १ । २ । ५० ॥

इद्रोण्या नेति वक्तव्यम्

गोण्या नेत्येव सिद्धम् । नार्थ इत्त्वेन ॥ का रूपसिद्धिः । पञ्चगोणिः दशगोणिः* ।

इत्स्वता हि विधीयते ।

5 इत्स्वत्वमत्र विधीयते गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इति ॥

इति वा वचने तावत्

इदिति बोध्येत नेति वा को न्यत्र विशेषः ॥

मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

अथवा मात्रार्थमिदं वक्तव्यम् । गोणीमात्रमिदं गोणिः† ॥

10 अपर आह ।

गोण्या इत्त्वं प्रकरणात्

अशिष्यं गोण्या इत्त्वम् । किं कारणम् । प्रकरणात् । प्रकृतं इत्स्वत्वम् । इत्स्व इति वर्तते‡ ॥ ननु सूच्याः ।

सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

15 सूच्याद्यर्थमिदं द्रष्टव्यम् । पञ्चसृचिः दशसृचिः ॥

इद्रोण्या नेति वक्तव्यं इत्स्वता हि विधीयते ।

इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

गोण्या इत्त्वं प्रकरणात्सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ १ । २ । ५१ ॥

20 व्यक्तित्वने इति किमर्थम् । शिरीषाणामदूरभवो घामः शिरीषाः§ । तस्य तन्मया त्वं शिरीषत्वम् । किं च स्यात् । त्रिभाषोपधिवनस्पतिभ्यः [८.४.६] इति कर्त्तं प्रसज्येत ॥

अत्र आह । कदुवदर्या अदूरभवे घामः कदुवदरी । पटी युक्तवद्रागेण मा भुङ्गति ॥ अयं व्यक्तित्वने इत्यप्युच्यमाने कर्त्तमादेशात् न भवति पठ्यपि हि

उच्यते । नेद पारिभाषिकस्य वचनस्य महणम् । किं तर्हि । अन्यर्थमहणम् ।
उच्यते वचनमिति । एवमपि षष्ठी प्राप्नोति षष्ठ्यपि लुप्यते । लुपोक्तत्वात्तस्या-
र्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भ्रितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । आत्तिदेशिनी तर्हि
प्राप्नोति । एव तर्हि

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् ।
वस्तुश्च कामचार प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्ये ये ॥

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगर उच्यते चापि युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् । वृत्ते च
युक्तपद्धानो विधीयते । कामचारश्च प्रयोक्तुं प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेष्टु
वृत्तस्य वा ये लिङ्गसंख्ये ते । यावता कामचारो वृत्तस्य ये लिङ्गसंख्ये ते अति-
देष्टव्येते न प्राग्वृत्तेर्ये ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

अन्यत्राभिधेयव्यक्तिवचनभावाद्युपि युक्तपदनुदेश ॥ १ ॥

अन्यत्राभिधेयव्यक्तिवचनानि भवन्ति । आ-वन्न । लुकि । लवण स्तृप ।
लवणा यरागू । लवण शक्तमिति* । अन्यत्राभिधेयव्यक्तिवचनानि भवन्ति
लुकि । इहाप्यभिधेयव्यक्तिवचनानि प्राप्नुवन्ति । इत्यन्ते चाभिधानप्रत्ययुरिति तद्या- 15
न्तरेण यत् न सिध्यतीति लुपि युक्तपदनुदेश । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति
प्रयोजनमेतत् । किं तर्हि ।

लुपो ऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिनोविपद्यते ॥ २ ॥

लुपामेयमदर्शनस्य संज्ञा त्रियते । न ऽदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये अग्न्यते अतिदे-
ष्टुम् । लुपो ऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिनोविपद्यते ॥

न ऽदर्शनस्याशक्यत्वादर्थगतिं साहचर्यात् ॥ ३ ॥

न वेव दोष । किं कारणम् । अदर्शनस्याशक्यत्वात् । अदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये
अग्न्यते अतिदेष्टुमिति कृत्वाददर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात् ॥

योगाभावाच्चान्यस्य ॥ ४ ॥

अदर्शनेन न योगो नास्तीति कृत्वाददर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति 20
साहचर्यात् ॥

समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः ॥ ५ ॥

समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो युक्तवद्भावो वक्तव्यः । मधुरापञ्चालाः* ।
किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । समास उत्तरपदस्यैव । क मा भूत् । पञ्चालमधुरे इति ॥

विशेषणानां चाज्ञातेः ॥ १ । २ । ५२ ॥

५ कथमिदं विज्ञायते । जातिर्यद्विशेषणमिति । आहोस्विज्जातेर्यानि विशेषणा-
नीति । किं चातः । यदि विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति सिद्धं पञ्चाला जनपद
इति सुभिक्षः संपन्नपानीयो बहुमाल्यफल इति न सिध्यति । अथ विज्ञायते जाते-
र्यानि विशेषणानीति सिद्धं सुभिक्षः संपन्नपानीयो बहुमाल्यफल इति पञ्चाला
जनपद इति न सिध्यति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति नापि जातेर्या-
१० नि विशेषणानीति । कथं तर्हि । विशेषणानां युक्तवद्भावो भवत्या जातिप्रयोगात् ॥
किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

जातिनिवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः ॥ किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थ इति न पुनर्विशेषणा-
नामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति ।

१५ समानाधिकरणत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

समानाधिकरणत्वाद्विशेषणानां युक्तवद्भावो भविष्यति ॥ यद्येवं नार्थो ऽनेन ।
लुपोऽन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । कान्यत्र । वदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरा
वृक्ष इति । किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । आविट्निङ्गा
जातिर्यद्विङ्गमुपादाय प्रवर्तत उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात् तद्विङ्गं जहाति ॥ न तर्हि-
२० दानीमयं योषो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । इदं तत्र तत्रोच्यते गुण-
वचनानां शब्दानामाभयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति । तदनेन क्रियते ॥

हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ ३ ॥

हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तवद्भावेन । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः†
फलानि ॥

खलतिकादिषु वचनम् ॥ ४ ॥

खलतिकादिषु वचनं भवति युक्तवद्भावेन । खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं* वनानि ॥

मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । चञ्चाभिरूपः † वधिका दर्शनीयः ‡ ॥

५

तदाशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ १ । २ । ५३ ॥

किं या एताः कृत्रिमाटिषुवभादिसंज्ञास्तत्वामाण्यादशिष्यम् । नेत्याह । संज्ञानं संज्ञा ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ १ । २ । ५८ ॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । बहुवस्तेष्यास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । तद्यदे- 10
कवचने शासितव्ये बहुवचनं शिष्यत एतदयुक्तम् । बहुवचनेकवचनमिति नाम वक्त-
व्यम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थम् ॥ १ ॥

जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थं भविष्यति । यत्तद्ब्रीहौ ब्रीहित्वं यवे यवत्वं
गार्ग्ये गार्ग्यत्वं तदेकं तद्य विवक्षितम् । तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति । इष्यते च 15
बहुवचनं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनम् ।
एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्रैकवचनादेश उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । ब्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घोर्दिति [७.३.१११] इति गुणः प्राप्नो-
तीति † ॥ नेप दोषः ।

20

अर्थातिदेशात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अर्थातिदेशोऽयम् । नेद पारिभाषिकस्य वचनस्य महगम् । किं तर्ही । अन्यर्थ-

ग्रहणम् । उच्यते वचनम् । बहुनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति । यावद्ब्रूयादेकोऽर्थो
बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन्बहुवचनमिति ॥

सख्याप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

सख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्ष करोति ॥

अस्मदो नामयुवप्रत्यययोश्च ॥ ५ ॥

अस्मदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ नामप्रयोगे । अहं
देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि ॥ युवप्रत्ययप्रयोगे । अहं गार्ग्यायणो
ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि ॥ युवग्रहणेन नार्थः । अस्मदो नामप्रत्यय-
प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि ॥

10 अपर आह । अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति ।
अहं पटुर्ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि ॥

अशिष्यं वा बहुवत्पृथक्काभिधानात् ॥ ६ ॥

अशिष्यो वा बहुवद्भावः । किं कारणम् । पृथक्काभिधानात् । पृथक्त्वेन हि
द्रव्याण्यभिधीयन्ते । बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । किमुच्यते पृथक्काभि-
15 धानादिति यावतेदानीमेवोक्तं जात्याख्यायां सामान्याभिधानदैकार्थ्यमिति ।

जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम् ॥ ७ ॥

जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधीयते जातिरपि । कथं पुनर्जायते जातिशब्देन
द्रव्यमप्यभिधीयत इति । एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालरुमासीन पृच्छति ।
अस्त्यत्र कांचिद्गा पश्यसीति । स पश्यति पश्यति चायं गाः पृच्छति च कांचि-
20 दत्र गां पश्यसीति नूनमस्य द्रव्यं प्रियक्षितमिति । तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहु-
वचनं भविष्यति यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ १ । २ । ५९ ॥

अयमपि योगः शब्दोऽनक्तम् । कथम् अहं न गीमि आरां तूयः पय दृमः ।
इमान्निन्द्रियाणि कदाचित्स्वातन्त्र्येण प्रियक्षिणाणि भवन्ति । तद्यथा । इदं मे अक्षि
2. यु, पश्यति । अयं मे कर्णं सुप्तं गृणोतीति । कदाचित्स्वातन्त्र्येण । अनेनान्या सुप्तं

मदयामि । अनेन कर्णेन सुष्टु शृणोमीति । तद्यदा स्यात्तन्व्येण विप्रक्षा तदा बहुव-
चन भविष्यति यदा पारतन्व्येण तदेकवचनद्विवचने भविष्यति ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ १ । २ । ६० ॥

अयमपि योग शम्भोऽवक्तुम् । कथम् उदिते पूर्वे फल्गुन्यो उदिता पूर्वा
फल्गुन्य उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे उदिता पूर्वा प्रोष्ठपदा । फल्गुनीसमीपगते चन्द्र- 5
मसि फल्गुनीशब्दो वर्तते । बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्त बहुवचनम् । यदा तयोरेवाभि-
धान तदा द्विवचन भविष्यति ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ १ । २ । ६१ ॥

विशाखयोश्च ॥ १ । २ । ६२ ॥

इमात्रपि योगौ शम्भवावक्तुम् । कथम् ।

10

पुनर्वसुविशाखयो सुपा सुलुम्पूर्वसवर्णोति सिद्धम् ॥ १ ॥

पुनर्वसुविशाखयो सुपा सुलुम्पूर्वसवर्ण [७ १ ३९] इत्येव सिद्धम् ॥

तिप्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ १ । २ । ६३ ॥

तिप्यपुनर्वस्वोरिति किमर्थम् । कृत्तिकारोहिण्य ॥ नक्षत्र इति किमर्थम् । तिप्यथ
माणत्रक पुनर्वसु च माणत्रको* तिप्यपुनर्वसव ॥ अथ नक्षत्र इति वर्तमाने† पुन- 1*
र्नक्षत्रमरण किमर्थम् । अथ तिप्यपुनर्वसुशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । अस्ति च
कालधानी । तद्यथा । बहवस्तिप्यपुनर्वसवोऽतिक्रान्ता । कतरेण तिप्येण गत इति ।
तद्यो ज्योतिषि वर्तते तस्येद मरणम् ॥ अथवा नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रमर-
णस्येतत्प्रयोजन विदेशस्यमपि तिप्यपुनर्वसवो कार्ये तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात् ।
तिप्यपुनर्वसोर्नक्षत्राणि यलोपो ऋक्तय इति‡ नक्षत्रमरण नृ कर्तव्य भवति ॥ अथवा 20
नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रमरणस्यैतत्प्रयोजन तिप्यपुनर्वसुपर्यायत्रात्रिनामपि यथा

स्यात् । पुण्यपुनर्वसू सिध्यपुनर्वसू ॥ अथ द्वन्द्व इति किमर्थम् । यस्तिष्यस्तौ पुन-
 र्वसू येषां त इमे तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धाः ॥ बहुवचनस्येति किमर्थम् । उदितं तिष्य-
 पुनर्वसू । कथं चात्रैकवचनम् । जातिद्वन्द्व एकवद्भवतीति । अप्राणिनामिति प्रतिषेधः
 प्राप्नोति* । एवं तार्ही सिद्धे सति यद्बहुवचनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो
 5 द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । त्राभ्रवशालङ्कायनम्
 वाभ्रवशालङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भवति ॥ अथवा नात्रभवन्तः प्राणिनः प्राणा एवा-
 न्नभवन्तः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये
 पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १ । २ । ६४ ॥

रूपग्रहणं किमर्थम् । समानानामेकशेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने यत्रैव सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्यात् । वृक्षाः वृक्षा इति । इह न स्यात् । अक्षाः पादाः मापा इति । रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । रूपं निमित्तत्वेनाधीयते श्रुतौ च रूपग्रहणम् ॥ अथैकग्रहणं किमर्थम् । सरूपाणां शेष एकवि- 5 भक्तावितीयत्युच्यमाने द्विवहोरपि शेषः प्रसज्येत । एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ शेषग्रहणं किमर्थम् । सरूपाणामेक एकविभक्तावितीयत्युच्यमान आदेशोऽयं विज्ञायेत । तत्र को दोषः । अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । आन्तर्यतो ह्युदात्ततः स्यानिनो व्युदात्तवानादेशः प्रसज्येत । लोप्यलोपिता च न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः । गर्गाः वत्साः । विदाः उर्वाः । अज्यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्युच्यमानो 10 लुभ प्राप्नोति* । मा भूदेवम् । अबन्त यद्बहुषु यवन्त यद्बहुष्वित्येव भविष्यति । नैत्रं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काश्यपप्रतिहृतयः काश्यपा इति† ॥ एकविभक्ताविति किमर्थम् । पयः पयो जरयति । वासो वासश्चादयति । ब्राह्मणाभ्यां च हृत ब्राह्मणाभ्यां च देहीति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

15

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम् ॥ १ ॥

प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते । किमिदं प्रत्यर्थमिति । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेतस्मात्कारणान्नैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं प्राप्नोति । तत्र को दोषः ।

तत्रानेकार्थाभिधाने स्नेकशब्दत्वम् ॥ २ ॥

20

तत्रानेकार्थाभिधाने स्नेकशब्दत्वं प्राप्नोति । इत्येते नैकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्यादिति तद्यान्तरेण यत्नं न सिध्यति ।

तस्मादेकशेष ॥ ३ ॥

एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । किमिदं प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते न पुनर- 25

प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते । तत्रैतत्स्याल्लघीयसी सरूपनिवृत्तिर्गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिरिति । तच्च न । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । किं कारणम् । यत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते तत्रावरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्तिर्नक्तव्या स्यात् । एवमप्येतस्मिन्सति किञ्चिदानार्थः सुकर-
5 तरकं मन्यते सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते ॥

किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति । एवं भवितुमर्हति ।

एकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्द्विभक्तेः ॥ ४ ॥

एकविभक्ताविति चेत्तत्र । किं कारणम् । अभावाद्द्विभक्तेः । न हि समुदाया-
वपरा विभक्तिरस्ति । किं कारणम् । अप्रातिपदिकत्वात् । ननु नार्थवत्प्रातिपदिक-
10 मिति* प्रातिपदिकसंज्ञा भाविष्यति । नियमान्न प्राप्नोति । अर्थवत्समुदायानां समा-
सग्रहणं नियमार्थमिति† ॥

यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष उच्येत ।

पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्नदाश्रयत्वात् ॥ ५ ॥

पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति । किमुच्यत एक-
15 शेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति यावता समयः कृतो न केवलं प्रकृतिः प्रयोक्तव्या
न केवलः प्रत्यय इति । तदाश्रयत्वात्प्राप्नोति । यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययानि-
वृत्तिस्तत्राप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति । अमिचित् सोममुदिति यथा ।
यत्र च प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति ।
अधुना इयानिति यथा^१ । अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम्^२ । कुतो नु खण्डित-
20 र्गण्योर्दृशशब्दयोर्निवृत्तिर्भाष्यति न पुनः पूर्वये गिति । तत्रैतत्स्यात्पूर्वनिवृत्तारपि
सत्यां संयोगान्तलोपेन सिद्धमिति^३ । न सिध्यति । तत्रावरतो द्वयोः सकारण्योः
भरणं प्रसज्येत । यत्र च संयोगान्तलोपो नास्ति तत्र च न सिध्यति । यत् न
संयोगान्तलोपो नास्ति । द्विवचनवद्द्वयवचनयोः ॥

समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषः ॥ ६ ॥

समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषो भवति । स्वर । अथश्चअथ अथौ । समासान्तोदात्तत्वे* कृत एकशेषः प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । समासान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्समासान्तोदात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति । स्वर ॥ समासान्त । ऋक् ऋक् ऋचौ । समासान्ते† कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । समासान्तः क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्समासान्तः । समासान्ते च दोषो भवति ॥

अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम् ॥ ७ ॥

अङ्गाश्रये च कार्य एकशेषो वक्तव्यः । स्वसा च स्वसारौ च स्वसारः । अङ्गाश्रये‡ कृते ऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । अङ्गाश्रय 10 क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादङ्गाश्रयम् ॥

तिङ्गमासे तिङ्गमासवचनम् ॥ ८ ॥

तिङ्गमासे तिङ्गमासो वक्तव्यः ॥ एकं तिङ्गहणमनर्थकम् । समासे तिङ्गमास इत्येव । नानर्थकम् । तिङ्गमासे प्रकृते§ तिङ्गमासो वक्तव्यः ॥

तिङ्गिधिप्रतिषेधश्च ॥ ९ ॥

15

तिङ्ग कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रतिषेधः । पचति च पचति च पचतः । तःशब्दो विधेयस्तिशब्दः प्रतिषेधः ॥

यदि पुनरसमास एकशेष उच्येत ।

असमासे वचनलोपः ॥ १० ॥

यद्यसमासे वचनलोपो वक्तव्यः ॥ ननु चोत्पततेव वचनलोपं चोदिताः स्मः । 20 द्विवचनबहुवचनविधिं ह्यन्वप्रतिषेध च वक्ष्यति तदर्थं पुनश्चोद्यते ॥

द्विवचनबहुवचनविधिः ॥ ११ ॥

द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि । वृक्षथ वृक्षथ वृक्षौ । वृक्षथ वृक्षथ वृक्षथ वृक्षा इति ॥

* ६१ २११ † ५४ ४४ ‡ (५४ ७१ ५१ ७१) ५३ ३१०, ६४११
§ ५-११, ५०.

द्वन्द्वप्रतिषेधश्च ॥ १२ ॥

द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षो । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च
 वृक्षा इति । चार्थे द्वन्द्वः [२ २.२९] इति द्वन्द्वः प्रामोति । नैव दोषः । अनव-
 काश एकशेषो द्वन्द्वं वाधिष्यते । सावकाश एकशेषः । कोऽवकाशः । तिड-
 5 न्तान्यवकाशः ॥

यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्येत । किं कृतं भवति । कश्चि-
 द्वचनलोपः परिहतो भवति ।

विभक्त्यन्तानामेकशेषे

विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति ।

10 एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् ॥ १३ ॥

एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पृथग्विभक्तिप्रतिषे-
 धार्थम् । पृथग्विभक्त्यन्तानां मा भूत् । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि ॥

न वार्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाभावः ॥ १४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अर्थविप्रतिषेधात् । विप्रतिषिद्धावेतावर्थी कर्ता
 15 संप्रदानमित्यशक्यौ युगपन्निर्देष्टुम् । तयोर्विप्रतिषिद्धत्वाद्युगपद्वचनं न भविष्यति ॥

अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः ॥ १५ ॥

अनेकमर्थे सप्रत्याययिष्यामीत्येकशेष आरभ्यते ।

तस्मान्नैकशब्दत्वम् ॥ १६ ॥

तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति ॥ अयं तर्हि दोषः । कश्चिद्वचनलोपो द्वियचन-
 20 वदुचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति ॥

यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्येत । किं कृतं भवति । यचनलोप-
 परिहतो भवति ।

प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात् ॥ १७ ॥

प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो यक्तव्यः । माता च जनयित्री
 25 मातारो च प्राण्यस्य मातृमातारः । किं कारणम् । सरूपत्वात् । सरूपाणि धेतानि

प्रातिपदिकानि ॥ किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । तस्यापि ह्येतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि । मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सरूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति । एवं च कृत्वा चोच्यते ॥

5

हरितहरिणश्चेतश्चेनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसख्यानम् ॥ १८ ॥

हरितहरिणश्चेतश्चेनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसख्यानं कर्तव्यम् । हरितस्य स्त्री हरिणी । हरिणस्यापि हरिणी । हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ । श्येतस्य स्त्री श्येनी । श्येनस्यापि श्येनी । श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । रोहितस्य स्त्री रोहिणी । रोहिणस्यापि रोहिणी । रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ ॥

10

न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् ॥ १९ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्त च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिक प्रयोगम् । तस्मिन् लौकिके प्रयोगे सरूपाण्येतानि ॥

अपर आह । न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् । न वैप पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकानामेक- 15
शेष इति । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्त च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिन् लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति ॥

अथानेन पक्षेणार्थं स्यात्प्रातिपदिकानामेकशेष इति । वाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान गस्यते । एतेनैवाभिहित सूत्रेण सरूपाणामेकशेष 20
एकविभक्ताविति । कथम् । विभक्तिः सरूप्येणाश्रीयते । अनैमित्तिक एकशेषः । एकविभक्तौ यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति । क्व । यत्र वा तत्र वेति ॥

अथानेन पक्षेणार्थं स्याद्विभक्त्यन्तानामेकशेष इति । वाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान गस्यते । एतदप्येतेनैवाभिहित सूत्रेण सरूपा-
णामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । नेद पारिभाषिक्या विभक्तेर्ग्रहणम्* । 25
किं तर्हि । अन्यर्थग्रहणम् । विभागो विभक्तिरिति । एकविभागे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवतीति ॥ ननु चोक्त कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्विप्रति-

पेधश्चेति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिरिति ।
सहविवक्षायामेकशेषः । युगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवितव्यम् । न तर्हीदानीमिदं
भवति वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । नैतत्सहविवक्षायाम्
भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेवं निदर्शयितव्यम् । वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ ।

5 वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति ॥ यदप्युच्यते इन्द्रप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति ।
नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो इन्द्रं वाधिष्यते । ननु चोक्तं सावकाश एकशेषः
कोऽवकाशः तिङन्तान्यवकाश इति । न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति ।
किं कारणम् । यथाजातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति तथाजाती-
यकानामेकशेषः । न च तिङन्तानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । किं
10 कारणम् । एका हि क्रिया । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवित-
व्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । यदि तर्हेका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति ।
पचतः पचन्ति । नैतानि क्रियापेक्षाणि । किं तर्हि । साधनापेक्षाणि ॥

अथवा पुनरस्त्वेकविभक्ताविति । ननु चोक्तमेकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्द्विभक्ते-
रिति । नैष दोषः । परिहृतमेतत् । अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भवि-
15 प्यतीति । ननु चोक्तं नियमात्तं प्राप्नोति अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थ-
मिति । नैष दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकानां
समासः । कथंजातीयकानां समासः । सुवन्तानाम् ॥

सर्वत्रापत्यादिपूपसंख्यानम् ॥ २० ॥

सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति* ॥ सर्व-
20 ष्वेत्युच्यते प्रातिपदिकानां चैकशेषे सिद्धम् । अपत्यादिवित्युच्यते बहुवचनपत्या-
दयः । गर्गस्यापत्यं बहवो गर्गाः† । एका प्रकृतिर्वहयश्च यञः । असारूप्यादेक-
शेषो न प्राप्नोति । ननु च यथैव बहवो यञ एव प्रकृतयोऽपि बह्वचः स्युः । नैवं
शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । गर्गाः वत्साः विदाः उर्वा इति । अज्यो बहुषु
यज्यो बहुष्वित्युच्यमानो तुम् प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अब्रन्तं यद्बहुषु यब्रन्तं यद्बहु-
25 ष्वित्येयं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिभूतयः
काश्यपा इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र‡ गोत्रस्य ग्रहणं न धैतल्लौकिकं
गोत्रम् ॥ अथवा पुनरस्त्वेका प्रकृतिर्वहयश्च यञः । ननु चोक्तमसारूप्यादेकशेषो न
प्राप्नोतीति ।

सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात् ॥ २१ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि समा-
नार्थानामेकशेष उच्यते कथमक्षाः पांदाः मापा इति ।

नानार्थानामपि सरूपाणाम् ॥ २२ ॥

नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः ॥

एकार्थानामपि विरूपाणाम् ॥ २३ ॥

एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्र-
दण्डौ कुटिलदण्डाविति वा ॥

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः ॥ २४ ॥

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः । अक्षथाक्षश्च अक्षौ* ॥ 10
मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ† ॥

इह कस्मान्न भवति । एकश्चेकश्च द्वौ च द्वौ चेति ।

संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः ॥ २५ ॥

संख्याया अर्थासंप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति । न लोकादित्यनेनार्थो गम्यते ।
अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति । एकश्चेकश्चेत्यस्य द्वावित्यर्थः । 15
द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः ॥ नैतौ स्तः परिहारौ । यत्तावदुच्यते संख्या-
या अर्थासंप्रत्ययादिति । अर्थासंप्रत्ययेऽप्येकशेषो भवति । तथाया । गार्ग्यश्च गार्ग्या-
यणश्च गार्ग्यो‡ । न चोच्यते बृद्धयुगानाविति भवति चैकशेषः । यदप्युच्यतेऽन्य-
पदार्थत्वाच्चेति । अन्यपदार्थेऽप्येकशेषो भवति । तथाया । त्रिंशतिश्च त्रिंशतिश्च
त्रिंशती इति । तयोश्चत्वारिंशदित्यर्थः ॥ एव तर्हि नेमो पृथग्परिहारौ । एक- 20
परिहारोऽयम् । संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति । यत्र अर्थासंप्रत्यय
एव यान्यपदार्थतैव वा भवति तत्रैकशेषो गार्ग्यो त्रिंशती इति तथा ॥ अथवा
नेम एरुशेषशब्दाः । यदि तर्हि नेम एरुशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि भवन्ति ।
तत्र को दोषः । एकवचन प्राप्तेति । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । तथाया । यूयम्
शतम् वनमिति ॥ सन्तु तर्हि एकशेषशब्दाः । किंकर्तुं सारूप्यम् । अन्वयोऽन्यकृतं 25

सारूप्यम् । सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषामन्योऽन्यकृतो भावः । सन्ती-
 त्याह । तद्यथा । माता पिता भ्रातेति ॥ विषम उपन्यासः । सकृदेते शब्दा प्रवृत्ता
 अपायेष्वपि वर्तन्ते । इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति चत्वार इति ॥ अन्यदिदा-
 नीमेतदुच्यते सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्त इति । यत्तु भवानस्मांशो-
 5 दयति सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषामन्योऽन्यकृतो भाव इति तत्रैते ऽस्मा-
 मिरुपन्यस्ताः । तत्रैतद्भवानाह सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्त इति ।
 एतच्च वार्त्तम् ।

एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्कथं तत्र ।

एकैकः कर्ता स्यात्सर्वे वा स्युः कथं युक्तम् ॥

कारणमुद्यमनं चेन्नोद्यच्छति चान्तरेण तत्तुल्यम् ।

तस्मात्पृथक्पृथक्ते कर्तारः सव्यपेक्षास्तु ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो ऽस्वरूपत्वात् ॥ २६ ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्यः । पचति च पचसि च पचथः । पचति
 च पचामि च पचावः । पचति च पचसि च पचामि च पचामः । किं पुनः कारण
 15 न सिध्यति । असरूपत्वात् ॥

द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्यत्वात् ॥ २७ ॥

द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणम् । एकार्थत्वात् । एकोऽयमवशिष्यते
 तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किमर्थेन । यदर्थ एतः । किमर्थश्चैकः । एक एका-
 र्थः ॥ त्रैकार्थम् । साधमेकार्थः । किं तर्हि । द्वयर्थे च द्वयर्थम् ।

नेकार्थमिति चेदारम्भानर्थक्यम् ॥ २८ ॥

त्रैकार्थमिति चेदेकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात् ॥ इह हि शब्दस्य एताभाषिकी
 षाणेकार्थता स्याद्वाचनिकी वा । तथादि तावत्सराभाषिकी

अशिष्य एकशेष एकैनोक्तत्वात् ॥ २९ ॥

अशिष्य एकशेषः । किं कारणम् । एकैनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण
 25 न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ अथ वाचनिकी नह्येकशेषोऽयमशिष्यो
 स च द्वयर्थे भवति यदर्थमिति । न यत्कथम् । सिद्धमेकशेष इत्येव । कथं पुनरेतो
 ऽयमशिष्य इत्यनेन द्वयर्थता यदर्थता वा शक्या लभ्युम् । तत्रैकशेषकृतम् ॥

न ह्यन्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति । पर्यामश्च पुनरन्तरे-
णापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति अग्निचित् सोमसुदिति
यथा । ते मन्यामहे लोपकृतमेतद्येनात्रान्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्या-
र्थस्य गतिर्भवतीति । एवमिहाप्येकशेषकृतमेतद्येनात्रैकोऽयमवशिष्यत इत्यनेन व्यर्थ-
ता बह्वर्थता वा भवति ॥ उच्येत तर्हि न तु गम्येत । यो हि गामश्च इति ब्रूयाद्-
श्चं वा गौरिति न जातुचित्संप्रत्ययः स्यात् ॥ तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वतावश्यं
लोकः पृष्ठनोऽनुगन्तव्यः । केप्रथेषु लौकिकाः काञ्चशब्दान्प्रयुञ्जत इति । लोके चै-
कस्मिन्वृक्ष इति प्रयुञ्जते द्वयोर्वृक्षाविति बहुषु वृक्षा इति । यदि तर्हि लोकोऽवश्यं
शब्देषु प्रमाणं किमर्थमेकशेष आरभ्यते । अथ किमर्थं लोप आरभ्यते । प्रत्यय-
लक्षणमार्चार्यः प्रार्थयमानो लोपमारभत एकशेषारम्भे पुनरस्य न किञ्चित्प्रयोजन-
मस्ति ॥ ननु चेत्तं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाच्चैकेनानेकस्याभिधानमिति । यदि चैकेन
शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं स्यात्तत्र प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात् ।

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेत्तदपि

प्रत्यर्थमेव ॥ ३० ॥

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते । यदप्येके-
नानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थावर्थी प्रति तदपि प्रत्यर्थ-
मेव । यदपि ह्यर्थानर्थान्प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो
न्याय्यः । यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोग इत्येष पक्षो न्याय्यः ।

यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्या-

भिधानम् ॥ ३१ ॥

20

यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेवमुच्यते । एषोऽपि न्याय्य
एव यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति ॥ यदि तर्हेकेनानेकस्याभिधानं भवति प्रक्ष-
न्यमोषो एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य
प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ।

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्रक्षेण न्यमो- 25

धस्य न्यमोधप्रयोगः ॥ ३२ ॥

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तः प्रक्षेण न्यमोषार्थ इति कृत्वा

न्यग्रोधशब्द प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यावतेदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधान
भवतीति । सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधान भवति न विरूपाणाम् ॥ किं पुन
कारण सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधान भवति न पुनर्विरूपाणाम् ।

अभिधान पुनः स्वाभाविकम् ॥ ३३ ॥

5 स्वाभाविकमभिधानम् ॥

उभयदर्शनाच्च ॥ ३४ ॥

उभय खल्वपि दृश्यते । विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधान भवति । तद्यथा ।
द्यावा ह क्षामा । द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति । विरूपाणा किल नामैकेनाने-
कस्याभिधान स्यात्किं पुन सरूपाणाम् ॥

10 आकृत्याभिधानाद्वैक विभक्तौ वाजप्यायन ॥ ३५ ॥

आकृत्याभिधानाद्वैक शब्द विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्य मन्यते ।
एकाकृति सा चाभिधीयत इति ॥ कथ पुनर्ज्ञायत एकाकृति सा चाभिधीयत इति ।

प्रख्याविशेषात् ॥ ३६ ॥

न हि गौरित्युक्ते विशेष प्रख्यायते शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ॥ यद्यपि
15 तावत्प्रख्याविशेषाज्ज्ञायत एकाकृतिरिति कुतस्त्वेतत्साभिधीयत इति ।

अव्यपवर्गगतेश्च ॥ ३७ ॥

अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामह आकृतिरभिधीयत इति । न हि गौरित्युक्ते व्यपवर्गो
गम्यते शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ॥

ज्ञायते चैकोपदिष्टम् ॥ ३८ ॥

20 ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम् । गौरस्य कदाचिदुपदिष्टो भवति । स तमन्यस्मिन्दे-
शे जन्यस्मिन्काले जन्यस्या च वयोऽवस्थाया वृद्धा जानात्यय गौरिति ॥ क पुनरस्य
विशेष प्रख्याविशेषादित्यत । तस्येवोपोद्बलकमेतत् । प्रख्याविशेषाज्ज्ञायते चैको-
पदिष्टमिति ॥

धर्मशास्त्र च तथा ॥ ३९ ॥

25 एष च कृत्या धर्मशास्त्र प्रवृत्तम् । ब्राह्मणो न हन्तव्य सुरा न पेयेति ब्राह्मण-

मात्रं न हन्यते सुरामात्रं च न पीयते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं ब्राह्मणमह-
त्त्वैकां च सुरामपीत्वान्यत्र कामचारः स्यात् ॥ कः पुनरस्य विशेषो ऽव्यपवर्ग-
तेष्वेत्यतः । तस्यैवोपोद्बलकमेनत् । अव्यपवर्गगतेश्च धर्मशास्त्रं च तथेति ॥

अस्ति चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत्

अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । किम् । आदित्यः । तद्यथा । ५
एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते ॥ विपम उपन्यासः । नैको द्रष्टा-
दित्यमनेकाधिकरणस्थ युगपदुपलभते ॥ एवं तर्हि

इतीन्द्रवद्विषयः ॥ ४० ॥

तद्यथा । एक इन्द्रो ऽनेकस्मिन्क्रतुशत आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति । एवमा-
कृतिरपि युगपत्सर्वत्र भविष्यति ॥ अवश्यं चैतदेव विशेषमेकमनेकाधिकरणस्थ 10
युगपदुपलभ्यत इति ।

नैकमनेकाधिकरणस्थ युगपदिति चेत्तथैकशेषे ॥ ४१ ॥

यो हि मन्यते नैकमनेकाधिकरणस्थ युगपदुपलभ्यत इत्येकशेषे तस्य दोषः
स्यात् । एकशेषेऽपि नैको वृक्षशब्दोऽनेकमर्थं युगपदभिदधीत ॥ अवश्यं चैतदेवं
विज्ञेयमाकृतिरभिधीयत इति । 15

द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसप्रत्ययः ॥ ४२ ॥

द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसप्रत्यय स्यात् ॥ तत्र को दोषः ।

तत्रासर्वद्रव्यगतिः ॥ ४३ ॥

तत्रासर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति । असर्वद्रव्यगतौ को दोषः । गौरनुबन्धो ऽजो ऽग्नी-
योमीय इति । एकः शास्त्रोक्त कुर्वीतापरो ऽशास्त्रोक्तम् । अशास्त्रोक्ते च क्रियमा- 20
णे विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्ति ॥ ननु च यस्याप्याकृतिः
पदार्थस्तस्यापि यद्यनवयवेन चोच्यते न चानुबध्यते विगुणं कर्म भवति विगुणे च
कर्मणि फलानवाप्तिः । एकाकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयते । यद्यास्य पक्षस्थोपादाने
प्रयोजनमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एव तर्ह्यनवयवेन
चोच्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते यथादित्यः । ननु च यस्यापि द्रव्य पदार्थस्तस्या-

प्यनवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते । एकशेषस्त्रया वक्तव्यः । त्वयापि
तर्हि द्विवचनबहुवचनानि साध्यानि ॥

चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेः ॥ ४४ ॥

चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्ग्रामह आकृतिरभिधीयत इति । आग्नेयमष्टाक-
५ पालं निर्वपेत् । एक निरुप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरुप्यते । यदि न द्रव्यं पदार्थः
स्यादेक निरुप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च निर्वपणं न प्रकल्पेत ॥ कः पुनरेतयोर्जा-
तिचोदनयोर्विशेषः । एका निर्वृत्तेनापरा निर्वर्त्येन ॥

द्रव्याभिधानं व्याडिः ॥ ४५ ॥

द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते । द्रव्यमभिधीयत इति ॥

10

तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥ ४६ ॥

एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । ब्राह्मणी ब्राह्मणः ब्राह्मणौ ब्रा-
ह्मणा इति ॥

चोदनासु च तस्यारम्भात् ॥ ४७ ॥

चोदनासु च तस्यारम्भान्मन्यामहे द्रव्यमभिधीयत इति । गौरनुबन्धो ऽजो
15 ऽग्नीषोमीय इति । आकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि
क्रियन्ते ॥

न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् ॥ ४८ ॥

न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । न ह्येको देवदत्तो युगपत्सुभ्रे
भवति मथुरायां च ॥

20

विनाशो प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् ॥ ४९ ॥

किम् । विनश्येद्य प्रादुःप्याद्य । आ मृत इति आ नाम लोके न प्रचरेत् ।
गोर्जात इति सर्वं गोभूतमनवकाशं स्यात् ॥

अस्ति च वैरूप्यम् ॥ ५० ॥

अस्ति खल्वपि वैरूप्यम् । गोश्च गौश्च खण्डो मुण्ड इति ॥

तथा च विग्रहः ॥ ५१ ॥

एव च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति । गौध गौधेति ॥

व्यर्थेषु च मुक्तसशयम् ॥ ५२ ॥

व्यर्थेषु च मुक्तसशय भवति । आकृतावपि पदार्थ एकशेषो वक्तव्यः । अक्षा-
पादाः मापा इति ॥

लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात् ॥ ५३ ॥

लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुणस्यानित्यत्वात् । अनित्या गुणा
अपायिन उपायिनश्च । किं य एते शुक्लादयः । नेत्याह । स्त्रीपुनपुंसकानि सत्त्वगुणा
एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्वित्वेन कदाचिद्द-
हुत्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन कदाचित्पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन ॥ भवेद्विङ्गपरिहार 10
उपपन्नो वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि हि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदा-
चिद्वित्वेन कदाचिद्दहुत्वेनैकाकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयेत यच्चस्य पक्षस्योपादाने प्रयो-
जनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति ॥ एव तर्हि लिङ्ग-
वचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वात् । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुण-
विवक्षया अनित्यत्वात् । अनित्या गुणविवक्षा । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता 15
भवति कदाचिद्वित्वेन कदाचिद्दहुत्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन कदाचित्पुंस्त्वेन कदाचि-
न्नपुंसकत्वेन ॥ भवेद्विङ्गपरिहार उपपन्नो वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि कदा-
चिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्वित्वेन कदाचिद्दहुत्वेनैकाकृतिरिति
प्रतिज्ञा हीयेत यच्चस्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स
चेदानीं वक्तव्यो भवति ॥ लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते । किं कारणम् । आविष्ट- 20
लिङ्गा जातिर्यद्विङ्गमुपादाय प्रवर्तत उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्तद्विङ्गं न जहाति । त-
स्माच्च धैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थानुम् । अचरयं कश्चित्स्वकृतान्त
भास्येय । कोऽसौ स्वकृतान्तः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् ।

सस्त्यानप्रसवो लिङ्गमास्येयौ । किमिदं सस्त्यानप्रसवाविति ।

25

संस्त्याने न्यापतेर्द्वन्द्वी सूते सप्प्रसवे पुमान् ॥

ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेषु पुनान् । अधिकरणसाधना लोके स्त्री ।

स्त्यायत्यस्स्यां गर्भ इति । कर्तृसाधनश्च पुमान् । सूते पुमानिति । इह पुनरुभयं भाव-
 साधनम् । स्त्यान प्रवृत्तिश्च । कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमान् । गुणानाम् ।
 केषाम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रस-
 वगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः । यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दः
 5 स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । न हीह कश्चि-
 दपि स्त्रस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्ययतिष्ठते । वर्धते यावदनेन वार्धितव्यमपचयेन वा
 युज्यते । तद्योभयं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था । विवक्षातः । सस्त्या-
 नविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां पुमानुभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम् । तत्र लिङ्ग-
 वचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वादिति लिङ्गपरिहार उपपन्नः ॥ वचनपरिहारस्तु नो-
 10 पपद्यते । वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथ यस्य द्रव्य
 पदार्थः कथं तस्यैकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्तीति । पयं स वक्ष्यति । एक-
 स्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति । यदि तस्यापि वाचनिकानि न
 स्वाभाविकान्यहमप्येव वक्ष्याम्येकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचन-
 मिति । न ह्यकृतिपदार्थिकस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थिकस्य वाकृतिर्न पदार्थः ।
 15 उभयोरुभयं पदार्थः कस्यचित्तु किञ्चित्प्रधानभूतं किञ्चिद्गुणभूतम् । आकृतिपदा-
 र्थिकस्याकृतिः प्रधानभूता द्रव्य गुणभूतम् । द्रव्यपदार्थिकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृ-
 तिर्गुणभूता ॥

गुणवचनवद्वा ॥ ५४ ॥

गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । तद्यथा । गुणवचनानां शब्दानामा-
 20 भ्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ
 कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं भित्तो भवति गुणस्तस्य यद्विङ्ग वचनं
 च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्य भिताकृतिस्तस्य यद्विङ्ग वचनं च
 तदाकृतेरपि भविष्यति ॥

अधिकरणगतिः साहचर्यात् ॥ ५५ ॥

25 आकृतादारम्भणादीनां संभयो नास्तीति कृत्वाकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणा-
 दीनि भविष्यन्ति ॥

न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदित्यादित्यवद्विषयः ॥ ५६ ॥

न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति ।

तद्यथा । एक आदित्यो ज्ञेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते ॥ विषम उपन्यासः ।
नैको द्रष्टानेकाधिकरणस्थमादित्यं युगपदुपलभते ॥ एव तर्हीतीन्द्रवद्विषयः ।
तद्यथा । एक इन्द्रो ज्ञेकास्मिन्क्रतुशत आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति । एवमाकृतिर्यु-
गपत्सर्वत्र भविष्यति ॥

अविनाशो ज्ञाश्रितत्वात् ॥ ५७ ॥

5

द्रव्यविनाश आकृतेरविनाशः । कुतः । अनाश्रितत्वात् । अनाश्रिताकृतिर्द्र-
व्यम् ॥ किमुच्यते ज्ञाश्रितत्वादिति यदिदानीमेवोक्तमधिकरणगतिः साहचर्या-
दिति ॥ एवं तर्हीविनाशो ज्ञेकात्म्यात् । द्रव्यविनाश आकृतेरविनाशः । कुतः ।
अनैकात्म्यात् । अनेक आत्माकृतेर्द्रव्यस्य च । तद्यथा । वृक्षस्योऽव्यतानो वृक्षे छिन्ने
ऽपि न विनश्यति ॥

10

वैरूप्यविग्रहौ द्रव्यभेदात् ॥ ५८ ॥

वैरूप्यविग्रहात्रपि द्रव्यभेदाद्भविष्यतः ॥

व्यर्थेषु च सामान्यात्सिद्धम् ॥ ५९ ॥

विभिन्नार्थेषु च सामान्यात्सिद्धं सर्वम् । अश्रोतेरक्षः । पद्यतेः पादः । मिमी-
तेर्मापः । तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धम् ॥ अपरस्त्वाह । पुराकल्प एतदासीत्योऽश 15
मापाः कार्पापणं षोडशफलाश्च मापशम्बटश्चः । तत्र सख्यासामान्यात्सिद्धम् ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणभेदेव विशेषः ॥ १ । २ । ६५ ॥

इह कस्मान्न भवति । अजश्च वर्करश्च । अश्वश्च किशोरश्च । उष्ट्रश्च करभधेति ।
तल्लक्षणभेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो
यत्समानायामाकृती शब्दभेदः ॥

20

स्त्री पुंश्च ॥ १ । २ । ६६ ॥

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीमहणेषु विचार्यते स्त्रीमहणे स्त्रीप्रत्ययमहणं वा स्यात्स्य-
र्थमहणं वा स्त्रीशब्दमहणं वेति । किं जातः । यदि प्रत्ययमहणं वा शब्दमहणं वा

गर्गा च गार्ग्यायणौ च गर्गाः केन यशब्दो न भ्रूयेत । अस्त्रियामिति हि लुगु-
च्यते* । इह च गर्गा च गार्ग्यायणौ च गर्गान्पश्य तस्माच्छसो नः पुंसि[६.१.१०३]
इति नत्वं न प्राप्नोति ॥ अथार्थग्रहणं न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥
इह कस्मान्न भवति । अजा च वर्करथ । वडवा च किशोरथ । उट्टी च
करभश्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्ल-
क्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

पुमान्स्त्रिया ॥ १ । २ । ६७ ॥

इह कस्मान्न भवति । हंसश्च वरटा च । कच्छपश्च डुली च । ऋश्यश्च रोहि-
चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव
विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ १ । २ । ६८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । न पुमान्स्त्रियेत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तल्लक्षणश्चेदेव
विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समा-
नायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदिमं योगं शास्ति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो यत्रोर्ध्वं प्रकृतेस्तल्लक्षण एव विशेषस्तत्रैकशेषो भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनम् । हंसश्च वरटा च कच्छपश्च डुली च ऋश्यश्च रोहिचेत्यत्रैकशेषो न भ-
वति ॥ पूर्वयोर्योगयोर्भूयान्परिहारः । यावद्भूयाद्गोत्रं यूनेति तावद्भूदो यूनेति ।
पूर्वसूत्रे गोत्रस्य वृद्धमिति संज्ञा क्रियते ॥

असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्य

च विवक्षितत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्याविवक्षितः सामान्यं च विवक्षितम् ।
विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ
[१.२.६४] इत्येव सिद्धम् ॥

पुमान्स्त्रिया [१ २ ६७] इत् कस्माच्च भवति । ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीव-
त्सथेति ।

ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वाद्दे-
कशेषः ॥ २ ॥

ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो न
भविष्यति । यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति । नात्र
लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् ॥ यदि तर्हि यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव वि-
शेषवाचकं तत्रैकशेषो भवतीह न प्राप्नोति । कारकश्च कारिका च कारकौ । न
एव लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् ॥ कथं पुनरिदं विज्ञायते । शब्दो या
स्त्री तद्वक्ष्यथेदेव विशेष इति । आहोस्त्रिदर्थो या स्त्री तद्वक्ष्यथेदेव विशेष इति ।
किं चात् । यदि विज्ञायते शब्दो या स्त्री तद्वक्ष्यथेदेव विशेष इति सिद्धं कारकश्च
कारिका* च कारकौ । इदं तु न सिध्यति गोमाथ गोमती च गोमन्तौ । अथ
विज्ञायते श्यो या स्त्री तद्वक्ष्यथेदेव विशेष इति सिद्धं गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ ।
इदं तु न सिध्यति कारकश्च कारिका च कारकौ । उभयथापि पटुश्च पट्वी† च पटु
इत्येतन्न सिध्यति ॥ एव तर्हि नैव विज्ञायते शब्दो या स्त्री तद्वक्ष्यथेदेव विशेष इति ।
नाप्यर्थो या स्त्री तद्वक्ष्यथेदेव विशेष इति । कथं तर्हि । शब्दार्थो या स्त्री तत्स-
द्भावेन च तद्वक्ष्यथो विशेष आश्रीयते । एव च कृत्वेहापि प्राप्ति । ब्राह्मणवत्सा च
ब्राह्मणीवत्सथेति ॥ एव तर्हिदिमित्थं व्यपदेश्य सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् ।
तदित्यनुवर्तते । तदित्यनेन प्रकृतो स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते । कौ च प्रकृतो । प्रधाने ।
प्रधानं या शब्दस्त्री प्रधानं यार्थस्त्रीति ॥

२०

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ १ । २ । ६९ ॥

अथ योग शक्यो ज्यक्तुम् । कथं शुरुश्च कम्बलं शुरुश्च वल्लं तदिदं शुरुश्च ते
इमे शुक्रे । शुरुश्च कम्बलं शुरुश्च वृहत्तिका शुरुश्च वल्लं तदिदं शुरुश्च तानीमानि
शुरुश्चानि ।

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः ॥ १ ॥

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति । किं च प्रधानम् । नपुंसकम् । कथं पुनर्जायते नपुंसकं प्रधानमिति । एवं हि दृश्यते लोके । अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसंदेहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते । किं जातमित्युच्यते इयं चैव हि जायते स्त्री वा पुमान्वा ।
5 तथा विदूरे ज्यक्तमारूपं दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति महिषी रूपमिव ब्राह्मणी रूपमिव । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्नपुंसकस्य शेषो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमेकवचास्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

आकृतिवाचित्वादेकवचनम् ॥ २ ॥

आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति । यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचनबहुव-
10 चने भविष्यतः ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृद्दुहितृभ्याम् ॥ १ । २ । ६८ ॥ पिता मात्रा
॥ १ । २ । ७० ॥ श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ १ । २ । ७१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न पुमान्स्त्रिया [१.२.६७] इत्येव सिद्धम् । भ्रातृपुत्र-
पितृश्वशुराणां कारणाद्भव्ये शब्दनिवेशः । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्भव्ये शब्द-
15 निवेशो भवति ।

भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्भव्ये शब्दनिवेश इति चेतुल्यकारणत्वा-
त्सिद्धम् ॥ १ ॥

यदि तावद्विभर्ताति भ्राता स्वसर्षप्येतद्भवति । तथा यदि पुनाति प्रीणातीति वा पुत्रो दुहितर्षप्येतद्भवति । तथा यदि पाति पालयतीति वा पिता मातर्षप्येतद्भवति ।
20 तथा यच्चाश्राभव्यः श्वशुरः श्वश्र्वाभव्येतद्भवति ॥ दर्शनं वै हेतुः । न हि स्वसारि भ्रातृशब्दो दृश्यते ।

दर्शनं हेतुरिति चेतुल्यम् ॥ २ ॥

दर्शनं हेतुरिति चेतुल्यमेतद्भवति । स्वसर्षपि भ्रातृशब्दो दृश्यतां तुल्यं हि कारणम् ॥ न वा एष लोके संप्रत्ययः । न हि लोके भ्रातानीयतामित्युक्ते स्व-
25 सानीयते ।

तद्विपर्यं च ॥ ३ ॥

तद्विपर्यं चैतद्दृष्टव्यं भवति स्वसारि भ्रातृत्वम् । किंविपर्यम् । एकशेषविपर्यम् ॥ युक्तं पुनर्यन्नियतविपर्या नाम शब्दाः स्युः । वाटं युक्तम् ।

अन्यत्रापि तद्विपर्यदर्शनात् ॥ ४ ॥

अन्यत्रापि नियतविपर्याः शब्दा वृश्यन्ते । तद्यथा । समाने रक्ते वर्णे गौ- 5
लोहित इति भवत्यश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भव-
त्यश्वो हेम इति । समाने च शुक्रे वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ १ । २ । ७२ ॥

त्यदादितः शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥ १ ॥

त्यदादितः शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । सा च देवदत्तश्च तौ । सा 10
च कुण्डे च तानि ॥

अद्वन्द्वत्पुरुषविशेषणानाम् ॥ २ ॥

अद्वन्द्वत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । स च कुकुटः सा
च मयूरी कुकुटमयूर्यौ ते । अर्धं पिप्पल्यास्तर्धपिप्पली च सा अर्धपिप्पल्यौ ते ॥

अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् ।

15

त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् ॥ ३ ॥

त्यदादीनां सामान्यमर्थः । आतश्च सामान्यं देवदत्तेऽपि हि स इत्येतद्भवति
यज्ञदत्तेऽपि । त्यदादीनां सामान्यार्थत्वाच्चेपो भविष्यति ॥ इदं तर्हि मयोजनं
परस्य शेषं वक्ष्यामीति ।

परस्य चोभयवाचित्वात् ॥ ४ ॥

20

उभयवाचि परम् ॥

पूर्वशेषदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

पूर्वस्य खलपि शेषो वृश्यते । स च यश्च तावानय यावानयेति ॥ इदं तर्हि
मयोजनं द्वन्द्वो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि सामान्यविशेष-
वाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते शूद्राभीरम् गोबलीवर्दम् तृणोलपमिति न सिध्यति ।
नैव दोषः । इदं तावच्छूद्राभीरमिति । आभीरा जात्यन्तराणि । गोबलीवर्दमिति ।
5 गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावशिष्यन्ते । तृणोलप-
मिति । अपामुलपमिति नामवेधम् ॥ तर्त्तार्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सामा-
न्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो न भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य विशेषस्य
प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ न तर्हिदानीमिदं
भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति । भवति यदा नियोगतस्तस्येजानयनं भवति ।
10 एव तर्हि येनेव खल्वपि हेतुनैतद्वाक्यं भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति तेनेव हे-
तुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मात्सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् ॥

ग्राम्यपशुमंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ १ । २ । ७३ ॥

अयमपि योगः शक्यो ऽनकुम् । कथं गाव इमाश्चरन्ति अजा इमाश्चरन्ति ।
गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावशिष्यन्ते ॥ इदं तर्हि
15 प्रयोजनं ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । न्यङ्क्य इमे शूकरा इम इति ।
कं पुनरर्हत्यपशुनां पुंस उत्कालयितुं ये षहीतुमशक्या कुत एव वाहाय च
विक्रयाय च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं पशुष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । ब्राह्म-
णा इमे वृषला इमे । कं पुनरर्हत्यपशुनां पुंस उत्कालयितुं ये ऽशक्या वाहाय च
विक्रयाय च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सघेष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । एतौ
20 गायो चरत । कं पुनरर्हति निर्जतिं ऽथे ऽन्यथा प्रयोक्तुम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजन-
मन्तरेष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । उरणका इमे शूकरा इम इति । कं
पुनरर्हति तस्यानां पुंस उत्कालयितुं ये ऽशक्या वाहाय च विक्रयाय च ॥

अनेकशक्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अजाश्चरन्ति । गर्दभाश्चरन्तीति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिप्रियतित्वाकरणात्मभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये

५० पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

भूवादयो धातवः ॥ १ । ३ । १ ॥

कुतो ऽयं वकारः । यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते भूादय इति भवित-
व्यम् । अथासंहितया भूादय इति भवितव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रीषस्य मङ्गलार्थं वकारभागमं प्रयुङ्क्ते । मङ्ग- 5
लादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भव-
न्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति ॥ अथादिग्रहणं किम-
र्थम् । यदि तावत्पद्यन्ते नार्थं आदिग्रहणेन । अन्यत्रापि ह्ययं पठन्नादिग्रहणं न
करोति । कान्यत्र । मृडमृदगुधकुपक्किशवदवसः क्त्वा [१. २. ७] इति । अथ
न पद्यन्ते नतरामर्थं आदिग्रहणेन । न ह्यपठिताः शक्या आदिग्रहणेन विशेषयि- 10
तुम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽस्ति च पाठे
बाह्यश्च सूत्रादिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पाठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपन्नं भवति ॥

पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः ॥ १ ॥

पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो चक्तव्यः । या इति धातुर्या इत्या-
वन्तः । या इति धातुर्वा इति निपातः । नु इति धातुर्नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च । 15
द्विपिति धातुर्द्विपिति प्रातिपदिकम् ॥ किं च स्याद्यथेतेषामपि धातुसंज्ञा स्यात् । धातोः
[३. १. ९१] इति तव्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत* । नैप दोषः । साधने तव्यदादयो
विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः । क्रियाभावात्साधनाभावः । साधनाभावात्सत्या-
मपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न भविष्यन्ति ॥ इह तर्हि याः पद्य आतो धातोः
[६. ४. १४०] इति लोपः प्रसज्येत । नैप दोषः । अनाप इत्येवं सः† ॥ अस्य 20
तर्हि याशब्दस्य निपातस्याधातुरिति‡ प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत ।
अप्रातिपदिकत्वात्साधन्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैप दोषः । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदि-
कत्वं चोदितं§ तत्रानर्थकमहर्णं न करिष्यते । निपातः प्रातिपदिकमित्येव ॥ इह तर्हि

ब्रह्म इत्यचि भ्रुधातुभ्रुवां ध्वोरियडुवडौ [६४७७] इत्युवडादेशः प्रसज्येत ।
 नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययस्योवडादेशो भवतीति यदय तत्र
 भ्रुमहण करोति ॥ अस्य तर्हि दिव्शब्दस्याधातुरिति प्रातिपदिकसज्ञायाः प्रतिषेध-
 प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्सञ्ज्ञाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-
 ५ पयत्युत्पद्यन्ते दिव्शब्दात्स्वादय इति यदय दिवः सावौच्यं शास्ति* । नैतदस्ति
 ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । दिव्शब्दो यत्प्रातिपदिक
 तदर्थमेतत्स्यात् । अक्षचूरिति । न वा अत्रेप्यते । अनिष्ट च प्राप्नोतीष्ट च न सि-
 ध्यति । एवं तर्ह्यननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति ।
 एतन्मप्यननुबन्धको दिव्शब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते ॥

10

परिमाणग्रहणं च ॥ २ ॥

परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । इयानवधिर्धातुसज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुतो
 हेतद्भ्रुशब्दो धातुसज्ञो भविष्यति न पुनर्भ्रुशब्द इति ॥

यदि पुनः क्रियावचनो धातुरित्येतद्वक्षणं क्रियेत । का पुनः क्रिया । ईहा ।
 का पुनरीहा । चेटा । का पुनश्चेटा । व्यापारः ॥ सर्वथा भ्रुशब्देनैव शब्दा-
 15 नाचष्टे न किंचिदर्थजातं निदर्शयत्येवजातीयिका क्रियेति । क्रिया नामेयमत्यन्ता-
 परिवृष्टा । अशक्या क्रिया पिण्डीभूता निदर्शयितुं यथा गर्भो निर्लुडितः । सासाव-
 नुमानगम्या । कोऽसावनुमानः । इह सर्वेषु साधनेषु सनिहितेषु कदाचित्पचतीत्ये-
 तद्भवति कदाचिन्न भवति । यस्मिन्साधने सनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा गृह-
 क्रिया । अथवा यथा देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा गृह क्रिया ॥
 २० रुथ पुनर्ज्ञायते क्रियावचना पचादय इति । यदेवा करोतिना सामानाधिकरण्यम् ।
 किं करोति पचति । किं कम्प्यति पश्यति । किमकार्यात् अपाक्षीदिति ॥ तत्र

क्रियावचन उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेध ॥ ३ ॥

क्रियावचने धातानुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो उक्तव्यः । पचति प्रपचति ॥ किं
 पुनः कारणं प्राप्नोति ।

२१

सचानेनार्थगते ॥ ४ ॥

सचानेन सचो गम्यते सप्रवृत्तिरेन सप्रत्ययकेन सौपमंगेण च ॥

अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वम् ॥ ५ ॥

अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा वक्तव्या । यथा हि भवता करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निर्दाशितं न तथास्यादीनां निदर्श्यते । न हि भवति किं करोति अस्तीति ॥

प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु

5

प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति । पचति पठति । प्रकृत्यर्थो ऽन्यथान्यथ प्रत्ययार्थः स एव ॥

धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु

धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति । पक्ता पचनम् पाक इति । प्रत्ययार्थो ऽन्यथान्यथ भवति प्रकृत्यर्थः स एव ॥ कथं पुनर्ज्ञायते 10 ऽयं प्रकृत्यर्थो ऽयं प्रत्ययार्थ इति ।

सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ६ ॥

अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च । को ऽसावन्वयो व्यतिरेको वा । इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पचशब्दश्चकारान्तो ऽतिशब्दश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते विक्रिप्तिः कर्तृत्वमेकत्वं च । पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते 15 कश्चिदन्वयी । पचशब्दो हीयते पठशब्द उपजायते ऽतिशब्दो ऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्दीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । विक्रिप्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयि । ते मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो यो ऽर्थोऽन्वयी ॥ विषम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा । 20 इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः । कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति । एकश्च शब्दो बहर्थः । तद्यथा । अक्षाः पादाः मापा इति । अतः किं न साधीयो ऽर्थवत्ता सिद्धा भवति । नापि त्रूमो ऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वार्णितार्थवत्तान्यव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थो ऽयं प्रत्ययार्थ इति न पुनः प्रकृतिरेयोभावर्थो त्रूयात्प्रत्यय एव वा । सामान्यशब्दा एत एयं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषं वा 25 विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतः पचतीत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे

पचतिशब्दो वर्तते ज्ञो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ॥

क्रियाविशेषक उपसर्गः ॥ ७ ॥

पचतीति क्रिया गम्यते तां प्रो विशिनष्टि ॥ यद्यपि तावदत्रेतच्छक्यते वक्तुं
 5 यत्र धातुरुपसर्गं व्यभिचरति यत्र न खलु तं व्यभिचरति तत्र कथम् । अध्येति
 अधीत इति । यद्यप्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरत्युपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति ।
 ते मन्यामहे य एवास्याधेरन्यनार्थः स इहापीति । कः पुनरन्यत्राधेरर्थः । अधि-
 रपरिभावे वर्तते ॥ इह तर्हि व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते । तिष्ठति प्रतिष्ठत इति । तिष्ठ-
 तीति प्रजिक्रियाया निवृत्तिः प्रतिष्ठत इति प्रजिक्रिया गम्यते । ते मन्यामह उप-
 10 सर्गकृतमेतद्येनात्र प्रजिक्रिया गम्यत इति । प्रो ज्यं दृष्टापचार आदिकर्मणि वर्तते ।
 न चेद नास्ति बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति । तद्यथा । वपिः प्रकिरणे दृष्टश्ले-
 दने चापि वर्तते । केशश्मश्रु घपतीति । ईडिः स्तुतिचोदनायाञ्चाञ्छ दृष्टः प्रेरणे
 चापि वर्तते । अग्निर्वा इतो वृष्टिमीदृष्टे मरुतोऽमुतश्चाधयन्तीति । करोतिरभूतप्रा-
 दुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते । पृष्टं कुरु । पादौ कुरु । उन्मृदानेति गम्यते ।
 15 निक्षेपणे चापि वर्तते । कटे कुरु । घटे कुरु । अश्मानमितः कुरु । स्थापयेति गम्यते ।
 एवमिहापि तिष्ठतिरेव प्रजिक्रियामाह तिष्ठतिरेव प्रजिक्रियाया निवृत्तिम् ॥ अय
 तर्हि दोषः । अस्तिभ्रान्तिविद्यनीनां धातुत्वमिति ॥

यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येवं लक्षणं क्रियेत । कथं पुनर्जायते भाववचनाः
 पचादय इति । यदेपां भवतिना सामानाधिकरण्यम् । भ्रति पचति । भवति प-
 20 क्षयति । भवत्यपाक्षीदिति ॥ कः पुनर्भावः । भवतेः स्वपदार्थो भवन भाव इति ।
 यदि भवतेः स्वपदार्थो भवनं भावो विप्रतिपिद्धानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । भेदः
 छेदः । अन्यो हि भावोऽन्योऽभायः । आतश्चान्यो भावोऽन्योऽभाय इति यो
 हि यस्य भावमिच्छति स न तस्याभावं यस्य चाभावं न तस्य भावम् ॥ पचादीनां
 च धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । यथा हि भ्रत्या क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीनां
 25 सामानाधिकरण्यं निर्दाशितं न तथा भाववचने धातौ निदर्श्यते । करोतिः पचादीनां
 सर्वान्कालान्मर्थान्पुरुषान्मर्थानि यत्रान्यनुपगमे भवतिः पुनर्वर्तमानकालं वैषिकान्यं
 च ॥ का तर्ह्येव धातोयुक्तिर्भ्रति पचति भवति पक्षयति भवत्यपाक्षीदिति । एवैवा
 धातोयुक्तिः । पचादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्ण्यो भवन्तीति । यद्यपि ताप-

द्वैतच्छब्दयते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया यत्र खलु सैव क्रिया तत्र कथम् ।
 भवेदपि भवेत् । स्यादपि स्यादिति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः । कालभेदात्साध-
 नभेदाच्च । एकस्यात्र भवतेर्भवतिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बाल्यं
 साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः ॥ यावतात्राप्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च क्रिया भव-
 तिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीत्यस्त्वयं कर्तृसाधनः । भवतीति भाव इति । किं कृतं 5
 भवति । विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति । भवेद्विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा
 सिद्धा स्यात्प्रातिपदिकानामपि प्राप्नोति । वृक्षः लक्ष इति । किं कारणम् । एतान्यपि
 हि भवन्ति ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति । भाव्यते यः स भाव इति । क्रिया
 चैव हि भाव्यते स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम् । एवमपि भवेत्केपांश्चिन्न स्याद्यानि न
 भाव्यन्ते । ये त्वेते संबन्धिश्शब्दस्त्रेपां प्राप्नोति । माता पिता भ्रातेति । सर्वथा चर्यं 10
 प्रातिपदिकपर्युदासाच्च मुच्यामहे ॥ पठिष्यति छाचार्यो भूयादिपाठः प्रातिपदिका-
 णपयत्यादिनिश्चयर्थे इति । यावता पठिष्यति पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो
 भवन्तीत्यस्त्वयं कर्तृसाधनः । भवतीति भाव इति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।
 कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण भूवादयो धातव इति । कथम् ।
 नेदमादिमहगम् । वदेत्यमोगादिक इञ्कर्तृसाधनः । भुवं वदन्तीति भूवादय इति ॥ 15

भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

भाववचने धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिश्य इति । किं न
 स्यात् । अशिततीत्यास्त्वं प्रसज्येत* । तद्धि धातोर्विहितम् ॥

इतरेतराश्रयं च प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः ॥ ९ ॥

इतरेतराश्रयं च भवति । केतरेतराश्रयता । प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च 20
 प्रत्ययः । उत्पन्ने हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते स च तावद्भाववचनादुत्पाद्यः ।
 तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

सिद्धं नु नित्यशब्दत्वादानाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्ययः ॥ १० ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देष्वनाश्रित्य भाववच-
 नत्वं प्रत्यय उत्पद्यते ॥

प्रथमभावग्रहण च ॥ ११ ॥

प्रथमभावग्रहण च कर्तव्यम् । प्रथमं यो भावमाहेति । कुतः पुनः प्राथम्य
 किं शब्दत आहोस्विदर्थतः । किं चातः । यदि शब्दतः सनादीनां धातुसज्ञा न
 प्राप्नोति । पुत्रीयति वस्त्रीयतीति । अथार्थतः सिद्धा सनादीनां धातुसज्ञा स एव
 ५ तु दोषो भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इति । एवं तर्हि नैवार्थतो नापि शब्दतः ।
 किं तर्हि । अभिधानतः । सुमध्यमे अभिधाने यः प्रथमं भावमाह ॥

इह य एव भाववचने धातौ दोषास्त एव क्रियावचने ऽपि । तत्र न एव परि-
 हाराः । तत्रेदमपरिहृतमस्ति भवतिविद्यतीनां धातुत्त्रमिति । तस्य परिहारः । कां
 पुनः क्रियां भवान्मत्याहास्ति भवतिविद्यतीनां धातुसज्ञा न प्राप्नोतीति । किं यत्तदेव-
 10 दत्तः कसपात्र्यां पाणिनोदंनं भुङ्क्ते इति । न वृमः कारकाणि क्रियेति । किं तर्हि ।
 कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । अन्यथा च कारकाणि भ्रुष्कौदने प्रवर्तन्ते अन्यथा
 च मांसोदने । यद्येव सिद्धास्ति भवतिविद्यतीनां धातुसज्ञा । अन्यथा हि कारका-
 ण्यस्तौ प्रवर्तन्ते अन्यथा हि स्त्रियती ॥ पङ्गावविकारा इति ह स्माह भगवान्वापर्या-
 यणिः । जायते ऽस्ति विपरिणमते वर्धते ऽपक्षीयते विनश्यतीति । सर्वथा स्थित
 15 इत्यत्र धातुसज्ञा न प्राप्नोति । वाग्ये वेतेभ्यस्तिष्ठतिः । एवं तर्हि क्रियायाः क्रिया
 निरर्तिका भवति द्रव्य द्रव्यस्य निरर्तकम् । एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति । किम-
 वस्यो देवदत्तस्य व्याधिरिति । स आह । वर्धत इति । अपर आह । अपक्षीयत
 इति । अपर आह । स्थित इति । स्थित इत्युक्ते वर्धतेऽपक्षीयतेऽथ निवृत्तिर्भवति ॥
 अथवा गान्तरेण क्रियां भूतभ्रिष्यद्दत्तमानाः काला व्यज्यन्ते । अस्त्यादिभिर्भाषि
 20 भूतभ्रिष्यद्दत्तमानाः काला व्यज्यन्ते ॥ अथवा नान्यत्पृष्टेनान्यदारभ्येयम् । तेन
 न भ्रिष्यति किं करोति अस्तीति ॥

अथ यद्येव क्रियावचनो धातुर्न्येष पक्षो ऽपि भाववचनो धातुरिति किं
 गतमेतद्विद्यता सृष्टेणाहोस्विदन्व्यारस्मिन्पक्षे भूयः सृत्र कर्तव्यम् । गतमित्याह ।
 कथम् । अयमादिशब्दो ऽस्त्येव व्यरभ्यायां वर्तते । तद्यथा । देवदत्तादीन्गमुप-
 25 पिठानाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति । स उन्त्याप्यानीयन्ते । अस्ति प्रकारे वर्तते ।
 तद्यथा । देवदत्तादय आह्वाना अभिन्ना दर्शनीयाः पक्षवन्तः । देवदत्तवद्वारा इति
 गन्तते । अस्त्येव आदिशब्दः परिगमाप्यते । भावव्य इति च यादव्य इति च । तद्यथा
 माप्यित्यादयान्तो धातुर्न्येष पक्षवदा भु इत्यत न आदिशब्दः स व्यगम्याया
 वर्तते या इत्यत न आदिशब्दः स प्रवर्तते । भु इत्येवमादयो या इत्येवद्वारा

इति । यदा तु भाववचनो धातुरित्येव पक्षस्तदा वा इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां भू इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे । वा इत्येवमादयो भू इत्येवंप्रकारा इति ॥ यदि तर्हि लक्षणं क्रियते नेदानीं पाठः कर्तव्यः । कर्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ।

भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थः ॥ १२ ॥

भूवादिपाठः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । प्रातिपदिकाणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थः । १
प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं आणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च । के पुनराणपयत्यादयः । आण-
पयति घट्टति वट्टतीति ॥

स्वरानुबन्धज्ञापनाय च ॥ १३ ॥

स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठः कर्तव्यः । स्वरानुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति । न
ह्यन्तरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञानुम् ॥ ये त्रेते न्याय्यविकरणा 10
उदात्ता अननुबन्धकाः पद्यन्त एतेषा पाठः शक्यो ऽर्तुम् । एतेषामप्यवश्य-
माणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । शिष्टप्रयोगादाणपयत्या-
दीनां निवृत्तिर्भविष्यति । स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यो येषां पद्यन्ते तेषामपि
विपर्यासनिवृत्त्यर्थः । लोके हि कृष्यर्थे कसिं प्रयुञ्जते दृश्यर्थे च दिशिम् ॥

उपदेशे ऽजनुनासिक इत् ॥ १ । ३ । २ ॥

15

उपदेश इति किमर्थम् । अत्र आं अपः । उपदेशे यो ऽनुनासिकस्तस्य मा
भुदिति ॥ कः पुनरुपदेशोपदेशयोर्धिशेषः । प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमु-
देशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः । तद्यथा । अगोशाय कश्चिद्वां सन्थानि कर्णे
या गृहीत्वोपदिशति । अयं गोरिति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह । उपदिष्टो मे
गौरिति । गुणैः प्रापणमुदेशः । तद्यथा । कश्चित्कंचिदाह । देवदत्त मे भवानुद्दि- 20
शतिरिति । स इत्स्थः पाठलिपुत्रस्य देवदत्तमुद्दिशति । अङ्गदी कुण्डली किरीटी
व्यूढोरस्को वृत्तनाल्लोहिनास्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति । स
गुणैः प्राप्यमाणमाह । उपदिष्टो मे देवदत्त इति ॥

इत्सज्ञायां सर्वप्रसङ्गो ऽग्निगोपात् ॥ १ ॥

इत्सज्ञायां सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । 25

अभ्र औ अपः । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत एवं-
जातीयकस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥
किमुच्यते अनुपादीयमाने विशेष इति । कथं न नामोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते ।
लक्षणेन ह्युपदेशः । संकीर्णावुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्षमाख्यानमुद्देशो गुणैश्च प्रापण-
५ उपदेशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित्कंचिदाह । अनुवाकं मे
भवानुद्दिशत्विति । स तस्मा आचष्टे । इषेत्यकमधीष्व । शंनोदेवीयमधीष्वेति ।
स प्रत्यक्षमाख्यातमाह । उद्दिष्टो मे अनुवाकस्तमध्येष्व इति । गुणैश्च प्रापणमुपदेशः ।
तद्यथा । कश्चित्कंचिदाह । मामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति ।
स तस्मा आचष्टे । अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यो ऽमुष्मिन्हस्तवाम इति ।
10 स गुणैः प्राप्यमाणमाह । उपदिष्टो मे पन्था इति । एवमेतौ संकीर्णावुद्देशोपदेशौ ॥
एवं तर्हीत्कार्याभावाद्ब्रह्मेत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यं स्यात् ।
अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य व्यर्थं उपदेशः । कार्यार्थो वा भवत्युपदेशः श्रव-
णार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । कार्यं चासति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशो
ऽनर्थकः स्यात् ॥ इदमस्तीत्कार्यम् । अभ्र औ अटितः । अनन्तरलक्षणायामित्सं-
15 ज्ञायां सत्यामादित्तथ [७. २. १६] इतीद्प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

सिद्धं तूपदेशने ऽनुनासिकवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उपदेशने यो ऽनुनासिकः स इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ।
किं पुनरुपदेशनम् । शास्त्रम् । सिध्यति । त्वं तर्हि भिद्यते ॥ ययान्यासमेवास्तु ।
ननु चोक्तमित्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषादिति । नैप दोषः । उपदेश इति पञ्चयं
20 करणसाधनः । न सिध्यति । परत्याह्नुद् प्राप्नोति । न दृशो ऽकर्तारि घ कारके
संज्ञायाम् [३. ३. १९] इति । किं तर्हि । एतत् [३. ३. १२१] इति । तत्रापि
संज्ञायामिति वर्तते न चैषा संज्ञा । प्रायश्चनानुद्देशायामपि भविष्यति । प्रायश्-
चनानुद्देशायामेव स्याद्वा न या न तुपापेक्षयाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि
नोपापेक्षयाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणं कत्याग्यादीनामिन् [४. १. १२६]
25 कुन्टाया या [१. २. ७] इति भाषा न प्राप्नोति । इत्येवात्र प्रधानम् । विहितः
प्रत्ययः प्रकृतभानुपदेशे । इह तर्हि गच्छिनादीनां कुक् [४. १. १०८] उपानुद्देश-
न्यतस्याम् [१. ९. ९] इति तुग्विभाषा न प्राप्नोति । अप्रापि तुग्वय प्रधानम् ।

विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते* । एवं न चेदमकृतं भवति नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य धा विशेषणमिति न च कश्चिद्दोषो भवति । एवं च कृत्वा घञ् न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि कृत्यल्युटो बहुलम् [३.३.११३] इत्येवमत्र घञ्भविष्यति ॥

हलन्त्यम् ॥ १ । ३ । ३ ॥

हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात् ॥ १ ॥

5

हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य हल इत्संज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्वान्त्यत्वात् । सर्वो हि हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति ॥

सिद्धं तु व्यवसितान्त्यत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । व्यवसितान्त्यत्वात् । व्यवसितान्त्यो हलित्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । के पुनर्व्यवसिताः । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः । सिध्यति । 10 सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वादिति । नैष दोषः । आहार्यं हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति सर्वथ हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति तत्र प्रकर्षगतिर्निर्दिष्टास्यते । साधीयो योऽन्त्य इति । कथं साधीयः । यो व्यवसितान्त्यः ॥ अथवा सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति ते व्यवसितमेवापेक्षिष्यामहे ॥ 15

लकारस्यानुबन्धाज्ञापितत्वाद्दल्प्रहणाप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

लकारस्यानुबन्धत्वेनाज्ञापितत्वाद्दल्प्रहणस्याप्रसिद्धिः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीत्युच्यते लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु लकारनिर्देशात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । लकारनिर्देशः कर्तव्यः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवति लकार- 20 रश्चेति वक्तव्यम् ॥

एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ ५ ॥

अथैकशेषनिर्देशोऽयम् । हल् च हल् च हल् । हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति ॥

अथवा लकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं तत्रोपदेशेऽजनुनासिक इत् [१.३.२] इती-
त्संज्ञा भविष्यति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लकारस्येत्संज्ञेति यदयं णलं
लितं करोति ॥

प्रातिपदिकप्रतिषेधोऽकृत्ताद्धिते ॥ ६ ॥

५ अकृत्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो यत्तद्व्ययः । उदाशित् शकृदिति ।
अकृत्तद्धितान्तस्येति किमर्थम् । कुम्भकारः नगरकारः । औपगवः कापटव इति* ॥

इदर्याभावात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्ये तिस्वरितम् [६.१.१८५]
इति स्वरितत्वं यथा स्यात् । नैतदास्ति । प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदायिष्यति† ॥ इदं
१० तर्हि । राजा तक्षा । ङिनीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्† । ङिनीत्युच्यते तत्र व्यपय-
र्गाभावात् न भविष्यति ॥ इदं तर्हि । स्वर । उपोत्तमं रिति [६.१.२१७] इत्येष स्वरो
यथा स्यात् । स्वरितकरणसामर्थ्यात् न भविष्यति । न्यङ्स्वरो स्वरिताविति ॥ इह
तर्हि । अन्तर । उत्तमशब्दस्त्रिभृतिषु वर्तते न चात्र त्रिभृतयः सन्ति ॥ इह
तर्हि सनुतर उपोत्तमं रित्येष स्वरो यथा स्यात् । अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते
१५ स निपातनस्वरो रिस्स्वरोस्य बाधको भविष्यति ॥ एतच्चात्र युक्तं यदित्कार्याभा-
वादिदत्संज्ञा न स्यात् । यत्रेत्कार्यं भयति भजति तत्रेत्संज्ञा । तद्यथा । आगस्त्यकौ-
ण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनन् [२.४.७०] इति‡ ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ २ । ३ । ४ ॥

विभक्तौ तयर्गप्रतिषेधो ऽतद्धिते ॥ १ ॥

२० विभक्तौ तयर्गप्रतिषेधो ऽतद्धित इति यत्तद्व्ययम् । इह मा भूत् । किमोष्
[५.३.१२] । एतद्व्ययम् । कार्यमाणा इति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो यत्तद्व्ययः । न
यत्तद्व्ययः । आपार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विभक्तौ तद्धिते प्रतिषेधो भगमीनि यदय-
मिदमग्यमुः [५.३.२४] इति मयात्संज्ञापत्त्यापार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ॥
यद्येन ऽज्ञाप्यत इदानीमित्यत्रापि प्राप्नोमि । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ॥

इदमस्तीत्कार्ये मिदचोऽन्त्यात्परः [१.१.४७] इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात् ।
 इदभावे कृते* नास्ति विशेषो मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर[†] इति
 वा । स एव तावदिदभायो न प्राप्नोति । किं कारणम् । प्राग्दिशः प्रत्ययेष्वित्युच्यते ।
 कः पुनरर्हतीदभावं प्राग्दिशः प्रत्ययेषु वक्तुम् । किं तर्हि । प्राग्दिशोऽर्थेष्विदभाजः
 क्सर्वनामबहुभ्यो ऽद्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिः[‡] ॥ एव तर्हि तदोऽप्ययं वक्तव्यः[§] । 5
 तदथ मिदचोऽन्त्यात्परत्वेन न सिध्यति । ननु चात्राप्ये कृते[¶] नास्ति विशेषो
 मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा । तद्वत्त्वं न प्राप्नोति । कि
 कारणम् । विभक्तावित्युच्यते ॥ एव तर्हि यकारान्तो दानीं करिष्यते । किं यकारो
 न भ्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥

चुटू ॥ २ । ३ । ७ ॥

10

चुञ्चुणपोश्चकारप्रतिषेधः ॥ १ ॥

चुञ्चुणपोश्चकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः** । केशचुञ्चुः केशचणः ॥

इदर्याभावात्सिद्धम् ॥ २ ॥

इत्कार्याभावादत्रेत्सज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्ये षितो ऽन्त उदात्तो
 भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्^{††} । पित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात् । 15

पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थम् ॥ ३ ॥

पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात्^{‡‡} ॥ एव तर्हि यकारादी चुञ्चु-
 णपो । किं यकारो न भ्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥

इर उपसख्यानम् ॥ ४ ॥

इर उपसख्यानं कर्तव्यम् । इरिर् । अरुधत् अरौत्सीत्^{§§} ॥ अवयवग्रहणा- 20
 त्सिद्धम् । रेफस्यात्र हलन्त्यम् [१.३.३] इतीत्सज्ञा भविष्यतीकारस्योपदेशेऽज-
 नुनासिकः [२] इति ।

अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिरपि प्राप्नोति । भेत्ता छेत्ता । इदिनो नुम्भातोः

[७.१.५८] इति नुम्प्राप्नोति ॥ यदि पुनरयमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन विज्ञा-
 येत । तद्यथा । कुम्भीधान्यः श्रोत्रिय इत्युच्यते । यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भी-
 धान्यः । यस्य पुनः कुम्भ्यां चान्यत्र च नासौ कुम्भीधान्यः । नायमिदिद्विधिः
 कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । दुनदि । नन्दथु-
 5 रिति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायत इकार इदस्य सोऽयमिदित् तस्येदित इति । कथं
 तर्हि । इकार एवेत् इदित् इदिदन्तस्येति ॥ अथवा ऋकारस्यैवेदमित्प्रभूतस्य ग्रह-
 णम्* । तत्रोपदेशेऽजनुनासिक इतीत्सज्ञा भविष्यति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
 नैवंजातीयकानामिदिद्विधिर्भवतीति यदयमिरितः कांश्चिन्नुमुपक्तान्पठति । उबुन्दिर्
 निशामने । स्कन्दिर् गतिशोपणयोः ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीर्शब्दस्यैत्संज्ञा
 10 भवतीति यदयमिरितो वा [३.१.५७] इत्याह ॥ अथवान्त इति वर्तते† ॥

तस्य लोपः ॥ १ । ३ । ९ ॥

तस्यग्रहणं किमर्थम् । इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृत-
 मिदिति वर्तते । क प्रकृतम् । उपदेशेऽजनुनासिक इत् [१.३.२] इति । तद्वै प्रथ-
 मानिर्दिष्टं पृथीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा ।
 15 उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य
 गायो ऽश्वा हिरण्यं च । आद्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्पृथीनि-
 र्दिष्टं सदर्याद्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानि-
 र्दिष्टं सदर्यात्पृथीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । ये ऽनेकाल इत्संज्ञा-
 स्तेषां लोपः सर्वादेशो यथा स्यात् । अथ क्रियमाणे ऽपि च तस्यग्रहणे कथमिव लोपः
 20 सर्वादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह । कुतः । यचनप्रामाण्यात् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् ॥

इतो लोपे णल्कानिष्ठासूपसंख्यानमित्प्रतिषेधात् ॥ १ ॥

इतो लोपे णल्कानिष्ठासूपसंख्यानं कर्तव्यम् । णल् । अहं पपन । राज ।
 देवित्वा सेवित्वा । निष्ठा । शयितः शयितवान् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ।
 इन्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यते ऽत्रैत्संज्ञा । णलुत्तमो णिष्ठा भवति । राज सेण
 25 किञ्चयति । निष्ठा मेण्ण किञ्चयतीति † ॥

सिद्धं तु णलादीनां ग्रहणप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

निद्धमेतत् । कथम् । णलादीनां ग्रहणानि प्रतिषिध्यन्ते । णलुत्तमो वा णिद्ध-
णेन गृह्यते । क्त्वा सेष्ण किद्धहणेन गृह्यते । निष्ठा सेष्ण किद्धहणेन गृह्यत इति ॥

निर्दिष्टलोपाद्वा ॥ ३ ॥

निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत् । अपत्रा निर्दिष्टस्यायं लोपः क्रियते तस्मात्सिद्धमेतत् ॥ ५

तत्र तुस्मानां प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्र तुस्मानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मान् तस्मिन् । यस्मात् यस्मिन् । वृक्षाः
प्रक्षाः । अचिनवम् अष्टनयम् अकरवम् ॥

न वौच्चारणसामर्थ्यात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । उच्चारणसामर्थ्याद्वा लोपो न भविष्यति ॥ १०

अनुबन्धलोपे भावाभावरयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः ॥ ६ ॥

अनुबन्धलोपे भावाभावरयोर्विरोधादप्रसिद्धिः । न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रस-
जति केन निवृत्तिं रुगेतीति ॥

सिद्धं त्वपवादन्यायेन ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अपवादन्यायेन ॥ किं पुनरिह तथा ययोत्सर्गापवादौ । १५

भावे त्रि कार्यार्थो जन्यार्थो लोपः ॥ ८ ॥

कार्यं करिष्यामीत्यनुबन्ध आसज्यते कार्यादन्यन्मा भूदिति लोपः ॥
अथ यस्यानुबन्ध आसज्यते किं स तस्यैकान्तो भवत्याहोस्त्रिदनेकान्तः ।

एकान्तस्तत्रोपलब्धेः ॥ ९ ॥

एकान्त इत्याह । कुतः । तत्रोपलब्धेः । तत्रस्यो ह्यसाणुपलभ्यते । तद्यथा । २०
पृक्षस्या शाला वृक्षैकान्त उपलभ्यते ॥

तत्रामरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्निर्देशोऽन्नाकारान्तत्वात् ॥ १० ॥

तत्रामरूपविधौ दोषो भवति । कर्मण्यम् [३.२.१] आतोऽनुपमर्गे कः [३] इति

कविषये ऽपि प्राप्नोति* ॥ सर्वादेशे च दोषो भवति । दिव औत्सर्वादेशः प्राप्नोति ॥
दाप्पतिषेधे पृथक्निर्देशः कर्तव्यः । अदाब्दैपाधिति वक्तव्यम्† ॥ किं पुनः कारणं
न सिध्यति । अनाकारान्तत्वात् । ननु चात्त्वे कृते भविष्यति । तज्यात्त्वं न प्राप्नोति ।
किं कारणम् । अनेजन्तत्वात्‡ ॥ अस्तु तर्ह्यनेकान्तः ।

४

अनेकान्ते वृत्तिविशेषः ॥ ११ ॥

यद्यनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिध्यति । किति णितीति कार्याणि न सिध्यन्ति ।
किं हि स तस्येद्भवति येनेत्कृतं स्यात् ॥ एषं तर्ह्यनन्तरः ।

अनन्तर इति चेत्पूर्वपरयोरित्कृतप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

अतन्तर इति चेत्पूर्वपरयोरित्कृतं प्राप्नोति । वुञ्छण् ॥

10

सिद्धं तु व्यवसितपाठात् ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कयम् । व्यवसितपाठः कर्तव्यः । वुञ् छण् ॥ स चाधरयं
व्यवसितपाठः कर्तव्यः ।

इतरथा ह्येकान्तेऽपि संदेहः ॥ १४ ॥

अक्रियमाणे व्यवसितपाठ एकान्तेऽपि संदेहः स्यात् । तत्र न ज्ञायते किमयं
15 पूर्वस्य भवत्याहोस्वित्परस्येति ॥ संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः ॥

वृत्ताद्वा ॥ १५ ॥

वृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्तं दृष्ट्वा ङिदिति व्यवसेयम् । अ-
न्तोदात्तं दृष्ट्वा किदिति** ॥ युक्तं पुनर्यद्वृत्तनिमित्तको नामानुबन्धः स्यात्तानुबन्ध-
20 निमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्धः । वृत्तज्ञो ह्याचार्यो
ऽनुबन्धानासजति ॥

उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् । एकान्ता
इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । अत्र हि हेतुर्व्यपदिष्टो यच्च नाम सहेतुकं तज्याय्यम् ।
ननु चोक्तं तत्रासरूपसर्वादेशदाप्पतिषेधे पृथक्निर्देशोऽनाकारान्तत्वादिनि । अस-

* ३. १. १२. † १. १. ८४; १. १. १५. ‡ १. १. २०. § १. १. २५. ¶ ४. २. ८०.

** १. २. ११७, ११८, १. १. १२०, ११६.

रूपविधौ तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्जापयति नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति यदयं
 ददातिदशात्योर्विभाषा [३.१.१३९] इति विभाषा शं श्यस्ति ॥ यदप्युक्तं सर्वादेश
 इति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्जापयति नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति यदयं शित्सर्वस्य
 [१.१.५५] इत्याह ॥ यदप्युक्तं दाप्यतिपेधे पृथक्कनिर्देशः कर्तव्य इति । न
 कर्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्जापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवतीति यदयमुदीचां ५
 माडो व्यतीहारे [३.४.१९] इति मेडः सानुबन्धकस्यात्त्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १ । ३ । १० ॥

किमिहोदाहरणम् । इको यणचि [६.१.७७] । दध्यत्र मध्वत्र । नैतदस्ति । स्था-
 नेऽन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम्* । कुत भान्तर्यम् । तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थान-
 स्यौष्ठस्थानो भविष्यतीति ॥ इदं तर्हि । तस्यस्थमिपां ताम्न्तामः [३.४.१०१]¹⁰
 इति । ननु चैतदपि स्थानेऽन्तरतमेनैव सिद्धम् । कुत भान्तर्यम् । एकार्यस्यैकार्यो
 व्यर्थस्य व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थो भविष्यतीति ॥ इदं तर्हि । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवा-
 राड्क्छण्डज्यकः [४.३.९४] इति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य तत्र यथासंख्यवचनं

15

नियमार्थम् ॥ १ ॥

संज्ञया समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञया तावत् । परस्मैपदानां णलतुसुस्थ-
 लयुसणल्यमाः [३.४.८२] इति । समासैः । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्क्छण्ड-
 ज्यकः [४.३.९४] इति । संज्ञासमासनिर्देशादेतस्मात्कारणात्सर्वप्रसङ्गः । सर्व-
 स्योद्देशस्य सर्वोऽनुदेशः प्राप्नोति । इष्यते च समसंख्यं यथा स्यादिति तच्चान्तरेण 20
 यत् न सिध्यतीति तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ किं
 पुनः कारणं संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते ।

संज्ञासमासनिर्देशः पृथग्विभक्तिसंज्ञयनुच्चारणार्थः ॥ २ ॥

संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते पृथग्विभक्तीः संज्ञिनश्च मोचीवरमिति ॥

प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः ॥ ३ ॥

प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा स्यात् । विदो लटो वा [३.४.८३] इति ॥
किं पुनः शब्दतः साम्ये संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्त्रिदर्थतः । कश्चात्र विशेषः ।

संख्यासाम्यं शब्दतश्चेणलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्या-

यवायाव एच इत्यनिर्देशः ॥ ४ ॥

अगमको निर्देशो अनिर्देशः । परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः [३.४.८२]
इति णलादयो बहवः परस्मैपदानामित्येकः शब्दः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति ॥ डारौरसः प्रथमस्य* । डारौरसो बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दः । वैषम्या-
त्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ एचो ऽयवायाव [६.१.७८] । अयवायावो बहव
10 एच इत्येकः शब्दः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यर्थतः ।

अर्थतश्चेल्लुटोर्नन्द्यरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः ॥ ५ ॥

अर्थतश्चेल्लुटोर्नन्द्यरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषो भवति ॥ स्यतासी लृलुटोः
[३.१.३३] । स्यतासी द्वौ लृलुटोरित्यस्य त्रयोऽर्थाः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो न्युणिन्यचः [३.१.३४] । नन्द्यादयो बहवो
15 ल्युणिन्यचस्त्रयः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अरीहणादयो बहवो
बुआदयः सप्तदश† । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो
णञौ [४.३.९३] । सिन्धुतक्षशिलादयो बहवो ऽणञौ द्वौ । वैषम्यात्संख्याता-
नुदेशो न प्राप्नोति ॥

आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधानुकृद्ग्रहणेपु ॥ ६ ॥

20 आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधानुकृद्ग्रहणेपु च दोषो भवति ॥ आत्मनेपदविधिश्च न
सिध्यति । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् [१.३.१२] । अनुदात्तङितौ द्वावात्मनेपदमि-
त्यस्य द्वावर्थौ‡ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ निष्ठा । रदाभ्यां निष्ठातो न पूर्णस्य
च दः [८.२.४२] इति । रेफदकारौ द्वौ निष्ठेत्यस्य द्वावर्थौ§ । तत्र संख्यातानुदेशः
प्राप्नोति ॥ सार्वधानुकृद्ग्रहणेपु च दोषो भवति । असोरक्षोपः [६.४.१११] ।
25 अमस्ती द्वौ सार्वधानुकृद्ग्रहणेत्यस्य द्वावर्थौ¶ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

एडः पूर्वत्वे प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

एडः पूर्वत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एडः पदान्तादति डसिडसोश्च [६.१ १०९; ११०] । डसिडसौ द्वावेडित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि शब्दतः । ननु चोक्तं संख्यासाम्यं शब्दतश्चेणलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथ-
मस्याववायाव एच इत्यनिर्देश इति । नैष दोषः । स्थानेऽन्तरतमः [१.१.५०] इत्य- 5
नेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । एकार्यस्यैकार्यो व्यर्थस्य व्यर्थो बह्वर्थस्य
बह्वर्थः । संवृतावर्णस्य संवृतावर्णो विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः ॥

अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे किति ॥ ८ ॥

अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे किति* । गुणवृद्धी द्वे कितो द्वौ । तत्र
संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । गकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । तद्रकारमहणं 10
कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वभूतो† निर्दि-
श्यते । गिति किति डितीति ॥

उदि कूले रुजिवहोः‡ ॥ ९ ॥

उदिकूले द्वे रुजिवहौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । नोदिरुप-
पदम् । किं तर्हि । विशेषणं रुजिवहोः । उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूल उपपद इति ॥ 15

तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु ॥ १० ॥

तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् [३.२.१६२] ।
विदिभिदिच्छिदयस्त्वच्छीलादयस्त्वयः§ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

घञादिषु द्विग्रहणेषु ॥ ११ ॥

घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति । निरभ्योः पुल्वोः [३.३.२८] । निरभी द्वौ 20
पुल्वौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इष्यते चात्र संख्याता-
नुदेशः । निष्पावः अभिलाव इति ॥ एवं तर्ह्यकर्तरि च कारके भावे चेति¶ द्वौ
पुल्वौ च द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

अवे तृत्तोः करणाधिकरणयोः ॥ १२ ॥

तृत्तो द्वौ करणाधिकरणे द्वे** । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

25

* ११५ † ८२.५५ ‡ ३२ ३१. § ३.३ ११४ ¶ ३१ १५ १८.

** १.३ ११०, ११०

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः* ॥ १३ ॥

कर्तृकर्मणी द्वे भूकृजौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

अनवकृत्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि† ॥ १४ ॥

अनवकृत्यमर्षौ द्वौ किंवृत्ताकिंवृत्ते द्वे । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

कृभ्वोः क्काणमुलौ ॥ १५ ॥

कृभ्वौ द्वौ क्काणमुलौ द्वौ† । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

अधीयानविदुषोऽछन्दोब्राह्मणानि ॥ १६ ॥

छन्दोब्राह्मणानीति द्वे अधीते वेदेति च द्वौ‡ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥*

रोपधेतोः पथिदूतयोः ॥ १७ ॥

10 रोपधेतोः प्राचाम् [४.२.१२३] तत्रच्छति पथिदूतयोः [४.३.८५] । रोपधे-
तौ द्वौ पथिदूतौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ १८ ॥

तत्रभवस्तस्य व्याख्यानौ द्वौ क्रतुयज्ञौ द्वौ† । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

संघादिष्वऽप्रभृतयः ॥ १९ ॥

15 संघादिष्वऽप्रभृतयः** संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ॥ नैव दोषः । षोषग्रहण-
मपि तत्र कर्तव्यम् ॥

वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ ॥ २० ॥

वेशोयशआदी द्वौ यल्खौ द्वौ†† । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

डसिडसोः ख्यत्यात्परस्य ॥ २१ ॥

20 डसिडसो द्वौ ख्यत्यौ द्वौ‡‡ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

न वा समानयोगवचनात् ॥ २२ ॥

न चैव दोषः । किं कारणम् । समानयोगवचनात् । समानयोगे संख्यातानुदेशं
यक्ष्यामि ॥

* १ १ १२० † १ १ १४५ ‡ १.४ ११, १२. § ४ २. ११, १२.
¶ ४ १ ११, १२, १८. ** ४ १ १२०. †† ४.४. १११, ११२. ‡‡ ११. ११०; ११२.

तस्य दोषो विदो लटो वा ॥ २३ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो विदो लटो वा [३.४.८३] इति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

ध्माधेटोः नाडीमुष्टयोश्च ॥ २४ ॥

ध्माधेटोर्नाडीमुष्टयोश्च^१ संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

5

खलगोरथात् इनित्रकट्यचश्च^२ ॥ २५ ॥

संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

सिन्ध्वपकराभ्यां कन् अणञौ च^३ ॥ २६ ॥

संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

युष्मदस्मदोश्चादेशाः ॥ २७ ॥

10

युष्मदस्मदोश्चादेशाः § संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ॥

तस्मादास्मिन्पक्षे ज्प्रीयांसो दोषास्तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु ॥ अयवैवं वक्ष्यामि । ययासंख्यमनुदेशः समानां स्वरितेन । ततोऽधिकारः । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति । एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा संदेहः स्यात् । न ज्ञायते किमय समसंख्यार्थं आहोस्त्रिदधिकारार्थं इति । संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपति- 15 एते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति समसंख्यार्थं इति व्याख्यास्यामः ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ १ । ३ । ११ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थः ॥ १ ॥

20

अधिकारः क्रियते प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति । किमिदं प्रतियोगमिति । योगं योगं प्रति प्रतियोगम् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्पमिति ॥ किं गतमेतद्वियता सूत्रेण । गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तद्यथा । लोके अधिकृतोऽसौ प्रागेऽधिकृतोऽसौ नगर इत्युच्यते यो यत्र व्यापारं गच्छति । शब्देन चाप्याधिकृतेन कौञ्चो व्यापारः शक्योऽग्रगन्तुमन्यदतो योगे योग उपस्थानात् ॥

25

न वा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके ॥ २ ॥

न वैतल्ययोजनमस्ति । किं कारणम् । निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके । निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते । तद्यथा । देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय विष्णुमि-
त्रायेति । गौरिति गम्यते । एवमिहापि पदरुजविशस्पृशो घञ् [३.३.१६] छ
स्थिरे [१७] भावे [१८] घञिति गम्यते ॥

अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा ॥ ३ ॥

अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्तको भवति । तद्यथा । देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञ-
दत्ताय रुम्बलो विष्णुमित्राय चेति । कम्बलो गौर्निवर्तको भवति । एवमिहा-
प्यभिविधौ भाव इनुण् [३.३.४४] घञो निवर्तकः स्यात् । तस्मात्परिभाषा ।
10 तस्मात्परिभाषा कर्तव्या ॥

अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु ॥ ४ ॥

अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु भवति । न ज्ञायते कियन्तमवाधिमधिकारोऽनुवर्तत
इति ॥

अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं तु

15 अधिकारपरिमाणज्ञानार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः । अधिकारपरिमाणं ज्ञा-
स्यामीति । कथं पुनः स्वरितेनाधिकार इत्यनेनाधिकारपरिमाणं शक्यं विज्ञातुम् ।
एव वक्ष्यामि । स्वरिते नाधिकार इति । स्वरितं दृष्ट्वाधिकारो न भवतीति । केने-
दानीमधिकारो भविष्यति । लौकिकोऽधिकारः ।

नाधिकार इति चेदुक्तम् ॥ ५ ॥

20 किमुक्तम् । अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषेति ॥ अधिकारार्थमेव तर्ह्ययं
योगो वक्तव्यः । ननु चोक्तमधिकारपरिमाणाज्ञानं खिति ।

यावत्तियो ऽलनुबन्धस्तावतो योगानिति वचनात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

यावत्तियो ऽलनुबन्धते तावतो योगानधिकारोऽनुवर्तत इति वक्तव्यम् ॥ अथे-
दानीं यत्राल्पीयांसोऽलो भूयसश्च योगानधिकारोऽनुवर्तते कथं तत्र कर्तव्यम् ।

25 भूयसि प्राग्वचनम् ॥ ७ ॥

भूयसि प्राग्वचनं कर्तव्यम् । प्रागमुत इति वक्तव्यम् ॥ तत्रार्हं वक्तव्यम् । न
वक्तव्यम् । सदेहमाश्रमेतद्भवति सर्वसदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रति-

पत्तिर्न हि सदेहादलक्षणमिति प्रागमुत इति व्याख्यास्यामः ॥ यद्येवं नार्थोऽनेन । केनेदानीमाधिकारो भविष्यति । लौकिको अधिकारः । ननु चोक्त नाधिकार इति चेदुक्तम् किमुक्तम् अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा । संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सदेहादलक्षणमिती-
नुष्णञ्चिन्ति सदेहे षञ्चिन्ति व्याख्यास्यामः ॥

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । स्वरितेनाधि-
कारगतिर्यथा विज्ञायेत । अधिकं कार्यम् । अधिकः कारः ॥

अधिकारगतिः । गोत्रियोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इत्यत्र गोटाद्ग्रहणं चोदित
तत्र कर्तव्यं भवति । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्रियाम्
[४.१.३] इत्येवं प्रकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते । तत्र स्वरिते- 10
नाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ॥ *Ram Paner*

अधिकं कार्यम् । अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र प्राप्य निवृत्तिः ।
तेनेहैव स्यात् मामादागच्छति नगरादागच्छति । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका
अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥
तथाधिकरणमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारत्वात् व्याप्तो भवति । 15
तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलम् दधि सर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र
न स्यात् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । अधिकं कार्यम् ॥

अधिकः कारः । पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्धौ च नृज्यद्वा-
घेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषेद्धं नुमचिरनृज्यद्वाघेभ्यो नुद्धिति । नुमुटौ स्वरयिष्यते ।
तत्र स्वरितेनाधिकः कारो भवतीति नुमुटौ भविष्यतः ॥ कथं पुनराधिकः कारः 20
इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः शक्या न पठितुम् । लोकतः । तद्यथा । लोके अधिकमयं
कारं करोतीत्युच्यते योऽयं दुर्बलः सन्बलवद्भिः सह भारं वहति । एवमिहाप्य-
धिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योऽयं पूर्वं सन्परं वाधते ॥

अधिकारगतिः उच्यते विशेषायाधिकं कार्यम् ।

अथ यो ज्यो अधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥

25

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनुदात्तङितः आत्मनेपदम् ॥ १. ३. १२ ॥

विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः सनुतः लुनीतः पुनीतः । ङित
इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति* ॥ नैष दोषः । नैवं विज्ञायते उकार इदस्य सोऽयं ङित्
ङित इति । कथं तर्हि । उकार एवेत् ङित् ङित इति ॥ अथवोपदेश इति वर्तेते ॥
५ अथवोक्तमेतस्तिङ्गं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादितिः ॥ सर्वथा च उङ्भ्यां प्राप्नोति ।
एवं तर्हि धातोरिति वर्तेते । क्व प्रकृतम् । भूवादयो धातवः [१. ३. १] इति । तद्वै
प्रथमानिर्दिष्टं पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाङ्गिभक्तिविपरिणामो भविष्यति ।
तद्यथा । उद्यानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते ।
६ देवदत्तस्य गावो ऽथा हिरण्यं च । आस्यो वैषधेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुर-
१० स्तात्पङ्गीनिर्दिष्टं सदर्थ्यात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्ता-
त्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थ्यात्पञ्चमीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

आत्मनेपदवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः । किमुच्यते नियमार्थोऽयमिति न पुनर्विध्यर्थोऽपि स्यात् ।

15

लविधानाद्दिहितम् ॥ २ ॥

लविधानाद्यात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं
तर्हीति । विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । इदमिह सप्रधार्यम् । विकरणाः
क्रियन्तां नियम इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिकरणाः ॥ नित्याः खल्वपि
विकरणाः । कृतेऽपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वात्परत्वाच्च
२० विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अनवकाशो
नियमः । सावकाशः । कोऽनकाशः । य एते लुग्विकरणाः शुभिकरणा लिङ्-
लिटौ च ॥ यदि पुनरियं परिभाषा विज्ञायेत । किं कृतं भवति । कार्यकालं
संज्ञापरिभार्यं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । लस्य तिवादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं
२५ भवत्यनुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१. ३. ७८] इति ॥ एयमपी-
तरेतराभ्रयं भवति । केतरेतराभ्रयता । अभिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने तिवादीनामा-
त्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यं** संज्ञया च तिवादयो भाव्यन्ते । तदितरेतराभ्रयं

भवति । इतरेतराभयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ परस्मैपदेषु तावन्नैतरेतराभयं भवति । परस्मैपदानुक्रमणं न कस्मिन्प्यते । अदृश्यं कर्तव्यमनुपराभ्यां कृत्वः [१.३.७९] इत्येवमर्थम् । ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमण एव कस्मिन्प्यते । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले [१.३.७२] आत्मनेपदं भवति कर्तव्यमनुपराभ्यां कृत्वो नेति ॥ आत्मनेपदेषु चापि नेतरेतराभयं भवति । कथम् । भाविनी संज्ञा विशास्यते सूत्रशाटकवत् । तद्यथा । कश्चित्कचित्तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वदेति । स पश्यति यदि शाटको न वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स लस्य स्थाने कर्तव्यो यस्माभिनिर्वृत्तस्यात्मनेपदमित्येवा संज्ञा भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु नियमः । ननु चोक्तं विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोतीति । नैव दोषः । आचार्यमन्त्रस्तिर्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति यदयं विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याभयति । पुषादिषुताशूदितः परस्मैपदेषु [३.१.५५] आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् [५४] इति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अभिनिर्वृत्तानि हि लस्य स्थाने आत्मनेपदानि परस्मैपदानि च । यत्तर्धनुपसर्गाहा [१.३.४३] इति विभाषां शास्ति ॥

किं पुनरयं प्रत्ययनियमः । अनुदात्तञित एवात्मनेपदं भवति भावकर्मणो-
रेवात्मनेपदं भवतीति । आहोस्वित्प्रकृत्यर्थनियमः । अनुदात्तञित आत्मनेपदमेव
भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति । कथायं विशेषः ।

तत्र प्रत्ययनियमे शेषवचन परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् ॥ ३ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे शेषमहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम् । शेषात्कर्तरि परस्मै-
पदम् [१.३.७८] इति । किं कारणम् । परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् । प्रत्यया
नियताः प्रकृत्यर्थानियतौ तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति । तत्र शेषमहणं कर्तव्यं
परस्मैपदनियमार्थम् । शेषादेव परस्मैपदं भवति नान्यत इति ॥

कथय आत्मनेपदवचनं तस्यान्यत्र नियमात् ॥ ४ ॥

कथय आत्मनेपद वक्तव्यम् । लोहितायति लोहितायने । किं पुनः कारणं न
सिध्यति । तस्यान्यत्र नियमात् । तद्व्यन्यत्र नियम्यते ॥ उच्यते च न च प्राप्नोति
तद्वचनाद्भविष्यति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियमः ।

प्रकृत्यर्थनियमे ऽन्याभावः ॥ ६ ॥

प्रकृत्यर्थनियमे ऽन्येषां प्रत्ययानामभावः । अनुदात्तडितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति ।
 नैष दोषः । अनवकाशास्तृजादय उच्यन्ते^१ च ते वचनाद्भविष्यन्ति । सावकाशा-
 स्तृजादयः । को ऽप्रकाशः । परस्मैपदिनो ऽवकाशः । तत्रापि नियमाच्च प्राप्नुवन्ति ॥
 5 त्व्यदादयस्तीर्हि भावकर्मणोर्नियमाच्च प्राप्नुवन्ति । त्व्यदादयोऽप्यनवकाशाः । ते
 वचनाद्भविष्यन्ति^१ ॥ चिन्तर्हि भावकर्मणोर्नियमाच्च प्राप्नोति । चिणपि वचनाद्भ-
 विष्यति^१ ॥ घन्तर्हि भावकर्मणोर्नियमाच्च प्राप्नोति^१ । तत्रापि प्रकृतं कर्मग्रहणमनु-
 वर्तते । क प्रकृतम् । अण्कर्मणि च [३.३.१२] इति ॥ तद्वै तत्रोपपदविशेषण-
 मभिधेयविशेषणेन चेहार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्वकृ-
 10 तमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति ॥ यत्तावदुच्यते नान्यार्थं
 प्रकृतमन्यार्थं भवतीत्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा । शाल्यर्थं कुल्याः
 प्रणोयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयत उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते न
 खल्वप्यन्यत्वकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति
 भवेद्दृष्ट्येतेदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको
 15 भवति ॥

शेषवचनं च ॥ ६ ॥

शेषग्रहणं च कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१.३.७८] इति । किं
 प्रयोजनम् । शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थी नियतौ प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि
 प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव नान्यदिति ॥

कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् ॥ ७ ॥

कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् ।
 शेषाच्छेप इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । भिद्यते कुशूलः स्वयमेवेति^१ ॥ कतर-
 स्मिन्पक्षे ऽयं दोषः । प्रकृत्यर्थनियमे । प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः । प्रकृत्यर्थी
 नियतौ प्रत्यया अनियतास्तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः ॥ प्रत्यय-
 25 नियमे तर्ह्ययं दोषः । प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र कर्तृग्रहणं कर्तव्यं
 भावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थम् । कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः ॥ प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यम-
 कर्तुम् । कथम् । प्रकृत्यर्थी नियतौ प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि परस्मैपदं

भवतीति । तत्रियमार्थं भविष्यति । यत्र परस्मैपदं त्रान्प्रच प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेवं
 भवतीति ॥ तर्त्तार्हि प्रत्ययनियमे द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योग-
 विभागः कारिष्यते* । अनुदात्तडित आत्मनेपदम् । ततो भावकर्मणोः । ततः कर्तरि ।
 कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येव । भाव-
 कर्मणोरिति निवृत्तम् ॥ यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि भवत्येवं भावेऽपि कर्तरि ६
 प्राप्नोति । एति जीवन्तमानन्दः† । नास्य किञ्चिद्भुजतीति‡. ॥ द्वितीयो योगविभागः
 कारिष्यते§ । अनुदात्तडित आत्मनेपदम् । ततो भावे । ततः कर्मणि । कर्मणि
 चान्प्रनेपदं भवति । ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं भवति । कर्मणीत्यनुवर्तते
 भाव इति निवृत्तम् । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येव । कर्मणीति निवृत्तम् ॥ एव-
 मपि शेषग्रहणं कर्तव्यमनुपराभ्यां कृञः [१.३.७९] इत्येवमर्थम् । इह मा भूत् । 10
 अनुक्रियते स्वयमेव । पराक्रियते स्वयमेव । ननु चैतदपि योगविभागादेव सिद्धम् ।
 न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या वाधितुम् । कुत एतत् ।
 अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा प्राप्नोति ।
 ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं वाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती वाधितुम् ॥ एवं तर्हि
 कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१.३.१४] इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमुत्तरत्रा- 15
 नुवर्तिष्यते । शेषात्कर्तरि कर्तरीति¶ । किमर्थमिदं कर्तरि कर्तरीति । कर्तेव यः
 कर्ता तत्र यथा स्यात् । कर्ता चान्यथ यः कर्ता तत्र मा भूदिति । ततोऽनुपराभ्यां
 कृञः । कर्तरि कर्तरीत्येव ॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १ । ३ । १४ ॥

क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहार इत्युच्यमान इह प्रसज्येत । 20
 देवदत्तस्य धान्य व्यतिलुनन्तीति । इह च न स्यात् । व्यतिलुनते व्यतिपुनत
 इति ॥ तर्त्तार्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियां हि लोके कर्मैत्युपचरन्ति ।
 कां क्रियां कारिष्यसि । किं कर्म कारिष्यसीति ॥ एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रि-
 मयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति ॥ क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न सिध्यति । कर्तुरी-
 प्सिततमं कर्म [१.४.४९] इत्युच्यते कथं च क्रिया नाम क्रिययेप्सिततमा स्यात् । 25
 क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया । संप्रत्ययिक्रियया प्रार्थयति-

क्रियाध्यवस्यतिक्रियया वा । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या
 तावत्कंचिदर्थं संपश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थिते ऽध्यवसायो ऽध्यवसाय आरम्भ
 आरम्भे निर्वृत्तिर्निर्वृत्तौ फलावाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म ॥ एवमप्युभयोः
 कृत्रिमयोरुभयगतिः प्रसज्येत । तस्मात्क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् ।
 ५ इह कर्तारि व्यतिहार इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति
 तस्यैतत्प्रयोजनं क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्मव्यतिहारे मा भूदिति ॥

अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् ।

कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरनेनात्मनेपदं^१ मा भूदिति ॥

10 इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदं प्रसज्येत । तत्र को दोषः ।
 तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य
 प्रतिषेधः प्रसज्येत । व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः । व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति ॥

न वानन्तरस्य प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

15 न वैप दोषः । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् । अनन्तरं यदात्मनेप-
 दविधानं तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ।
 पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं वाधते । नोत्स-
 हते प्रतिषिद्धा सती वाधितुम् ॥ उत्तरार्थं तार्हं कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।
 क्रियते तत्रैव शेषात्कर्तारि परस्मैपदम् [१.३.७८] इति । द्वितीयं कर्तृग्रहणं कर्त-
 20 व्यम् । किं प्रयोजनम् । कर्तव्यं यः कर्ता तत्र यथा स्यात् । कर्ता चान्यथ यः
 कर्ता तत्र मा भूदिति ॥

न गतिर्हिंसार्थेभ्यः ॥ १ । ३ । १५ ॥

प्रतिषेधे हस्तादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे हस्तादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । व्यतिहसन्ति व्यतिजन्पन्ति व्यति-
 २५ पठन्ति ॥

हरिवहोरप्रतिषेधः ॥ २ ॥

हरिवहोरप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । संप्रहरन्ते राजानः । संविवहन्ते गर्ग-
रिति ॥ न वहिर्गत्यर्थः । देशान्तरप्रापणक्रियो वहिः ॥

इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च ॥ १ । ३ । १६ ॥

परस्पोपपदाच्च ॥ १ ॥

परस्पोपपदाच्चेति वक्तव्यम् । परस्परस्य ध्यातिलुनन्ति । परस्परस्य व्यति-
पुनन्ति ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १ । ३ । १९ ॥

उपसर्गमहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । परा जयति सेनेति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् ।
न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदर्थं पराशब्दो दृष्टापचार उपसर्गश्चानुपसर्गार्थं तु खलु 10
विशब्दो जृष्टापचार उपसर्ग एव । तस्यास्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्ह-
त्यन्यदत्त उपसर्गात् । तद्यथा । अस्य गौर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेकोपादीयते नाथो
न गर्दभ इति ॥

आडो दोऽनास्यविहरणे ॥ १ । ३ । २० ॥

आडो दोऽन्यसनक्रियस्य ॥ १ ॥

आडो दोऽन्यसनक्रियस्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । विपादिकां व्या-
ददाति । कूल व्याददातीति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इहाडो दो
ज्नास्य इतीयता सिद्धम् । सोऽन्यमेवं सिद्धे सति यद्विहरणमहणं करोति तस्यैतत्प्र-
योजनमास्यविहरणसमानक्रियादपि यथा स्यात् । यथाजातीयका चास्यविहरणक्रिया
तथाजातीयकात्रापि ॥

20

स्वाङ्गकर्मकाश्च ॥ २ ॥

स्वाङ्गकर्मकाश्चेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गः
मुखमिति ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ १ । ३ । २१ ॥

उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । अनु*क्रीडति माणवकमिति ॥

समो ऽकूजने ॥ १ ॥

समो ऽकूजर्न इति, वक्तव्यम् । इह मा भूत् । संक्रीडन्ति शकटानि ॥

5

आगमेः क्षमायाम् ॥ २ ॥

आगमेः क्षमायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आगमयस्व तावन्माणवक ॥

शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ ३ ॥

शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विद्याञ्च शिक्षते । धनुषि शिक्षते ॥

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ ४ ॥

10

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अपस्किरते वृषभो इष्टः ।
अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वाभ्रयार्थी ॥

हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ ५ ॥

हरतेर्गतताच्छील्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गा-
वो ऽनुहरन्ते ॥

15

आडि नुप्रच्छयोः ॥ ६ ॥

आडि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आनुते शृगालः । आपृच्छते गुरुमिति ॥

आशिपि नायः ॥ ७ ॥

आशिपि नाय उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्पियो नायते । मधुनो नायते ॥

शप उपलम्भने ॥ ८ ॥

20

शप उपलम्भन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ १ । ३ । २२ ॥

आडः स्थः प्रतिज्ञानि ॥ १ ॥

आडः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम् । अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमो गुणयुद्धी
भातिष्ठते । धितारौ गुणयुद्धी भातिष्ठते ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ १ । ३ । २४ ॥

उद ईहायाम् ॥ १ ॥

उद ईहायामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उञ्चिष्ठति सेनेति ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ १ । ३ । २५ ॥

उपाद्देवपूजासगतकरणयोः ॥ १ ॥

5

उपाद्देवपूजासगतकरणयोरिति वक्तव्यम् । आदित्यमुपतिष्ठते । चन्द्रमसमुप-
तिष्ठते ॥ सगतकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते ॥

बहूनामप्यनित्तानामैको भवति चित्तवान् ।

पश्य वानरसैन्ये अस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते ॥

मैत्रं मंस्थाः सच्चित्तोऽयमेवोऽपि हि यथा वयम् ।

10

एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥

अपर. आह । उपाद्देवपूजासंगतकरणमित्त्रकरणपथिविति वक्तव्यम् । सगत-
करण उदाहृतम् ॥ मित्त्रकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते ॥ पथि ।
अयं पन्थाः सुप्तमुपतिष्ठते । अयं पन्थाः साकेतमुपतिष्ठते ॥

वा लिप्सायाम् ॥ २ ॥

15

वाल्लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । भिक्षुको ब्राह्म-
णकुलमुपतिष्ठतीति वा ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ १ । ३ । २७ ॥

अकर्मकादित्येव^३ । उत्तपति शुवर्णं सुवर्णकारः ॥

स्वाङ्गकर्मकाश्च ॥ १ ॥

20

स्वाङ्गकर्मकाश्चेति वक्तव्यम् । उत्तपते पाणी । वितपते पाणी । उत्तपते पृष्ठम् ।
वितपते पृष्ठम् ॥

अथेद्विभ्यामित्यत्र िति प्रत्युदाह्रियते । निदृष्यत इति । किं पुनः कारणेर्मात्म-

नेपदमेवोदाह्रियते न परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात् । तपिरयमकर्मकः । अकर्मका-
 ध्वापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका
 भवन्ति । यदुच्यते न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्तीत्यन्तरेणापि
 कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । तद्यथा । नदी वहतीत्यकर्मकः । भार
 5 वहतीति सकर्मकः । तस्मान्निटपतीति प्रत्युदाहार्यम् ॥

आडो यमहनः ॥ १ । ३ । २८ ॥

अकर्मकादित्येव* । आयच्छति रज्जुं क्लृप्तात् । आहन्ति वृषलं पादेन ॥

स्वाङ्गकर्मकाश्च ॥ १ ॥

स्वाङ्गकर्मकाश्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणी । आहत उदरमिति ॥

10

समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ १ । ३ । २९ ॥

समो गमादिपु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसख्यानम् ॥ १ ॥

समो गमादिपु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसख्यानं कर्तव्यम् । संविज्ञे । सपृच्छते ।
 सस्वरते ॥

अर्तिश्रुद्शिभ्यश्च ॥ २ ॥

15 अर्तिश्रुद्शिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । मा समृत । मा समृपात्ताम् । मा समृपत ।
 अर्ति ॥ श्रु । संभृणुते ॥ श्शि । सपश्यते ॥

उपसर्गादस्यत्यृगोर्वावचनम् ॥ ३ ॥

उपसर्गादस्यत्यृगोर्येति वक्तव्यम् । निरस्यति निरस्यते । समूहति समूहते ॥

आङ् उद्गमने ॥ १ । ३ । ४० ॥

20

ज्यांतिषामुद्गमने ॥ १ ॥

ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आक्रामति धूमो र्मर्यादमिति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ १ । ३ । ४८ ॥

व्यक्तवाचामिति किमर्थम् ।

वरतनु संप्रवदन्ति कुकुटाः ।

व्यक्तवाचामित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतेऽपि हि व्यक्तवाचः । आतश्च व्यक्तवाचः कुकुटेनोदित उच्यते कुकुटो वदतीति ॥ एवं तर्हि व्यक्तवाचामित्युच्यते सर्व एव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो ये व्यक्तवाच इति । के च साधीयः । येषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । न चैतेषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । एतेषामपि वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । आतश्च व्यज्यन्त एषं छाहुः कुकुटाः कुकुडिति । नैवं त आहुः । अनुकरणमेतत्तेषाम् ॥ अथवा नैवं विज्ञायते व्यक्ता वाग्धेषां त इमे व्यक्तवाच इति । कथं तर्हि । व्यक्ता वाचि 10 वर्णा येषां त इमे व्यक्तवाच इति ॥

अवाद्गः ॥ १ । ३ । ५१ ॥

अवाद्गो गिरतेः ॥ १ ॥

अवाद्ग इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम् । गृणातेर्मा भूत् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्य प्रयोगाभावात् । अवाद्ग इत्युच्यते न चावपूर्वस्य गृणाते. प्रयोगो अस्ति ॥ 15

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ १ । ३ । ५४ ॥

तृतीयायुक्तादिति किमर्थम् ।

उभौ लोकौ संचरसि इमं नामुं च देवल ।

तृतीयायुक्तादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि तृतीयया योगः ॥ एवं तर्हि तृतीयायुक्तादित्युच्यते सर्वत्र च तृतीयया योगस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञा- 20 स्यते । साधीयो यत्र तृतीयया योग इति । के च साधीयः । यत्र तृतीयया योगः भूयते ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ १ । ३ । ५५ ॥

सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थ इत्युच्यते । कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् । एषं तर्हीशिष्टव्यवहारेऽनेन तृतीया च विधीयत आत्मनेपदं च । दास्या संप्रयच्छते । वृपत्या संप्रयच्छते । यो हि शिष्टव्यवहारो ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छतीत्येवमत्र भवितव्यम् । यद्येवं नार्थोऽनेन योगेन । केनेदानीं तृतीया भविष्यत्यात्मनेपदं च ।

सहयुक्ते तृतीया स्याद्व्यतिहारे तदो विधिः ।

सहयुक्तेऽप्रधाने [२. ३. १९] इत्येव तृतीया भविष्यति कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१. ३. १४] इत्यात्मनेपदम् ॥

उपादायः स्वकरणे ॥ १ । ३ । ५६ ॥

इह कस्मान्न भवति । स्वं शाटकान्तमुपयच्छतीति । अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम् । यद्येवं स्वीकरण इति प्राप्नोति* । विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नास्तद्धित उत्पद्यते ॥

नानोर्ज्ञः ॥ १ । ३ । ५८ ॥

अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकवचनम् ॥ १ ॥

अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकपठणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । औपधस्यानुजिज्ञासत इति ॥

न चाकर्मकस्योत्तरेण विधानात् ॥ २ ॥

न या कर्तव्यम् । किं कारणम् । अकर्मकस्योत्तरेण विधानात् । अकर्मकाज्जानानेऽन्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते पूर्व्यवत्सतः [१. ३. ६२] इति ॥

प्रतिषेधः पूर्व्यस्य च ॥ ३ ॥

२०

पूर्व्यस्य च पार्यं प्रतिषेधः । स च सकर्मकवार्थ आरम्भः । कथं पुनर्ज्ञायते पूर्व्यस्य प्रतिषेध इति । अगन्तव्यस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो येन । कथं पुनर्ज्ञायते

सकर्मकार्यं आरम्भ इति । अकर्मकाज्जाग्रातेः सन आत्मनेपदवचने प्रयोजन
नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते ॥

शदेः शितः ॥ १ । ३ । ६० ॥

शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभावः ॥ १ ॥

शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्याभावः । शीयते शीयेते शीयन्ते ॥ ६
किं च भोः शदेः शित्परस्मैपदेऽप्रित्युच्यते । न खलु परस्मैपदेऽप्रित्युच्यते परस्मै-
पदेषु तु विज्ञायते । कथम् । अनुदान्तडित आत्मनेपद भावकर्मणोरत्मनेपदमि-
त्येतौ* द्वौ योगाबुक्त्वा शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमुच्यते† । एवं न च परस्मैपदेपूच्यते
परस्मैपदेषु च विज्ञायते ॥ कः पुनरहत्त्येतौ योगाबुक्त्वा शेषात्कर्त्तरि परस्मैपद
वक्तुम् । किं तर्हि । भविशेषेण सर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्य शेषात्कर्त्तरि परस्मै- 10
पदमित्युच्यते । एवमपि परसर्गपदाश्रयो भवति । कथम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यं ।
यदीदं नोच्येत किमिह स्यादिति । परस्मैपदमित्याह । परस्मैपदमिति चेतपरस्मैप-
दाश्रयो भवति ॥

सिद्धं तु लडादीनामात्मनेपदप्रचनान्तं ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । शदेर्लडादीनामात्मनेपद भवतीति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । 15
सूत्रं तर्हि भिद्यते । ययान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शदेः शितं परस्मैपदाश्रयत्वा-
दात्मनेपदाभाव इति । नैप दोषः । शित इति नैपा पञ्चमी । का तर्हि । सवन्ध-
पदा । शितो य इति । कथं शितं शदिः । प्रकृतिः । शदेः शित्कृतेरिति ॥
अथ ग्राहाय शदेः शितं इति न च शदिः शिदस्ति त एव विज्ञास्यामः शदेः शि-
द्विपयादिति ॥ अथवा यद्यपि तावदेतदन्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीया- 20
नितीहैतन्नास्ति । विकरणो हीहाश्रियते शित इति ॥

उपसर्गपूर्वनियमे ऽद्भ्यवाय उपसख्यानम् ॥ ३ ॥

उपसर्गपूर्वस्य नियमे ऽद्भ्यवाय उपसख्यानं कर्तव्यम् । न्यात्रिशतं व्यङ्गीणीतं ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति । अत्र व्यङ्गितत्वात् । ननु त्रायमद् धातुभक्तो
धातुमण्डणेन प्रहीष्यते । न सिध्यति । अद्भ्यस्य षड्भ्यन्तेऽ विकरणान्तं चाद्भ्यम् । 25

सो ऽसौ संघातभक्तो न शस्यो धातुमहणेन ग्रहीतुम् ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् ।
 अट्टियतां विकरण इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः । नित्या विकरणाः* ।
 कृतेऽप्यटि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । अडपि नित्यः । कृतेष्वपि विकरणेषु
 प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्योऽट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्य-
 5 स्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्र-
 धार्यम् । अट्टियतां लादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागम । नित्यो
 लादेशः† । कृतेऽप्यटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वाद्दालादेशस्यात्मनेपद एवा-
 डागमो भविष्यति ।

नित्यत्वाद्दालादेशस्यात्मनेपदे ऽडागम इति चेदटोऽपि नित्यनिमित्तत्वा-
 दात्मनेपदाभावः ॥ ४ ॥

10

नित्यत्वाद्दालादेशस्यात्मनेपद एवाडागम इति चेदेवमुच्यते । अडपि नित्यनि-
 मित्तः । कृते ऽपि लादेशे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मने-
 पदस्याभावः ।

तस्मादुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

15 तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्ही लादेशः । नैतद्वि-
 दामहे ऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्वय नित्यश्चान्तरङ्गश्च । अत्र खलु लादेशे कृते
 त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति विकरणा अडागमो नियम† इति । तद्यदि सर्वतो
 नियमो लभ्येत कृत स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । अथापि विकरणादडित्यड् लभ्येतै-
 वमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । आज्ञात्पूर्वं विकरणा एषित-
 20 व्यास्तरतः तरन्तीत्येवमर्थम्‡ । अडाङ्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छेदित्येव-
 मर्थम् । तत्र षाटि कृते साट्कस्य ऋच्छिभावः¶ । प्राप्नोति । ननु च ऋच्छिभावे कृते
 शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनराड् भविष्यति । पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति
 चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । यत्तावदुच्यत आज्ञात्पूर्वं विकरणा एषि-
 तव्यास्तरतः तरन्तीत्येवमर्थमिति । भवेत्सिद्ध यत्र विकरणा नित्या आज्ञामनित्य
 25 तत्राङ्गात्पूर्वं विकरणाः स्युः । यत्र तु खलूमर्थं नित्य परत्वात्तत्राङ्गं तान्द्रवति ॥
 यदप्युच्यते ऽडाङ्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छेदित्येवमर्थमिति । अस्वत्राट् ।
 षाटि कृते साट्कस्य ऋच्छिभावः ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा

पुनराद् भविष्यति । ननु चोक्तं पुनर्कच्छिभावः पुनराङ्गिति चक्रकमव्यवस्था प्रा-
 भोतीति । नैव दोषः । चक्रकोष्विष्टतो व्यवस्था ॥ अथवा नेरिति* नैया पञ्चमी ।
 का तर्हि । विशेषणपट्टी । नेर्यो विशिः । कश्च नेर्विशिः । विशेष्यः । व्यवहितश्चापि
 शक्यते विशेषयितुम् ॥ अथवा निरपि पदं विशिरपि पदम् । पदविधित्थ सम-
 र्थानाम् । व्यवहितेऽपि सामर्थ्यं भवति ॥

5

पूर्ववत्सनः ॥ १ । ३ । ६२ ॥

किमिदं पूर्वमहणं सनपेक्षम् । प्राप्तस्यो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सनन्ते-
 भ्योऽपि भवतीति । आहोस्विद्योगापेक्षम् । प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्य आत्मनेपदमुक्तं
 तेभ्यः सनन्तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति । किं चातः । यदि सनपेक्षं निमित्तमधि-
 शेषितं भवति । पूर्ववत्सनो न ज्ञायते किमन्ताद्भवितव्यमिति । अथ योगापेक्षमु- 10
 त्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेत । बुभुक्षते उपयुयुक्षत इति^१ ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु
 तावत्सनपेक्षम् । ननु चोक्तं निमित्तमधिशेषितं भवतीति । निमित्तं च विशेषितम् ।
 कथम् । सनमेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षिष्यामहे । पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति । कुतः ।
 सन इति ॥ अथवा पुनरस्तु योगापेक्षम् । ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेतेति ।
 विधिश्च प्रकृतः । कथम् । उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तयित्येते ॥ 15

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

पूर्ववत्सन इति शद्विभ्रियत्यर्थम् ॥ १ ॥

शद्विभ्रियत्यर्थो ऽयमारम्भः † । शद्विभ्रियतिभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदं मा भूदिति ॥

इतरथा हि ताभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः ॥ २ ॥

इतरथा ह्यनुच्यमाने ऽस्मिञ्शद्विभ्रियतिभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो 20
 वक्तव्यः स्यात् । शिशात्सति मुमूर्षति ॥ कथं पुनः पूर्ववत्सन इत्यनेन शद्विभ्रियति-
 भ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञानुम् । वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनि-
 र्देशे वाच्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरयन्मद्रेषु यथाः । सन्ति न सन्तीति ।
 मानृषदस्याः कलाः । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पूर्ववद्भवति न भवतीति ।
 न भवतीत्येवं वाच्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वयोर्योगोः ‡ सनन्ताभ्यामात्म- 25

नेपदं न भवत्येवमिहापि शदिभ्रियतिभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति ॥ यदि
 तर्हि शदिभ्रियत्यर्थोऽयमारम्भो विधिर्न प्रकल्पते । आसिसिपते शिशयिपते । अथ
 विध्यर्थः शदिभ्रियतिभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु
 तावत्प्रतिषेधार्थः । ननु चोक्त विभिर्न प्रकल्पत इति । विविध प्रकृतः । कथम् ।
 ५ एतदेव ज्ञापयति सनन्तादात्मनेपदं भवतीति यदयं शदिभ्रियतिभ्यां सनन्ताभ्यामा-
 त्मनेपदस्य प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथवा पुनरस्तु विध्यर्थः । ननु चोक्तं शदिभ्रिय-
 तिभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति । नैव दोषः । प्रकृतं सनो नेत्यनुवर्तयते ।
 क प्रकृतम् । ज्ञाश्रुस्मृदृशा सनः [१.३.५७] । नानोक्तः [५८] । सकर्मकात्सनो
 न । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः [५९] सनो न । शदेः शितः [६०] सनो न । भ्रियतेर्लुङ्गि-
 10 डोश्च [६१] सनो नेति । इहेदानीं पूर्ववत्सन इति सन इत्यनुवर्तते नेति निवृत्तम् ।
 एयं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति ॥ नैव वा
 पुनरत्र शदिभ्रियतिभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । किं कारणम् । श्देः शित
 इत्युच्यते न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं तर्हि । शिदपि निमित्तम् ।
 अथापि शदिरेव शित्परस्तु निमित्तम् । न चायं सन्परः शित्परो भवति । यत्र
 15 तर्हि शिन्नाश्रीयते भ्रियतेर्लुङ्गिडोश्चेति । अत्रापि न भ्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् ।
 किं तर्हि । लुङ्गिडावपि निमित्तम् । अथापि भ्रियतिरेव लुङ्गिड्परस्तु निमित्तम् ।
 न चायं सन्परः लुङ्गिड्परो भवति ॥

किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सनन्तस्याप्यतिदिश्यते । एव भवितुमर्हति ।

पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सनन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

20 पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सनन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः । गुपादी-
 नां न प्राप्नोति । जुगुप्सते मीमांसत इति* । न लेतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं नापि
 परस्मैपदं पश्यामः ॥

सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सनन्तस्याप्यतिदिश्यते ॥

२५ क्रजादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

१ क्रजादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो यत्कथ्यः । अनुचिकीर्षति परानितीर्षतीति ॥
 ३० तर्हि प्राप्नोति येभ्य आत्मनेपदं-इष्टं तेभ्यः सनन्तेभ्योऽपि भवतीति । ननु

चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्समन्तादात्मनेपदभाव इति चेदुपादिष्वप्रसिद्धिरिति ।
 नैप दोषः । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथवावयवे कृतं लिङ्गं समुदा-
 यस्य विशेषकं भवति । तद्यथा । गोः सक्यनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य
 विशेषकं भवति ॥ यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति जुगुप्सयति
 मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैप दोषः । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य 5
 * विशेषकं भवति । यं समुदायं यो ऽवयवो न व्यभिचरति । तन्न च न व्यभिचरति
 णिचं पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सक्यनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं
 भवति न गोमण्डलस्य ॥

प्रत्ययग्रहणं णियगर्थम् ॥ ६ ॥

प्रत्ययस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । 10
 णियगर्थम् । णियगन्तादापि यथा स्यादिति । आकुस्मयते विकुस्मयते । हणीयते
 महीयत इति^f ॥ तत्र को दोषः ।

तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आसयति शाययतीति । सूत्रं च भिष्यते ॥
 यथान्यासमेवास्तु । कथमाकुस्मयते विकुस्मयते हणीयते महीयत इति । अनुब- 15
 न्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथवावयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ।
 तद्यथा । गोः सक्यनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ॥ यद्यव-
 यवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति हणीययति महीययति अत्रापि प्राप्नो-
 ति । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति । यं समुदायं यो
 ऽवयवो न व्यभिचरति । यकं च न व्यभिचरति णिचं तु व्यभिचरति । तद्यथा । 20
 गोः सक्यनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञो ऽनुप्रयोगस्य ॥ १ । ३ । ६३ ॥

कृञ्ग्रहणं किमर्थम् । इह ना भूत् । ईहामास ईहामासतुः ईहामासुः । कथं
 चात्रास्तेरनुप्रयोगो भवति । प्रत्याहारमहर्णं तत्र^g विज्ञायते । कथं पुनर्ज्ञायते तत्र
 प्रत्याहारमहर्णमिति । इह कृञ्ग्रहणात् । इह कस्मात्प्रत्याहारमहर्णं न भवति । 25

इहैव कृञ्प्रहणात् ॥ अथेह कस्मान्न भवति । उदुम्भाञ्कार उदुब्जाञ्कार । ननु
 चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते न चात्राम्प्रत्ययादात्मनेपद पदयाम् । न ब्रूमो ऽनेनेति । किं
 तर्हि । स्वरितञित् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपद भवतीति* ॥ नेष दोषः ।
 इदं नियमार्थं भविष्यति । आम्प्रत्ययपदेवेति ॥ यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते ।
 १० ईहांचक्रे ऊहाचक्र इति । पिपिथ प्रकृप्त । ऋथम् । पूर्ववदिति वर्तते । आ-
 म्प्रत्ययवत्पूर्ववच्चेति ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ १ । ३ । ६४ ॥

स्वराद्युपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उद्युङ्गे अनुद्युङ्गे ॥

अपर आह । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । प्रद्युङ्गे नियुङ्गे विनियुङ्गे ॥

10

समः क्षणुवः ॥ १ । ३ । ६५ ॥

किमर्थं विदेशस्थस्य ग्रहणं क्रियते न समो गमादिष्वेवोच्येत ।

सम क्षणुवः सकर्मकार्थम् ॥ १ ॥

सकर्मकार्थोऽयमारम्भ । अकर्मकादिति हि तत्रानुवर्तते ॥

भुजोऽनवने ॥ १ । ३ । ६६ ॥

15

अनवनकोटिल्ययोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्रभुजाति वारसी ।
 तिभुजाति जानुशिरसी इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यस्य भुजेर-
 नवनवन चार्थस्तस्य ग्रहणं न चास्य भुजेरवनमनवन चार्थं ॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने ॥ १ । ३ । ६७ ॥

णेरात्मनेपदविधाने ऽप्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः ॥ १ ॥

20 णेरात्मनेपदविधाने ऽप्यन्तस्य यत्कर्म यदा ऽप्यन्ते तदेव कर्म भवति तदात्मने-
 पदं भवतीति वक्तव्यम् ॥

इतरथा हि सर्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिन ह-
स्तिपक्षाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ॥ तत्रार्हि वक्तव्यम् ।
न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपक्षाः आरोहयमाणो
हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानि । एव वक्ष्यामि । गेरात्मनेपदं भवति । ततो
ऽगौ यत्कर्म णौ चेत् । अप्यन्ते यत्कर्म णौ चेणौ यदि तदेव कर्म भवति । ततः
स कर्ता । कर्ता चेत्स भवति णाविति ॥ यद्येव कर्मकर्ताय भवति तत्र कर्मकर्तृ-
त्वात्सिद्धम्* ।

कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद्यक्किणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद्यक्किणोर्निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्मापदिष्टौ यक्कि- 10
णौ, ना भूतामिति ॥

न वा यक्किणोः प्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । यक्किणोः प्रतिषेधात् । प्रतिषेध्येते अत्र य-
क्किणो । यक्किणोः प्रतिषेधे हेतुमणिभिन्नब्रह्मासुपसख्यानमिति । ॥ यस्तर्हि न हेतु-
मणिचतुर्थमिदं वक्तव्यम् । तस्य कर्मापदिष्टो यक्किणौ, ना भूतामिति । उत्पुच्छ- 15
यते पुच्छ स्वयमेव । उदपुपुच्छत पुच्छ स्वयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः
पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन । यक्किणोः प्रतिषेधे णिभ्रन्थिमन्थिव्रूवात्मनेपदा-
कर्मकाणामुपसख्यानमिति । ॥ स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

इतरथा हि यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्नन्यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र तेन यक्किणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः 20
स्यात् । गणयति गण गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव ॥

आत्मनेपदस्य च ॥ ६ ॥

आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । गणयति गणः स्वयमेव ॥

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु ॥ ७ ॥

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् । गणयति गणः स्वयमेव ॥ इत्यत्र एवा- 25
धात्मनेपदम् । किमिष्यत एनाहोस्वित्पात्रोत्यपि । इष्यते च पात्रोति न । कथम् ।

अणादिति कस्येदं णेर्ग्रहणम् । यस्माण्येः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते न चैतस्माण्येः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमनाध्यान इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्यक्रियाणां वा भवन्ति कर्तृस्यभावकश्चायम् ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यान इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । दर्शयते भृत्यै राजा । अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति ॥

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

10 आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । हन्त्यात्मानम् । घातयत्यात्मेति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ।

न वा ष्यन्ते अन्यस्य कर्तृत्वात् ॥ ९ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । ष्यन्ते अन्यस्य कर्तृत्वात् । अन्यदत्राष्यन्ते कर्मान्यो ष्यन्तस्य कर्ता । कथम् । हावात्मानावन्तरात्मा शरीरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ १ । ३ । ७२ ॥

स्वरितञित इति किमर्थम् । याति याति द्राति प्साति । स्वरितञित इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति याति वाति द्राति प्सातीति । कर्त्रभिप्राये क्रिया-
 20 फल इत्युच्यते सर्वेषां न कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । न एवं विशास्यामः । येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं न क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति । न चैतेषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं न क्रियाफलमस्ति । तथाजातीयकाः स्वल्पाचार्येण स्वरितञितः पठिता य उभयवन्तो येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं न क्रियाफलमस्ति ॥
 23 अयाभिप्रमहणे किमर्थम् । स्वरितञितः कर्त्राये क्रियाफल इतीयत्युच्यमाने यमेय संवत्येति क्रियाफलं तथैव स्यात् । लुञ् लुनीते । पूञ् पुनीते । इह न स्यात् । यञ् यजेते । यञ् यजेते । अभिप्रमहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिप्र-

मिमुख्ये वर्तते न भादिकर्मणि । तेन य चाभिप्रैति य चाभिप्रैष्यति य चाभिप्रायात्तत्र
 सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्ध भवति ॥ कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति किमर्थम् । पचन्ति
 भक्तकाराः । कुर्वन्ति कर्मकराः । यजन्ति याजकाः । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यु-
 च्यमाने उप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि क्रियाफल कर्तारमभिप्रैति । याजका यजन्ति
 गा लप्स्यामह इति । कर्मकराः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामह इति । एव तर्हि कर्त्र- 5
 भिप्राये क्रियाफल इत्युच्यते सर्वत्र च कर्तार क्रियाफलमभिप्रैति तत्र प्रकर्षगतिर्वि-
 ज्ञास्यते । साधीयो यत्र कर्तार क्रियाफलमभिप्रैति । न चान्तरेण यजिं यजिफल
 वपि वा वपिफल लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गा लभन्ते भृतकाश्च
 पादिकमिति ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ १ । ३ । ७८ ॥

10

शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेध ॥ १ ॥

शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्य । भिद्यते कुशूल स्वयमेव ।
 छिद्यते रज्जु स्वयमेवेति* ॥ एव तर्हि शेष इति वक्ष्यामि ।

सप्तम्या चेत्यकृते ॥ २ ॥

सप्तम्या चेत्यकृते प्रतिषेधो वक्तव्य । आस्ते शेते च्यवन्ते हवन्ते ॥ 15

सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथन् । उभयनिर्देशः कर्तव्य । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् ॥
 कर्तृग्रहणामिदानीं किमर्थं स्यात् ।

कर्तृग्रहणमनुपराद्यर्थम् ॥ ४ ॥

अनुपराद्यर्थमेतत्स्यात्† । इह मा भूत् । अनुक्रियते स्वयमेव । पराक्रियते 20
 स्वयमेवेति ॥ सिध्यति । सत्र तर्हि भिद्यते । ययान्यासमेवास्तु । ननु योक्त शेष-
 वचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेध इति । नेष दोष । कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१ ३ १४]
 इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते । शेषात्कर्तरि कर्तरीति ।
 किमिदं कर्तरि कर्तरीति । कर्तय यः कर्ता तत्र यथा स्यात् । कर्ता नान्यथ य
 र्ता तत्र गा भूदिति ॥

25

अनुपराभ्यां कृञः ॥ १ । ३ । ७९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु विधानम् ॥ १ ॥

परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु परस्मैपदं विधीयते । प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपद
५ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं भवतीति ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ।
किं तर्हीति ।

तत्रात्मनेपदप्रतिषेधो ऽप्रतिषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं कारणम् । अप्रतिषिद्धत्वात् । न आत्म-
नेपदं प्रतिषिध्यते । किं तर्हि । परस्मैपदमनेन विधीयते ॥

10 न वा श्रुतादिभ्यो वाचचनात् ॥ ३ ॥

न त्रेष दोषः । किं कारणम् । श्रुतादिभ्यो वाचचनात् । यदयं श्रुतादिभ्यो वाच-
चनं करोति । तज्ज्ञापयत्याचार्यो न परस्मैपदविषय आत्मनेपदं भवतीति ॥

आत्मनेपदनियमे षा प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

आत्मनेपदनियमे षा प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आ-
15 त्मनेपदं भवति कर्तर्यनुपराभ्यां कृञो नेति ॥ सिध्यति । सुत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्या-
समेवास्तु । ननु चोक्तं तत्रात्मनेपदप्रतिषेधो ऽप्रतिषिद्धत्वादिति । परिहृतमेतन्न षा
श्रुतादिभ्यो वाचचनादिति ॥ अथपेद ताप्रदय प्रष्टव्यः । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये
क्रियाफल आत्मनेपदं भवतीति परस्मैपदं कस्माच्च भवति । आत्मनेपदेन वाध्यते ।
यथैव तर्हात्मनेपदेन परस्मैपदं वाध्यत एव परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदं वाधिष्यते ॥

20 वृधयुधनशजनेङ्मुहुस्तुभ्यो णेः ॥ १ । ३ । ८६ ॥

पुधादिषु ये ऽकर्मकास्तेषां महणं किमर्थम् । सकर्मकार्थमन्वितापरत्कर्तृकार्थं वा ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ १ । ३ । ८८ ॥

अणावकर्मकादिति पुरादिणिषो ऽप्यन्तात्परस्मैपदवचनम् ॥ १ ॥

अणावकर्मकादिति पुरादिणिषो ऽप्यन्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम् । इतिपि यथा

स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति ॥ यदि तर्ह्यत्रापीष्यते ऽणिग्रहणमिदानीं
 किमर्थं स्यात् । अकर्मकग्रहणमप्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत । अथाक्रियमाणे
 ऽणिग्रहणे कस्याकर्मकग्रहण विशेषणं स्यात् । गेरिति वर्तते* प्यन्तविशेषणम् । तत्र
 को दोषः । इहैव स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति । इह न स्यात् ।
 भासयति शाययतीति ॥

सिद्धं त्वत्स्मिण्णाविति वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अतस्मिणौ यो ऽकर्मकस्तत्रेति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति ।
 सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमणावकर्मकादिति चुरादिणिचो
 प्यन्तात्परस्मैपदवचनमिति । नैष दोषः । अणाविति कस्येदं गैर्यहणम् । यस्माण्येः
 प्राकर्म कर्ता वा विद्यते न चैतस्माण्येः प्राकर्म कर्ता वा विद्यते ॥

न पादम्याड्यमाड्यसपरिमुहसुचिनुतिवदवसः ॥ १ । ३ । ८९ ॥

पादिषु धेट उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पादिषु धेट उपसंख्यानं कर्तव्यम् । भाष्येते शिशुमेक समीची ॥

लुटि च क्लृपः ॥ १ । ३ । ९३ ॥

किमर्थश्चकारः । स्वसगोरित्येतदनुकृष्यते । यदि तर्हि नान्तरेण चकारमनु- 15
 वृत्तिर्भवति शुभो लुटि [१.३.९१] इत्यत्रापि चकारः कर्तव्यो विभाषेत्यनुकर्ष-
 णार्थः † । अयेदानीमन्तरेणापि चकारमत्रानुवृत्तिर्भवतीहापि नार्थश्चकारेण ॥ एवं
 सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये
 पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् ॥ १ ॥

अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । क्रान्यत्र । लोके व्याकरणे च । लोके तावत् ।
 5 इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरदरः । कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति । एकस्य द्रव्यस्य वदयः
 संज्ञा भवन्ति । व्याकरणेऽपि कर्तव्यम् हर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययकृत्वृत्यसंज्ञानां समा-
 वेशो भवति । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इत्यत्र प्रत्ययतद्धिततद्भाजसंज्ञानां समावेशो
 भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणादा कडारादपि संज्ञानां समावेशः
 प्राप्नोति । इष्यते वैकैव संज्ञा स्यादिति तच्चान्तरेण यद्वा न सिध्यतीति नियमार्थं
 10 वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यम् । किमा कडारादेका संज्ञेति । आहोस्त्रिधाकडारा-
 त्परं कार्यमिति । कुतः पुनरयं संदेहः । उभयथा व्याचर्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपा-
 दिताः । केचिदा कडारादेका संज्ञेति । केचित्त्रिधाकडारात्परं कार्यमिति । कथात्र
 विशेषः ।

15 तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् ॥ २ ॥

तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् । एका संज्ञा भवतीति ॥ ननु न यस्यापि
 परकार्यत्व तेनापि परमहर्णं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । यिप्रतिषेधे चेति ।
 ममापि तद्वैकमहर्णं परार्थं भविष्यति । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तो [१.२.६४]
 इति । संज्ञाधिकारधायम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्र-
 20 तावद्वाच्यम् । आ कडारादेका । किम् । एका संज्ञा भवतीति ॥

अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः ॥ ३ ॥

अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो न प्राप्नोति । सार्पिष्णः वार्हिष्णः याजुष्कः
 धानुष्कः । वाध्रव्यः माण्डव्यः इति । अनघकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां ताभेवा-

ताम् । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं निय-
मानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य भपदसंज्ञे पराङ्ग-
संज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्रिडन्तं पदम् ।
नः क्ये । सिति च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । यचि भम् । तस्यान्ते प्रत्यये ऽङ्गमिति ।
तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परंकार्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्ये- 5
कसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः
प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् ॥ ४ ॥

कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम् । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधा-
रयः [१.२.४२] इति । एकसंज्ञाधिकार इति चोदितम् । अक्रियमाणे जनवकाशा 10
कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥
यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा
तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । पूर्वकालैकसर्व-
जरत्पुराणनत्रकैवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय इति* । एवं सर्वं कर्मधारयग्रहण-
णमनुक्रम्य तस्यान्ते भ्रितादिस्तत्पुरुष इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा 15
परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि
तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रस-
ज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणम् ॥ ५ ॥

तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणं कर्तव्यम् । तत्पुरुषः [२.१.२२] द्विगुच [२३] इति 20
चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे जनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां वाधेति* ।
परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपप-
त्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा तत्पुरु-
पसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च [२.१.५१] सं-
ख्यापूर्वो द्विगुः [५२] इति । एवं सर्वं द्विगुग्रहणमनुक्रम्य तस्यान्ते भ्रितादिस्तत्पु- 25
रुष इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भवि-
ष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा ।

कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति योगपद्येन संभवः ॥

गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणम् ॥ ६ ॥

गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणं कर्तव्यम् ॥ उपसर्गाः क्रियायोगे [१.४.५९]
 5 गतिश्च [६०] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशोपसर्गसज्ञा
 गतिसज्ञां वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः पर-
 कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्योपसर्ग-
 संज्ञा परा गतिसंज्ञा । तन्नारम्भसामर्थ्याच्चोपसर्गसज्ञा परकार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भवि-
 10 कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौग-
 पद्येन संभवः ॥ गतिसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा गतिसंज्ञा ।
 को ऽवकाशः । ऊर्यादीन्ययकाशः* । प्रादीनां या गतिसंज्ञा सानवकाशा । गति ॥
 दिवः कर्म । साधकतम करणम् [१.४.४२] दिवः कर्म च [४३] इति चकारः
 कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशा कर्मसज्ञां करणसज्ञां वाधेत । पर-
 15 वचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परकार्यत्व नियमानुपपत्ते-
 स्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मसज्ञा परा करणसज्ञा ।
 कथम् । एवं स वक्ष्यति । दिवः साधकतम कर्म । ततः करणम् । करणसंज्ञं
 च भवति साधकतमम् । दिव इति निवृत्तम् । तन्नारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसज्ञा परका-
 20 र्यत्वाच्च करणसज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसज्ञाधिकारस्तस्यापि करणस-
 ज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका
 संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः । दिवः कर्म ॥ हेतुमत् । स्वतन्त्रः कर्ता
 [१.४.५४] तत्प्रयोजको हेतुश्च [५५] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे
 ऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसज्ञां वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसज्ञाभावः ॥
 यस्य पुनः परकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ।
 पूर्वा तस्य हेतुसंज्ञा परा कर्तृसज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । स्वतन्त्रः प्रयोजको
 हेतुरिति । ततः कर्ता । कर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतन्त्रः । प्रयोजक इति निवृत्तम् ।
 25 तन्नारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसज्ञा परकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्या-

प्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते ।
पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाज्ञास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

गुरुलघुसंज्ञे नदीधिसंज्ञे ॥ ७ ॥

गुरुलघुसंज्ञे नदीधिसंज्ञे वाधेयाताम्* । गार्गाबन्धुः वात्सीबन्धुः† । वैत्रम्‡
द्विविनय्य§ । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं §
नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वे तस्य नदीधिसंज्ञे परे
गुरुलघुसंज्ञे । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीधिसंज्ञे परंकार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥
ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीधिसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे । कथम् ।
अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाज्ञास्ति यौगपद्येन
संभवः ॥

परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा ॥ ८ ॥

परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा वाधेत¶ । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥
यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ।
पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तिङ्क्षीणि
त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एवं सर्वे पुरुषनियममनुक्रम्य तस्यान्ते लः परस्मै- 15
पदमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति ।
ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् ।
अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाज्ञास्ति यौगपद्येन संभवः ॥
परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सायकाशा परस्मैपदसंज्ञा । कोऽव-
काशः । शतृकञ् अवकाशः** ॥

परवचने सिति पदं भम् ॥ ९ ॥

परवचने सिति पदं भसंज्ञमपि प्राप्नोति†† । अयं ते योनिर्कस्त्रियः ‡‡ । प्रजां
विन्दाम कस्त्रियाम् । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च भसंज्ञा प्राप्नोति ।

गतिबुद्ध्यादीनां ष्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञम् ॥ १० ॥

गतिबुद्ध्यादीनां ष्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति§§ । आरम्भसामर्थ्याच्च 21

* १.४.३-१२. † १२.१००. ८२.८६ ‡ १०.१२३.५२ १११ § १४.५६.
¶ १४.११.१०१. ** ३.२.२२/१०० †† १४.२६/१०. ‡‡ ५.३.१०६. (१४.१५३).
§§ १.४.५३/५२.

कर्मसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति ॥ नैपः दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति यदयं ह्यक्रोरन्यतरस्याम् [१.४.५३] इत्यन्यतर-
स्यांग्रहणं करोति ॥

शेषवचनं च घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् ॥ ११ ॥

५ शेषग्रहणं च कर्तव्यम् । शेषो घ्यसखि [१.४.७] इति । किं प्रयोजनम् ।
घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा मा भूदिति । शकटचै पदत्तै बुद्धै
धेनूँ* । इतरथा हि परंकार्यत्वाच्च घिसंज्ञारम्भसामर्थ्याच्च ङिति ह्रस्वश्च [१.४.६]
इति नदीसंज्ञा ॥

न वासंभवात् ॥ १२ ॥

१० न वा कर्तव्यम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा कस्मान्न भवति । असंभवात् । को
ऽसावसंभवः ।

ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः ॥ १३ ॥

ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम् ।

तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभावः ॥ १४ ॥

१५ तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् । आश्र-
याभावात् ।

आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेद्यणादेशाभावः ॥ १५ ॥

आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते । यणादेशो ऽपि न
प्राप्नोति ॥ नैप दोषः ।

२० नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभावः ॥ १६ ॥

नद्याश्रयो यणादेशः । यदा नदीसंज्ञया घिसंज्ञा वाधिता तत उत्तरकालं यणा-
देशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति ॥

बहुव्रीह्यर्थं तु ॥ १७ ॥

बहुव्रीहिरितिपेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषो बहुव्रीहिः [२.२.२३] इति ॥
२५ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुकृद्धोपेषु ॥ १८ ॥

अव्ययीभावे । उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम्* । उपमाने । शखीदयामा कुमुद-
श्येनी† । द्विगु । पञ्चगवम् दशगवम्‡ । कृद्धोपे । निष्कौशाम्बिः निर्वाणसिः§ ॥

तत्र शेषवचनाहोपः सख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहि-
प्रतिषेधः ॥ १९ ॥

तत्र शेषवचनाहोपो भवति । सख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिः प्रतिषेध-
प्राप्नोति । संख्या । हीरावतीको देशः । नीरावतीको देशः¶ । समानाधिकरण ।
वीरपुरुषको ग्रामः** । नञ्समासे । अन्राद्धणको देशः । अतृपलको देश †† ॥

कृद्धोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः ॥ २० ॥

कृद्धोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति । प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः । प्रप- 10
तितपलाशः प्रपलाशक इति‡‡ ॥ अथैकसज्ञाधिकारे कथं सिध्यति । एकसज्ञा-
धिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिः । एकसज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥

एकसज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् कार्ये प्रतिषेध ॥ २१ ॥

एकसज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् कार्ये प्रतिषेधो वक्तव्यः । निष्कौ-
शाम्बिः निर्वाणसिः ॥ तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति । 15

तत्पुरुष इति चेदन्यत्र कार्यत्प्रतिषेधः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति चेदन्यत्र कार्यत्प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः ।
प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति ॥

सिद्धं तु प्रादीनां कार्ये तत्पुरुषवचनात् ॥ २३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रादीनां कार्ये तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् ॥ 20
कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं ह्रस्वसज्ञां दीर्घतसज्ञे ॥ २४ ॥

ह्रस्वसज्ञां दीर्घतसज्ञे बाधेत्§§ ॥

* ३१ २१ (१११ २४ ११४) + ३१. ५५ (५४ ११४ ११४) † ३१ ५१ ५१ (११४)
‡ ३१ १८० (५४ ११४) § (११ १०) ** (११. ५८) †† (११५) ‡‡ (१११८०)
§§ १० ३०

तिङ्कार्धधातुकं लिङ्गितोरार्धधातुकम् ॥ २५ ॥

तिङः सार्वधातुकसंज्ञां लिङ्गितोरार्धधातुकसंज्ञा वाधते* ॥

अपत्यं वृद्धं युवा ॥ २६ ॥

अपत्यं वृद्धं युवसंज्ञा वाधते† ॥

5

धिं नदी ॥ २७ ॥

धिसंज्ञां नदीसंज्ञा वाधते‡ ॥

लघु गुरु ॥ २८ ॥

लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा वाधते§ ॥

पदं भम् ॥ २९ ॥

10 पदसंज्ञां भसंज्ञा वाधते¶ ॥

अपादानमुत्तराणि धनुषा विध्यति कंसपात्र्यां भुङ्क्ते गां दोग्धि
धनुर्विध्यतीति ॥ ३० ॥

अपादानसंज्ञामुत्तराणि कारकाणि वाधन्ते । क । धनुषा विध्यति । कंसपात्र्यां
भुङ्क्ते । गां दोग्धि । धनुर्विध्यति ॥ धनुषा विध्यतीत्यपाययुक्तत्वाच्च ध्रुवमपाये
15 ऽपादानम् [१.४.२४] इत्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति साधकतमं करणम् [४२] इति च
करणसंज्ञा । करणसंज्ञा परा सा भवति ॥ कंसपात्र्यां भुङ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तत्वा-
च्च ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोत्याधारोऽधिकरणम् [४५] इति चाधि-
करणसंज्ञा । अधिकरणसंज्ञा परा सा भवति ॥ गां दोग्धित्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापा-
दानसंज्ञा प्राप्नोति कर्तुरीप्सिततमं कर्म [४९] इति च कर्मसंज्ञा । कर्मसंज्ञा परा
20 सा भवति ॥ धनुर्विध्यतीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति स्वतन्त्रः कर्ता
[५४] इति च कर्तृसंज्ञा । कर्तृसंज्ञा परा सा भवति ॥

क्षुधद्गुरोरुपसृष्टयोः कर्म संप्रदानम् ॥ ३१ ॥

क्षुधद्गुरोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा संप्रदानसंज्ञां वाधते** ॥

* १.४.१११, ११५, ११६ † ४.१.११२, ११३ ‡ १.४.२०. § १.४.२१, २२.
¶ १.४.१४, १८. ** १.४.२८, २९

करणं पराणि साध्वसिद्धिनन्ति ॥ ३२ ॥

करणसंज्ञा* पराणि कारकाणि वाधन्ते । क्व । धनुर्विध्यति । असिद्धिनन्तीति ॥

अधिकरणं कर्म गेहं प्रविशति ॥ ३३ ॥

अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा वाधते† । क्व । गेहं प्रविशतीति ॥

अधिकरणं कर्ता स्थाली पचति ॥ ३४ ॥

अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा वाधते‡ । क्व । स्थाली पचतीति ॥

अध्युपसृष्टं कर्म ॥ ३५ ॥

अध्युपसृष्टं कर्माधिकरणसंज्ञां वाधते§ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ ३६ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वाधते¶ ॥

परस्मैपदमात्मनेपदम् ॥ ३७ ॥

परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा वाधते** ॥

समाससंज्ञाश्च ॥ ३८ ॥

समाससंज्ञाश्च या याः परा अनवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च वाधन्ते ।

अर्थवत्प्रातिपदिकम् ॥ ३९ ॥

अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति ॥

गुणवचनं च ॥ ४० ॥

गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् ॥

समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामासर्वलिङ्गा जातिः ॥ ४१ ॥

समास । समाससंज्ञा च वक्तव्या । कृत् । कृत्संज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । 20
तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या । अव्यय । अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम । सर्व-
नामसंज्ञा च वक्तव्या । असर्वलिङ्गा जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् ॥

* १.४.४२ † १.४.४५, ४९. ‡ १.४.४५; ५८. § १.८.४६; ४९ ¶ १.४.५९, ६०, ८२.

** १.४.९९; १००.

संख्या ॥ ४२ ॥

संख्यासज्ञा च वक्तव्या ॥

डु च ॥ ४३ ॥

डुसंज्ञा च वक्तव्या ॥ का पुनर्दुसंज्ञा । पट्संज्ञा ॥

5

एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा ॥ ४४ ॥

एकद्रव्योपनिवेशिनी सञ्ज्ञेत्येतच्च वक्तव्यम् ॥

किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव भूयिष्ठाः सज्ञाः क्रियन्ते ॥ सन्ति-चेवात्र काश्चिदपूर्वाः सज्ञाः । अपि चैतेनानुपूर्व्येण सनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात् । गुण-वचनसज्ञायाश्चैताभिर्बाधनं यथा स्यादिति ॥

10

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ १ । ४ । २ ॥

विप्रतिषेध इति कोऽयं शब्दः । विप्रतिपूर्वात्सिधेः कर्मव्यतिहारे षञ् । इतरेत-रप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योऽन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः ॥ क० पुनर्विप्रतिषेधः ।

द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्स विप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिन्स युगपत्प्राप्तः स विप्रतिषेधः । क्त पुन-
15 र्न्यार्थौ क्त चेकस्मिन्युगपत्प्राप्तः । वृक्षाभ्याम् वृक्षोऽप्यित्यन्यार्थौ वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्राप्तः* ॥ किं च स्यात् ।

एकस्मिन्युगपदसभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

एकस्मिन्युगपदसभवात्पूर्वस्याथ परस्याथ प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ इदं विप्रतिषिद्ध-
यदुच्यत एकस्मिन्युगपदसभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति । कथं होकस्मिन्स नाम
20 युगपदसभवं स्यात्पूर्वस्याथ परस्याथ प्राप्तेरुभयप्रसङ्गथ स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् ।
यदुच्यत एकस्मिन्युगपदसभवादिति कार्ययोर्युगपदसभवं शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः ॥

तृजादिभिस्तुल्यम् ॥ ३ ॥

तृजादिभिस्तुल्य पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा । तृजादय † पर्यायेण भवन्ति ॥
किं पुनः कारणं तृजादयः पर्यायेण भवन्ति ।

अनवयवप्रसङ्गात्प्रतिपदं विधेश्च ॥ ४ ॥

अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते ॥

अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात् ॥ ५ ॥

अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात् । किं कारणम् । तुल्यबलत्वात् । तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे । तथा । द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति । स तयोः ५ पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्यं भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थं भवति तत उभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्यासत्तत्त्वात् । नास्ति यौगपद्येन संभ्रमः ॥

तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् ॥ ६ ॥

तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् ॥

10

तद्व्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

तद्व्यदादीनां* तु कार्यस्याप्रसिद्धिः । न हि किञ्चित्त्व्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन तन्व्यदादयः स्युः । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टो ज्यप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तुल्यः स तद्व्यदादिषु ॥ नैप दोषः । अनवकाशास्तद्व्यदादय उच्यन्ते च ते वचनाद्गविष्यन्ति । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः 15 प्राप्नोतीति तुल्यः स तद्व्यदादिषु ॥

एतादृदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति । पठिष्यति ह्याचार्यः । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधित तद्वाधितमेवेति† । पुनश्च पठिष्यति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानास्तिद्धमिति‡ । किं पुनरियता सूत्रेणोभय लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । इह भवता ह्यौ हेतू व्यपदिष्टौ । तृजादिभिस्तुल्य पर्यायः प्राप्नोतीति च । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति च । 20 तद्यदा तावदेव हेतुस्तृजादिभिस्तुल्य पर्यायः प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । नियमः । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तद्वैतदुपपन्न भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधित तद्वाधितमेवेति । यदा त्वेव हेतुःप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । द्वारम् । विप्रतिषेधे परतावद्भवति तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति । तद्वैतदुपपन्न भवति 25 पुनः प्रसङ्गविज्ञानास्तिद्धमिति ॥

विप्रतिषेधे परमित्युक्ताङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्धौ च तृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषिद्धम् । नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुद्धिति* । कथं ये परविप्रतिषेधाः । इच्छोच्चाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति† । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः । विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धम् । कथम् । परशब्दोऽयं बहर्थः । अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा । पूर्वः पर इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । परपुत्रः परभार्या । अन्यपुत्रः अन्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । परमियं ब्राह्मण्यास्मिन्कुटुम्बे । प्रधानमिति गम्यते । अस्तीष्टवाची परशब्दः । तद्यथा । परं धाम गत इति । इष्टं धामेति गम्यते । तद्यथा इष्टवाची परशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् ।

१० विप्रतिषेधे परं यदिष्टं नृद्धवति ॥

अन्तरङ्गं च ॥ ८ ॥

अन्तरङ्गं च वलीयो भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं यणोकादेशोच्चोच्चानि गुणवृद्धिर्द्विर्वचनाल्लोपस्वरभ्यः ॥ ९ ॥

गुणाद्यणादेशः । स्योनः स्योना । गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च† । परत्वाद्गुणः स्यात् ।

१५ यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धेर्यणादेशः । यौकामिः स्यौकामिः । वृद्धिश्च प्राप्नोति

यणादेशश्च‡ । परत्वाद्गुद्धिः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनाद्यणा-

देशः । दुद्युपति सुस्यूपति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च§ । नित्यत्याद्धिर्वचनं

स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अलोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति संप्रधारणा ॥

स्वराद्यणादेशः । यौकामिः स्यौकामिः । स्वरश्च प्राप्नोति यणादेशश्च** । परत्वात्स्वरः

२० स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ गुणादेशोकादेशः । काद्रयेयो मन्त्रमपश्यत् ।

गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च†† । परत्वाद्गुणः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धे-

रेकादेशः । यैक्ष्माणिः सौस्थितिः । वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च‡‡ । परत्वाद्गुद्धिः

स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादेशः । शायो भोदनो शीदनः ।

शीदनमिच्छति शीदनीयति । शीदनीयतेः सन् जुशीदनीयिषति । द्विर्वचनं च प्राप्नो-

२५ त्येकादेशश्च§§ । नित्यन्याद्धिर्वचनं स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अलोपा-

देशः । शुना शुने । अलोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च¶¶ । परत्वात्सोपः स्यात् ।

* १.१.१.१. १.१.१.१. २.१.१.१.१.१. ३.१.१.१.१.१.१. ४.१.१.१.१.१.१. ५.१.१.१.१.१.१.

** १.१.१.१.१.१. १.१.१.१.१.१.१.१. २.१.१.१.१.१.१.१. ३.१.१.१.१.१.१.१. ४.१.१.१.१.१.१.१.

एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषो अलोपेन वा भ्रिवृत्तौ सत्यां पूर्णत्वेन वा । अयमस्ति विशेषः । अलोपेन भ्रिवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत* । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन्त्वाववर्ण [६.१.१८२] इति प्रतिषेधात् । नैव उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्या । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । 5 शुनः पश्येति । एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्यः । किं तर्हि । येन केनचित् लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति । बहुशुनीतिः । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । कुमारीति । एवं तर्ह्यत्राचर्यभ्रिवृत्तिर्नापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति यदयं श्वन्शब्दं गौरादिपु पठतिऽ । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि 10 स्यान्टोपैव ॥ स्वरादेकादेशः । सौख्यितिः वैलमाणिः । स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशार्थः । परत्वात्स्वरः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ गुणस्य चेत्रोच्चयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥ वृद्धेऽिच्चोच्चे । स्तैर्णिः पौर्तिः । वृद्धिश्च प्राप्नोतीच्चोच्चे च** । परत्वाद्धृद्धिः स्यात् । इच्चोच्चे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादिच्चोच्चे । आतेस्तीर्थिते भाषोर्पूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीच्चोच्चे च† । नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात् । इच्चोच्चे 15 भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ अलोपस्य चेत्रोच्चयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥ स्वरे नास्ति विशेषः ॥

उण्डिशीनामाहुणः सवर्णदीर्घत्वात् ॥ १० ॥

उण्डिशीनामाहुणः सवर्णदीर्घत्वात्प्रयोजनम् । अयत्र इन्द्रम् अत्रप इन्द्रम् । युंक्ष इन्द्रम् प्रक्ष इन्द्रम् । य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आहुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं 20 च†† । परत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्यात् । आहुणो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

न वा सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् ॥ ११ ॥

न धैतदन्तरङ्गेणापि सिध्यति । किं कारणम् । सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वमाहुणं वापेत ॥ नैतदन्तरङ्गेऽस्त्यनवकाशं परमिति । इहापि स्थोनः स्थोनेति शक्यं वक्तुं न वा परत्वाद्गुणस्येति ॥

ऊटापेरिकादेश ईत्पलोपाभ्याम् ॥ १२ ॥

25

ऊटापेरिकादेश ईत्पलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ॥ ईत्पादेकादेशः

उवडादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुद्भवत् प्रासुलुवत् ॥

श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् ॥ १६ ॥

श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । शुशुवतुः शुशुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च* । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

ह्र आकारलोपात् ॥ १७ ॥

5

ह्र आकारलोपात्पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । जुहुवतुः जुहुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्चा* । परत्वादाकारलोपः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

स्वरो लोपात् ॥ १८ ॥

स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । औपगवी सौदामनी । स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च† । परत्वाद्लोपः स्यात् । स्वरो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

10

प्रत्ययविधिरेकादेशात् ॥ १९ ॥

प्रत्ययविधिरेकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । अग्निरिन्द्रः । वायुरुदकम् । प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च‡ । परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ॥

यणादेशाच्चेति वक्तव्यम्* । अग्निरत्र । वायुरत्र ॥

15

लादेशो वर्णविधेः ॥ २० ॥

लादेशो वर्णविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पचत्वत्र । पठत्वत्र । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च** । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् ॥ २१ ॥

तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पूर्वशाला- 20
प्रिय अपरशालाप्रियः । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च†† ।
परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

एतान्यस्या परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या ॥ यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येवा परिभाषा क्रियते ननु चेयमपि कर्तव्यासिद्धं बहिरङ्गत्-

क्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । किं प्रयोजनम् । पचावेदम् । पत्रामेदम् । असिद्धत्वा-
 द्वहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्र* मा भूदिति । उभे तर्हि कर्तव्ये । नेत्याह ।
 अनथैत्र सिद्धम् । इहापि स्योन स्योनेत्यसिद्धत्वाद्वहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्ग-
 लक्षणो यणादेशो भविष्यति ॥ यद्यसिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युच्यते
 5 ऽक्षयू हिरण्ययू असिद्धत्वाद्वहिरङ्गलक्षणस्योदो ऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्रा-
 मोति† । नेत्र दोष । असिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि
 माजानन्तर्ये बहिष्प्रकृप्तिरिति । सा तर्ह्येपा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आ-
 चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदय पत्वतुकोरसिद्ध [६.१८६] इ-
 त्याह ॥ इय तर्हि परिभाषा कर्तव्यासिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । एषा
 10 न न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदय वाह ऊठ्
 [६४१३२] इत्यूठ शास्ति ॥

तस्य दोष पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात् ॥ २२ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोष पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशान्तरङ्गतोऽभिनिर्मु-
 च्छान्न प्राप्त । पूर्वपुकांशम अपरैपुकांशम † । गुडोदकम् तिलोदकम् । उ-
 15 दकेऽक्त्रले [६२९६] इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपत्रर्गाभावान्न स्यात् ॥ नेत्र दोष ।
 आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नेत्रादेश इति यदय नेन्द्र-
 स्य परस्य [७३२२] इति प्रतिषेध शास्ति । कथं कृत्वा प्रापकम् । इन्द्रे हाव-
 चो । तत्रैको यस्येति च [६४१४८] इति लोपेन द्विवे उपर एकादेशेन । ततो
 ऽत्क इन्द्र सप्त । तत्र क प्रसङ्गो वृद्धे । परस्य त्वाचार्य पूर्वपदोत्तरपदयो-
 20 स्तावत्कार्यं भवति नेत्रादेश इति ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेध शास्ति ॥

यणादेशादियुगौ ॥ २३ ॥

यणादेशादियुवावन्तरङ्गतोऽभिनिर्मुच्छान्न प्राप्त । देयाररग सोवश्च इति ।
 लक्षणं च भवति व्योर्वृद्धिप्रसङ्ग इयुगौ भयत इति ॥ नेत्र दोष । अनवत्ताशा-
 दियुगौ । अतीत्युच्यते ॥ किं पुत्र वारणमतीत्युच्यते । इदं मा भूताम् । एति-
 2 वाया औपगय इति । स्नामत्रेयुगौ लोपो व्योर्तलि [६१६६] इति लोपो भ-
 विष्यति । तत्र तर्हि लोपो नास्ति । प्रियमेध प्रियगय इति ॥

- उसि पररूपाच्च ॥ २४ ॥

उसि पररूपाच्चान्तरङ्गतो अभिनिर्वृत्तादियादेशो न प्राप्नोति* । पचेयुः यजेयुः ॥
नैष दोषः । नैवं विशायते या इत्येतस्येभ्यभवतीति । कथं तर्हि । यास् इत्येतस्येय्
भवतीति ॥

॥
लुग्लोपयणयवायविकदेशेभ्यः ॥ २५ ॥

५

लोपयणयवायावेकादेशेभ्यो लुग्बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ लोपात् । गोमान्प्रियो
ऽस्य गोमत्प्रियः । यवमत्प्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्यते । यवमत्यते ॥ यणा-
देशात् । ग्रामण्यः कुलं ग्रामणिकुलम् । सेनान्यः कुलं सेनाभिकुलम् ॥ अयवा-
यावेकादेशेभ्यः । गये हित गोहितम् । रायः कुलं रैकुलम् । नागः कुलं नोकु-
लम् । वृकाङ्गयं वृकभयम् ॥ लुक् प्राप्नोत्येते च विधयः† । परत्वादेते विधयः स्युः । 10
लुग्बलीयानिति वक्तव्यं लुग्यया स्यात् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

यू ख्याख्यौ नदी ॥ १।४।३ ॥

यू इति किमर्थम् । खट्वा माला । किं च स्यात् । खट्वाबन्धुः मालाबन्धुः ।
 नदी बन्धुनि [६. २. १०९] इत्येप स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुखट्वाक इति नद्यु-
 तश्च [५. ४. १५३] इति नित्यः कप्प्रसज्येत ॥ नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्जापयति
 5 नापो नदीसज्ञा भवतीति यदय डेरास्रथास्त्रीभ्यः [७. ३. ११६] इति पृथगाप्प्रहण
 करोति ॥ इह तर्हि मात्रे मातुरित्याप्नद्याः [११२] इत्याट् प्रसज्येत ॥

किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्भ्रस्वयोः । किं चातः । यदि दीर्घयोर्ग्रहण यू
 इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णः प्रतिषिध्यते* ॥ उत्तरत्रां च विशेषण
 न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ न यू । यू ह्रस्वो चेति
 10 विमतिपिडम् ॥ अथ ह्रस्वयोर्हे शकटे अत्रापि प्रसज्येत† । नैप दोषः । अवश्य-
 मत्र विभाषा नदीसज्ञेपितव्या । उभय हीप्यते । हे शकटि हे शकट इति ॥ इह
 तर्हि शकटिबन्धुरिति नदी बन्धुनीत्येप स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुशकटिरिति
 नद्युतश्चेति नित्यः कप्प्रसज्येत ॥ नैप दोषः । डिति ह्रस्वश्च [१. ४. ६] इत्यय
 नियमार्यो भविष्यति । डित्येव यू ह्रस्वौ नदीसज्ञौ भवतो नान्यत्रेति ॥ किमर्थ-
 15 फ्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । नि-
 त्या नदीसज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया । तत्रापुर्वो विधिरस्तु नियमो अस्त्वित्य-
 पूर्ष एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ अयायं नित्यो योगः स्यात्प्रकल्पेत निय-
 मः । वाट् प्रकल्पेत । नित्यस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् । योगविभागः करिष्य-
 ते‡ । इदमस्ति । यू ख्याख्यौ नदी । नेयडुबड्स्यानावली [४] । यामि [५] ।
 20 ततो डिति । डिति चैयडुयड्स्यानौ यू याखी नदीसज्ञौ न भवतः । ततो ह्रस्वौ । ह्रस्वौ
 च यू ख्याख्यौ डिति नदीसज्ञौ भवतः । इयडुबड्स्यानौ वा नेति च नियुक्तम् ॥
 यथेय शकटये अत्र गुणो॥ न प्राप्नोति । द्वितीयो योगविभागः करिष्यते शेषमण
 न करिष्यते* । कथम् । इदमस्ति । यू ख्याख्यौ नदी । नेयडुबड्स्यानावली ।
 यामि । ततो डिति । डिति चैयडुयड्स्यानौ यू याखी नदीसज्ञौ न भवतः । ततो
 25 ह्रस्वौ । ह्रस्वौ च यू ख्याख्यौ डिति नदीसज्ञौ भवतः । इयडुबड्स्यानौ वा नेति
 च नियुक्तम् । ततो धि । धिसंज्ञौ च भग्नः ख्याख्यौ यू ह्रस्वौ डिति । ततो
 ध्याति । तद्विधाजितौ च यू ह्रस्वौ धिसंज्ञौ भग्नः । ख्याख्यौ डिति च नियुक्तम् ॥

यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण नदीसं-
 श्लोत्सर्गः । तस्या ह्रस्वयोर्धिसंज्ञा वाधिका । तस्यां नित्यायां प्राप्तायामिदं डिति वि-
 भाषारभ्यते ॥ अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्तं निर्देशो नोपपद्यत इति दी-
 र्घाद्धि पूर्वसवर्णः प्रतिपिध्यत इति । वा उन्दसि [६.१.१०६] इत्येवं भविष्यति ।
 उन्दसीत्युच्यते न चेदं उन्दः । उन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति ॥ यदप्युच्यत उत्तरत्र ५
 विशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू यू ह्रस्वा-
 विति विप्रतिपिद्धमिति । नैतद्विप्रतिपिद्धम् । आहायं यू ह्रस्वाविति । यदि यू न
 ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ न यू । न एवं विज्ञास्यामः । य्वोर्यौ ह्रस्वाविति । कौ च य्वो-
 ह्रस्वौ । सवर्णौ ॥

अथ छाख्याविति कोऽय शब्दः । स्त्रियमाचक्षाते छाख्यायौ । यद्येवं छाया- 10
 ख्यायाविति प्राप्नोति* । अनुपसर्गे हि को विधीयते । न तर्हीदानीमिदं भवति

यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्जेन जीवति ॥

उन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । न ह्येपेष्टिः ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति† ।
 स्त्रियामाख्यायेते छाख्यायौ । यदि कर्मसाधनः कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । 15
 तन्त्यै लक्ष्म्यै श्रियै भुवे ॥ एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । स्त्रियामाख्यानयोः छाया-
 ख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्त्यै लक्ष्म्यै श्रियै भुवे ॥
 एव तर्हि विज्भविष्यति‡ ॥ अथवा पुनरस्तु क एव । स्त्रियमाचक्षाते छाख्यायावि-
 ति । ननु चोक्तं छायायायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयत इति । मूल-
 त्रिभुजादिपाठात्को भविष्यति¶ । एवं च कृत्वा सोऽयमदोषो भवति यदुक्तं 20

यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्जेन जीवतीति ॥

अथाख्याग्रहणं किमर्थम् ।

नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविपर्ययार्थम् ॥ १ ॥

नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविपर्ययार्थम् । स्त्रीविपर्ययेन यौ नित्यं तयोरेव 25
 नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । ग्रामण्ये स्तेनान्ये स्त्रिया इति ॥

प्रथमलिङ्गग्रहणं च ॥ २ ॥

प्रथमलिङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमलिङ्गे यौ उयाख्याभिति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं जिञ्जुप्समासाः ॥ ३ ॥

5 किप् । कुमार्थे* ब्राह्मणाय । लुप् । सरकुट्टे । ब्राह्मणाय । समास । अति-
न्त्यै ब्राह्मणाय । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अत्रय-
वस्त्रीविपयत्वात्सिद्धम् । अत्रयवोऽत्र स्त्रीविपयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति ।

अत्रयवस्त्रीविपयत्वात्सिद्धमिति चेदियदुवड्स्थानप्रतिषेधे यन्स्थान-
प्रतिषेधप्रसङ्गो ज्वयवस्येदुवड्स्थानत्वात् ॥ ४ ॥

10 अत्रयवस्त्रीविपयत्वात्सिद्धमिति चेदियदुवड्स्थानप्रतिषेधे† यन्स्थानयोरपि यो-
प्रतिषेधः प्रसज्येत । आध्वे प्रध्वे‡ ब्राह्मण्यै । किं कारणम् । अत्रयवस्येयदुवड्-
स्थानत्वात् । अत्रयवो ज्वेयदुवड्स्थानः¶ ॥

सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणायस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्गरूपं गृह्यते । यस्याङ्गस्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं न
15 चेतस्याङ्गस्येयुवौ भवतः ॥

ङ्गस्येयुवस्थानप्रवृत्तो च स्त्रीवचने ॥ ६ ॥

इत्यौ नेयुवस्थानौ च प्रवृत्तो च प्राक् प्रवृत्तेः स्त्रीवचनोऽत्र नदीसंज्ञौ भवत
इति वक्तव्यम् । शकट्ये** अतिशकट्ये ब्राह्मण्ये । क मा भूत् । शकट्ये*** अति-
शकट्ये ब्राह्मणाय । धेनौ अतिधेनौ ब्राह्मण्ये । क मा भूत् । धेनौ अतिधेनौ
20 ब्राह्मणाय । भ्रिये अतिभ्रिये ब्राह्मण्ये । क मा भूत् । भ्रिये अतिभ्रिये ब्राह्मणाय ।
भुवे अतिभुवे ब्राह्मण्ये । क मा भूत् । भुवे अतिभुवे ब्राह्मणाय ॥

अपर आत् । इत्यौ नेयुवस्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनोऽत्र नदीसंज्ञौ भवत
इति वक्तव्यम् । शकट्ये अतिशकट्ये ब्राह्मण्ये । क मा भूत् । शकट्ये अतिश-
कट्ये ब्राह्मणाय । धेनौ अतिधेनौ ब्राह्मण्ये । क मा भूत् । धेनौ अतिधेनौ ब्रा-
25 ह्मणाय । भ्रिये अतिभ्रिये ब्राह्मण्ये । क मा भूत् । भ्रिये अतिभ्रिये ब्राह्मणाय ।
भुवे अतिभुवे ब्राह्मण्ये । क मा भूत् । भुवे अतिभुवे ब्राह्मणाय ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम् । तद्व्यं विजानीयात्सर्व-
मेतद्विरूपत इति । तदाचार्यः सुह्रूत्वान्वाचटे इस्वौ चयुन्स्थानौ च प्रवृत्तौ च
प्राक् प्रवृत्तेः स्वीचचनावेवेति ॥

पठ्ठीयुक्तञ्छन्दसि वा ॥ १ । ४ । ९ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । पठ्ठीयुक्तञ्छन्दसि । पठ्ठीयुक्तः पतिशब्दञ्छन्दसि वि- 5
संज्ञो भवति । ततो वा । वा उन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति । सुपां व्यत्ययः ।
तिङां व्यत्ययः । वर्णव्यत्ययः । लिङ्गव्यत्ययः । कालव्यत्ययः । पुरुषव्यत्ययः ।
आत्मनेपदव्यत्ययः । परस्मैपदव्यत्ययः ॥ सुपां व्यत्ययः । युक्ता मातासीद्भुरि
दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां व्यत्ययः । चपलं ये अश्वयूपाय
तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्यत्ययः । जिट्ठमौजः शुभितमुपनीरम् । सुहितमिति 10
प्राप्ते ॥ लिङ्गव्यत्ययः । मधोर्गृह्णाति । मधोस्त्वृत्वा इवास्ते । मधुन इति प्राप्ते ॥
कालव्यत्ययः । श्वोऽश्वीनाथास्यमानेन । श्वः तोमेन यक्ष्यमाणेन । श्व आधाता श्वो
यष्टेति प्राप्ते* ॥ पुरुषव्यत्ययः । अवा स वीरेर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते ॥
आत्मनेपदव्यत्ययः । ब्रह्म नारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपदव्यत्ययः ।
पतीपमन्य ऊर्भिर्युध्यति । अन्वीपमन्य ऊर्भिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते ॥ 15

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गम् ॥ १ । ४ । १३ ॥

यस्मादिति व्यपदेशाय ॥ अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । यस्माद्विधिस्तदादि प्र-
त्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने स्त्री इयतीर् स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत† । प्रत्ययग्रहणे पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्र-
त्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने दधि अधुना मधु अधुना‡ अत्रापि प्रसज्येत¶ । विधि- 20
ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ तदेतत्प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समु-
दितेन क्रियते सन्नियोगः । यस्माद्यः प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मिन् ङ्सञ्ज भवतीति ॥
अथ तदादिग्रहणं किमर्थम् ।

अङ्गसंज्ञायां तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् ॥ १ ॥

अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थं नुमर्थं च ॥ स्याद्यर्थं तावत् । करि-
प्यात्रः करिष्यामः* ॥ नुमर्थम् । कुण्डानि वनानि† ॥

मित्त्वटोरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

5 मित्त्वतः सुद्धुतथोपसंख्यानं कर्तव्यम् । मित्त्वतः । भिनत्ति ङिनत्ति । अभिनत्
अच्छिनत्† । सुद्धुतः । संचस्करतुः संचस्करः‡ ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । सुटो
वहिरङ्गत्वात् । वहिरङ्गः सुट् । अन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे । वक्ष्य-
त्येतत् । संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृत्वर्थम्¶ ॥ यदि संयोगोपधग्रहणं
क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन । इहापि तस्वरतुः सस्वररिति संयोगोपधस्येत्येव
10 सिद्धम् । भवेदेवमर्थेन नार्थः । इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करः ॥ किं पुनः
कारणं न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदादेर्वा न चेदं तत्रापि तदादि ।

सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तदाद्याद्यङ्गसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । किमिदं तदाद्या-
दीति । तस्यादिस्तदादिः । तदादिरादिर्यस्य तदिदं तदाद्यादीति ॥ स तर्हि तथा
15 निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उट्टमुखमिव
मुखमस्योट्टमुखः । खरमुखः । एव तदाद्यादि तदादीति ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ४ ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा ।
गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी, गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनामग्रहणेन
20 गृह्यते । तथा देवदत्तास्यो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ॥ त्रिपम उपन्यासः । इह
केचिच्छब्दा अक्षपरिमाणानामर्थानां प्राचका भवन्ति य एते संख्याशब्दाः परि-
माणशब्दाश्च । पञ्च समेत्येकेनाप्यपाये न भवन्ति । श्रेणः सार्यादिकमिति भैयाधिके
भवन्ति न च न्युने । केचिद्याप्येव तद्भवति तावदेवाहृत्य एते जातिशब्दा गुण-
शब्दाश्च । मित्तं घृतमिति सार्यामपि भवन्ति श्रेणे अपि । शुश्रो नीलः कृष्ण इति
30 दिग्गन्धपि भवन्ति यद्वदणिकामात्रे अपि श्रेण्ये । अङ्गसंज्ञां चाप्यक्षपरिमाणानां
क्रियते वा केनापिराग्यं स्यात् ॥ एवं तर्थाचार्यमृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्र-

हणेन गृह्यत इति यदयं नेदमदसोरकोः [७.१.११] इति सककारयोः प्रतिषेधं
शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सक-
कारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सक-
कारयोः प्रतिषेधं शास्ति ॥

अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ।

5

प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् ॥ ५ ॥

प्रत्ययग्रहणं क्रियते पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । छ्यर्थम्
अर्थम् भ्र्यर्थम् । अङ्गस्येतीयडुवडौ स्याताम्* ॥

परिमाणार्थं च ॥ ६ ॥

परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । यस्मात्प्रत्ययविहितदाद्यङ्गमिती- 10
यत्युच्यमाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत ॥

तत्तर्हि कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति । प्रत्यय इति
प्रकृत्याङ्गकार्यमभ्येप्ये । यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे प्राकरोत् उपैहिट
उपसर्गात्पूर्वावडाटौ प्राप्नुतः† ।

सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात् ॥ ७ ॥ 15

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च
ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष एषा परिभाषा क्रियेत
प्रत्ययग्रहणं या । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्धेतस्याः परिभाषायाः
प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराः ॥ ८ ॥ 20

धातु । देवदत्तश्चिकीर्षति । सघातस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति‡ ॥ प्रातिपदिक । देवदत्तो
गार्ग्यः । सघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति§ ॥ प्रत्यय । महान्तं पुत्रमिच्छति । संघाता-
त्प्रत्ययोत्पत्तिः प्राप्नोति¶ ॥ समास । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः । संघातस्य समाससंज्ञा
प्राप्नोति** ॥ तद्धितविधि । देवदत्तो गार्ग्यायणः । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति†† ॥
स्वर । देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य ज्जित्यादिर्नित्यम् [६.१.१९७] इत्याद्युदात्तरं 25

* १.४. ७३, ७२. † १.४. ७१, ७२ ‡ १.१. १२, २४. ७१. § १.२. ४६, २४. ७१
¶ १.१. ८. ** १.१. ८ †† ४.१. १९१, २.४. ७१

प्राप्नोति ॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति ॥
सा तर्हेया परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । एवं वक्ष्यामि । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि
प्रत्यये गृह्यमाणे गृह्यते । ततोऽङ्गम् । अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि
प्रत्यये ॥

5 यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते अद्यतनेनकुलस्थितं त ए-
तत् उदकेविशीर्णं त एतत् सगतिकेन सनकुलेन च समासोⁿ न प्राप्नोति । एवं
तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि

कृद्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ॥ ९ ॥

कृद्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कान्ये-
10 तस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वरः ॥ १० ॥

समास । अद्यतनेनकुलस्थितं त एतत् । उदकेविशीर्णं त एतत् । सगतिकेन
सनकुलेन च समासः सिद्धो भवति । समास ॥ तद्धितविधि । सांकूटिनम् व्याव-
क्रोशी । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति । तद्धितविधि ॥ स्वर । दूरात्
15 आगतः दूरादागत इति^f । अन्तस्थायघञ्काजवित्रकाणाम् [६.२.१४३;१४४]
इत्येष स्वरः सिद्धो भवति ॥ कृद्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति न दोषो
भवति ॥ सा तर्हेया परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्जापयति भ-
वत्येषा परिभाषेति यदयं गतिरनन्तरः [६.२.४९] इत्यनन्तरग्रहणं करोति ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १ । ४ । १४ ॥

20 अन्तग्रहणं किमर्थं न सुप्तिङ् पदमित्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति ।
तदन्तविधिना^f ॥ अत उत्तरं पठति ।

पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त-

विधिप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्यम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याप्तयो
25 न्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्भवेन्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयो-

नम् । तरतमपौ यः [१.१.२२] तरप्रमवन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं च स्यात् ।
कुमारी गौरितरा । घादिपु नद्या इस्वो भवतीति* इस्वत्वं प्रसज्येत ॥ यद्येतज्जा-
प्यते सनाद्यन्ता धातवः [३.१.३२] इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । कृत्तद्धितसमासाश्च
[१.२.४६] इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तृतीयं ज्ञापकार्थम् ॥ द्वे तावत्क्रियेते
न्यास एव । यदप्युच्यते कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यन्तग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । ५
अर्थवदिति वर्तते† कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवन्न केवलाः कृतस्तद्धिता वः ॥

नः क्ये ॥ १ । ४ । १५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न सुवन्तं पदमित्येव सिद्धम्‡ । नियमार्योऽयमारम्भः ।
नान्तमेव क्ये पदसंज्ञं भवति नान्यत् । क मा भूत् । वाच्यति लुच्यति§ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १ । ४ । १७ ॥

10

असर्वनामस्थान इत्युच्यते तत्र ते राजा तक्षा¶ असर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायाः
प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं
तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थाने ऽव्यापारः । यदि
केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति ॥ अप्राप्तेर्वा । अथवानन्तरा
या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो 15
वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्ति वाधते ।
नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती प्राधितुम् ॥ अथवा योगविभागः करिष्यते । स्वादिपु पूर्वं
प्रदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थाने ऽयन्धि । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो भम् । भसंज्ञं
च भवति यज्ञादावसर्वनामस्थान इति ॥ यदि तर्हि सावपि पदं भवत्येवः भुतविकारे
पदान्तग्रहणं चोदितम्* इह मा भूत् भद्रं करोपि गौरिति तस्मिन्क्रियमाणेऽपि 20
प्राप्नोति । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् ॥

भुवद्भ्यः धारयद्भ्यः एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या । भुवद्भ्यः धारयद्भ्यः ॥

* ६१ ४१ + १२. ४५ § १४. १४, २४. ७१; ११ ६२. § ८. २०, १९.
† ६१ २८; ११ ६२. ** ८२ १००९.

यच्चि भम् ॥ १ । ४ । १८ ॥

भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे पयः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे पयः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुकल्पितः पडङुलिः प-
डिकः* ॥

5 सिद्धमचः स्थानिवच्चात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अचः स्थानिवद्भावाद्भ्रसंज्ञान भविष्यति ॥ इहापि तर्हि प्रा-
प्तेति । यागाशीर्दत्तो वाचिक इति । वक्ष्यत्येतत् । सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपद-
लोपवचनादिति । इहापि तर्हि प्राप्तेति । पडङुलिः पडिक इति । वक्ष्यत्येतत् । पप-
ठानादिवचनात्सिद्धमिति† ॥

10 नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यान कर्तव्यम् । नभश्चत् अङ्गिरश्चत् मनुष्यत् † ॥

वृषण्वस्वश्वयोः ॥ ४ ॥

वृषणित्येतस्य वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या‡ । वृषण्वसुः । वृषणश्वस्य यच्चिर ।
वृषणश्वस्य भेने ॥

15 तसौ मलर्धे ॥ १ । ४ । १९ ॥

अर्थमहण किमर्थे न तसो मतात्रित्येवोच्येत । तसौ मतात्रित्यित्युच्यमान इत्येव
स्यात् पयस्यान् यशस्यान् । इह न स्यात् पयस्वी यशस्थी । अर्थमहणे पुन
क्रियमाणे मनुषि च सिद्धं भवति यथान्यरत्नेन समानार्थस्तर्हिमथ ॥ यथार्थमहण
क्रियते पयस्यान् यशस्यान् अत्र न प्राप्तेति । त्रि कारणम् । न हि मनुष्मत्वर्थे
20 पतेने । मनुषापि मलर्धे पतेने । तद्यथा । देवदत्तशाखायां द्राक्षणा आनीयन्तामि-
त्युक्ते यदि देवदत्तोऽपि द्राक्षणो भवति सोऽप्यानीयते ॥

अयस्मयादीनि च्छन्दसि ॥ १ । ४ । २० ॥

अभयमशास्त्रवपीति वक्तव्यम् । स मुदुभा न वृषता‡ गणेन ॥

* २३.२५.५५.५५ ५५८ ५५ १५५ † ५५ ५५ ‡ ५५ ५५ ५५
‡ ५५.५.५५ (५५५). ‡ ५५ ५५ (५५)

बहुषु बहुवचनम् ॥ १ । ४ । २१ ॥

बहुषु बहुवचनमित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु । यद्येयं वृक्षः प्रक्षः भवति प्राप्नोति । बहुवचने ऽर्थो मूलं स्कन्धः फलं पलाशमिति ॥ एवं तर्ह्येकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः । येष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते तेषु बहुषु । केषु चार्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । कर्मादिषु । न वै कर्मादयो विभक्त्यर्थाः । के तर्हि । 5 एकत्वादयः । एकत्वादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः । कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्ये कर्मणो बहुत्व इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । इह चेत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति* ॥ बहुषु बहुवचनमित्येष योगः परः करिष्यते ॥ त्व-विपर्यासः कृतो भवति । इह च बहुरोदनः बहुः त्व इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति ॥ 10 नैव दोषः । यत्तावदुच्यते न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति तन्न । अन्तरेणापि भावप्रत्यय गुणप्रधानो भवति निर्देशः । कथम् । इह कदाचिद्गुणो गुणविशेषको भवति । तद्यथा । पटः शुक्ल इति । कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते । पटस्य शुक्ल इति । तद्यदा तावद्गुणो गुणविशेषको भवति पटः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यं गुणगुणिनोः । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो 15 भवति निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति । तदा द्रव्ये पट्टी । तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ॥ न चैव वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्विशेषयिष्यामः । किं तर्हि । कर्मादिभिरेकत्वादीन्विशेषयिष्यामः । कथम् । एकस्मिन्नेकवचनम् । कस्यैकस्मिन् । कर्मणः । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोः । बहुषु बहुवचनम् । केषां बहुषु । कर्मणामिति ॥ कयं 20 बहुषु बहुवचनमिति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं महणं न वैपुल्यवाचिन इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं बहुरोदनः बहुः त्व इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति स दोषो न भवति ॥ यदप्युच्यत इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति नैव दोषः । एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव संख्यावाची । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसंख्यावाची । तद्यथा । एकाग्रयः 25 एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । सधमादौ शुभ्र एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तथोऽन्यार्थे वर्तते तस्यैव प्रयोगः ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

सुप्तिडामविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च नियमार्थं वचनम् ॥ १ ॥

सुपो ऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्द्विधीयन्ते* । तिडो ऽविशेषेण धातुमात्राद्द्विधी-
यन्ते । तत्रैतत्स्याद्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यत इति । दृष्ट-
5 विप्रयोगत्वाच्च । दृश्यते खल्वपि विप्रयोगः । तद्यथा । अक्षीणि मे दर्शनीयानि ।
पादा मे सुकुमारा इति । सुप्तिडोरविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः
प्राप्नोति । इष्यते चाव्यतिकरः स्यादिति तच्चान्तरेण यत् न सिध्यतीति नियमार्थं
वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अथैतस्मिन्नियमार्थं सति किं पुनरयं प्रत्ययनियमः ।
एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोरेव द्विवचनं बहुष्वेव बहुवचनमिति । आहोस्विदर्थनियमः ।
10 एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमेवेति । कथात्र विशेषः ।

तत्र प्रत्ययनियमे ऽययानां पदसंज्ञाभावो ऽसुवन्तत्वात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे ऽययानां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । उच्चैः नीचेरिति । किं कार-
णम् । असुवन्तत्वात् ॥

अर्थनियमे सिद्धम् ॥ ३ ॥

15 अर्थनियमे सिद्धं भवति । अस्त्वर्थनियमः ॥ अथवा पुनरस्तु प्रत्ययनियमः ।
ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमे ऽययानां पदसंज्ञाभावो ऽसुवन्तत्वादिति । नैव दोषः ।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सख्या चैव तथा तिडाम् ।

सुपां संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च । तथा तिडाम् ॥

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

20 प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥

नियमः प्रकृतेषु या ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकरादयः । एकस्मिन्ने-
थैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन् बहुषु । बहुष्वेव बहु-
वचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्निति ॥ अथयान्तार्थप्रवृत्तिर्जापयत्युत्पद्यन्ते ऽययेभ्यः स्यादय
25 इति यदयमव्ययादाप्सुपः [२.४.८२] इत्यव्ययास्तुक्तं ज्ञासि ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिपिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमग्याध्यायस्य पदसु-
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

कारके ॥ १ । ४ । २३ ॥

किमिदं कारक इति । संज्ञानिर्देशः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनु-
च्यमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे ये वैते लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तैर्निर्देशाः
क्रियन्ते पशुरपत्न्यं देवतेति या वैताः कृत्रिमाट्टिबुधभसंज्ञास्ताभिः । न चायं
लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दो न खल्वपि कृत्रिमा संज्ञान्यत्राविधानात् । 5
संज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञानुमन्यदतः संज्ञायाः ॥

कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनो अपि निर्देशः ॥ १ ॥

कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनो अपि निर्देशः कर्तव्यः । साधकं निर्वर्तकं कार-
कसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥

इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गे ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्य ॥ २ ॥ 10

इतरथा ह्यनिष्ट प्रसज्येत । अकारकस्याप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क । ग्राम-
स्य* समीपादागच्छतीति ॥ नैप दोषः । नात्र ग्रामोऽप्याययुक्तः । किं तर्हि । समी-
पम् । यदा च ग्रामोऽप्याययुक्तो भवति भवति तदापादानसंज्ञा । तद्यथा । ग्रामादा-
गच्छतीति ॥

कर्मसंज्ञाप्रसङ्गे ऋथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥ ३ ॥ 15

कर्मसंज्ञा च ग्रामोत्पत्त्यकथितस्य । क । ब्राह्मणस्यां पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥
नैप दोषः । अयमकथितशब्दोऽस्त्येवासंकीर्तिते वर्तते । तद्यथा । काश्चित्कचित्संच-
क्ष्याह । असावत्राकथितः । असंकीर्तित इति गम्यते । अस्त्यग्राधान्ये वर्तते ।
तद्यथा । अकथितोऽसौ ग्रामे अकथितोऽसौ नगर इत्युच्यते यो यत्राप्रधानो
भवति ॥ तद्यदाग्राधान्ये ऋथितशब्दो वर्तते तदैव दोषः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गेऽकथितस्य 20
ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥

अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति ॥ ४ ॥

अपादानसंज्ञा च ग्रामोति । क । वृक्षस्य* पर्णं पतति । कुशस्य पिण्डः
पततीति ॥

न वापायस्याविवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

न वैष दोषः । कि कारणम् । अपायस्याविवक्षितत्वात् । नात्रापायो विवक्षितः । कि तर्हि । संबन्धः । यदा चापायो विवक्षितो भवति भवति तदापादानसज्ञा । तद्यथा । वृक्षात्पर्णं पततीति । संबन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वेति ॥

अयं तर्हि दोषः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गधाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । नैष दोषः । कारक इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । करोतीति कारकमिति ।

10 अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः ॥ ६ ॥

अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते । करणं कारकम् । अधिकरणकारकमिति ॥

सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृभावः ॥ ७ ॥

सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः । कुतः । प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पनादीनाम् । पचादीनां हि प्रतिकारक क्रिया भिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति । कारकं कारकं प्रति प्रतिकारकम् ॥ कौऽसौ प्रतिकारकं-क्रियाभेदः पचादीनाम् ।

अधिभ्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनेधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः ॥ ८ ॥

अधिभ्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनेधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्यन्नेव देवदत्तः पततीत्युच्यते । तत्र तदा पन्निर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुः पाकः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ॥

द्रोणं पचत्याढकं पचतीति संभवनक्रिया धारणक्रिया चाधिकरणस्य पाकः ॥ ९ ॥

द्रोणं पचत्याढकं पचतीति संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्यती स्थाती पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पन्निर्वर्तते । एषो अधिकरणस्य पाकः । एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम् ॥

एधाः पक्ष्यन्त्या विक्रित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया करणस्य पाकः ॥१०॥

एधाः पक्ष्यन्त्या विक्रित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्ती-
त्युच्यन्ते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष करणस्य पाकः । एतत्करणस्य कर्तृत्वम् ॥

उद्यमननिपातनानि कर्तुंश्रद्धिक्रिया ॥ ११ ॥

उद्यमननिपातनानि कुर्वन्देवदत्तश्रिञ्चनचीत्युच्यते । तत्र तदा छिदिर्वर्तते । एष 5
प्रधानकर्तुंश्रद्धेदः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ॥

यत्तन्न तृणेन तत्परशोश्रद्धेदनम् ॥ १२ ॥

यत्तत्समान उद्यमने निपातने च परशुना छिद्यते न तृणेन तत्परशोश्रद्धेदनम् ॥
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

इतरथा ह्यसितृणयोश्रद्धेदने श्विशेषः स्यात् ॥ १३ ॥

10

यो हि मन्यत उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति श्रिञ्चनचीत्यसितृणयोश्रद्धेदने न तस्य
विशेषः स्यात् । यदसिना छिद्यते तृणेनापि तच्छिद्येत ॥

अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिः । यथा हि भवता करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं
निर्दिशतं न तथापादानादीनां कर्तृत्वं निदर्शयते ॥

15

न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा ॥ १५ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं
पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । तयोः पर्यायेण वचनम् । तयोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः
पर्यायेण वचनं भविष्यति । वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति । तथाया । बलाहकाद्विद्यो-
तते । बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योतत इति ॥ किं तर्ह्युच्यते अपादानादीनां 20

त्वप्रसिद्धिरिति । एतं तर्हि न द्रूमो अपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति । पर्याप्तं
करणधिकरणयोः कर्तृत्वं निर्दिशतमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो हेतुः

पुलाकः स्यात्या निदर्शनाय । किं तर्हि । संज्ञाया अप्रसिद्धिः । यावता सर्वत्रैवात्र
स्वातन्त्र्यं विद्यते पारतन्त्र्यं च तत्र परत्यात्कर्तृत्वसञ्चय प्राप्नोति* ॥ अत्रापि न वा
स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञेत्येव ॥

25

यथा पुनरिदं भजता स्थाल्याः स्वातन्त्र्यं निर्दाशितं संभवनक्रियां धारणक्रियां
 च कुर्वती स्थाली स्वतन्त्रेति केदानीं परतन्त्रा स्यात् । यत्तत्प्रक्षालनं परिवर्तनं
 वा । न वा एवमर्थे स्थाल्युपादीयते प्रक्षालनं परिवर्तनं च करिष्यामीति । किं तर्हि ।
 संभवनक्रियां धारणक्रियां च करिष्यतीति । तत्र चासौ स्वतन्त्रा । केदानीं पर-
 5 तन्त्रा ॥ एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रा कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने
 परतन्त्रा ॥ ननु च भोः कर्तृस्थेऽपि वै यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारण-
 क्रियां च करोति । तत्रासौ स्वतन्त्रा । केदानीं परतन्त्रा ॥ एवं तर्हि प्रधानेन समवाये
 स्थाली परतन्त्रा व्यववाये स्वतन्त्रा । तद्यथा । अमात्यादीनां राज्ञा सह समवाये
 पारतन्त्र्यं व्यववाये स्वातन्त्र्यम् । किं पुनः प्रधानम् । कर्ता । कथं पुनर्ज्ञायते कर्ता
 10 प्रधानमिति । यत्सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति ॥ ननु च भोः
 प्रधानेनापि वै समवाये स्थाल्या अनेनार्थेऽधिकरणं कारकमिति । न हि कारक-
 मित्यनेनाधिकरणत्वमुक्तमधिकरणमिति वा कारकत्वम् । उभौ चान्योऽन्यविशे-
 पकौ भवतः । कथम् । एकद्रव्यसमवायित्वात् । तद्यथा । गार्ग्यो देवदत्त इति ।
 न हि गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चान्यो-
 15 ऽन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायित्वात् ॥ एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते
 तस्या निर्वर्तकं कारकम् ॥ अथवा यावद्ब्रूयात्क्रियायामिति तावत्कारक इति । एवं
 च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारक इति । इतरथा हि कारकेष्विति ब्रूयात् ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ १ । ४ । २४ ॥

ध्रुवमिति किमर्थम् । ग्रामादागच्छति शकटेन* । नैतदस्ति । करणसंज्ञात्र वा-
 20 धिका भविष्यति* ॥ इदं तर्हि । ग्रामादागच्छन्कंसपात्र्यां† पाणिनौदनं भुङ्क्त इति ।
 अत्राप्याधिकरणसंज्ञा वाधिका भविष्यति ॥ इदं तर्हि । वृक्षस्य पर्णं पतति । कुक्षस्य
 पिण्डः पततीति ॥

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ जुगुप्सा । अभर्माज्जुगुप्सते ।
 25 अभर्माद्वीभत्सते ॥ विराम । धर्माद्विरमति । धर्मान्निवर्तते ॥ प्रमाद । धर्मात्प्रमा-
 द्यति । धर्मान्मुह्यति ॥

इह चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति ॥
 तत्तर्हीदं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावदधर्माञ्जुगुप्तते अधर्माद्धीभत्सत इति
 य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखोऽधर्मो नानेन कृत्यमस्तीति ।
 स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ज्ञानमित्येव सिद्धम् ॥ इह च ध-
 र्माद्विरमति धर्मान्निवर्तत इति धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति य एष मनुष्यः संभिन्न- 5
 बुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किंविद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति । स बुद्ध्या संप्राप्य
 निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ज्ञानमित्येव सिद्धम् ॥ इह च सांकाश्यकेभ्यः पाट-
 लिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्तैः साम्यं गतवान्भवति स एतत्प्रयुङ्क्ते ॥

गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते ऽध्रुवत्वात् ॥ २ ॥

गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । अश्वात्प्रस्तात्पतितः । रथात्प्रवीतात्पतितः । 10
 सार्याद्द्रच्छतो हीन इति । किं कारणम् । अध्रुवत्वात् ॥

न वाध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् । नात्राध्रौव्यं विवक्षि-
 तम् । किं तर्हि । ध्रौव्यम् । इह तावदश्वात्प्रस्तात्पतित इति यत्तदश्वे ऽश्वत्वमाशुगामित्वं
 तद्द्रुवं तच्च विवक्षितम् । रथात्प्रवीतात्पतित इति यत्तद्रथे रथत्वं रमन्ते ऽस्मिन्नथ 15
 इति तद्द्रुवं तच्च विवक्षितम् । सार्याद्द्रच्छतो हीन इति यत्तत्सार्थे सार्थत्वं सहार्था-
 भावस्तद्द्रुवं तच्च विवक्षितम् ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं ये त्वेते ऽत्यन्तगति-
 युक्तास्तत्र कथम् । धावतः पतितः । त्वरमाणात्पतित इति । अत्रापि न वाध्रौव्य-
 स्याविवक्षितत्वादित्येव सिद्धम् ॥ कार्यं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्य-
 विवक्षा भवति । तद्यथा । अलौमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा 20
 भवति । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकामिति ॥

भीन्नार्थानां भयहेतुः ॥ २ । ४ । २५ ॥

अयं योगः शक्यो ऽनक्तुम् । कथं वृकेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेति चौरैभ्य-
 स्वायते दस्युभ्यस्त्रायत इति । इह तावद्वृकेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेतीति य एषं
 मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति यदि मां वृकाः पश्यन्ति ध्रुवो मे 25
 मृत्युरिति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ज्ञानम् [१.४.२४] इत्येव

सिद्धम् ॥ इह चोरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति ; य एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी
सुहृद्भवति स पश्यति यदीमं चौराः पश्यन्ति ध्रुवमस्य वधबन्धनपरिक्रेशा इति ।
स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति । तत्र ध्रुवमपाये ज्ञादानमित्येव सिद्धम् ॥

पराजोरसोढः ॥ १ । ४ । २६ ॥

5 अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् अध्ययनात्पराजयत इति । य एव
मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखमध्ययनं दुर्धरं च गुरुवश्च दुरूपनाग
इति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ज्ञादानम् [१.४.२४] इत्येव
सिद्धम् ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ १ । ४ । २७ ॥

10 किमुदाहरणम् । मापेभ्यो गा वारयति । भवेद्यस्य मापा न गावस्तस्य मापा
ईप्सिताः स्युः । यस्य तु खलु गावो न मापाः कथं तस्य मापा ईप्सिताः स्युः ।
नस्यापि मापा एवेप्सिताः । आतश्चेप्सिता यदेभ्यो गा वारयति ॥ इह कुपादन्धं
वारयतीति कूपे ज्ञादानसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि तस्य कूप ईप्सितः । कस्तर्हि ।
अन्धः । तस्यापि कूप एवेप्सितः । पश्यन्त्यन्धमन्धः कूपं ना प्रापदिति । अथवा यथे-
15 वास्यान्यत्रापश्यत ईप्सैव कूपे ऽपि ॥ इह अग्नेर्माणवन्तु वारयतीति माणवके ज्ञा-
दानसंज्ञा प्राप्नोति । कर्मसंज्ञात्र वाधिका भविष्यति* । अत्रापि तर्हि वाधिका
स्यात् । तस्माद्वक्तव्यं कर्मणो यदीप्सितमिति । ईप्सितेप्सितमिति या ।

वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात् ॥ १ ॥

वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । कर्तुरीप्सिततमं कर्म
20 [१.४.४९] इति वचनात् । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्येव सिद्धम् ॥

अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कर्म मापेभ्यो गा वारयतीति । पश्यत्यय
यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुवं सस्यविनाशः सस्यविनाशे ऽधर्मभैर राजभयं
च । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति । तत्र ध्रुवमपाये ज्ञादानम् [१.४.२४] इत्येव
सिद्धम् ॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ १ । ४ । २८ ॥

अयमपि योग शक्यो ऽनक्तुम् । कथम् उपाध्यायादन्तर्धत्त इति । पश्यन्वय
यदि मामुपाध्याय. पश्यति ध्रुव प्रेषणमुपालम्भो वेति । स बुद्ध्या सप्राप्य निवर्तते ।
तत्र ध्रुवमपाये ज्ञादानम् [१४ २४] इत्येव सिद्धम् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ १ । ४ । २९ ॥

5

उपयोग इति किमर्थम् । नटस्य शृणोति । ग्रन्थिकस्य शृणोति ॥ उपयोग इ-
त्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । एयोऽपि ह्युपयोग । आतश्चोपयोगो यदारम्भकार उद्ग
गच्छन्ति नटस्य श्रोण्यामो ग्रन्थिकस्य श्रोण्याम् इति ॥ एव तर्ह्युपयोग इत्युच्यते
सर्वाश्चोपयोगस्तत्र प्रकर्षगतिर्ज्ञास्यते । साधीयो य उपयोग इति । कश्च साधीय ।
यो ग्रन्थार्थयो ॥ अथचोपयोगः को भवितुमर्हति । यो नियमपूर्वकः । तद्यथा । 10
उपयुक्ता माणत्रका इत्युच्यन्ते य एते नियमपूर्वकमधीतयन्तो भवन्ति ॥

किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्त्रिदकारकम् । कश्चात्र विशेषः ।

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसज्ञाप्रसङ्गः ॥ १ ॥

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसज्ञा प्राप्नोति* ॥ अस्तु तर्ह्य-
कारकम् ।

15

अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् ॥ अस्तु तर्हि कारकम् । ननु चोक्तमाख्या-
तानुपयोगे कारकमिति त्रिदकथितत्वात्कर्मसज्ञाप्रसङ्गः इति । नैव दोषः । परिगणनं
तत्र क्रियते । इहियात्रिशधिप्रतिमितिबिन्वामिति* ॥

अयमपि योग शक्यो ऽनक्तुम् । कथम् उपाध्यायादधीत इति । अपक्रामति 10
तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति । सततत्वात् ॥ अथवा
ज्योतिर्ज्ञानानि भवन्ति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ १ । ४ । ३० ॥

अयमपि योग शक्यो ऽनक्तुम् । कथं गोमयाद्भिवो जायते । गोमोमादि- 10

मभ्यो दूर्वा जायन्त इति । अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्ताया-
पक्रामन्ति । संततत्वात् ॥ अथवान्याथान्याथ प्रादुर्भवन्ति ॥

भुवः प्रभवः ॥ १ । ४ । ३१ ॥

अयमपि योगः शम्यो ज्यक्तुम् । कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । अपक्रा-
5 मन्ति तास्तस्मादापः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति । संततत्वात् ॥
अथवान्याथान्याथ प्रादुर्भवन्ति ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ १ । ४ । ३२ ॥

कर्मग्रहणं किमर्थम् । यमभिप्रैति स संप्रदानमितीयत्युच्यमाने कर्मण एव संप्र-
दानसंज्ञा प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । कर्म निमित्तत्वे-
10 नाश्रीयते ॥ अथ यंसग्रहणं किमर्थम् । कर्मणाभिप्रैति संप्रदानमितीयत्युच्यमाने
अभिप्रयत एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । यंसग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।
यंसग्रहणादभिप्रयतः संप्रदानसंज्ञा निर्भज्यते ॥ अथाभिप्रयणं किमर्थम् । कर्मणा
यमेति स संप्रदानमितीयत्युच्यमाने यमेव संप्रत्येति तत्रैव स्यात् । उपाध्यायाय गां
ददातीति । इह न स्यात् । उपाध्यायाय गामदात् । उपाध्यायाय गां दास्यतीति ।
15 अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्द आदिक-
र्मणि । तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैप्यति यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमाने सर्वत्र सिद्धं
भवति ॥

क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । श्राद्धाय निगर्हते । युद्धाय
संनहते । पत्ये शेत इति ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कथम् । क्रियां
20 हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति । कां क्रियां करिष्यसि । किं कर्म करिष्यसीति । एव-
मपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति ॥ क्रियापि कृत्रिमं
कर्म । न सिध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१.४.४९] इत्युच्यते कथं च नाम
क्रियया क्रियेप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रियेप्सिततमा भवति । कथा क्रियया ।
संदर्शनक्रियया वा प्रार्थयतिक्रियया वाध्यवस्यतिक्रियया वा । इह य एव मनुष्यः
25 प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्कंचिदर्थं संप्रत्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थनायाम-

ध्यवसायो ऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निर्वृत्तिर्निर्वृत्तौ फलावाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म ॥

एवमपि कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना रुद्र यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायोपह्रियत इति ॥

क्रुधद्बुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ १ । ४ । ३७ ॥ 5

किमेत एकार्था आहोस्त्रिचानार्थाः । किं चातः । यद्येकार्थाः किमर्थे पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अथ नानार्थाः कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम् ॥ एवं तर्हि नानार्थाः कुपौ त्वेषां सामान्यमस्ति । न द्यकुपितः क्रु-यति न वाकुपितो द्रुष्यति न वाकुपित ईर्ष्यति न वाकुपितो ऽह्यति ॥

साधकतमं करणम् ॥ १ । ४ । ४२ ॥ 10

तमग्रहणं किमर्थं न साधकं करणमित्येरोच्येत । साधकं करणमितीयत्युच्यमाने सर्वेषां कारकाणां करणसंज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वोक्तावत्संज्ञा अपवादत्वाद्वाधिका भविष्यन्ति पराः परत्याद्यानवकाशत्वाच्च ॥ इह तर्हि धनुषा विध्यति असाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा* साधकत्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति । 15 तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ एवं तर्हि लोकेत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके ऽभिरूपायोदकमानेयमभिरूपाय कन्या देयेति न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति तत्राभिरूपतमायेति गम्यते । एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यते सर्वाणि च कारकाणि साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरस्ति तत्र साधकतममिति विज्ञास्यते ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञा- 20 पयत्याचार्यः कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र संभाष्यं निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात् । मामदागच्छति नगरादागच्छतीति । सांकादयकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

तथाधारमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेने-
हैव स्यात् तिलेषु तैलम् दधि सर्पिरिति । गङ्गायां गात्रः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न
स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

उपान्वध्याङ्गसः ॥ १ । ४ । ४८ ॥

5 वसेरश्चर्यस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वसेरश्चर्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । याम उपवसतीति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ।
न वक्तव्यः । नात्रोपपूर्वस्य वसेर्प्रामोशधिकरणम् । कस्य तर्हि । अनुपसर्गस्य ।
ग्रामे ऽसौ वसस्विरात्रमुपवसतीति ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ १ । ४ । ४९ ॥

10 तमग्रहणं किमर्थम् । कर्तुरीप्सितं कर्मेतीयत्युच्यमान इह अभेर्माणवक वारयतीति
माणवके ऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत* । नैप दोषः । कर्मसंज्ञा तत्र वाधिका भविष्यति ।
अत्रापि तर्हि वाधिका स्यात् । इह पुनस्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्नं भवति यदु-
क्तं वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनादिति ॥

इहोच्यत ओदनं पचतीति । यद्योदनः पच्येत द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तते । नैप दोषः ।
15 तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति ॥ अथेह कथं भवि-
तव्यम् । तण्डुलानोदनं पचतीति । आहोस्वित्तण्डुलानामोदनं पचतीति । उभयथापि
भवितव्यम् । कथम् । इह हि तण्डुलानोदनं पचतीति द्वयैः पचिः । तण्डुलान्पच-
नोदनं निर्वर्तयतीति ॥ इहेदानीं तण्डुलानामोदनं पचतीति द्वयैश्च पचिर्विकारयो-
गे च षष्ठी । तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति ॥

20 इह कश्चित्कंचिदामन्त्रयते सिद्धं भुज्यतामिति । स आमन्त्रयमाण आह । प्रभूतं
मुक्तमस्माभिरिति । आमन्त्रयमाण आह । दधि खलु भविष्यति पयः खलु भविष्यति ।
आमन्त्रयमाण आह । दध्ना खलु भुञ्जीय पयसा खलु भुञ्जीयेति । अत्र कर्मसंज्ञा
प्राप्नोति । तद्धि तस्येप्सिततमं भवति ॥ तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्व-
स्यानुरोधः । तद्यथा । भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविशदः स्यादिति । पचमिहापि
25 दधिगुणमोदनं भुञ्जीय पयोगुणमोदनं भुञ्जीयेति ॥

ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रिये-
प्सितत्वात् ॥ १ ॥

ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं भक्ष-
यतीति । किं कारणम् । क्रियेप्सितत्वात् । क्रिया तस्येप्सिता ॥

न वोभयेप्सितत्वात् ॥ २ ॥

5

न वैप दोषः । किं कारणम् । उभयेप्सितत्वात् । उभयं हि तस्येप्सितम् ।
आतश्चोभयं यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोटं भक्षयित्वा कृती
भयति ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छब्दयते वक्तुं ये त्वेते राजकर्मिणो मनुष्यास्तेषां कश्चि-
त्कंचिदाह । कटं कुर्वति । स आह । नाहं कटं करिष्यामि घटो मयाहत इति ।
तस्य क्रियामात्रमीप्सितम् ॥ यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं यस्त्वसौ प्रेषयति 10
तस्योभयमीप्सितमिति ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ १ । ४ । ५० ॥

किमुदाहरणम् । विषं भक्षयतीति । नैतदस्ति । पूर्वेषुणाप्येतत्सिध्यति । न सिध्यति ।
कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१.४.४९] इत्युच्यते कस्य च नाम विषभक्षणमीप्सितं स्यात् ।
विषभक्षणमपि कस्यचिदीप्सितं भवति । कथम् । इह य एष मनुष्यो दुःखार्तो भवति 15
सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते । आतश्चेप्सितं यत्तद्भ-
क्षयति ॥ यत्तर्ह्यन्यत्करिष्यामीत्यन्यत्करोति तदुदाहरणम् । किं पुनस्तत् । प्रामा-
न्तरमयं गच्छंश्चौरान्पश्यत्यहि लङ्घयति कण्टकान्मृद्राति ॥

इहेप्सितस्यापि कर्मसंज्ञारभ्यते ऽनीप्सितस्यापि । यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनी-
प्सितं तत्र कथं भवितव्यम् । प्रामान्तरमयं गच्छन्वृक्षमूलान्युपसर्पति कुबामूला- 20
न्युपसर्पतीति । अत्रापि सिद्धम् । कथम् । अनीप्सितमिति नायं प्रसज्यप्रतिषेध
ईप्सितं नेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति । अन्यच्चे-
तदीप्सिताद्यद्वैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति ॥

अकथितं च ॥ १ । ४ । ५१ ॥

केनाकथितम् । अपादानादिभिर्दिशेषकथाभिः ॥ किमुदाहरणम् ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिन्नामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
द्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

दुहि । गां दोग्धि पयः ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा* । दुहि ॥
याचि । इदं तर्हि । पौरवं गां याचत इति ॥ नैतदस्ति । कथितात्रापि पूर्वापादानसंज्ञा* ॥
5 न याचनादेवापायो भवति । याचितो ऽसौ यदि ददाति ततो ऽपायेन युज्यते । याचि ॥
रुधि । अन्ववरुणद्धि गां व्रजम् ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वाधिकरणसंज्ञा† ।
रुधि ॥ प्रच्छि । माणवकं पन्थानं पृच्छति ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानः
संज्ञा* ॥ न प्रश्नादेवापायो भवति । पृष्टो ऽसौ यथाचष्टे ततो ऽपायेन युज्यते ।
प्रच्छि ॥ भिक्षि । पौरवं गां भिक्षते ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा* ॥ न
10 भिक्षणादेवापायो भवति । भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततो ऽपायेन युज्यते ॥ भिक्षि ॥
चिन् । वृक्षमवचिनोति फलानि ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा* ॥
द्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना । द्रुविशासिगुणेन च
यत्सचते संबध्यते तच्चोदाहरणम् । किं पुनस्तत् । पुत्रं ब्रूते धर्मम् । पुत्रमनुशास्ति
धर्ममिति ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा संप्रदानसंज्ञा† ॥ तस्माच्चीण्येवोदाहरणानि ।
15 पौरवं गां याचते । माणवकं पन्थानं पृच्छति । पौरवं गां भिक्षत इति ॥

अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लादयोऽ भवन्त्याहोस्विदकथिते ।
कथिते लादयः ॥ कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि का कर्तव्या ।

कथिते लादयश्चेत्युः पठौं कुर्यात्तदा गुणे ।

कथिते लादयश्चेत्युः पठौ गुणकर्मणि तदा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः । या-
20 च्यते पौरवस्य कम्बल इति ॥ कथम् ।

अकारकं ह्यकथितत्वात्

अकारकं हेतद्भवति । किं कारणम् । अकथितत्वात् ॥

कारकं चेन्नु नाकथा ।

अथ कारकं नाकथितम् ॥ अथ कारके सति का कर्तव्या ।

25 कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत् ॥

कारकं चेद्विजानीयाद्यां या प्राप्नोति सा सा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः । या-
च्यते पौरवात्कम्बल इति ॥

कथिते ऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधिसपरे ।

कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेप भवति । किमिदं त्वविधिरिति । तत्र वि-
विस्त्वविधिः । त्वमतिः । किमिदं त्वमतिरिति । तत्र मतिस्त्वमतिः । नैवम-
न्ये मन्यन्ते ॥ कथं तर्ह्यन्ये मन्यन्ते । गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे । गुणकर्मणि
लादिविधयो भवन्ति सह परेण योगेन । गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणा- 5
मणिकर्ता स जौ [१.४.५२] इति ॥

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥

ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्ति । एतदनल्पमतेरा-
चार्यस्य वचनं स्मर्यताम् ॥

अपर आह ।

10

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् ।
अजां नयति ग्रामम् । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता ग्राममिति ॥

अप्रधाने दुहादीनाम्

अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुह्यते गौः पयः ॥ 15
प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । गम्यते देवदत्तो ग्रामं यज्ञदत्तेन ॥

के पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः ।

नीरह्यीर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

20

अजां नयति ग्रामम् । भारं वहति ग्रामम् । भारं हरति ग्रामम् । गत्यर्था-
नाम् । गमयति देवदत्तं ग्रामम् । यापयति देवदत्तं ग्रामम् ॥

सिद्धं वाऽप्यन्यकर्मणः ।

सिद्धं वा पुनरेतद्भवति । कुतः । अन्यकर्मणः । अन्यस्यान्नाजा कर्मान्यस्य
ग्रामः । अजामसो गृहीत्वा ग्रामं नयति ॥

25

अन्यकर्मेति चेद्गुणालादीनामपि धिर्भवेत् ॥

अन्यकर्मेति चेद्गुणालादीनामपि धिरयं भवेत् । अजा नीयते ग्राममिति । परसा-
धन उत्पद्यमानेन तेनाजाया अभिधानं न प्राप्नोति ॥

कालभावाध्यगन्तव्या. कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।

कालभावाध्यगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ।
काल । मासमास्ते । मास स्वपिति ॥ भाव । गोदोहमास्ते । गोदोह स्वपिति ॥
अध्यगन्तव्य । क्रोशमास्ते । क्रोशं स्वपिति ॥ देशश्चाकर्मगां कर्मसंज्ञो भवतीति
५ वक्तव्यम् । कुरुन्स्वपिति । पञ्चालान्स्वपिति ॥

विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्प्य कवयो विदुः ॥

किमिदं कल्मेति । अपरिसमाप्तं कर्म कल्पम् । न वा अस्मिन्सर्वाणि कर्मकार्याणि क्रियन्ते । किं तर्हि । द्वितीयैव ॥

यस्मिन्स्तु कर्मण्युपजायते अन्यद्वात्पर्ययोगापि च यत्र पट्टी ।
10 तत्कर्म कल्मेति च कल्पं नोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्न रत्नत्वतो ऽस्ति ॥

एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।

तत्रेप्सितस्य किं स्यात्पर्ययोजनं कर्मसंज्ञायाः ॥

यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्धयर्थम् ।

ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेन ॥

15 अथेह कथं भवितव्यम् । नेताश्वस्य सुप्रमिति । आहोस्विन्नेताश्वस्य सुप्रस्येति ।
उभयया गौणिकापुत्रः ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता

स षौ ॥ १ । ४ । ५२ ॥

शब्दकर्ममिति कथमिदं विज्ञायते । शब्दो येषां क्रियेति । आहोस्विच्छब्दो येषां
20 कर्ममिति । कश्चात्र विशेषः ।

शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद्द्वयत्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद्द्वयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के
पुनर्द्वयत्यादयः । त्वयति क्रन्दति शब्दायते ॥ त्वयति देवदत्तः । हाययति देवद-

त्तेन ॥ क्रन्दति देवदत्तः । क्रन्दयति देवदत्तेन ॥ शब्दायते देवदत्तः । शब्दाययति

25 देवदत्तेनेति ॥

शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानमशब्दक्रियत्वात् ॥ २ ॥

शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनः शृणोत्यादयः । शृणोति विजानाति उपलभते ॥ शृणोति देवदत्तः । श्रावयति देवदत्तम् ॥ विजानाति देवदत्तः । विज्ञापयति देवदत्तम् ॥ उपलभते देवदत्तः । उपलम्भयति देवदत्तम् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । अशब्दक्रियत्वात् ॥

5

अस्तु तर्हि शब्दो येषां कर्मेति ।

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः । जल्पति विलपति आभाषते ॥ जल्पति देवदत्तः । जल्पयति देवदत्तम् ॥ विलपति देवदत्तः । विलापयति देवदत्तम् ॥ आभाषते देवदत्तः । आभाषयति देवदत्तम् ॥ 10

दृशेः सर्वत्र ॥ ४ ॥

दृशेः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यति रूपतर्कः कार्पापणम् । दर्शयति रूपतर्कं कार्पापणम् ॥

अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अक्षि देवदत्तः । आदयते देवदत्तेन ॥ १ ॥ अपर आह । सर्वमेव प्रत्ययसानकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्यं परस्मैपदमपि* । इदमेकामिष्यते त्तो अधिकरणे च प्रौढ्यगतिप्रत्ययसानार्थेभ्यः [३.४.७६] । इदमेपां जग्धम् ॥ खादि । खादति देवदत्तः । खादयति देवदत्तेन ॥ नी । नयति देवदत्तः । नाययति देवदत्तेन ॥

वहेरनियन्तृकर्तृकस्य ॥ ६ ॥

20

वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । वहति भारं देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन ॥ अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम् । वहन्ति यत्रान्वलीवर्दाः । वाहयन्ति वलीवर्दान्यवान् ॥

भक्षेरहिसार्थस्य ॥ ७ ॥

भक्षेरहिसार्थस्येति वक्तव्यम् । भक्षयति पिण्डां देवदत्तः । भक्षयति पिण्डां दे- 25 वदत्तेन ॥ अहिसार्थस्येति किमर्थम् । भक्षयन्ति यत्रान्वलीवर्दाः । भक्षयन्ति वलीवर्दान्यवान् ॥

अकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ ८ ॥

अकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ मासमास्ते देवदत्तः । मासमासयति देवदत्तम् ॥ मासं शेते देवदत्तः । मासं शाययति देवदत्तम् ॥

सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात् ॥ ९ ॥

5 सिद्धमेतत् । कथम् । कालकर्मका अकर्मकवद्भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते न च केचित्कदाचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः । त एव विशास्यामः । क्वचिद्ये ऽकर्मका इति ॥ अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणां न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः ॥ अथवा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवति ॥

10 हक्रोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥

हक्रोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

हक्रोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ अभिवादति गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरु देवदत्तम् । अभिवादयते गुरु देवदत्तेन ॥ पश्यन्ति मृत्या राजानम् । दर्शयते मृत्यान् राजा । दर्शयते मृत्यै राजा ॥ कथं चात्रात्मनेप-
15 दम् । एकस्य णेरणौ [१.३.६७] इति । अपरस्य णिचश्च [१.३.७४] इति ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ १ । ४ । ५४ ॥

किं यस्य स्वं तन्त्र स स्वतन्त्रः । किं चातः । तन्तुवाये प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । अयं तन्त्रशब्दो ऽस्त्येव विताने वर्तते । तद्यथा । आरतीर्णं तन्त्रम् । प्रोतं तन्त्रम् । वितान इति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । स्वतन्त्रो ऽसौ ब्राह्मण इ-
20 त्युच्यते स्वप्रधान इति गम्यते । तद्यः प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् ॥

: स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति* । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अस्वतन्त्रत्वात् ॥

न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । स्वातन्त्र्यात् । स्वतन्त्रोऽसौ भवति । इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् । यो हि मन्यते नासौ स्वतन्त्रो ऽकुर्वत्यपि तस्य कारयतीत्येतत्स्यात् ॥

नाकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्र ॥ ३ ॥

5

न चेदकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति स्वतन्त्रोऽसौ भवति ॥ शक्य तावदने-
नोपसख्यानं कुर्वता यत्तु कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । साधीयो ज्ञापकं भवति । प्रेषिते
च कित्तायं क्रियां चाक्रियां च दृष्ट्वाध्यवस्यति कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति यदि च
प्रेषितो ऽसौ न करोति स्वतन्त्रोऽसौ भवतीति ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ १ । ४ । ५५ ॥

10

प्रेषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्हेतुसंज्ञाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्रेषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्हेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः । स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो
भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्र प्रयोजयति ॥ स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम् । सिद्धमेतत् ।
कथम् । स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति ।

स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम् ॥ २ ॥

15

यदि स्वतन्त्रो न प्रयोज्यो ऽथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्र प्रयोज्यः स्वतन्त्रश्चेति
विप्रतिषिद्धम् ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । एकं तावदुक्तं न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति
स्यादिति* । अपरमुक्तं न वा सामान्यकृतत्वाद्हेतुतो ऽविशिष्ट स्वतन्त्रप्रयोजक- 20
त्वाद्प्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यमिति† ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिधिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

प्राग्शीश्वरान्निपाताः ॥ १ । ४ । ५६ ॥

किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते ।

रीश्वराद्दीश्वरान्मा भूत्

रीश्वरादिस्थुच्यते वीश्वरान्मा भूत् । शकि णमुल्कमुलावीश्वरे तोसुन्कसुनौ
५ [३.४.१२; १३] इति ॥ नैतदास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्जापयत्यनन्तरो य
ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति* यदयं कृन्मेजन्तः [१.१.३९] इति कृतो मान्तस्ये-
जन्तस्य चाव्ययसंज्ञां शास्ति ॥

कृन्मेजन्तः परो ऽपि स ।

परो ऽप्येतस्मात्कृन्मान्त एजन्तश्चास्ति† तदर्थमेतत्स्यात् ॥ यत्तर्ह्यव्ययीभावस्या-
१० व्ययसंज्ञां शास्ति‡ तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति ॥

समासेष्वव्ययीभावः

समासस्यैतज्ज्ञापकं स्यात् । अव्ययीभाव एव समासो ऽव्ययसंज्ञो भवति
नान्य इति ॥ एवं तर्हि लोकेत एतस्तिद्धम् । तद्यथा । लोक

आ वनान्तादौदकान्तात्प्रियं पान्थमनुव्रजौदिति

१५ य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्चा ततो ऽनुव्रजति ॥

लौकिकं चातिवर्तते ॥

द्वितीयं च तृतीयं च वनान्तमुदकान्तं वानुव्रजति ॥ तस्माद्रेफाधिक ईश्वर-
शब्दो ग्रहीतव्यः ॥

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ।

२० प्राग्वचनं संज्ञानिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्राग्वचनं क्रियते निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्व-
चने ऽनवकाशा गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञा निपातसंज्ञां बाधेरन् । ता मा याधि-
पतेति प्राग्वचनं क्रियते ॥ अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने याधतानवकाशा एताः संज्ञाः
कस्मादेव न बाधन्ते । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपातसंज्ञायामेता अवयवसंज्ञा
२५ आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भवति ॥

चादयो ऽसत्त्वे ॥ १ । ४ । ५७ ॥

अयं सत्त्वशब्दो ऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । सत्त्वमय ब्राह्मणः । सत्त्व-
मियं ब्राह्मणीति । अस्ति क्रियापदार्थकः । सद्भावः सत्त्वमिति । कस्येदं महणम् ।
द्रव्यपदार्थकस्य । कुत एतत् । एव हि कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च ॥
किं पुनरयं पर्युदासः । यदन्यत्सत्त्ववचनादिति । आहोस्त्रिक्सज्यायं प्रतिषेधः । ५
सत्त्ववचने नेति । किं चातः । यदि पर्युदासो विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रिया-
द्रव्यवचनो ऽयं संघातो द्रव्यादन्यश्च विधिनाश्रीयते । अस्ति च प्रादिभिः सामा-
न्यमिति कृत्वा तदन्तविधिना* निपातसंज्ञा प्राप्नोति ॥ अथ प्रसज्यप्रतिषेधो न
दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथास्तु ॥

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ १ । ४ । ५८-५९ ॥ 10

प्रादय इति योगविभागः ॥ १ ॥

प्रादय इति योगविभागः कर्तव्यः । प्रादयो ऽसत्त्ववचना निपातसंज्ञा भवन्ति ।
तत उपसर्गाः क्रियायोग इति ॥ किमर्थो योगविभागः ।

निपातसंज्ञार्थः ॥ २ ॥

निपातसंज्ञा यथा स्यात् ॥

15

एकयोगे हि निपातसंज्ञाभावः ॥ ३ ॥

एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात् । यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपस-
र्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा स्यात् ॥

मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मरुत्तो मरुत्तः । अत्र उपसर्गार्त् 20
[७ ४.४७] इति तत्रं यथा स्यात् ॥

अच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

अच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । अदात् ॥

गतिश्च ॥ १ । ४ । ६० ॥

कारिकाशब्दस्य ॥ १ ॥

कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारिकाकृत्य* ॥

पुनश्चनसौ छन्दसि ॥ २ ॥

४ पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनरुत्स्यूती वासो देयम् । पुनर्निष्कृतो† रथः । उशिग्दूतश्चनोहितः ‡ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् ॥ ३ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

10 प्रयोजनं घञ्पत्वणत्वे ॥ ४ ॥

घञ् । प्रवृद्धो भावः प्रभावः । अनुपसर्ग इति प्रतिषेधो मा भूत्[¶] ॥ पत्वम् । विगताः सेचका अस्माद्गामाद्विसेचको ग्रामः । उपसर्गादिति पत्वं मा भूत्^{**} ॥ णत्वम् । प्रगता नायका अस्माद्गामात्प्रनायको ग्रामः । उपसर्गादिति णत्वं मा भूत्^{††} ॥

वृद्धिविधौ च धातुग्रहणानर्थक्यम् ॥ ५ ॥

15 वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम् । उपसर्गादृति धातौ [६.१.९१] इति । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् प्रथमं वनमिति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रच्छेक इत्यत्र प्राप्नोति । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनाच्च भवति ॥

वद्विधिनस्भावावीच्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेपु दोषो भवति ॥ वद्विधि‡‡ । यदुद्धतो निवतो यासि वप्सत् । वद्विधि ॥ नस्भाव§§ । प्रणसं मुखम् । उन्नसं मुखम् । 20 नस्भाव ॥ अवीच्व¶¶ । प्रेपम् परेपम् । अवीच्व ॥ स्वाङ्गादिस्वर^{***} । प्रस्फिकं प्रोदरः । स्वाङ्गादिस्वर ॥ णत्वा††† । प्र णः शूद्रः प्र ण आचार्यः प्र णो राजा प्र णो वृत्रहा ॥ उपसर्गादित्येते विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥

वद्विधिनस्भावावीच्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेपु वचनप्रामाण्यात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रामाण्याद्भविष्यन्ति ॥

* ११. १८. ११ २० † १२ १८. ‡ ८.१. ९१. § ६.२. १८. ¶ १.२. २४.
** ८.१. ११ †† ८.२. १४ ††† १.१ ११८. §§ १.४ ११९ ¶¶ ६.२. १०.
*** १.१ १००. ††† ८.२.८

सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्बिधितत्वपत्वणत्वेषु ॥ ७ ॥

सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्बिधितत्वपत्वणत्वेषु वक्तव्यः ॥ नुम्बिधि । सुलभम् दुर्लभम् । उपसर्गादिति नुम्मा भूदिति* । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् [७.१.६८] इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतन्न्यास एव ॥ तत्वम् । सुदत्तम् । अच उपसर्गात्तः [७.४.४७] इति तत्त्वं मा भूदिति ॥ पत्वम् । सुसिक्तं 5 षटशतेन । सुस्तुतं श्लोकशतेन । उपसर्गादिति पत्त्वं मा भूदिति† । सुः पूजायाम् [१.४.९४] इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतन्न्यास एव ॥ णत्वम् । दुर्नयम् दुर्नीतमिति । उपसर्गादिति णत्वं मा भूदिति‡ ॥

ऊर्यादिच्चिडाचश्च ॥ २ । ४ । ६२ ॥

कृभ्रस्तिर्योग इति वक्तव्यम् । इहैव यया स्यात् । ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह 10 मा भूत् । ऊरी पक्का ॥ तच्चाई वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियायोग इत्यनुवर्तते§ न चान्यथा क्रिययोर्यादिच्चिडाचां योगो ऽस्ति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ २ । ४ । ६२ ॥

कथमिदं विज्ञायते । इतेः परमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति । आहोस्विदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति ॥ किं चातः । यदि विज्ञायतं 15 इतेः परमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति खाडिति कृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायत इतिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति श्रौपड्वैपडिति कृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोति ॥ अस्तु तावदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति । ननु चोक्तं श्रौपड्वैपडिति कृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोतीति । नैव दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह ते प्राग्धानोः [१.४.८०] 20 इति कथं गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति । उपोद्धरतीति । गत्याकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि तर्ह्यनुकरणाकृतिर्निर्दिश्यते ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेध उच्यते । किं प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृ- 25

च्यर्थः । अनिटशब्दता मा भूदिति । इदं विचारयिष्यति तेषाम्घातुवचनं प्रयोग-
नियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति* । तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिटशब्दनि-
वृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति ॥

'आदरानादरयोः सदसती ॥ १ । ४ । ६३ ॥

5 इदमतिबहु क्रियते आदरे अनादरे सत् असदिति । आदरे सदित्येव सिद्धम् ।
कथमसत्कृत्येति । तदन्तविधिना भविष्यति[†] । केनेदानीमनादरे भविष्यति । नञा-
दरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः । नादरे अनादर इति ॥ नैवं शक्यम् । आदरप्रसङ्ग-
एव हि स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादरग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञा-
यते । अविद्यमानादरे अनादर इति । तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यमसतस्तु तदन्त-
10 विधिना सिद्धम् ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ १ । ४ । ६५ ॥

अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिसमासणत्वेपुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिसमासणत्वेपुपसंख्यानं कर्तव्यम्[†] । अङ् । अन्तर्धा ॥
किविधिः । अन्तर्धिः ॥ समासः । अन्तर्हृद्य ॥ णत्वम् । अन्तर्हृष्याद्गोभ्यो गाः ॥

15 साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १ । ४ । ७४ ॥

साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनम् ॥ १ ॥

साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य ।
यदा हि साक्षादेव किञ्चिन्क्रियते तदा मा भूदिति ॥

मकारान्तर्यं च गतिसंज्ञासंनियुक्तम् ॥ २ ॥

20 मकारान्तर्यं च गतिसंज्ञासंनियोगेन यक्तव्यम् । लयणकृत्य ॥

नत्र च्विप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

नत्र ष्यन्तस्य प्रतिषेधो यक्तव्यः । लयणीकृत्य ॥

न वा पूर्वेण कृतत्वात् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । पूर्वेण कृतत्वात् । अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण^१ नित्यो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियुक्तमित्युक्तं तद्व्यन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्यायं विभाषा लवणशब्द आदेशः क्रियते । यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवणशब्द आदेशो भवति न किञ्चिद्भूयति । त्रैशब्धं चेह साध्यम् । तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति ॥

ते प्राग्धातोः ॥ १ । ४ । ८० ॥

क्लिमिद् प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थम् । एते प्रागेन धातोः प्रयोक्तव्याः । आहोस्त्वित्संज्ञानियमार्थम् । एते प्राक्प्राक् प्रयोक्तव्याः प्राक्प्रयुज्यमानानां गति-¹⁰ संज्ञा भवतीति । कश्चान विशेषः ।

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्यैतिकरणपरप्रतिषेधो
अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्यैतिकरणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः^१ ।
किं प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनिष्टशब्दता मा भूदिति ॥ ¹⁵

छन्दसि परव्यवहितवचन च ॥ २ ॥

छन्दसि परेषुपि व्यवहिताथ [१.४.८१;८२] इति वक्तव्यम् ॥

संज्ञानियमे सिद्धम् ॥ ३ ॥

संज्ञानियमे सिद्धमेतद्भवति । अस्तु तर्हि संज्ञानियमः ॥

उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टादर्शनात् ॥ ४ ॥ ²⁰

उभयोरपि पक्षयोरनर्थकमनर्थकम् । किं कारणम् । अनिष्टादर्शनात् । न हि कश्चित्पचतीति प्रयोक्तव्ये पचतिप्रेति प्रयुजे^१ । यदि चानिष्टं दृश्येत ततो यत्तर्हि स्यात् ॥

उपसर्जनसंनिपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम् ॥ ५ ॥

उपसर्जनसंनिपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम् । ऋपभं कूलमुद्गुजम् । ऋपभं कूलमुद्गहम्* । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात् ॥ यद्युपसर्जनसंनिपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते सुकटंकराणि † वीरुणानीत्यत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गतेः प्राक्प्रयोगो भवतीति यदयमीपहुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्राथेषु खल् [३.३.१२६] इति खकारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । खित्करण एतत्प्रयोजनं खितीति मुम्यथा स्यादिति † । यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्खित्करणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यत्र मुम् । अनव्ययस्येति प्रतिषेधो भविष्यति † । पश्यति स्वाचार्यो नात्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो भवतीति ततः खकारमनुबन्धं करोति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । यद्यप्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्स्यादेवात्र मुमागमः । कथम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति । तस्माच्चार्य एवमर्थेन प्राग्धातुञ्चनेन ॥ कथम् ऋपभं कूलमुद्गुजम् ऋपभं कूलमुद्गहम् । नैप दोषः । नैप उदिरुपपदम् । किं तर्हि । विशेषणम् । उदि कूले रुजिवहोः [३.२.३१] उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूल उपपद इति ॥

15

कर्मप्रवचनीयाः ॥ १ । ४ । ८३ ॥

किमर्थं महती संज्ञा क्रियते । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । कर्म प्राक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति ॥ के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः । ये संप्रति क्रियां नाहुः । के च संप्रति क्रियां नाहुः । ये अयुज्यमानस्य क्रियामाहुस्ते कर्मप्रवचनीयाः ॥

अनुर्लक्षणे ॥ १ । ४ । ८४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा म्याद्दस्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । किं न स्यात् । द्राक्कल्पस्य सद्दितामनु प्राश्यन् । गतिर्गती [८.१.७०] इति निघा-
तः प्रसज्येत ॥ यद्येवं वेदपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञायक्तव्या । वेदपि निपातो नेच्य-
ते । प्रादेशं प्रादेशं विपश्चिन्वति । अस्त्यत्र विदोषः । नात्र योऽस्ति प्रति क्रिया-

योगः । किं तर्हि । अप्रयुज्यमानम् । प्रादेशं प्रादेशं त्रिमाय परिलिखतीति ॥ यथे-
वमनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः । अनोरपि हि न वृषि प्रति क्रियायोगः । किं
तर्हि । अप्रयुज्यमानम् । शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [१.३.८] इति ॥ अत
उत्तर पठति ।

अनुर्लक्षणेवचनानर्थक्य सामान्यकृतत्वात् ॥ १ ॥ :

अनुर्लक्षणेवचनानर्थक्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्ये-
नैवान् कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति लक्षणेत्यभूताख्यानभागोप्सास्तु प्रतिपर्यन्त-
[१.४.९०] इति ॥

हेत्वर्थे तु वचनम् ॥ २ ॥

10

हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकल्यस्य संहिता वर्षस्य न लक्षणम् । किं
वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान गस्यते । लक्षणं हि नाम स भवति येन
पुनः पुनर्लक्ष्यते न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृच्चासौ शाकल्येन
सुकृता संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यो अनुर्हता-
विति ॥ अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो नार्थो ज्ञेयः । लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तः । 15
न ह्यप्रदय तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । किं तर्हि । यत्सकृदपि निमि-
त्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा । अपि भवान्कमण्डलुपाणि छात्र-
मद्राक्षीदिति । सकृदसौ कमण्डलुपाणिश्चात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥ तदेव
तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । एतदपि नास्ति प्रयो-
जनम् । सिद्धात् द्वितीया कर्मप्रवचनीययुक्त इत्येव । न सिध्यति । परत्वाद्धेत्या- 20
श्रया तृतीया प्राप्नोति* ॥

आङ्गुर्यादावचने ॥ १ । ४ । ८९ ॥

आङ्गुर्यादाभिन्ध्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आकुमार† यथा
पाणिनेरिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । मर्यादावचन इत्येव सिद्धम् ।
एषास्य यशसो मर्यादा ॥

25

लक्षणेत्यंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ १ । ४ । ९० ॥

कस्य लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते । वृक्षादीनाम् ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्याद्रत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोगः ॥ इदं
5 तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [२.३.८] इति ।
वृक्षं प्रति विद्योतते । वृक्षमनु विद्योतत इति ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ १ । ४ । ९३ ॥

किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा
स्याद्रत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तो तं प्रति
10 गत्युपसर्गसंज्ञौ भवतो अनर्थकौ चेमौ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चमी यथा स्यात् ।
पञ्चम्यपाङ्गुरिभिः [२.३.१०] इति । कुतः पर्यागम्यत इति ॥ सिद्धात्र पञ्च-
म्यपादान इत्येव । आतश्चापादानपञ्चम्येषा यत्राप्यधिगन्धेन योगे पञ्चमी न
विधीयते तत्रापि श्रूयते । कुतो ऽध्यागम्यत इति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदन-
र्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञायाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां ज्ञास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो अनर्थ-
15 कानामप्येषां भवत्यर्थवत्कृतमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । निपातस्थानर्थ-
कस्य प्रातिपदिकत्वं चेदिति तत्र यत्कथं भवति ॥ अथवा नैवेमावनर्थकौ । किं
तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते । दानर्थान्तरयाचिनावनर्थको । धातुनोक्तां क्रियामाप्तुः । तद-
विशिष्टं भवति यथा शङ्खे पयः ॥ यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न
प्राप्नोत्युक्तार्थानामप्रयोग इति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो वृद्ध्यते । तद्यथा । अपूपौ
20 द्वाघानय । द्वाघानौ द्वाघानयेति ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ १ । ४ । ९६ ॥

इह कस्मात् भवति । तर्पिषोऽपि स्यात् । गोमृत्रग्यापि स्यात् । किं च स्यात् ।
द्वितीयापि तस्येन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [२.३.८] इति । भेष दोषः ।

नेमेऽप्यर्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । परपदार्था इमे निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यत्पद
वर्तते तत्प्रत्ययि कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवतीति ॥ अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्त
नाद् प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् । विन्दुः । विन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति । उपपद-
विभक्तौ कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यतीति ॥

अधिरीश्वरे ॥ १ । ४ । ९७ ॥

अधिरीश्वरवचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशशेदवचनात्सिद्धम् । प्रथमा
नुपपत्तिस्तु । स्ववचनात्सिद्धमिति* । अधि एव प्रति कर्मप्रवचनीयसज्ञो भव-
तीति यक्तव्यम् ॥

लः परस्मैपदम् ॥ १ । ४ । ९९ ॥

10

लादेशे परस्मैपदग्रहण पुरुषवाधितत्वात् ॥ १ ॥

लादेशो परस्मैपदग्रहण कर्तव्यम् । किं कारणम् । पुरुषवाधितत्वात् ॥

इह वचने हि सज्ञावाधनम् ॥ २ ॥

इह हि क्रियमाणे जनकाशा पुरुषसज्ञा परस्मैपदसज्ञा वाधेत ॥ परस्मैपद-
सनाप्यायकाशा सा वानाद्भवति । सायकाशा परस्मैपदसज्ञा । कोऽयकाश । 1.
शतृयसुऽ अवकाश ॥

निचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहण ज्ञापक पुरुषावाधकत्वस्य ॥ ३ ॥

यस्य सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु [७ २ १] इति परस्मैपदग्रहण कर्णेति तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यो न पुरुषसज्ञा परस्मैपदसज्ञा वाधत इति ॥

तिङ्श्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १ । ४ । १०१ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् ॥ १ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथम-
मध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्यातानु-
५ देशो* यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः पट् संज्ञिनः ।
वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहण

आनुपूर्व्यवचनं च ॥ २ ॥

आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्यचिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा
स्यात्कस्यचिदेव मध्यमसंज्ञा कस्यचिदेवोत्तमसंज्ञा ॥

10

न वैकशेषनिर्देशात् ॥ ३ ॥

यत्तावदुच्यत आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तन्न कर्तव्यम् । संज्ञा
अपि पठेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् ॥
अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः । प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ ।
मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ । उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ । प्रथमौ च मध्यमौ चोत्तमौ च
१५ प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहोस्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च
प्रथममध्यमोत्तमाः । प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा
इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोत्युत्तम-
प्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति मध्यमोत्तमयोर्द्वन्द्वसंज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामे-
कशेषो न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥ किं पुनरत्र न्याय्यम् । उभयमि-
२० त्याह । उभयं हि वृश्यते । तद्यथा । बहुशक्तिक्रिटकम् । वहनि शक्तिक्रिटकानि ।
बहुस्थालीपित्ररम् । बहूनि स्थालीपित्रराणि ॥ यदप्युच्यते क्रियमाणे ऽप्यात्मनेपद-
ग्रहणं आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । लोकेत एतस्मिन् । तद्यथा ।
लोके विद्वद्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामपिद्वपस्येय इति न चोच्यत आनुपूर्व्येणेत्यानुपूर्व्येण
शोषन्धीयत इति ॥

विभक्तिश्च ॥ १ । ४ । १०४ ॥

त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तत* उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते ऽटन आ विभक्तौ [७.१.८४] इत्यात्वं न प्राप्नोति । अथ निवृत्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्णः [६.१.१०२] इत्यत्र प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावदनुवर्तत इति । ननु चोक्तमटन आ विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोतीति । वचनाद्भविष्यति ॥ अथवा ५ पुनरस्तु निवृत्तम् । ननु चोक्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अत्रीत्यनुवर्तते न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः । ननु चैवं विज्ञायते ऽजादी यौ प्रथमावजादीनां वा यौ प्रथमाविति । यत्तर्हि तस्माच्छसो न पुंसि [६.१.१०३] इत्यनुक्तान्तं पूर्वसवर्णदीर्घे प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति ॥ अथवा वचनग्रहणमेव कुर्यात् । औजसोः पूर्वसवर्ण इति ॥ 10

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १ । ४ । १०५ ।

अस्मद्युत्तमः ॥ १ । ४ । १०७ ॥ शेषे प्रथमः ॥ १ । ४ । १०८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

युष्मदस्मन्द्वेषवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थो ऽयमारम्भः ॥ अथैतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपदनियमः ॥ 15 युष्मदि मध्यम एव । अस्मद्युत्तम एव । आहोस्वित्पुरुषनियमः । युष्मद्येव मध्यमः । अस्मद्येवोत्तम इति । किं चातः । यदि पुरुषनियमः शेषमटनं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । किं कारणम् । मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अनियते तत्र प्रथमो ऽपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थम् । शेष एव प्रथमो भवति नान्य-
त्रेति । अथाप्युपपदनियम एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । युष्मद- 20
स्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्नुतः । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थम् । शेषे प्रथम एव भवति नान्य इति ॥ उपपदनियमे शेषग्रहणं शास्यमकर्तुम् । कथम् । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्रा-

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १ । ४ । २०१ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् ॥ १ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथम-
मध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्यातानु-
देशो* यथा स्यात् । अक्रियमाणे आत्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः षट् संज्ञिनः ।
वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहण

आनुपूर्व्यवचनं च ॥ २ ॥

आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्यचिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा
स्यात्कस्यचिदेव मध्यमसंज्ञा कस्यचिदेवोत्तमसंज्ञा ॥

10

न वैकशोपनिर्देशात् ॥ ३ ॥

यत्तावदुच्यते आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तत्र कर्तव्यम् । संज्ञा
अपि पठेय निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशोपनिर्देशात् । एकशोपनिर्देशोऽयम् ॥
अथैतस्मिन्नेकशोपनिर्देशे सति किमयं कृतैकशोपाणां ब्रह्मः । प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ ।
मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ । उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ । प्रथमौ न मध्यमौ चोत्तमौ च
15 प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहोस्त्रिकृतब्रह्मनामिकशेषः । प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च
प्रथममध्यमोत्तमाः । प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा
इति । किं चातः । यदि कृतैकशोपाणां ब्रह्मः प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोत्युत्तमः
प्रथमयोर्गम्यमसंज्ञा प्राप्नोति मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतब्रह्मनामे-
कशोपो न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥ किं पुनरत्र न्याय्यम् । उभयमि-
20 त्याह । उभयं हि वृद्ध्यते । तथाया । बहु शक्तिकिटकम् । बहूनि शक्तिकिटकानि ।
बहु स्यात्पीठराणि । बहूनि स्यात्पीठराणि ॥ यदुच्यते क्रियमाणे आत्मनेपद-
ग्रहण आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । लोके एतस्मिन् ॥ तथाया ।
लोके विद्वद्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामभिरुपस्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेत्यानुपूर्व्येण
षोपस्मीयते इति ॥

चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्वेषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति । तत्रापि षेनं भवितव्यम् । त्वं च देवदत्तश्च पचसि पचति च । अहं च देवदत्तश्च पचामि पचति चेति ॥

यत्तावदुच्यते न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावा- 5
द्विप्रतिषेध इति दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः । त-
द्यथा । त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ संप्रयुज्यावहा इति ॥

यदप्युच्यते क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्कदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति
क्रियापृथक्त्वे खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा । अक्षा भज्यन्तां
भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामिति । एवं च कृत्वा सोऽपि दोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मद- 10
स्मदन्वेषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति ॥ नैप शेषः । परिदत्तमेतत्सिद्धं तु युष्मद-
स्मदोः प्रतिषेधादिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । शेषे प्रथमो
विधीयते न हि शेषश्चान्यश्च शेषग्रहणेन गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमा-
वपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते न च युष्म-
दस्मदी अन्यश्च युष्मदस्मदग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मद्यच्चास्मत्तदाश्रयो मध्यमोत्तमौ 15
भविष्यतः । यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चास्मत्तदाश्रयो मध्यमोत्तमौ भवत एवं योऽत्र
शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि
पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषो यश्च शेषो न तदुपोच्चारि । भवेत्प्रथमो
न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमो-
त्तमावुच्येते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न ते युष्मदस्मदी ये न यु- 20
ष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि ॥ एवं तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते
न चात्र शेषेणैव सामानाधिकरण्यम् । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नु-
तः । किं कारणम् । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते न चात्र
युष्मदस्मद्भ्यामेव सामानाधिकरण्यम् ॥ एव तर्हि त्यदादीनि सर्वोर्नित्यम् [१.२.
७२] इत्येवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम 25
इत्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । स्यान्नित्यपीति प्रथमः प्राप्नोति ॥ त्यदादीनां
एवमपि यद्यत्पर तत्सिद्धिप्यत इति यदा भवतः शेषस्तदा प्रथमः प्राप्नोति ॥

युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येवोच्यते । नात्रि न कानु । परमत्वं पचति ।

मुतः । ततो वक्ष्यामि प्रथमो भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र प्रथमशान्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवतीति ॥

तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वात् ॥ २ ॥

तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तश्च पनथः । अहं च देवदत्तश्च पचावः । किं कारणम् । शेषत्वात् । शेषे प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । शेषे प्रथमो युष्मदस्मदोर्नेति वक्तव्यम् ॥

10 युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । युष्मदि मध्यम इत्यस्याप्रकाशः । त्वं पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पचामि । इहोभर्थं प्राप्नोति । त्वं चाहं च पचावः । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यत् इत्येवमस्मदः

15 शेषो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् ॥

अनेकशेषभावात् तु ॥ ५ ॥

अनेकशेषभावात् तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यो यदा शैकशेषो न । कदा शैकशेषो न । सहविवक्षायामेकशेषः । यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति ॥

न वा युष्मदस्मदोर्नेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यने-

2) कशेषभावादविप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

न वार्यो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । युष्मदस्मदोर्नेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मदधिकरणानामप्येकशेषेण न भवितव्यम् । त्वं चाहं च पचामि पचामि चेति ॥

क्रियापृथगे च द्व्यपृथक्तदर्शनमनुमानमुत्तरवानेकशेषभावात् ॥ ७ ॥

25 क्रियापृथगे च द्व्यपृथक्तदर्शनं वक्ष्यते । तच्चया । पचामि पचामि न त्वं चाहं

चेति । तदनुनाममुत्तरयोरपि क्रिययोरैकशेषो न भवतीति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति । तत्रापि ऐवं भवितव्यम् । एवं च देवदत्तश्च पचति पचति च । अहं च देवदत्तश्च पचामि पचति चेति ॥

यत्तावदुच्यते न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावा- 5
दविप्रतिषेध इति दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः । त-
द्यथा । एवं चाहं च वृत्रहन्नुभौ संप्रयुज्यावहा इति ॥

यदप्युच्यते क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति
क्रियापृथक्त्वे खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा । अक्ष्मा भज्यन्तां
भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामिति । एवं च कृत्वा सोऽपि दोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मद- 10
स्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति ॥ नैव दोषः । परिद्वतमेतत्सिद्धं तु युष्मद-
स्मदोः प्रतिषेधादिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । शेषे प्रथमो
विधीयते न हि शेषश्चान्यश्च शेषग्रहणेन गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमा-
वपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते न च युष्म-
दस्मदी अन्यश्च युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मद्यच्चास्मत्तदाभयौ मध्यमोत्तमौ 15
भविष्यतः । यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चास्मत्तदाभयौ मध्यमोत्तमौ भवत एवं योऽत्र
शेषस्तदाभयः प्रथमः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि
पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषो यश्च शेषो न तदुपोच्चारि । भवेत्प्रथमो
न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमो-
त्तमावुच्येते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न ते युष्मदस्मदी ये च यु- 20
ष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि ॥ एवं तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते
न चात्र शेषेणैव सामानाधिकरण्यम् । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नु-
तः । किं कारणम् । युष्मदस्मदां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते न चात्र
युष्मदस्मदाभेन सामानाधिकरण्यम् ॥ एवं तर्हि त्यदादीनि सर्वोर्नित्यम् [१.२.
७२] इत्येवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम 25
इत्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । स्यान्नित्यपीति प्रथमः प्राप्नोति ॥ त्यदादीनां
खल्वपि यच्चत्पर तत्सिद्धिः इति यदा भवतः शेषस्तदा प्रथमः प्राप्नोति ॥

युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येवोच्यते । तारिह न नानुन । परमन्तं पचति ।

परमाहं पचामीति । तदन्तविधिना* भविष्यति । इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्रामुतः ।
 अतित्वं पचति । अत्यहं पचतीति । ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्विज्ञितास्तत्र
 च मध्यमोत्तमौ न प्रामुतः । त्वत्तरः पचसि मत्तरः पचामीति । त्वद्रूपः पचसि
 मद्रूपः पचामीति । त्वत्कल्पः पचसि मत्कल्पः पचामीति ॥ एवं तर्हि युष्मद्व्य-
 5 स्मद्वतीत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्रामुतः । अतित्वं पचति । अत्यहं पचतीति ॥

एवं तर्हि युष्मदि साधने ऽस्मदि साधन इत्येवं भविष्यति । एवं च कृत्वा
 सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति ॥
 अथवा प्रथम उत्सर्गः करिष्यते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदशोर्मध्यमोत्तमावपवादौ
 भविष्यतः । तत्र युष्मद्वन्धश्चास्मद्वन्धश्चास्तीति कृत्वा मध्यमोत्तमौ भविष्यतः ॥

10 अथेह कथं भवितव्यम् । अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवति मद्भवतीति । आहोस्वि-
 च्चद्भवसि मद्भवामीति । त्वद्भवति मद्भवतीत्येवं भवितव्यम् । मध्यमोत्तमौ कस्मान्न
 भवतः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो भवति । तद्यथा । गौरनुबन्धो ऽजो ऽग्नी-
 पोमीय इति न वाहीको ऽनुबन्धते । कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्याच्चे भवतः† । गौ-
 स्तिष्ठति । गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यदि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे
 15 तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्याच्चे ॥

परः संनिकर्षः संहिता ॥ १ । ४ । १०९ ॥

परः संनिकर्षः संहिता चेदद्गुतायामसंहितम् ॥ १ ॥

परः संनिकर्षः संहिता चेदद्गुतायां वृत्तो संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । गुतायामेव
 हि परः संनिकर्षो वर्णानां नाद्गुतायाम् ॥

20 तुल्यः संनिकर्षः ॥ २ ॥

तुल्यः संनिकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमविलम्बिताश्च वृत्तिषु ॥ किंकृतस्तर्हि विशेषः ।

वर्णकालभूयस्त्वं तु ॥ ३ ॥

वर्णानां तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा । अस्तिमद्रकयोस्तुल्यः संनिकर्षः प्राणि-
 भूयस्त्वं तु ॥ यथेयं

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥ ४ ॥

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं कारणम् । कालभेदात् । ये द्रुतायां वृत्तो वर्णांशुभिर्भागाधिकास्ते मध्यमायां ये मध्यमायां वृत्तौ वर्णांशुभिर्भागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ॥

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । सिद्धं न्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराच्चिरवचनावृत्तयो विशिष्यन्त इति ॥

अथवा शब्दाविरामः संहितेत्येतदक्षगं करिष्यते ।

शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानम् ॥ ६ ॥

शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानसंज्ञा प्राप्नोति । किमिदं प्रतिवर्गमिति । वर्णं वर्णं 10 प्रति प्रतिवर्णम् । येनैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्ण उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः ॥ एवं तर्ह्यनप्रकाशा संहितासंज्ञावसानसंज्ञां याधिष्यते ॥ अथवावसानसंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यो विराम इति । कथं साधीयः । यः शब्दार्थयोर्विरामः ॥

अथवा शब्दाविरामः संहितेत्येतदक्षगं करिष्यते ।

15

शब्दाविरामे स्वर्णावोपसयोगे ऽसंनिधानादसंहितम् ॥ ७ ॥

शब्दाविरामे स्वर्णावोपसयोगे संयोगे ऽसंनिधानात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । कुकुटः पिप्पका पित्तमिति ॥ किमुच्यते संयोग इति । अथ यत्रैकः पचतीत्येकः पूर्वपरयोर्हृदिन प्रच्छाद्यते । तद्यथा । इयो रक्तयोर्पल्लयोर्मन्थे शुक्रं पल्लं तद्गुण- 20 मुपलभ्यते । वदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते ॥

एकेन तुन्यः संगिधिः ॥ ८ ॥

यद्येको वर्णो हृदिन प्रच्छाद्यत एवमनेकोऽपि ॥

अथवा पूर्वोपर्यमकालन्यपेत संहितेत्येतदक्षगं करिष्यते ।

पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावादसंहितम् ॥ ९ ॥

पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावास्तहितासज्ञा न प्राप्नोति , न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति । किं कारणम् ।

एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् ॥ १० ॥

४ एकैकवर्णवर्तिनी वाक् । न द्वौ युगपदुच्चारयति । गौरिति यावत्कारे वाग्वर्तते नौकारे न विसर्जनीये यावदौकारे न गकारे न विसर्जनीये यावद्विसर्जनीये न गकारे नौकारे । उच्चरितप्रध्वंसित्वात् । उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः । उच्चरितः प्रध्वस्तः । अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः ॥ एव तर्हि

बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्लेषाः कर्ता धीरस्तत्त्वन्नीतिः ।

शब्देनार्थान्वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ॥

१०

बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह च एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यत्यस्मिन्नर्थे ज्यं शब्दः प्रयोक्तव्यो जस्मस्तावच्छब्दे ज्य तावद्दर्शनस्ततो ज्यं ततो ज्यमिति ॥

विरामो ऽवसानम् ॥ १ । ४ । ११० ॥

१५ इदं विचार्यते ऽभावो ऽवसानलक्षण स्याद्विरामो वेति । कथात्र विशेषः ।

अभावे ऽवसानलक्षण उपर्यभाववचनम् ।। १ ॥

अभावे ऽवसानलक्षण उपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि यो ऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रयः । खरवसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५] इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ॥ अस्तु

२० तर्हि विरामः ।

विरामो विरामवचनम् ॥ २ ॥

गम्य विरामो विराममरणं तेन कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावा-
पक्षेण कर्तव्यम् । परार्थे गम भविष्यति । अभायो लोपः । ततो ऽवसानं वेति ।

ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति । विरामो लोपोऽवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि शब्दस्य विरामस्तत्र मा भूत् । किं च स्यात् । रसः रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । आरम्भपूर्वको मम विरामः ॥

अथवा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते । किं तर्हि । संज्ञी । अभावोऽवसानसंज्ञी 5 स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र विशेषः ।

अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम् ॥ ३ ॥

अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ॥ अस्तु तर्हि विरामो 10 अवसानम् ।

विरामे विरामवचनम् ॥ ४ ॥

यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । अभावो लोपः । ततोऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति । विरामो लोपोऽवसानं चेति । उपरि 15 यो विराम इति वक्तव्यम् । ननु चोक्तमारम्भपूर्वक इति । नाप्रथमं रमिः प्रवृत्तावेव वर्तते । किं तर्हि । अप्रवृत्तावपि । तद्यथा । उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतान्युपरतः स्वाध्याय इति न च तत्र स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति नापि व्रतानि ॥

भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं न ॥ ५ ॥

भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते । किमिदं भावाविरामभावित्वादिति । भावस्याविरामो भावाविरामः । भावाविरामेण भवतीति भावाविरामभावी । भावाविरामभाविने भावो भावाविरामभावित्वम् ॥ 20

अपर आह । भावभावित्वादविरामभावित्वाच्च शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यत इति ॥

तत्पर इति वा वर्णस्यावसानम् ॥ ६ ॥

विरामपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥

वर्णोऽन्वयो वावसानम् ॥ ७ ॥

अथवा व्यक्तमेव पठितव्यमन्त्यो वर्णो ज्वसानसंज्ञो भवतीति ॥ तच्चार्हं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम् ॥ ८ ॥

४ संहितावसानमिति लोकविदितावेतावर्यौ । एवं हि कश्चित्कंनिदधीयानमाह । ज्ञानोदेवीय संहितयाधीप्येति । स तत्र परमसंनिकर्षमधीते । अपर आह । केना-
वस्यसीति । स आह । अकारेणेकारेणोकारेणेति । एवमेतौ लोकविदितावर्यौ तयो-
र्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे
10 पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ पारश्च समाप्तः ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ २ । १ । १ ॥

विधिरिति कोऽयं शब्दः । विपूर्वाद्वाच्यः कर्मसाधन इकारः । विधीयते विधि-
रिति । किं पुनर्विधीयते । समासो विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च* ॥

किं पुनरयमाधिकार आहोस्वित्परिभाषा । कः पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशेषः ।
अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति योगे योग उच्यते । परिभाषा पुनरे- 5
कदेशस्या सती सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत् । तद्यथा । प्रदीपः सुप्रज्व-
लित एकदेशस्थः सर्वं वेदमभिज्वलयति । कः पुनरत्र प्रयत्नविशेषः । अधिकारे
सति स्वरयितव्यं परिभाषायां पुनः सत्यां सर्वमपेक्ष्यम् ॥ तथेदमपरं द्वैतं भव-
त्येकार्थभाषो वा सामर्थ्ये स्याद्व्यपेक्षा वेति । तत्रैकार्थभाषे सामर्थ्ये अधिकारे
च सति समास एकः संगृहीतो भवति विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्चासंगृहीतः । 10
व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये अधिकारे च सति विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च संगृहीतः
समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः । अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्त-
व्यानि भवन्ति । ह्यन्यत्र । इच्छसोः सामर्थ्ये [८.३.४४] न चराहाहैययुक्ते
[८.१.२४] इति । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये परिभाषायां च सत्यां यावान्व्याकरणे
पदगन्धो अस्ति स सर्वः संगृहीतो भवति समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः । तत्रैकार्थभाषः 15
सामर्थ्ये परिभाषा चेत्त्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति ॥ एवमपि क्वचिदकर्तव्यं समर्थ-
ग्रहणं क्रियते क्वचिच्च कर्तव्यं न क्रियते । अकर्तव्यं तावत्क्रियते समर्थानां प्रथमाहा
[४.१.८२] इति । कर्तव्यं न क्रियते कर्मण्यण् [३.२.१] समर्थ्यादिति । ननु च गम्यते
तत्र सामर्थ्यम् । कुम्भकारः नगरकार इति । सत्यं गम्यत उत्पद्ये तु प्रत्यये । स
एव तावत्समर्थ्यादुत्पाद्यः ॥

20

अथ समर्थग्रहणं किमर्थम् । वक्ष्यति द्वितीया भिन्नादिभिः समस्यते । कटभित्तः
नरकभित्त इति । समर्थग्रहणं किमर्थम् । पश्य देवदत्त कटं भित्तो विष्णुमित्रो

गुरुकुलम् ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन [२.१.३०] शङ्कुलाख डः किरिकाणः।
 समर्थग्रहणं किमर्थम् । तिष्ठ त्वं शङ्कुलया खण्डो धावति मुसलेन ॥ चतुर्थी तद-
 र्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः [३६] गोहितम् अश्वहितम् । समर्थग्रहणं किमर्थम् । सुखं
 गोभ्यो हितं देवदत्ताय ॥ पञ्चमी भयेन [३७] वृकभयम् दस्युभयम् चोरभयम् ।
 ५ समर्थग्रहणं किमर्थम् । गच्छ त्वं मा वृकेभ्यो भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् ॥ पठौ
 सुवन्तेन समस्यते* । राजपुरुषः ब्राह्मणकम्बलः । समर्थग्रहणं किमर्थम् । भार्या
 राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य ॥ सप्तमी शौण्डैः [४०] अक्षशौण्डः स्त्रीशौण्डः । समर्थग्रहणं
 किमर्थम् । कुशलो देवदत्तोऽक्षेपु शौण्डः पिवति पानागारे ॥

अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहणं इह कस्मान्न भवति । महत्कटं श्रित इति ।
 10 न वा भवति महाकटश्रित इति । भवति यदैतद्वाक्यं भवति महत्कटं महाकटम्
 महाकटं श्रितो महाकटश्रित इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महत्कटं श्रित इति
 तदा न भवितव्यं तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न भवति । कस्य कस्मान्न भवति
 किं ह्ययोराहोस्विद्बहूनाम् । बहूनां कस्मान्न भवति । सुप्सुपेति वर्तते† । ननु च
 भो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तद्यथा । प्रातिपदिकादिति‡ वर्तमाने ऽन्यस्मा-
 15 चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्भवति । सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परि-
 समाप्यते । यावत्येनत्परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति तावत् उत्पत्त्या भवितव्यं
 प्रत्येकं चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये । एवमिहापि यावत्येनत्परिसमाप्यते सुप्सुपेति
 तावतः समाप्तेन भवितव्यं ह्योश्चैतत्परिसमाप्यते न बहुषु ॥ ह्योस्ताई कस्मान्न
 भवति । अस्मान्मर्थ्यात् । कथमस्मान्मर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

20 यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते राजपुरुषो ऽभिरूपः राजपुरुषो दर्शनीयः अत्र
 वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैप दोषः । प्रधानमत्र सापेक्षं भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि
 समानः ॥ यत्र तर्ह्यप्रधानं सापेक्षं भवति तत्र ते वृत्तिर्न प्राप्नोति । देवदत्तस्य गुरुकु-
 लम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति । नैप दोषः । समुदायापेक्षान्न
 पठौ सर्थे गुरुकुलमपेक्षते ॥ यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा पठौ तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति ।
 25 किमोदनः शालीनाम् । सत्काढरुमापणीयानाम् । कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः‡ इति ।
 इह चापि देवदत्तस्य गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति यद्येषा
 समुदायापेक्षा पठौ स्याद्येनान्नियोगतो गम्येत देवदत्तस्य यो गुरुस्तरय यः पुत्र इति ।
 किं तर्हि । अन्यस्यापि गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किंनिदित्येषो ऽर्थो गम्येत । यतस्तु नि-

योगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इत्येषो ऽर्थो गम्यते ऽतो मन्व्यामहे नैषा
समुदायापेक्षा पटीति ॥ अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति ।
कान्यत्र । इहसोः सामर्थ्ये [८.३.४४] द्राक्षणस्य सर्पिष्करोतीति ॥ तस्माच्चैतच्छ-
क्यं वक्तुं सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥ वृत्तिस्तार्हं कस्मान्न भवति महत्कष्टं श्रित
इति । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम् ॥ 5
यदि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते देवदत्तस्य
गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । अगु-
रुकुलपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ॥

तत्तर्हि वक्तव्यं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते ऽगु-
रुकुलपुत्रादीनामिति । न वक्तव्यम् । वृत्तिस्तार्हं कस्मान्न भवति । अगमकत्वात् । 10
इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च । यश्चेदर्थो वाक्येन गम्यते महत्कष्टं
श्रित इति न जातुचित्समासेनासौ गम्यते महत्कष्टश्रित इति । एतस्माद्धेतोर्द्रुमी
ऽगमकत्वादिति न द्रुमो ऽपशब्दः स्यादिति । यत्र गमको भवति भवति तत्र
वृत्तिः । तद्यथा । देवदत्तस्य गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दास-
भार्येति ॥ यदागमकत्वं हेतुर्नार्थः समर्थग्रहणेन । इहापि भार्या राज्ञः पुरुषो 15
देवदत्तस्येति यो ऽर्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातुचित्समासेन गम्यते भार्या राज-
पुरुषो देवदत्तस्येति । तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अस्त्यसमर्थसमासो नञ्समासो गमकस्तस्य साधुत्वं मा
भूत् । अकिञ्चित्कुर्वाणम् अमापहरमाणम् अगाधादुत्सृष्टमिति ॥ एतदपि नास्ति
प्रयोजनम् । अवश्यं कस्यचिन्नञ्समासस्यासमर्थसमासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्त- 20
व्यम् । अस्त्यैषपदयानि मुखानि । अपुनर्गैयाः श्लोकाः । अत्राद्भोजी अलवणभोजी
द्राक्षणः । सुडनपुंसकस्य [१.१. ४३] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैषास-
मर्थसमासस्य नञ्समासस्य गमकस्य साधुत्वं भवति नान्यस्येति ॥ तस्मान्नार्थः
समर्थग्रहणेन ॥

अथ क्रियमाणे ऽपि समर्थग्रहणे समर्थमित्युच्यते किं समर्थं नाम । 25

पृथगर्थानामेकार्थभावः समर्थवचनम् ॥ १ ॥

पृथगर्थानां पदानामेकार्थभावः समर्थमित्युच्यते ॥ क पुनः पृथगर्थानि कैका-
र्थानि । वाक्ये पृथगर्थानि । राज्ञः पुरुष इति । समासे पुनरेकार्थानि । राजपुरुष

इति ॥ किमुच्यते पृथगर्थानीति यावता राज्ञः पुरुष आनीयतामित्युक्तो राजपुरुष आनीयते राजपुरुष इति च स एव । नापि द्रूमो ऽन्यस्यानयनं भवतीति । कस्तर्ह्ये-
कार्थीभावकृतो विशेषः ।

सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धः स्वर

5 इति ॥ सुपोऽलोपो भवति वाक्ये । राज्ञः पुरुष इति । समासे पुनर्न भवति ।
राजपुरुष इति ॥ व्यवधानं च भवति वाक्ये । राज्ञ ऋद्धस्य पुरुष इति ।
समासे न भवति । राजपुरुष इति ॥ यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धो भवति वाक्ये ।
राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति । समासे न भवति । राजपुरुष इति ॥ द्वौ स्वरौ
भवतो वाक्ये । राज्ञः पुरुष इति । समासे पुनरेक एव । राजपुरुष इति ॥ नैत
10 एकार्थीभावकृता विशेषाः । किं तर्हि । वाचनिकान्येतानि । आह हि भगवान् । सुपो
धातुप्रातिपदिकयोः [२.४.७१] । उपसर्जनं पूर्वम् [२.२.३०] । समासस्यान्त
उदात्तो भवतीति* ॥ इमे तर्ह्येकार्थीभावकृता विशेषाः ।

संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चयोग

इति ॥ संख्याविशेषो भवति वाक्ये । राज्ञः पुरुषः राज्ञोः पुरुषः राज्ञां पुरुष
15 इति । समासे न भवति । राजपुरुष इति ॥ अस्ति कारण येनैतदेवं भवति । किं कार-
णम् । योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसान्निध्यात् । अङ्ग हि भवांस्तमुच्चारयतु गंस्यते
स विशेषः ॥ ननु च नैतेनैव भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् ।
अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेव दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवं आसीत्यक्त
येनात्र विशेषो न गम्यत इति । अवश्य चैतदेवं विशेषम् । यो हि मन्यते यो
20 ऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसान्निध्यादत्र विशेषो न गम्यत इतीह तस्य विशेषो
गम्येत । अप्छचरः गोपुचरः वर्षासुज इति ॥ व्यक्ताभिधानं भवति वाक्ये । ब्रा-
ह्मणस्य कध्वलस्तिष्ठतीति । समासे पुनरव्यक्तम् । ब्राह्मणकध्वलस्तिष्ठतीति । स-
देहो भवति संबुद्धिर्वा स्यात्पृष्ठीसमासो वेति ॥ एषोऽप्यविशेषः । भवति हि
किञ्चिद्वाक्ये ऽव्यक्तं तच्च समासे व्यक्तम् । वाक्ये तावदव्यक्तम् । अर्धं पशोर्देवद-
25 त्तस्येति । सदेहो भवति पशुगुणस्य वा देवदत्तस्य यदर्धमथवा योऽसौ संज्ञीभूतः
पशुर्नामं तस्य यदर्धमिति । तच्च समासे व्यक्तं भवति । अर्धपशुर्देवदत्तस्येति ॥
उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति । समासे न भवति ।

राजपुरुष इति ॥ एषोऽप्यविशेषः । समासे ऽप्युपसर्जनविशेषणं भवति । तद्यथा ।
 देवदत्तस्य गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति ॥ चयोगो भवति
 वाक्ये । स्वचयोगः स्वामिचयोगश्च । स्वचयोगः । राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेति ।
 समासे न भवति । राज्ञो गराश्वपुरुषा इति । स्वामिचयोगः । देवदत्तस्य च यज्ञ-
 दत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौरिति । समासे न भवति । देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमि- 5
 त्राणां गौरिति ॥

अथेतस्मिन्नेकार्याभावाकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरर्याभिधानमाहोस्थिद्वा-
 चनिरुम् । स्वाभाविकमित्याह । कुत एतत् । अर्यानादेशात् । न ह्यर्या आदि-
 द्यन्ते । कथं पुनरर्यानादिशब्देवं द्रूयाचार्या आदिद्यन्त इति । यदाह भगवान् ।
 अनेक्रमन्यपदार्थे [२.२.२४] चार्थे इन्द्रः [९९] अपत्ये रक्ते निर्वृत्त इति* । 10
 नैतान्यर्यादेशानि । स्वभावत एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्त-
 स्त्वेनान्त्राख्यानं क्रियते । तद्यथा । कूपे हस्तदक्षिणः पत्न्याः । अभ्रे चन्द्रमसं प-
 द्येति । स्वभावात्तस्तत्रस्थस्य पथधन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनान्त्राख्यानं क्रियते ।
 एवमिहापि चार्थे यः स इन्द्रसमासो ऽन्यपदार्थे यः स बह्वव्रीहिरिति ॥ किं
 पुनः कारणमर्या नादिद्यन्ते । तच्च लघ्वर्थम् । लघ्वर्थं ह्यर्या नादिद्यन्ते । अवश्य 15
 ह्यनेनार्यानादिशता केनचिच्छब्देन निर्देशः कर्तव्यः स्यात् । तस्य च तावत्केन कृतो
 येनासौ क्रियते । अथ तस्य केनचित्कृतस्तस्य केन कृत इत्यनवस्था ॥ असंभवः
 खल्वप्यर्थदेशनस्य । को हि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्याना-
 देष्टुम् । न त्रैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थे निर्दिष्ट इति । भवति हि गुणा-
 भिधाने गुणिनः संप्रत्ययः । तद्यथा । शुकः कृष्ण इति । विषम उपन्यासः । 20
 सामान्यशब्दा एत एव स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा
 विशेषेऽप्यनिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावात् कस्मिन्निदेव
 विशेषे वृक्षशब्दो वर्तते ऽतो मन्यामहे नेने सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्य-
 शब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते ॥ अप्रवृत्तिः खल्वप्यर्या-
 देशनस्य । बहवो हि शब्दा येषामर्या न विज्ञायन्ते । जर्भरी तुर्फरीतू ॥ अन्तरेण 25
 खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवो ऽर्या गम्यन्ते ऽक्षिणिकौवेः पाणिविहारैश्च ॥ न खल्वपि
 निर्ज्ञातस्वार्थस्यान्त्राख्याने किञ्चिदापि प्रयोजनमस्ति । यो हि द्रूयात्पुरस्तादादित्य
 उदेति पश्चादस्तमेति मधुरो गुडः कटुकं भृङ्गघेरमिति किं तेन कृतं स्यात् ॥

वाचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् ॥ २ ॥

वाचनमनर्थकम् । किं कारणम् । स्वभावसिद्धत्वात् । इह द्वौ पक्षौ वृत्ति-
वृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चेतद्भवति वाक्यं च समासश्च । तत्र स्वाभाविको
शेषे नित्ये समासे प्राप्ते वाचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः सं-
 । न च सज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वाचनेन ॥

य ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहः । परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहः । अथ तेषामेवं
 । किं जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवत्याहोस्विदजहत्स्वार्था । किं चातः । यदि जहत्स्वार्था
 राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोत्यौपगवमानयेत्युक्ते ऽपत्यमा-
 । अयाजहत्स्वार्था वृत्तिरुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति* द्विवचनं
 ति ॥ का पुनर्वृत्तिर्न्याय्या । जहत्स्वार्था । युक्तं पुनर्यज्जहत्स्वार्था नाम वृत्तिः
 । वाढ युक्तम् । एव हि दृश्यते लोके । पुरुषो ऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म
 ते । तद्यथा । तक्षः राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति । एवं युक्तं यद्राजा
 र्थं वर्तमानः स्वमर्थं जह्यादुपगुथापत्यार्थं वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात् । ननु चोक्तं
 पुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोत्यौपगवमानयेत्युक्ते ऽपत्यमात्रस्येति ।
 दोषः । जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति । यः परार्थविरोधी स्वा-
 जहाति । तद्यथा । तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति न हिकि-
 तेतकण्डूयितानि । न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम तस्मान्न हास्यति ॥
 वान्वयाद्विशेषणं भविष्यति । तद्यथा । घृतघटस्तैलघट इति निषिक्ते घृते तैले
 त्रयाद्विशेषणं भवत्ययं घृतघटो ऽयं तैलघट इति । विषम उपन्यासः । भवति
 तत्र या च यावती चार्थमात्रा । अङ्ग हि भवान्नो निष्प्य घृतघटं तृणकुर्वेन
 लयतु न गस्यते स विशेषः । यथा तार्हं मल्लिकापुटश्चम्पकपुट इति निष्की-
 त्रपि सुमनःस्यन्वयाद्विशेषणं भवत्ययं मल्लिकापुटो ऽयं चम्पकपुट इति ॥
 वा समर्थाधिकारोऽयं वृत्तौ क्रियते । सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा ॥ अपर-
 ह । भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यमिति ॥ कः पुनर्भेदः संसर्गो वा । इह राज इत्युक्ते सर्वं
 प्रसक्तं पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः । इहेदानीं राजपुरुष इत्युक्ते राजा
 र्थं निवर्तयत्यन्वेभ्यः स्वामिभ्यः पुरुषोऽपि राजानमन्वेभ्यः स्वेभ्यः । एवमेत-
 ननु भयतो व्यवच्छिन्ने यदि जहाति कामं जहातु न जातुचित्पुरुषमात्रस्यानयनं भवि-
 ति ॥ अथवा पुनरस्त्रजहत्स्वार्था वृत्तिः । युक्तं पुनर्यज्जहत्स्वार्था नाम वृत्तिः

स्यात् । बाढं युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके । भिक्षुकोऽयं द्वितीयां भिक्षामासाद्य
पूर्वा न जहाति संचयाय प्रवर्तते । ननु चोक्तमुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचन-
मिति द्विवचनं प्राप्नोतीति । कस्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति । प्रथमायाः । न प्रथमासमर्थो
राजा । पठ्यास्तार्हि प्राप्नोति । न पठ्यीसमर्थः पुरुषः । प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति ।
ननु चोक्तं न प्रथमासमर्थो राजेति । अभिहितः सोऽर्थो ऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सं- 5
पन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थं प्रथमेति* प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति ।

संघातस्यैकार्थान्नावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिः ॥ ३ ॥

संघातस्यैकत्वमर्थस्तेनावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेकै ॥ ४ ॥

परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इच्छन्ति ॥ का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा । न त्रूमः 10
शब्दयोरिति । किं तर्हि । अर्थयोः । इह राज्ञः पुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते
ममायमिति पुरुषोऽपि राजानमपेक्षते जहमस्येति । तयोरभिसंबन्धस्य पठ्यी वाचिका
भवति । तथा कटं भित्त इति क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिका
भवति ॥

अथ यदोवैकार्थ्यभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यं किं गतमेतद्वियता सूत्रे- 15
णाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । समो ज्यमर्थ-
शब्देन सह समासः । सं चोपसर्गः । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चित्क्रिया-
वाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । न चेह कश्चित्क्रियावाची शब्दः
प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यं स्यात् । तत्र प्रयोगादेतद्वन्तव्यं नूनमत्र कश्चित्प्रयो-
गार्हः शब्दो न प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यमिति । तद्यथा । धूमं दृष्ट्वाभिरत्रेति 20
गम्यते त्रिविष्टपधकं च दृष्ट्वा परित्राजक इति । कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दः ।
उच्यते । संगतार्थं समर्थं संसृष्टार्थं समर्थं संप्रेक्षितार्थं समर्थं संबन्धार्थं समर्थ-
मिति ॥ तद्यथा तावदेकार्थ्यभावः सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते संगतार्थः
समर्थः संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा । संगतं घृतं संगतं तैलमित्युच्यते
एकीभूतमिति गम्यते । संसृष्टोऽग्निरित्युच्यते एकीभूत इति गम्यते ॥ यदा व्यपेक्षा 25
सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते संप्रेक्षितार्थः समर्थः संबन्धार्थः समर्थ इति ॥
कः पुनरिह वध्रात्यर्थः । संबन्ध इत्युच्यते यो रज्ज्वायसा वा कीले व्यति-

पक्तो भवति । नावद्यं वधातिर्व्यतिपङ्ग एव वर्तते । किं तर्हि । अहानावपि वर्तते । तद्यथा । संबद्धाविमौ दम्यावित्युच्येते यावन्योऽन्यं न जहीतः ॥ अथवा भवति त्रैवंजातीयकेषु वधातिर्वर्तते । तद्यथा । अस्ति नो गर्गैः संबन्धः । अस्ति नो वत्सैः संबन्ध इति । संयोग इत्यर्थः ॥ अथैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्यं योऽसावेकार्थभा-
5 वकृतो विशेषः स वक्तव्यः ॥

तत्र नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तत्रैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्यं नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशः प्राप्नुवन्ति
तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ निघातः । अयं दण्डो हरानेन । अस्ति दण्डस्य हरतेश्च
व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति* ॥ युष्मदस्मदादेशः । ओढनं पच तव भवि-
10 प्यति । ओढनं पच मम भविष्यति । अस्त्योदनस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा
वाम्नायादयः प्राप्नुवन्ति । तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किमुच्यते नानाकारकादिति
यदा तेनैवासज्य हियते । नापि द्रूमोऽन्येनासज्य हियत इति । किं तर्हि । शब्द-
प्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्चेह सत्तामाह । अयं
दण्डः । अस्तीति गम्यते । स दण्डः कर्ता भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः करणं
15 संपद्यते । तद्यथा । कश्चित्कचित्पृच्छति । क देवदत्त इति । स तस्मा आत्रष्टे ।
असौ वृक्ष इति । कतरस्मिन् । यस्तिष्ठतीति । स वृक्षोऽधिकरण भूत्वान्येन शब्दे-
नाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते ॥

प्रचये समासप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

प्रचये समासप्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्च राजगवाश्व-
20 पुरुषा इति ॥

समर्थतराणां वा ॥ ७ ॥

समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थतराणि ।
यानि इन्द्रभावीनि । कुत एतत् । एषां आशुतरा वृत्तिः प्रागिति । तद्यथा ।
समर्थतरोज्यं माणवकोऽध्ययनायेत्युच्यत आशुतरमन्थ इति गम्यते ॥

25 अपर आह । समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थ-
तराणि । यानि इन्द्रभावीनि । कुत एतत् । एतानि समानविभक्तीन्यन्यविभक्ती
राजा । भवति विशेषः स्वस्मिन्भ्रातरि पितृष्यपुत्रे च ॥

समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् ॥ ८ ॥

समुदायसामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत् । समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति नावयवेन ॥

अपर आह । समर्थतराणां वा समुदायसामर्थ्यात् । समर्थतराणां वा पदानां समासो भवति । कुत एतत् । समुदायसामर्थ्यादेव ॥ अस्मिन्पक्षे चेत्येतदसमर्थितं 5 भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् । नैव वा पुनरत्र राज्ञो ऽश्वपुरुषावपेक्षमाणस्य गत्रा सह समासो भवति । किं तर्हि । गो राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरुषाभ्यां सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा गौर्भवति भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥

आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् ॥ ९ ॥

10

आख्यातं साव्यय सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ साव्ययम् । उच्चैः पठति । नीचैः पठति ॥ सकारकम् । ओदनं पचति ॥ सकारक-विशेषणम् । ओदनं मृदुविशदं पचति ॥ सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यम् । सुदु पचति । दुदु पचति ॥

अपर आह । आख्यातं सविशेषणमित्येव । सर्वाणि ह्येतानि क्रियाविशेषणानि ॥ 15

एकतिङ् ॥ १० ॥

एकतिङ्वास्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहि ब्रूहि ॥

समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः ॥ ११ ॥

समानवाक्ये इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । किं प्रयोजनम् । नानावाक्ये मा भून्निघातादय इति । अयं दण्डो हरानेन । ओदनं पच तव 20 भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति ॥

योगे प्रतिषेधश्चादिभिः ॥ १२ ॥

चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । मामस्तव च स्वं मम च स्वम् ॥ किमर्थ-मिदमुच्यते । यथान्यासमेव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते* ॥ इदमथापूर्वं क्रियते

वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्च । तद्व्यप्यं विजानीयात्सर्वमेतद्विकल्पत इति ।
तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे चादिभिर्योगे यथान्यासमेव भवतीति ॥

सा चावश्यं वाक्यसंज्ञा वक्तव्या समानवाक्याधिकारश्च वक्तव्यः ।

समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् ॥ १३ ॥

5 समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् ॥ समा-
नाधिकरणे । पटवे ते दास्यामि । मृदवे ते दास्यामि । समानाधिकरणे ॥ युक्त-
युक्ते । नद्यास्तिष्ठति कूले । वृक्षस्य लम्बते शाखा । शालीनां त ओदनं ददामि ।
शालीनां म ओदनं ददाति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । असमर्थत्वात् ॥

राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गो द्विपृष्ठीभावात् ॥ १४ ॥

10 राजगवीक्षीरे* द्विसमासप्रसङ्गः । किं कारणम् । द्विपृष्ठीभावात् । द्वे ह्यत्र पृष्ठौ ।
राज्ञो गोः क्षीरमिति ॥ किमुच्यते द्विसमासप्रसङ्ग इति यावता सुष्ठुपेति† वर्तते ।
द्विसमासप्रसङ्ग इति नैवं विज्ञायते द्वयोः सुवन्तयोः समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग
इति । कथं तर्हि । द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति । राज-
गोक्षीरमित्यापि प्राप्नोति न चैव भवितव्यम् । भवितव्यं च यदैतद्वाक्यं भवति गोः
15 क्षीरं गोक्षीरम् राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति राज्ञो गोः
क्षीरमिति तदा न भवितव्यं तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न भवति ॥

सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात् ॥ १५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सह समासो भवति न केव-
लायाः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । यथैवायं गवि यतते न
20 क्षीरमात्रेण संतोषं करोत्येव राजन्यापि यतते । राज्ञो या गौस्तस्या यक्षीरमिति ॥
नैव वा पुनरत्र गो राजानमपेक्षमाणायाः क्षीरेण सह समासः प्राप्नोति । किं का-
रणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । कथं तर्हि
गोः क्षीरमपेक्षमाणाया राज्ञा सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा गौर्भवति भवति
च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥

25 अथ किमर्थं पदत्रिधौ समर्थाधिकारः क्रियते ।

पदविधौ समर्थवचनं वर्णाश्रये शास्त्र आनन्तर्यविज्ञानात् ॥ १६ ॥

पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते वर्णाश्रये शास्त्र आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेतेति । तिष्ठतु दध्यशान् त्वं शाकेन । तिष्ठतु कुमारी च्छर्त्ता हर देवदत्तेति ॥

समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्यान्निर्देशानर्थक्यम् ॥ १७ ॥ 5

समर्थाधिकारोऽयं विधेयेन समानाधिकरणः । किं च विधेयम् । समासः । आबहूयात्समर्थः समास इति तावत्समर्थः पदविधिरिति । न च राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायां समर्थाधिकारेण किञ्चिदपि शक्यं पवर्तयितुं निवर्तयितुं वा । समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्यान्निर्देशो जन्यकः ॥

सिंहं तु समर्थानामिति वचनात् ॥ १८ ॥

10

सिद्धमेतत् । कथम् । समर्थानां पदानां विधिर्भवतीति वक्तव्यम् ॥ एवमपि ह्येकयोर्न प्राप्नोति ॥

एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ १९ ॥

अथैकशेषनिर्देशोऽयम् । समर्थस्य च समर्थयोश्च समर्थानां च समर्थानामिति ॥ एवमपि पट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति पट्प्रभृतिषु ह्येकशेषः परिसमाप्यते । नैष दोषः । 15
पत्येक वाक्यपरिसमाप्तिर्नृष्टेति ह्येकयोरपि भविष्यति ॥ एवमपि विविभक्तीनां न प्राप्नोति । समर्थोत्समर्थे पदात्पद इति ॥ एवं तर्हि समर्थपदयोरथं विधिश्च्येन सर्वविभक्तयन्तः समासः । समर्थस्य विधिः समर्थविधिः । समर्थयोर्विधिः समर्थ-
विधिः । समर्थानां विधिः समर्थविधिः । समर्थाद्विधिः समर्थविधिः । समर्थे विधिः
समर्थविधिः । पदस्य विधिः पदविधिः । पदयोर्विधिः पदविधिः । पदानां विधिः 20
पदविधिः । पदाद्विधिः पदविधिः । पदे विधिः पदविधिः । समर्थविधिश्च समर्थवि-
धिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च । पदविधिश्च पदवि-
धिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च । समर्थविधिश्च पदविधिश्च
समर्थः पदविधिः । पूर्वः समास उत्तरपदलोपी यादृच्छिकी विभक्तिः ॥

समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् ॥ २० ॥

समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः* । किं पुनः
कारणं न सिध्यति । असमर्थत्वात् । कथमसामर्थ्यम् ।

द्रव्यं पदार्थ इति चेत् ॥ २१ ॥

५ यदि द्रव्यं पदार्थो न भवति तदा सामर्थ्यम् । अथ हि गुणः पदार्थो भवति
तदा सामर्थ्यम् । अन्यो हि वीरत्वं गुणो ज्यो हि पुरुषत्वम् ॥ नान्यत्वमस्तीती-
यता सामर्थ्यं भवति । अन्यो हि देवदत्तो गोभ्यश्चाश्वेभ्यश्च न च तस्यैतावता
सामर्थ्यं भवति । को वा विशेषो यदुणे पदार्थं सामर्थ्यं स्याद्द्रव्ये च न स्यात् ।
एष विशेषः । एकं तयोरधिकरणमन्यश्च वीरत्वं गुणो ज्यः पुरुषत्वम् ॥ द्रव्य-
१० पदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदात्सामर्थ्यं भविष्यति । अशक्यो द्रव्यपदार्थिकेन
द्रव्यस्य गुणकृत उपकारः प्रतिज्ञानुम् । ननु चाभ्यन्तरोऽसौ भवति । यद्यप्यभ्य-
न्तरो न तु गम्यते । न हि गुड इत्युक्ते मधुरत्वं गम्यते वृद्धवेरमिति वा कंटुक-
त्वम् । गुणपदार्थिकेनापि तर्ह्यशक्यो गुणस्य द्रव्यकृत उपकारः प्रतिज्ञानुम् । अथ
गुणपदार्थिकः प्रतिजानीते द्रव्यपदार्थिकोऽपि कस्मान्न प्रतिजानीते । एवमनयोः
१५ सामर्थ्यं स्याद्वा न वा ॥ क्व च तावदिदं स्यात्समानाधिकरणेनेति । यत्र सर्वं स-
मानम् । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः । कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति । नैवजातीयकानां
समासेन भवितव्यं प्रत्ययेन वीत्पत्तव्यम् । किं कारणम् । अर्थगत्यर्थः शब्द-
प्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य
द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न
२० तर्ह्यिदानीमिदं भवति मृत्युभरणीय इति । नैतौ समानार्थौ । एकोऽत्र शम्यार्थं
कृत्योऽपरो ऽर्हार्थं । शम्यो भर्तुं मृत्युः । अर्हति मृतिं भरणीयः । मृत्यो भरणीयो
मृत्युभरणीय इति ॥ यदि तर्हि यत्र किञ्चित्समानं कश्चिच्च विशेषस्तत्र भवितव्य-
मिहापि तर्हि प्राप्नोति । दर्शनीयाया माता दर्शनीयामतेति । अत्रापि किञ्चित्समानं
कश्चिच्च विशेषः । किं पुनस्तत् । सद्भावान्यभावौ ॥ न क्वचित्सद्भावान्यभावौ न स्त
२५ उच्यते चेदं समानाधिकरणेनेति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । यत्र साधीयः सामाना-
धिकरण्यम् । क्व च साधीयः सामानाधिकरण्यम् । यत्र सर्वं समानं सद्भावान्यभावौ

द्रव्यं च ॥ अथवा समानाधिकरणेनेति तत्समानमाश्रीयते यत्समानं भवति न च भवति न चैतत्समानं क्वचिदपि न भवति ॥ अथवा यावद्द्रूयात्समानद्रव्येणेति तावत्समानाधिकरणेनेति । द्रव्यं हि लोके अधिकरणमित्युपचर्यते । तद्यथा । एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम् । एकस्मिन्नधिकरणे व्युदितमिति । तथा व्याकरणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि [२.४.१३] इत्यद्रव्यवाचीति गम्यते ॥ एवमपीदमवश्यं ५ कर्तव्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । किं प्रयोजनम् । सर्पिः कालकम् यजुः पीतकमित्येवमर्थम्* । यदि समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्युच्यते सर्पिणीयते यजुष्क्रियत इत्यत्र पत्वं न प्राप्नोति । अथात्वमिहितमित्येवं तत् । एवं च कृत्वा समानाधिकरणेषुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः । किं कारणम् । असमर्थत्वात् ॥ 10

न वा वचनप्रामाण्यात् । २२ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । वचनप्रामाण्यात् । वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् । समानम-यमध्यमवीराधेति† ॥

लुप्ताख्यातेषु च ॥ २३ ॥

लुप्ताख्यातेषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । निष्कौशाम्बिः निर्वाणसिः ॥ लुप्ताख्या- 15 तेषु च । किम् । वचनप्रामाण्यादित्येव । किं वचनप्रामाण्यम् । कुगतिप्रादयः [२.२.१८] इति । अस्त्यन्धदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सुराजा अतिराजेति । न द्रूमो वृत्तिसूत्रवचनप्रामाण्यादिति । किं तर्हि । वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादिति । सिद्धं तु काङ्क्षतिदुर्गतिवचनाद्यादयः क्तार्थं इति‡ ॥

तदर्थगतेर्वा ॥ २४ ॥

20

तदर्थगतेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं तदर्थगतेरिति । तस्यार्थस्तदर्थः । तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः । तदर्थगतेरिति । यस्यार्थस्य कौशाम्ब्या सामर्थ्यं स निसोच्यते । अथवा सोऽर्थस्तदर्थः । तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः । तदर्थगतेरिति । योऽर्थः कौशाम्ब्या समर्थः स निसोच्यते ॥

अथ यत्र चानूनां समासप्रसङ्गः किं तत्र ह्योर्हयोः समासो भवत्याहोस्विदधि- 25 शेषेण । कभात्र विशेषः ।

समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद्वन्द्वे ऽनेकग्रहणम् ॥ २५ ॥

समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद्वन्द्वे ऽनेकग्रहणं कर्तव्यम् । चार्थे इन्द्रः [२.२.२९] अनेकमिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्रक्षथन्यमोधखदिरपलाशा इति ॥ नैष दोषः । अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति ।

५ द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न बहुषु द्वित्वाभावात् ॥ २६ ॥

द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत्तन्न । किं कारणम् । बहुषु द्वित्वाभावात् । न बहुषु द्वित्वमस्ति ॥ नावश्यमेव विग्रहः कर्तव्यः प्रक्षथ न्यमोधथ खदिरथ पलाशश्चेति । किं तर्हि । एष विग्रहः करिष्यते । प्रक्षथ न्यमोधथ प्रक्षन्यमोधौ । खदिरथ पलाशथ खदिरपलाशौ । प्रक्षन्यमोधौ च खदिरपलाशौ च प्रक्षन्यमोधखदिरपलाशा इति ॥ होतृपोतृनेटोद्गातारस्त्वर्हि न सिध्यन्ति* । होतापोतानेटोद्गातार इति प्राप्नोति न चैव भवितव्यम् । भवितव्यं च यदैवं विग्रहः क्रियते । होता च पोता च होतापोतारौ । नेटा चोद्गाता च नेटोद्गातारौ । होतापोतारौ च नेटोद्गातारौ च होतापोतानेटोद्गातारः । होतृपोतृनेटोद्गातारस्तु न सिध्यन्ति ॥

समासान्तप्रतिषेधश्च ॥ २७ ॥

१५ समासान्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाक्कक्लुग्दृपदमिति । वाक्कक्लुग्दृपदमिति प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अत्रापि परेण परेण सह समासो भविष्यति । सुक्लु वृषश्च सुग्दृपदम् । त्वक्लु सुग्दृपदं च त्वक्लुग्दृपदम् । वाक्लु त्वक्लुग्दृपदं च वाक्कक्लुग्दृपदमिति ॥ होतृपोतृनेटोद्गातार एवं तर्हि न सिध्यन्ति ॥ इह च

सुसुक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा ।

२० समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः ॥ २८ ॥

यथाविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः । तत्र को दोषः ।

तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषः ॥ २९ ॥

२५ - तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषो भवति ॥ स्वर । पूर्वशालामियः अपरशा-

लाभियः । स्वर ॥ समासान्त । पञ्चगवभियः* । समासान्त ॥ पुंवद्भाव । खादिरे-
तरश्म्यम् रौरथेतरश्म्यम् ॥

न वावयवतत्पुरुषत्वात् ॥ ३० ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । अवयवतत्पुरुषत्वात् । अवयवोऽत्र तत्पुरुष-
संज्ञस्तदाश्रयौ समासान्तपुंवद्भावौ भविष्यतः ॥ स्वरः कथम् । 5

तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधात् ॥ ३१ ॥

अन्तोदात्तत्वं क्रियतां पूर्वपदप्रकृतिस्वर† इत्यन्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ।
नैप युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते‡ पूर्व चान्तोदात्तत्वं परं
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । न परविप्रतिषेधं ब्रूमः । किं तर्हि । अन्तरङ्गविप्रतिषेधम् ॥

निमित्तिस्वरवलीयस्त्वाद्वा ॥ ३२ ॥

10

अथवा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो वलीयानिति वक्तव्यम् । किं पुनर्निमित्तं
को वा निमित्ती । बहुव्रीहिर्निमित्तं तत्पुरुषो निमित्ती ¶ ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यं निमि-
त्तस्वरान्निमित्तिस्वरो वलीयानिति । न वक्तव्यम् ।

एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरवलीयस्त्वस्य ॥ ३३ ॥

यदयं युक्तारोह्यादिव्येकशितिपाच्छब्दं पठति** तज्ज्ञापयत्याचार्यो निमित्तस्वरा- 15
न्निमित्तिस्वरो वलीयानिति । कः पुनरर्हति युक्तारोह्यादिव्येकशितिपाच्छब्दं पठि-
तुम् । एवं किल नाम पद्यत एकः शित्तिरेकशितिः एकशितिः पादो यस्येति । तद्य
न । एवं विप्रहः करिष्यते । एकः शित्तिरेपु त इम एकशितयः एकशितयः पादा
यस्येति । अथाप्येवं विप्रहः क्रियत एकः शित्तिरेकशितिः एकशितिः पादो यस्ये-
त्येवमपि नार्थः पाठेन । इगन्ते द्विगावित्येव स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति†† ॥ 20

अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति । सुसूक्ष्मजटकेशेन घुनता-
जिनयाससा समन्तशित्तिरन्ध्रेणेति । तत्र को दोषः । तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधा-
दित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ नैप दोषः । नेदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य
लक्षणमारभ्यते । किं तर्हि । यस्य बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य तल्लक्षणमस्ति

तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन । ननु चास्याप्यस्ति । किम् । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् [२.१.५७] इति । बहुलवचनान्न भविष्यति ॥

अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति । अधिकपटिवर्ष इति * । तत्र को दोषः । तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ नैव 5 दोषः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो भविष्यति ॥ यस्तर्हि नेगन्तः । अधिकशतवर्ष इति ॥ इह चाप्यधिकपटिवर्ष इति समासान्तः प्राप्नोति । उच्चकरणे संख्या-यास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निखिंशाद्यर्थमिति † । नैव दोषः । अव्ययादेरित्येवं तत् । किं पुनः कारणमव्ययादेरित्येवं तत् । इह मा भूत् । गोत्रिंशत् गोचत्वार्ति- 10 शदिति ॥ बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हि प्राप्नोति । संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये [२.२.२५] इति ‡ ॥ न संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः । कथम् । एवं विग्रहः करिष्यते अधिका पटिवर्षाणामस्येति ॥ यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा पूर्वैर्ण ॥ प्राप्नोति । कथं च स योगः प्रत्याख्यायते । अशिष्यः संख्योत्तरपदः सं- 15 ख्येयवाभिधायित्वादिति ** ॥ प्रत्याख्यायते तस्मिन्योगे संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः । तत्रैवं विग्रहः करिष्यते अधिका पटिवर्षाण्यस्येति ॥ सर्वथा वयमधिकपटिवर्षान्न मुच्यामहे । कथम् । यावता स च योगः प्रत्याख्यायते ऽयं च विग्रहोऽस्ति अधिका पटिवर्षाणामस्येति ॥ यत्तु तदुक्तमधिकपटिवर्षो न सिध्यतीति स सिद्धो भवति । कथम् । यावता स च योगः प्रत्याख्यायते ऽयं च विग्रहोऽस्ति अधिका पटि- 20 र्वर्षाण्यस्येति ॥ अधिकशतवर्षस्तु न सिध्यति । कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे 20 पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुत्रामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ । १ । २ ॥

सुविति किमर्थम् । करोष्यटन् । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ।
 कथमसामर्थ्यम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति ॥ इदं तर्हि । पीद्ये पीद्यमान ॥
 इदं चाप्युदाहरणम् । करोष्यटन् । ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथम-
 सामर्थ्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । नैव दोषः । अधात्वभिहितमित्येवं तत् ॥ ५

आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे पठधामन्त्रितकारकवचनम् ॥ १ ॥

आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे पठद्यन्तमामन्त्रितकारकं च परस्याङ्गवद्भवतीति
 वक्तव्यम् ॥ पठद्यन्तं तावत् । मद्राणां राजन् । मगधानां राजन् ॥ आमन्त्रित-
 कारकम् । कुण्डेनाटन् । नास्त्यत्र विशेषः सति पराङ्गवद्भावे ऽस्ति वा । इदं
 तर्हि । परशुना वृथन् ॥ 10

तन्निमित्तग्रहणं वा ॥ २ ॥

तन्निमित्तग्रहणं वा कर्तव्यम् । आमन्त्रितनिमित्तं परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥
 तच्चावश्यमन्यतरङ्गवक्तव्यम् ।

अवचने हि सुबन्तमात्रमसङ्गः ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्सुबन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भावः प्राप्नोति । अन्यापि प्रसज्येत । 15
 क्षत्रेणाग्ने स्त्रायुः संरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व ॥ किं पुनरत्र ज्यायः ।
 तन्निमित्तग्रहणमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । गोपु स्वामिन् । अश्वेषु
 स्वामिन्* । एतद्धि नैव पठद्यन्तं नाप्यामन्त्रितकारकम् ॥

सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमननन्तरस्वात् ॥ ४ ॥

सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । तीक्ष्णया सूच्या 20
 सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृथन् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अननन्त-
 रस्वात् ॥ ननु च परस्य पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति ।

स्वरेऽवधारणाच्च ॥ ९ ॥

स्वरेऽवधारणाच्च न सिध्यति । स्वरेऽवधारणं क्रियते नानन्तर्ये ॥

परमपि च्छन्दसि ॥ ६ ॥

परमपि च्छन्दसि पूर्वस्याद्भवद्भवतीति वक्तव्यम् । आ ते पितर्मरुतां सुन्नमेतु ।
5 प्रति त्वा दुहितर्दिवः । वृणीष्व दुहितर्दिवः ॥

अव्ययप्रतिषेधश्च ॥ ७ ॥

अव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

अनव्ययीभावस्य ॥ ८ ॥

अनव्ययीभावस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्न्यधीयान ॥
10 अथ किमर्थं स्वरेऽवधारणं क्रियते ।

स्वरेऽवधारणं सुबलोपार्थम् ॥ ९ ॥

स्वरेऽवधारणं क्रियते सुबलोपो* मा भूदिति । परशुना वृधन् ॥

न वा सुवन्तैकान्तत्वात् ॥ १० ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । सुवन्तैकान्तत्वात् । सुवन्तैकान्तः पराङ्ग-
15 वद्भावो भवति ॥

प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुबलोपे ॥ ११ ॥

प्रातिपदिकैकान्तस्तु भवति सुबलोपे कृते† ॥ प्रत्ययलक्षणेन‡ सुवन्तैकान्तता
स्यात्तस्मात्स्वरेऽवधारणं न कर्तव्यं सुबलोपार्थम् । प्रातिपदिकस्थायाः सुपो लुगु-
च्यते । तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं पत्वणत्वे§ मा भूतामिति ।
20 कूपे सिञ्चन् । चर्म नमन्निति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इह तावत्कूपे सिञ्चन्निति
स्याभ्रयं पदादित्त्वं भविष्यति¶ । चर्म नमन्निति पूर्वपदात्संज्ञायामग० [८.४.३]
इत्येतस्मान्नियमाच्च भविष्यति । ननु च समास एतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति ।
नेत्याह । अधिशेषेणैतद्भवति । पूर्वं पदं पूर्वपदम् । उत्तर पदमुत्तरपदमिति ॥

प्राक्कारात्समासः ॥ २ । १ । ३ ॥

प्राग्बचनं किमर्थम् ।

प्राग्बचनं संज्ञानिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्राग्बचनं क्रियते समाससंज्ञाया अनियुक्तिर्यया स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्बचने
 अवकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः समाससंज्ञां वाधेरन् । ता मा वाधिपतेति 5
 प्राग्बचनं क्रियते ॥ अथ क्रियमाणेषु प्राग्बचने यावदानवकाशा अव्ययीभावादयः
 संज्ञाः कस्मादेव न वाधन्ते । क्रियमाणे हि प्राग्बचने सत्यां समाससंज्ञायामेता अवय-
 वसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति ॥ समाससंज्ञाप्यनवकाशा सा
 वचनाद्भवन्ति । सावकाशा समाससंज्ञा । कोऽवकाशः । विस्पटादीन्यवकाशः ।
 विस्पटं पटुर्विस्पटपटुः । नैपो ऽस्त्यवकाशः । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते येनैवा- 10
 वयवकार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवति । येनैवात्रावयवकार्यं स्वरस्तेनैव
 समुदायकार्यमपि समासो भविष्यति । विस्पटादीनि गुणवचनेषु [६.२.२४] इति ॥
 इदं तर्हि । काकतालीयम् अजाकुपाणीयम् । अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययो-
 त्पत्तिः क्रियते तेनेव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भविष्यति । समासाच्च तद्विषयात्
 [५.३.१०६] इति ॥ इदं तर्हि । पुनाराजः पुनर्गवः । अत्राप्यवश्यं तत्पुरुषसंज्ञा 15
 वक्तव्या तत्पुरुषाश्रयः समासान्तो यथा स्यात्* ॥ इदं तर्हि । पुनराधेयम् । अत्राप्य-
 वश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या† गतिकारकोपपदात्कृत् [६.२.१३९] इत्येष स्वरौ यथा
 स्यात् ॥ इदं तर्हि । पुनरुत्स्यूतं वासो देयम् । अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या गति-
 र्गतौ [८.१.७०] इति निघाता यथा स्यात् । यदि तच्चास्ति पुनश्चनसौ उन्वसीति‡ ।
 सति तस्मिन्स्तेनैव सिद्धम् ॥ एषमप्येकः संज्ञोति§ वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभरः ॥ 20
 पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्प्राग्बचनं कर्तव्यम् ॥

सह सुपा ॥ २ । १ । ४ ॥

सहबचनं किमर्थम् ।

सहबचनं पृथगसमासार्थम् ॥ १ ॥

सहब्रह्मणं क्रियते सहभूतयोः समाससंज्ञा यथा स्वादेकैकस्य मा भूदिति । किं 25

च स्यात् । यद्येकैकस्य समाससंज्ञा स्यादिह ऋक्पाद इति समासान्तः प्रसज्येत* ।
 इह च राजान् इति द्वौ स्वरौ स्याताम्† ॥ कथं च कृत्वैकैकस्य संज्ञा प्राप्नोति ।
 प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चाय-
 मप्यस्ति वृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्ता-
 5 मिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मि-
 न्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्येत इहापि सहस्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण
 प्रत्येकमिति ध्वननं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इहापि नार्थः सहस्रहणेन ॥ एवं तर्हि
 सिद्धे सति यत्सहस्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति च
 योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । सह सुप्तमस्यते । केन सह । समर्थेन । अनुव्य-
 10 चलत् अनुप्राविशत् । ततः सुप्ता । सुप्ता च सह सुप्तमस्यते । अधिकारश्च
 लक्षणं च । यस्य समासस्यान्यलक्षणं नास्तीदं तस्य लक्षणं भविष्यति । पुनरु-
 स्स्यूतं वासो देयम् । पुनर्निष्कृतो रथ इति ॥

इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ २ ॥

इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । वाससी
 15 इव । कन्ये इव ॥

अव्ययीभावः ॥ २ । १ । ५ ॥

किमर्थं महती सज्ञा क्रियते । अन्वर्थसज्ञा यथा विज्ञायेत । अनन्ययमव्ययं
 भवतीत्यव्ययीभावः । अव्ययीभावश्च समासो ऽव्ययसज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं
 भवति† ॥

20 अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यूहचर्याभावात्ययासंप्रतिशब्द-
 प्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्ति-
 साकल्यान्तवचनेषु ॥ २ । १ । ६ ॥

इह कस्मान्न भवति । सुमद्राः सुमगधाः । सपुत्रः सञ्जन्न इति । समृद्धौ
 नाकृत्य इति च प्राप्नोति ॥ नैप दोषः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः

कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थ-
प्रधानोऽप्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बट्टग्रीहिः ।
उभयपदार्थप्रधानो हन्द्रः । न चात्र पूर्वपदार्थप्रधान्यं गम्यते ॥ अथवा नैमे
समासार्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । अव्ययार्था निर्दिश्यन्त इमे । एतेष्वर्थेषु यद-
व्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यत इति ॥

5

यथासादृश्ये ॥ २ । १ । ७ ॥

असादृश्य इति किमर्थम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति ॥ असादृश्य
इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । यथाशक्ति यथाबलमिति । किं कारणम् । यथेत्ययं
प्रकारवचने थात् स च सादृश्ये वर्तते* ॥ नैप दोषः । अयं यथाशब्दोऽस्त्येवा-
व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाची । अस्ति प्रकारवचने थात् । तद्यदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं 10
वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम् ॥ अथ यः प्रकारवचने थात् तस्य ग्रहणं कस्मान्न
भवति । पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसंपत्तीति । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

सुप्रतिना मात्रार्थे ॥ २ । १ । ९ ॥

सुबिति वर्तमानेऽ पुनः सुग्रहणं किमर्थम् । अव्ययमित्येवं तदभूत्सुग्मात्रे
यथा स्यात् । मापप्रति सुपप्रति ओदनप्रति ॥

15

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ २ । १ । १० ॥

अक्षादयस्त्रुतीत्यान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

अक्षादयस्त्रुतीत्यान्ताः परिणा सह समस्यन्त इति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तस्य यथा
न तत् । अयथाजातीयके द्योत्ये । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वमिति । अक्षपरि
शलाकापरि ॥

20

एकत्वेऽक्षशलाकायोः

अक्षशलाकायोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अक्षाभ्यां
वृत्तम् अक्षैर्वृत्तम् ॥

कितवव्यवहारे च ॥ १ ॥

कितवव्यवहार इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अक्षेणेदं न तथा वृत्त शकटेन
यथा पूर्वमिति ॥

अक्षादयस्तृतीयान्ता. पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

5

कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाक्यो. ॥ १ ॥

विभाषापपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ २ । १ । ११-१२ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । विभाषेत्ययमधिकारः । ततो ऽपपरिवहिरञ्चवः पञ्च-
म्येति ॥ पञ्चमीग्रहण शक्यमकर्तुम् । कथम् । सुबन्तेनेति* वर्तत एतैश्च कर्मप्रव-
चनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते । तत्रान्तरेणापि पञ्चमीग्रहण पञ्चम्यन्तेनैव समासो
10 भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि यथा
स्यात् । बहिर्ग्रामम् बहिर्ग्रामात् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि पञ्चमीग्रहणे यावता बहि-
शब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते कथमेवैतत्सिध्यति । पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात् ॥

आङ्गुर्यादाभिविध्योः ॥ २ । १ । १३ ॥

मर्यादाभिविधिग्रहण शक्यमकर्तुम् । कथम् । पञ्चम्यन्तेनेति† वर्तत आडा च
15 कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विधीयते‡ एतयोश्चैवार्थयोरङ्गुर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति
नान्यत्र¶ ॥

यस्य चायामः ॥ २ । १ । १६ ॥

किमुदाहरणम् । अनुगङ्गा हास्तिनपुरम् । अनुगङ्गा वाराणसी । अनुशोण
पाटलिपुत्रम् ॥ यस्य चायाम इत्युच्यते गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र कुत
20 एतद्गङ्गाया सह समासो भविष्यति न पुनर्वाराणस्येति । एव तर्हि लक्षणेनेति**
वर्तते गङ्गा चैव हि लक्षण न वाराणसी ॥ अथवा यस्य चायाम इत्युच्यते गङ्गा
चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यस्यायाम इति ।
साधीयश्च गङ्गाया न वाराणस्याः ॥

तिष्ठद्द्रुप्रभृतीनि च ॥ २ । १ । १७ ॥

किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । तिष्ठद्द्रुप्रभृतीन्वेव । क्व मा भूत् । परमं तिष्ठद्द्रु ॥

तिष्ठद्द्रु कालविशेषे ॥ १ ॥

तिष्ठद्द्रु कालविशेष इति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गायोऽस्मिन्काले तिष्ठद्द्रु । वहद्द्रु ॥

खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे ॥ २ ॥

5

खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यन्ते । खलेयवम् खलेवुसम् लूनय-
वम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् ॥

पारे मध्ये पठ्या वा ॥ २ । १ । १८ ॥

वाचनं किमर्थम् । विभाषा समासो यथा स्यात्समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा
स्यात् । पारं गङ्गाया इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा 10
वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमध्यमीभावेन मुक्ते पठिसमासो* यथा
स्यात् । गङ्गापारमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा पठिसमा-
सोऽपि तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अत उच्चरं पठति ।

पारे मध्ये पठ्या वाचनम् ॥ १ ॥

पारे मध्ये पठ्या वेति वक्तव्यम् ॥

15

अवचने हि पठिसमासाभावो यथैकदेशिप्रधाने ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि वाचने पठिसमासस्याभावः स्याद्यथैकदेशिप्रधाने† । तद्यथा ।
एकदेशिसमासेन मुक्ते पठिसमासो न भवति । किं पुनः कारणमेकदेशिसमासेन मुक्ते
पठिसमासो न भवति । समासतद्धितानां वृत्तिर्विभाषा वृत्तिविषये नित्योऽपवादः ।
इह पुनर्वाचने क्रियमाण एकया वृत्तिर्विभाषापरया वृत्तिविषये विभाषापवादः ॥ 20

एकारान्तनिपातनं च ॥ ३ ॥

एकारान्तनिपातनं च कर्तव्यम् । पारेगङ्गमिति । न कर्तव्यम् । सप्तम्या अलुका सिद्धम्* । भवेत्सिद्धं यदा सप्तमी यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न सिध्यति ॥

नदीभिश्च ॥ २ । १ । २० ॥

5 नदीभिः संख्यासमासे ऽन्यपदार्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नदीभिः संख्यासमासे ऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्वीरावतीको देशः । त्रीरा-
वतीको देशः । नदीभिः संख्येति प्राप्नोति ॥ न वक्तव्यः । इह कश्चित्समासः पूर्वप-
दार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः ।
पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहु-
10 त्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो इन्द्रः । न चात्र पूर्वपदार्थप्रधान्यं गम्यते ॥ ननु च
यद्येनोच्यते स तस्यार्थो भवति । अत्र च वयमेताभ्यां पदाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं
पश्यामः ॥ एतदेव न जानीमो यद्येनोच्यते स तस्यार्थ इति । अपि चान्यपदार्थता
न प्रकल्पेत । चित्रगुः शबलगुरिति । किं कारणम् । अत्रापि हि वयमेताभ्यां शब्दा-
भ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः ॥ यद्यप्यत्रैताभ्यां शब्दाभ्यामेपोऽर्थ उच्यतेऽन्यपदा-
15 र्थोऽपि तु गम्यते । तत्रान्यपदार्थाभ्यो बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ इहापि तर्हि यद्यप्य-
न्यपदार्थो गम्यते स्वपदार्थोऽपि तु गम्यते तत्र स्वपदार्थाभ्योऽव्ययीभावः प्राप्नोति ॥
एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । अव्ययीभावः क्रियतां बहुव्रीहिरिति । बहुव्रीहिर्भविष्यति
विप्रतिषेधेन । भवेदेकसज्ञाधिकारे सिद्ध परंकार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसाम-
र्थ्यादव्ययीभावः प्राप्नोति परंकार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः† ॥ परंकार्यत्वे च न दोषः ।
20 नदीभिः संख्यायाः समाहारे ऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः ।

सर्वमेकनदीतरे‡ ॥

द्विगुश्च ॥ २ । १ । २३ ॥

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे कानि प्रयोजनानि । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः मयोजनम् ।
पञ्चगवम् दशगवम् । पञ्चराजम् दशराजम्§ ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २ । १ । २४ ॥

श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसख्यानम् ॥ १ ॥

श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसख्यानं कर्तव्यम् । ग्राम गमी ग्रामगमी । ग्राम
गामी ग्रामगामी ॥

श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं बहुव्रीहिकृतत्वात् ॥ २ ॥ ५

श्रितादिभिरहीनश्रित्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ।
बहुव्रीहिकृतत्वात् । इह यः कष्ट श्रितः कष्टमनेन श्रित भवति । तत्र बहुव्रीहिणा
सिद्धम् ॥

अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च ॥ ३ ॥

अहीने द्वितीया [६.२.४७] पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवतीत्येतत्स्वरवचनमनर्थकम् । 10
किं कारणम् । बहुव्रीहिकृतत्वादेव ॥

जातिस्वरभसद्गस्तु ॥ ४ ॥

जातिस्वरस्तु प्राप्नोति । ग्रामगतः अरण्यगत इति । जातिकालसुखादिभ्योऽना-
चगदनात्को ऽकृतमितप्रतिपन्ना [६.२.१७०] इति ॥

तत्र जातादिषु वावचनात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

15

यदेतद्वा जाते [१.७१] इत्येतद्वा जातादिप्तिनि वक्ष्यामि । इमे जातादयो
भविष्यन्ति ॥ ननु च भेदो भवति । बहुव्रीहौ सति समासान्तोदात्तत्वेनापि भवि-
तव्यं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनेव ॥ नास्ति
भेदः । योऽपि हि तत्पुरुषमारभते न तस्य दण्डारितो बहुव्रीहिः । तत्र तत्पुरुषे
सति द्वौ समासौ द्वौ स्वरौ बहुव्रीहौ सत्येकः समासो द्विस्वरत्वम् ॥ एव तर्हि 20
सिद्धे सति यत्तत्पुरुषं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यं समानेऽर्थे केवलं विग्रहभेदाच्च
तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र तत्पुरुषो भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
राज्ञः सखा राजसख । राजा सखास्येति बहुव्रीहिर्न भवति ॥ नैतज्ज्ञापकसाध्य-
मपरादैरुत्सर्गा वाध्यन्त इति । वाधकेनानेन भवितव्यं सामान्यविहितस्य विशेष-

विहितेन । अथ न सामान्यविहितो यदुच्यते बहुव्रीहिकृतत्वादित्येतदयुक्तम् ॥ अस्ति
 खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च । किं शब्दकृतो ऽथार्थकृतः । शब्दकृतथा-
 र्थकृतश्च । शब्दकृतस्तावत् । बहुव्रीहौ सति कषा भवितव्यं* तत्पुरुषे सति न भवि-
 तव्यम् । अर्थकृतः । तत्पुरुषे सति रुहादीनां क्तः कर्तरि भवति धात्वर्थस्यान-
 5 पवर्गे । आरूढो वृक्षं देवदत्त इति । बहुव्रीहौ व्यपवृक्ते कर्मणि भवति । आरूढो
 वृक्षो देवदत्तेनेति ॥ अन्यथाजातीयकः खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थसंप्रत्ययोऽन्यथाजातीयकः
 संबन्धात् । राज्ञः सखा राजसखः । संबन्धादेतद्वन्तव्यं नूनं राजाप्यस्य सखेति ॥
 उभय खल्वपीष्यते । स्वस्ति सोमसखा पुनरोहि । गवांसख इति ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २ । १ । २६ ॥

10 किमुदाहरणम् । खट्वारूढो जाल्मः । क्षेप इत्युच्यते कः क्षेपो नाम । अधीत्य
 क्षात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या । य इदानीमतो ऽन्यथा करोति स उच्यते खट्वा-
 रूढोऽयं जाल्मः । नातिव्रतवानिति ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २ । १ । २९ ॥

अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात्क्तेन समासवचनानर्थक्यम् ॥ १ ॥
 15 अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात्क्लान्तेन चाक्लान्तेन च कालाः क्लान्ते-
 नेत्येतत्समासवचनमनर्थकम्† । अन्यन्तसंयोग इत्येव सिद्धम् ॥

अनत्यन्तसंयोगार्थं तु ॥ १ ॥

अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हीद वक्तव्यम् । पण्मुहूर्ताश्वराचराः । ते कदाचिदहर्गञ्जन्ति
 कदाचिद्वात्रिम् । तदुच्यते । अहर्गताः रात्रिगता इति ॥ नैतदस्ति । गतपहणादप्ये-
 20 तत्सिद्धम्‡ ॥ इदं तर्ही । अहरतिसृताः रात्र्यतिसृताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ २ । १ । ३० ॥

तत्कृतार्थेनेति किमर्थम् । दधा पटुः । धृतेन पटुः । नैतदस्ति । अतामर्थ्यादत्र न
 भविष्यति । कथमतामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । न हि दधः पटुना सामर्थ्यम् ।

केन तर्हि । भुजिना । दधा भुङ्क्ते । पटुरिति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । शङ्कुला-
 खण्डः किरिकाण इति । अत्रापि न शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम् । केन
 तर्हि । करोतिना । शङ्कुलया कृतः खण्ड इति । वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्हि
 वचनात्प्राप्नोति । दधा पटुः । घृतेन पटुरिति । तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥
 गुणवचनेनेति किमर्थम् । गोभिर्वपानान् । धान्येन धनवान् ॥ किं पुनरिदोदान्तरणम् । 5
 शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमाणो द्रव्यवचनेन
 स्यात् । इह तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेनेतीयता सिद्धम् । सोऽयमेव सिद्धे सति यहन-
 नग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमेव यथा विज्ञायेत गुणमुक्तयता गुणवचनेनेति ॥
 कथं पुनरयं गुणवचनः सन्द्रव्यवचनः संपद्यते । आरभ्यते तत्र मतुप्लोपो
 गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति* । तद्यथा । शुरुगुणः शुरुः । कृष्णगुणः कृष्णः । 10
 एवं खण्डगुणः खण्डः ॥ यथेयं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । भवति हि शङ्कुलाया
 खण्डेन सामर्थ्यम् । अस्मात्पूर्वाच्चात्र न भविष्यति । दधा पटुः । घृतेन पटुरिति ।
 तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन ॥

तृतीयासमासे ऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्यवचनात् ॥ १ ॥

तृतीयासमासे ऽर्थग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अर्थगतिर्ह्यवचनान् । 15
 अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति ॥

निर्देश्यमिति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि ॥ २ ॥

अथैवमपि निर्देशः कर्तव्य इति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि कर्तव्य स्यात् । तृतीया 1
 सदर्थकृतार्थेनेति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नायमर्थनिर्देश ।
 किं तर्हि । योगाद्गमिदं निर्दिश्यते । सति च योगान्ने योगविभागः करिष्यते । तृतीया- 2)
 या तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते । ततोऽर्थेन । अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते ।
 धान्यार्थः वसनार्थः । पूर्वसदृशसमोनार्थ [२१ ३१] इत्यर्थग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ २ । १ । ३१ ॥

पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

1 पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मासावरोऽयम् । सप्तमगवरोऽयम् ॥ 25

सदृशग्रहण उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात् । पष्ठचर्यामिति चैतृती-
यासमासवचनानर्थक्यमिति* ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ २ । १ । ३२ ॥

कर्तृकरणे कृता क्तेन ॥ १ ॥

कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यम् । अहिहतः नखनिर्मिन्नः दात्रलूनः पर-
शुच्छिन्नः । कृता क्तेनेति किमर्थम् । इह मा भूत् । दात्रेण लूनवान् । परशुना छिन्न-
वान् ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ २ । १ । ३३ ॥

10 कृत्यैरधिकार्थवचने अन्यत्रापि दृश्यते ॥ १ ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् । बुसोपेन्ध्यम् तृणोपे-
न्ध्यम् घनघात्यम् ॥

साधन कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम् ॥ २ ॥

अथवा साधनं कृता सह समस्यत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पादहा-
15 रकाद्यर्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यते गलेचोपकः ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ २ । १ । ३४ ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ २ । १ । ३५ ॥

अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः ॥ १ ॥

अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासो ज्य द्रष्टव्यः । किं
20 कारणम् ॥

कारकाणां क्रियया सामर्थ्यात् ॥ २ ॥

कारकाणां क्रियया सामर्थ्यं भवति न तेषामन्योऽन्येन । तथा । निभयण्या

ज्ञाभ्यां काठाभ्यां सामर्थ्यं न तेषामन्योऽन्येन ॥ एवं तर्खाहायमत्तेन व्यञ्जनं भक्ष्येण
मिश्रीकरणमिति न चास्ति सामर्थ्यं तत्र वचनात्समासो भविष्यति ॥

वचनप्रामाण्यादिति चिन्नानाकारकाणां प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चिन्नानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तित्तु दधा ओदनो
भुज्यते देवदत्तेनेति ॥

5

सिद्ध तु समानाधिकरणाधिकारे कस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्च ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समानाधिकरणाधिकारे^० वक्तव्य कस्तृतीयापूर्वपदः
समस्यते सुपोत्तरपदस्य च लोपो भवतीति । दधोपसिक्तो दध्युपसिक्तः दध्युपसिक्त
ओदनो दध्योदन. । गुडेन संसृष्टा गुडसंसृष्टाः गुडसंसृष्टा धाना गुडधानाः ॥

पठोसमासश्च युक्तपूर्णान्तः ॥ ५ ॥

10

पठोसमासश्च युक्तपूर्णान्तः समस्यत उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । अश्वानां
युक्तो ऽश्वयुक्तः अश्वयुक्तो रथो ऽश्वरथः । दधः पूर्णो दधिपूर्णः दधिपूर्णो घटो
दधिघटः ॥ तत्तर्हि बहु वक्तव्यम् ।

न वासमासे ऽदर्शनात् ॥ ६ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । असमासे ऽदर्शनात् । यद्यसमासे दृश्यते 15
समासे च न दृश्यते तद्धोपारम्भ प्रयोजयति । न चासमास उपसिक्तशब्दः संसृष्ट-
शब्दो युक्तशब्दः पूर्णशब्दो वा दृश्यते ॥ कथं तर्हि सामर्थ्यं गम्यते ।

युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम् ॥ ७ ॥

दधा युक्तार्थता सप्रतीयते ॥ कथं पुनर्जायते दधा युक्तार्थता संप्रतीयत इति ।

संप्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानम् ॥ ८ ॥

20

संप्रत्ययाच्च तदर्थो ऽध्यवसीयते ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

संप्रतीयमानार्थलोपे ह्यनवस्था ॥ ९ ॥

यो हि मन्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां लोपो भवतीत्यनवस्था तस्य लोपस्य

स्यात् । दधीत्युक्ते बहवोऽर्था गम्यन्ते मन्दकमुत्तरकं निलीनकमिति तद्वाचिनां
शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् । तथा गुड इत्युक्ते मधुरशब्दस्य शृङ्गवेरमिति
च कटुशब्दस्य ॥ अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्ते अक्षिनिकोचैः
पाणिविहारैश्च तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् ॥

५ चतुर्थी तदर्थावलिहितसुखरक्षितैः ॥ २ । १ । ३६ ॥

किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति । एवं भवितुमर्हति ।

चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गो अविशेषात् ॥ १ ॥

चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह

समासः प्राप्नोति । अनेनापि प्राप्नोति । रन्धनाय स्यात् । अवहननायोलूखलमिति ।

१० किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत एवंजातीयकस्य; चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

बलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वचनम् ॥ २ ॥

बलिरक्षिताभ्यां च समासवचनमनर्थकम् । यो हि महाराजाय बलिर्महाराजार्थः
स भवति । तत्र तदर्थ, इत्येव सिद्धम् ॥

१५ यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इत्येतद्वक्षणं क्रियेत ।

विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्वघासः श्वभृशु-
रम् हस्तिविषेति ॥

अर्थेन नित्यसमासवचनम् ॥ ४ ॥

२० अर्थशब्देन नित्यसमासो वक्तव्यः । द्राघणार्थम् क्षत्रियार्थम् ॥ किं विकृतिश्च-
तुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इत्यतो अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः । नेत्याह ।
सर्वाथार्थेन नित्यसमासो वक्तव्यो विप्रहो मा भूदिति ॥

सर्वलिङ्गता च ॥ ५ ॥

सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । द्राघणार्थं पयः । द्राघणार्थः सृपः । द्राघणार्था
२५ यथागुणिति ॥ किमर्थेन नित्यसमास उच्यते इत्यनं सर्वलिङ्गता वक्तव्या । नेत्याह ।

सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या । किं कारणम् । अर्थशब्दो ऽयं पुंलिङ्ग उत्तरपदार्थप्रधान-
नथ तत्पुरुषस्तेन पुंलिङ्गस्यैव समासस्याभिधानं स्यात्स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात् ॥

तत्रर्हीदं बहु वक्तव्यम् । विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम् । अश्वघासादीनामुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः । सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ॥
न वक्तव्यम् ।

यत्तावदुच्यते विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृ-
त्तिर्ज्ञापयति विकृतिभ्रतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इति यदयं बलिरक्षितग्रहणं
करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां समासे बलिरक्षितग्रहणेनार्थस्त-
थाजातीयकानां समासः । यदि च विकृतिभ्रतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते न
तदर्थमात्रेण ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति ॥

यदप्युच्यते ऽश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । अश्वघासा-
दयः पष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यदि यदर्थं भवत्ययमपि तत्राभिसंबन्धो भवत्य-
स्येदमिति । तथाया । गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । ननु च स्वरभेदो भवति । चतुर्थीस-
मासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यं पष्ठीसमासे पुनरन्तोदात्तत्वेन ।
नास्ति भेदः । चतुर्थीसमासेऽपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् । आचा- 15
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिभ्रतुर्थ्यन्ता प्रकृतिस्वरा भवति न चतुर्थीमात्रमिति यदयं
चतुर्थी तदर्थे ऽर्थे क्ते च [६.२.४३-४५] इत्यर्थग्रहणं क्तग्रहणं च करोति । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वे ऽर्थग्रहणेन क्तग्रहणेन चार्थस्त-
थाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वम् । यदि च विकृतिभ्रतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या भवति न
चतुर्थीमात्रं ततो ऽर्थग्रहणं क्तग्रहणं चार्थवद्भवति ॥

यदप्युच्यतेऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य इति । न वक्तव्यः । सर्थप्यत्ययः
करिष्यते । किं कृतं भवति । न वैय हि कदाचित्प्रत्ययेन विप्रहो भवति । अपि
च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति ॥ यदि सर्थप्यत्ययः क्रियत इत्संज्ञा न प्राप्नोति ।
अथापि कथंचिदित्संज्ञा स्यादेवमपि अर्थम् भवत्यित्युच्यतेऽतीत्युच्यते स्याताम् ॥
एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भाविष्यति । किं कृतं भवति । भवति वै कश्चिदस्वपदविप्रहो बहु- 25
व्रीहिः । तथाया । शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति । नैवं शक्यम् । इह हि महद-
र्थमित्यात्त्वकपौ प्रसज्येयाताम् § ॥ एव तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः

करिष्यते । किं कृतं भवति । न चैव हि कदाचिदादेशेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गतापि सिद्धा भवति ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । चतुर्थी । चतुर्थी सुबन्तेन सह समस्यते । ततस्तदर्थार्थ । तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो भवति ॥ इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति । छान्नाय रूचितम् । छान्नाय

२५ स्वदितमिति* । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तादर्थ्यं या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थी-मात्रमिति यदयं हितसुखग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां समासे हितसुखग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः । यदि च तादर्थ्यं या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रं ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति ॥ इहापि तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति । यूपाय दारु यूपदारु । रथदारु । वाचचनं वि-

३१ धास्यते ॥ इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति । ब्राह्मणार्थम् क्षत्रियार्थमिति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति प्रकृतिविकृत्योर्यः समासस्तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्य वार्थशब्द आदेशो भवत्यन्यत्र नित्य इति यदयं बलिरहितग्रहणं करोति ॥ एवं तर्हि उदकार्थो वीचधः स्थानिवद्भावादुदभावः प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च ॥ नैप दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह १५ ब्राह्मणेभ्य इति कैषा चतुर्थी । तादर्थ्यं इत्याह । यदि तादर्थ्यं चतुर्थ्यर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । वचनात्समासो भविष्यति ॥

यदप्युच्यते सर्वलिङ्गता च वक्तव्येति । न वक्तव्या । लिङ्गमशिष्यं लोकाभ्यत्वालिङ्गस्य ॥

२०

पञ्चमी भयेन ॥ २ । १ । ३७ ॥

अस्यल्पमिदमुच्यते भयेनेति । भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् । वृकाद्भयं वृकभयम् । वृकाद्भीतो वृकभीतः । वृकाद्भीतिर्वृकभीतिः । वृकाद्भीर्वृकभीरिति ॥ अपर आह । भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम् । वृकभयम् ग्रामनिर्गतः अध- २५ र्भजुगुप्सरिति ॥

२५

शौण्डिः ॥ २ । १ । ४० ॥

शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अक्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः । अक्ष-

कितव स्त्रीकितव इति ॥ तच्चाह वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशा-
च्छोण्डादिभिरिति विज्ञास्यते ॥ १ ॥ १ ॥

धाङ्गेषु क्षेपे ॥ १ । १ । ४१ ॥

धाङ्गेषु क्षेपेऽर्थग्रहणम् ॥ १ ॥

धाङ्गेषु क्षेपेऽर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । तीर्थकाक इति ॥ क्षेप १
इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम । यथा तीर्थे काका न चिर स्यात्तारो भवन्त्येव यो गुरु-
कुलानि गत्वा न चिर तिष्ठति स उच्यते तीर्थकाक इति ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ १ । १ । ४३ ॥

कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणम् ॥ १ ॥

कृत्यैर्नियोग इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । पूर्वाङ्गेषु साम । प्रातर- 10
ध्येयोऽनुप्राक इति ॥ तच्चाह वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । ऋण इत्येव सिद्धम् । इह
यद्यस्य नियोगतः कार्यमण तस्य सद्भवति । तत्र ऋण इत्येव सिद्धम् ॥ यद्ग्रहण
च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । पूर्वाङ्के दातव्या भिक्षेति ॥

क्षेपे ॥ १ । १ । ४७ ॥

किमुदाहरणम् । भवतमेनकुलस्थित त एतत् ॥ क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो 15
नाम । यथावतमे नकुला न चिर स्यात्तारो भवन्त्येव कार्याण्यारभ्य यो न चिर
तिष्ठति स उच्यते ऽवतमेनकुलस्थित त एतदिति ॥ क्षेपे सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह सम-
स्यत इत्युच्यते तत्र सप्तमिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति ।

क्षेपे गतिकारकपूर्वं उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति* ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ २ । १ । ४८ ॥

किमर्थधकारः । एवकारार्थः । पात्रेसमितादय एव । क मा भूत् । परम
पात्रेसमिता इति ॥

पूर्वकालैकसर्वज्ञरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ २ । १ । ४९ ॥

5 इह कस्मादव्ययीभावो न भवति । एका नदी एकनदी । नदीभिः सख्यैति*
प्राप्नोति । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यप-
दार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थ-
प्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो ह्रस्वः । न
चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ॥ अथवाव्ययीभावः क्रियतां तत्पुरुष इति तत्पुरुषो
10 भविष्यति विप्रतिषेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परंकार्यत्वे तु न सिध्यति ।
आरम्भसामर्थ्याच्चाव्ययीभावः प्राप्नोति परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति । परंकार्यत्वे
च न दोषः । कथम् । नदीभिः समाहारे ऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं
वक्तव्यः ।

सर्वमेकनदीतरे† ॥

15 इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ २ । १ । ५२ ॥

समाहार इति कोऽयं शब्दः । समाङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मसाधनो घञ् । समाहि-
यते समाहार इति ॥ यदि कर्मसाधनः पञ्च कुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि दश-
कुमारि गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति द्विगुरेकवचनम्
[२.४.१] इत्येतच्च वक्तव्यम् ॥ एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति । समाहरणं^५
समाहारः । अथ भावसाधने सति किमभिधीयते । यत्तदौत्तरार्थम् । कः पुन-
र्गवां समाहारः । यत्तदर्जनं क्रयणं भिक्षणमपहरणं वा । यद्येवं विक्षिन्नेषु पूलेषु
गोषु चरन्तीषु न सिध्यति ॥ एवं तर्हि समभ्याशीकरण समाहारः । एवमपि पञ्च-
पामी पण्णगरी त्रिपुरीति न सिध्यति । किं कारणम् । समेकत्ववाच्याडाभिमुख्ये
घर्तते हरतिर्देशान्तरप्रापणे । नावश्यं हरतिर्देशान्तरप्रापण एव वर्तते । किं तर्हि ।^{१०}
सावृक्ष्येऽपि वर्तते । तद्यथा । मातुरनुहरति । पितुरनुहरति ॥ अथवा पञ्चपामी
पण्णगरी त्रिपुरीति नैवेदमित्येवावतिष्ठते । अवश्यमसौ ततः किञ्चिदाकाङ्क्षति क्रियां
गुणं वा । यदाकाङ्क्षति तदेकं स च समाहारः ॥ अयं तर्हि भावसाधने सति
दोषः । पञ्चपूल्यानीयतामिति भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति । नैष दोषः ।
इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह गौरनुबन्धोऽज्जोऽमीपोमीय इति कथमाकृतौ चोदि-^{१५}
तायां द्रव्य आरम्भणात्सम्भनप्रोक्षणप्रिदासनानि क्रियन्त इति । असंभवात् । आ-
कृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वाकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणादीनि
क्रियन्ते । इदमप्येवजातीयकमेव । असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति ॥
अथवाव्यतिरेकाद्द्रव्याकृत्योः ॥

किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति । एव भवितुमर्हति ।

२३

द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । केतरेतराश्रयता । द्वि-
गुन्तिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा तदेतदितरेतराश्रयं
भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ एवं तर्ह्यर्थ इति यक्ष्यामि ।

अर्थे चेत्तद्विदानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवत् ॥ २ ॥

अर्थे चेत्तद्वितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । पाञ्चनापतिः द्वैमातुरः त्रैमातुरः* । किं कारणम् । द्विगुणोक्तत्वाद्बहुव्रीहिवत् । तद्यथा । चित्रगुः शबलगुरिति बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थो न भवति ॥ एवं तर्हि समासतद्धितविधाविति वक्ष्यामि ।

समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञाभावः ॥ ३ ॥

समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञा न प्राप्नोति । कान्यत्र । स्वरे । पञ्चारलिः दशारलिः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् । प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञा
 10 भवतीति वक्तव्यम् ॥ ननु चोक्त द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्र-
 सिद्धिरिति । नैप दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितं सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येक-
 त्वेन परिहृतानि सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति† । नैद तुल्यमन्वैरितरेतराश्रयैः ।
 न हि संज्ञा नित्या ॥ एव तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा । कश्चित्कं-
 चित्तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटक वयेति । स पश्यति यदि शाटको न
 15 वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिपिद्धम् । भाविनी
 खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति ।
 एवमिहापि तस्मिन्द्विगुर्भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य प्रत्यय उत्तरपदमिति चैते, सञ्ज्ञे
 भविष्यतः ॥ अथवा पुनरस्त्वर्थ इति । ननु चोक्तमर्थे चेत्तद्विदानुत्पत्तिर्बहुव्रीहि-
 वदिति ॥ नैप दोषः । नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेय एव वर्तते । किं तर्हि । स्यादर्थेऽपि
 20 वर्तते । तद्यथा । दारार्थं घटामहे । धनार्थं भिक्षामहे । दारा नः स्युर्धनानि नः
 स्युरिति । एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगुर्भवति तद्धितः स्यादिति ॥

द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकं तद्धितोत्पत्तेः ॥ ५ ॥

अथवा यदयं द्विगोर्लुगनपत्ये [४.१.८८] इति द्विगोरुत्तरस्य तद्धितस्य लुकं
 दासि तज्ज्ञापयत्याचार्य उत्पद्यते द्विगोर्लुद्धित इति ॥

द्विमासम् द्विमास जातस्येति । नैयं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । द्विमासजात इति प्राप्नोति* । द्विमासजात इति चेप्यते† । व्यङ्गजातश्च न सिध्यति । व्यहजात इति प्राप्नोति न नैयं भत्रितन्यम् । भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः । व्यङ्गजातस्तु न सिध्यति‡ ॥ किमुच्यते परिमाणेति न पुनरन्यत्रापि । पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः ।

अन्यत्र समुदायत्रहुत्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धिः ॥ १० ॥

अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसंज्ञः । अन्यत्र समुदायत्रहुत्रीहित्वादुत्तरपदं प्रसिद्धम् । उत्तरपदे प्रसिद्ध उत्तरपद इति द्विगुर्भविष्यति ॥

सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञाया मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । पञ्च-
10 खट्वा दशखट्वा । द्विगोः [४.१.२१] इतीकारो मा भूत् । पञ्चगुः दशगुः ।
गौरतद्धितलुकि [५.४.१२] इति टन्मा भूदिति ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ २ । १ । ५२ ॥

किमनन्तरे योगे यः संख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञ आहोस्विस्पूर्वमात्रे । किं चातः ।
यद्यनन्तरे योग एकशाटी ॥ द्विगोः [५.१.२१] इतीकारो न प्राप्नोति । अथ पूर्वमात्र
15 एकभिक्षा अत्रापि प्राप्नोति ॥ अस्त्वनन्तरे । कथमेकशाटी । ईकारान्तेन समासो
भविष्यति । एका शाटी एकशाटी ॥ इह तर्हि एकापूपी द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति ।
अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथमेकभिक्षा । टावन्तेन समासो भविष्यति । एका भिक्षा
एकभिक्षा ॥ इह तर्हि सप्रर्षयः** इगन्ते द्विगवित्येष स्वरः प्राप्नोति†† । अस्तु
तर्ह्यनन्तरे । कथमेकापूपी । समाहार इत्येव सिद्धम् । कः पुनरत्र समाहार ।
20 यत्तद्दान सभ्रमो वा ॥ इह तर्हि पञ्चहोतारः दशहोतारः इगन्ते द्विगवित्येष स्वरः
न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथं सप्रर्षयः । अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां
छन्दसीत्येवमेतत्सिद्धम्‡‡ । अथना पुनरस्त्वनन्तरे । कथं पञ्चहोतारः दशहोतारः ।
आधुदात्तप्रकरणे द्वयोदासादीनां छन्दसीत्येव सिद्धम्§§ ॥

* ११२२१ † ११२२२ ‡ १४४०१ ८८,८९ § ११२२२ - ¶ ११२२४
** ११२२० †† ११२२९ ‡‡ ११२१०९* §§ ११२२१*

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ २ । १ । ५३ ॥

किमुदाहरणम् । वैयाकरणखट्वाचिः । किं व्याकरणं कुत्सितमाहोस्विद्वैयाकर-
णः । वैयाकरणः कुत्सितस्तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ २ । १ । ५५ ॥

उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि । किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयमाहो-
स्विदन्त्यदुपमानमन्यदुपमेयम् । किं चातः । यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहो-
पमार्थं गौरिव गौरिति । अथान्यदेवोपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्थं गौरिवश्च
इति ॥ एवं तर्हि यत्र किञ्चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवतः ।
किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । मानं हि नामानिर्ज्ञातज्ञाना-
र्यमुपादीयते अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामीति । तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानम् । 10
गौरिव गवय इति । गौर्निर्ज्ञातो गवयोऽनिर्ज्ञातः ॥ कामं तर्धनेनैत्र हेतुना यस्य ग-
वयो निर्ज्ञातः स्याद्गौरनिर्ज्ञातस्तेन कर्तव्यं स्याद्गवय इव गौरिति । वाढं कर्तव्यम् ॥

किं पुनरिहोदाहरणम् । शस्त्रीश्यामा । क पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते । श-
रुयामित्याह । केनेदानीं देवदत्ताभिधीयते । समासेन । यद्येवं शस्त्रीश्यामो देवदत्त
इति न सिध्यति । उपसर्जनस्येति* ह्रस्वत्वं भविष्यति । यदि तर्द्धुपसर्जनान्यप्येवं- 15
जातीयकानि भवन्ति तित्तिरिक्कल्मायी कुम्भकपाललोहिनी अनुपसर्जनलक्षण
ईकारो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि शरुयामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते देवदत्तायां श्या-
माशब्दः । एवमपि गुणो अनिर्दिष्टो भवति । बहवः शरुयां गुणास्तीक्ष्णा सूक्ष्मा
पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तथा । चन्द्र-
मुखी देवदत्तेति बहवधन्त्रे गुणा या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ॥ एवमपि 20
समानाधिकरणेनेति† वर्तते व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति । किं हि यचनाञ्च
भवति । यद्यपि तावद्बचनात्समासः स्यादिह तु खलु मृगीव चपला मृगचपला
समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो‡ न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते ।
एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्तत इति । इतरथा हि बह्वपेक्ष्यं स्यात् ।
यदि तावदेवं विग्रहः क्रियते शस्त्रीय श्यामा देवदत्तेति शरुयां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं 25

स्यात् । अथाप्यत्र विग्रहः क्रियते यथा शङ्खी श्यामा तद्वदिय देवदत्तेत्यत्रमपि देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्ष्य स्यात् । एवमपि गुणो अनिर्दिष्टो भवति । बहवश्च शङ्खां गुणास्तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके मंप्रत्ययः । तद्यथा । चन्द्रमुखी देवदत्तेति बहवश्चन्द्रे गुणा या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ॥

उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्तात्सामान्यवचनाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्तात्सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः स्यात् । शङ्खीश्यामा । श्यामाशब्दोऽयं शङ्खीशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनं सपद्यते । तत्र सामान्यवचनैरिति समासो न प्राप्नोति ॥

० न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्य-
वचनप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । श्यामत्वस्योभयत्र भावात् । उभयत्रैवात्र श्यामत्वमस्ति शङ्खां देवदत्तायां च । तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य । तद्वाचकत्वाच्च श्यामाशब्दः प्रयुज्यते । किंवाचकः । उभयवाचकः । श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वा-
चकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनं प्रसिद्धम् । सामान्यवचनैः प्रसिद्धे सामान्यवचनै-
रिति समासो भविष्यति । न चावश्यं स एव सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्य-
माह इयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन एव ॥ अथवा सामान्य-
वचनैरित्युच्यते सर्वत्र शब्दोऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनं सपद्यते
त एव विज्ञास्यामः । गगभिसवन्धाद्यः सामान्यवचन इति ॥

२० उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ २।१।५६ ॥

सामान्याप्रयोग इति किमर्थम् । इह मा भूत् । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव बलवान् ॥ सामान्याप्रयोग इति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोऽयं व्याघ्र इव बलवानिति । अस्माभ्याम् । कथमस्माभ्याम् । सापेक्षमस्मर्थं भवतीति ॥ एव तर्हि सिद्धे सति यत्सामान्या-
प्रयोग इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्यानार्यो भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि

समास इति । किमेतस्य शापने प्रयोजनम् । राजपुत्रपो अभिरूपः । राजपुत्रपो
दर्शनीयः । अत्र वृत्तिः सिद्धा भवति ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ २ । १ । ५७ ॥

विशेषणविशेष्ययोर्हभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जन-
नाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

विशेषणविशेष्ययोर्हभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याप्रसिद्धिः ।
कृष्णतिला इति । कृष्णशब्दोऽयं तिलशब्देनाभिसंघट्टमानो विशेषणवचनः संपद्यते ।
तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंघट्टमानो विशेषणवचनः संपद्यते । तदुभयं विशेष-
णं भवत्युभयं च विशेष्यम् । विशेषणविशेष्ययोर्हभयविशेषणत्वादुभयोश्च
विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याप्रसिद्धिः* ॥ १॥

न वान्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषणत्वाच्चापरस्योपसर्जनप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । अन्यतरस्य प्रधानभावात् । अन्यतरदत्र
प्रधानम् । तद्विशेषकत्वाच्चापरस्य । तद्विशेषक चापरम् । अन्यतरस्य प्रधानभा-
वात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यति । यदास्य तिलाः प्राधान्येन
वियक्षिता भवन्ति कृष्णो विशेषणत्वेन तदा तिलाः प्रधानं कृष्णो विशेषणम् ॥ कामं 15
तर्धनेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन वियक्षिता भवन्ति तिला विशेषणत्वेन तेन
कर्तव्यं तिलकृष्णा इति । न कर्तव्यम् । न ह्यय इन्द्रः । तिलाश्च कृष्णाश्चेति । न
एतदपि पट्टीसमासः । तिलानां कृष्णा इति । किं तर्हि । हाविमी प्रधानशब्दावे-
कस्मिन्नर्थे युगपद्वरुष्येते न च ह्ययोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगप द्वयरुध्यमानयोः
किंचिदपि प्रयोजनमस्ति तत्र प्रयोगादेतद्वन्तव्यं नूनमत्रान्यतरत्प्रधानं तद्विशेषकं 20
चापरमिति । तत्र त्वेतावान्सदेहः किं प्रधानं किं विशेषणमिति । स चापि क्व
सदेहः । यत्रोभौ गुणशब्दौ । तद्यथा । कुञ्जखञ्जः खञ्जकुञ्ज इति । यत्र
अन्यतरद्वयमन्यतरो गुणस्तत्र यद्वयं तत्प्रधानम् । तद्यथा । शुक्लमालमेत कृष्ण-
मालमेतेति न पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति । अत्रद्वयं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षति ॥
कथं तर्हिमी द्वौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपद्वरुष्येते वृक्षः शिशोपेति नैतयो- 25
रपरत्यकः समावेशः । न एवृक्षः शिशोपास्ति ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ २ । १ । ५८ ॥

अथ किमर्थमुत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणं क्रियते न विशेषणं विशेष्येण बहुलम्
[२.१.५७] इत्येव सिद्धम् ।

बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादुत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यम् ॥ १ ॥

- 5 अकृत्स्नं बहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमणं क्रियते । यथाकृत्स्नं यदनेन कृतमकृतं
तत् । एवं तर्हि न द्रूमोऽकृत्स्नमिति । कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं
च । यद्यनेन कृतं सुकृतं तत् । किमर्थं तर्ह्येवमाद्यनुक्रमणं क्रियते । उदाहरणभू-
यस्त्वात् । ते खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणं प्रपञ्चश्च । केवलं
लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति ॥ अवश्यं खल्वस्माभिरिदं
10 वक्तव्यं बहुलम् अन्यतरस्याम् उभयथा वा एकेषामिति । सर्ववेदपारिपदं हीदं
शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम् ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २ । १ । ५९ ॥

श्रेण्यादयः पद्यन्ते कृतादिराकृतिगणः ॥

श्रेण्यादिषु च्ययर्थवचनम् ॥ १ ॥

- 15 श्रेण्यादिषु च्ययर्थग्रहणं कर्तव्यम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः । यदा
हि श्रेणय एव किञ्चित्क्रियन्ते तदा मा भूदिति ॥ अन्यत्रायं च्ययर्थग्रहणेणु च्ययन्तस्य
प्रतिषेधं शास्ति* । तदिह न तथा । किं कारणम् । अन्यत्र पूर्वं च्ययन्तकार्यं परं
च्ययर्थकार्यम् । इह पुनः पूर्वं च्ययर्थकार्यं परं च्ययन्तकार्यमिति ॥

त्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २ । १ । ६० ॥

- 20 नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिवचनम् ॥ १ ॥

नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । सिद्धं चाभुक्त चेति ॥
अनञ्विति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । कर्तव्यमकृतमिति ॥

नुडिडधिकेन च ॥ २ ॥

नुडिडधिकेन न समासो वक्तव्यः । इहापि यथा स्यात् । भविष्यतिनेन*
जीवति । त्रिदाहिशितेन† जीवतीति ॥

किमुच्यते समानप्रकृतिप्रहणं कर्तव्यमिति यदा नञि-विशिष्टेनेत्युच्यते न चात्र
नञ्कृत एव विशेषः । किं तर्हि । प्रकृतिहृतोऽपि ॥ अयं विशिष्टशब्दोऽस्त्येवाव- 5
धारणे वर्तते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तावाद्यायभिरूपैः दर्शनीयो पक्षवन्तो देव-
दत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः । स्वाध्यायेनेवेति गम्यते अन्ये गुणाः समा
भवन्ति । अस्त्याधिक्ये वर्तते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तावाद्यायभिरूपैः दर्शनीयो
पक्षवन्तो देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः । स्वाध्यायेनात्रिको अन्ये गुणा
अविवक्षिता भवन्ति ॥ तद्यथा तावद्वधारणे विशिष्टशब्दस्तदा नेवार्थः समान- 10
प्रकृतिप्रहणेन । नेह भविष्यति । सिद्धं चामुक्तं चेति । नाप्यनञिति प्रतिषेधेन । नेह
भविष्यति । कर्तव्यमकृतमिति । नुडिडधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति ।
यदाधिक्ये विशिष्टशब्दस्तदा समानप्रकृतिप्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । सिद्ध
चामुक्तं चेति । अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । कर्तव्यमकृत-
मिति । नुडिडधिकेनापि तु समासः सिद्धो भवति । तत्राधिक्ये विशिष्टशब्द मत्वा 15
समानप्रकृतिप्रहणं चोच्यते ॥

अवधारणं नञ्चेन्नुडिडिशितेन न प्रकल्पेत ।

अथ चेदधिकविवक्षा कार्यं तुल्यप्रकृतिकेनेति ॥

कृतापकृतादीनां चोपसख्यानम् ॥ ३ ॥

कृतापकृतादीनां चोपसख्यानं कर्तव्यम् । कृतापकृतम् मुक्तत्रिभुक्तम् पीत- 20
विपीतम् ॥

सिद्धं तु केन विसमासावनञ् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । चान्तेन क्रियात्रिसमासावनञ्चान्तं समस्यत इति न-
क्तव्यम् ॥

गतप्रत्यागतादीनां चोपसख्यानम् ॥ ५ ॥

गतप्रत्यागतादीनां चोपसख्यानं कर्तव्यम् । गतप्रत्यागतम् यात्रापुयातम् पुटपु-
टिका क्रयक्रयिका फलाफलिका मानोन्मानिका ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ २ । १ । ६७ ॥

अयुक्तोऽय निर्देशः । समानाधिकरणेनेति* वर्तते कः प्रसङ्गो यद्यधिकरणानां समासः स्यात् ॥ एव तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो यथाजातीयकमुत्तरपदं तथाजातीयकेन पूर्वपदेन समस्यत इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गनि-
5 शिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥

वर्णो वर्णेन ॥ २ । १ । ६९ ॥

इद विचार्यते वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यात् । कृष्णेन सारङ्गः कृष्णसारङ्गः । समानाधिकरणो वा । कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति । कश्चात्र विशेषः ।

वर्णेन तृतीयासमास एतप्रतिपेधे वर्णग्रहणम् ॥ १ ॥

10 वर्णेन तृतीयासमास एतप्रतिपेधे वर्णग्रहण कर्तव्यम् । तृतीया पूर्वपद प्रकृति-
स्वरं भवति । अनेते वर्ण इति वक्तव्यम् ॥ अथ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनेतिविशेषणे-
नार्थः । वाढमर्थो यद्यवर्ण एतशब्दोऽस्ति । ननु चायमस्ति । आ इत एतः कृष्णतः
लोहितेते इति । नार्थ एवमर्थेन वर्णग्रहणेन । यदि तावदय कर्मणि चस्तृतीया
कर्मणि [६.२ ४८] इत्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । अथापि कर्तरि परत्वात्कृत्स्न-
15 रेण भवितव्यम् ॥ अथ समानाधिकरणः ।

समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणम् ॥ २ ॥

समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहण कर्तव्यम् । वर्णो वर्णेननेत इति वक्तव्यम् । एक
वर्णग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत् । परमशुक्रः परमकृष्ण इति । द्वितीय वर्णग्रहण
कर्तव्यमिह मा भूत् । कृष्णतिला इति ॥ एक वर्णग्रहणमनर्थकम् । अन्यतरत्र क-
20 स्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्थैवेति ॥

एवं सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम् ।
यस्यापि तृतीयासमासस्तस्यापि तान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ
द्वे स्वरविधौ चैकम् । सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यति तृतीया तत्कृतार्थेन

गुणवचनेन [२.१.३०] इति ॥ अयदयं वर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यो यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् । फ च तेन न सिध्यति । शुक्वभुः हरितवभुरिति । तथा न सति तान्येव व्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम् ॥ अथे-
दानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात् । वाटं सिद्धः । कथम् । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् [२.१.६७] इति । एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्तव्ये स्वरवि- 5
धावेव प्रतिपदोक्तस्याभावात् ॥ तस्मात्समानाधिकरण इत्येष पक्षो ज्यायान् ॥

समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥

समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं भवति विप्रतिषेधेन । प्रधानानां प्रधानमुपसर्जनानामुपसर्जनम् ॥ प्रधानानां तावत्प्रधानम् । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्य-
मानम् [२.१.६२] इत्यस्यावकाशः । गौवृन्दारकः अश्ववृन्दारकः । पोटायुवती- 10
नामवकाशः । इभ्ययुवतिः आद्ययुवतिः । इहोभयं प्राप्नोति । नागयुवतिः वृन्दारक-
युवतिः । प्रधानानां परं प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन ॥ उपसर्जनानां परमुपसर्जनम् ।
सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः [६१] इत्यस्यावकाशः । सद्गन्धः सदश्वः । कृत्यतुल्या-
ख्या अजात्या [६८] इत्यस्यावकाशः । तुल्यश्वेतः तुल्यकृष्णः । इहोभयं प्राप्नोति ।
तुल्यसन् तुल्यमहान् । उपसर्जनानां परमुपसर्जनं भवति विप्रतिषेधेन ॥ 15

समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः ॥ ४ ॥

समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । समानाधिकरणसमासस्या-
वकाशः । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः । बहुव्रीहेरवकाशः । कण्ठेकालः । इहोभयं
प्राप्नोति । वीरपुरुषको भ्रामः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥

कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः ॥ ५ ॥

20

कदाचित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहेः । किं प्रयोजनम् । सर्वधनाद्यर्थः । सर्व-
धनी । सर्ववीजी । सर्वक्रेत्री नटः । गौरखरवदरण्यम् । गौरमृगवदरण्यम् ।
शृष्णमर्षप्रान्यल्मीकः । लोहितशालिमान्मामः । किं प्रयोजनम् । कर्मधारयप्रकृति-
भिर्मत्वर्थीद्विरभिधानं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । बहुव्रीहिणोक्तत्वा-
न्मत्वर्थस्य ॥ यद्युक्तत्वं हेतुः कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न प्राप्नोति । न खल्वपि संज्ञा- 25
श्रयो मत्वर्थीयः । किं तार्ह । अर्थाभयः । स यथैव बहुव्रीहिणोक्तत्वान्न भवत्येवं

कर्मधारयेणाप्युक्तत्वाच्च भविष्यति ॥ एवं तर्हादं स्यात् । सर्वाणि धनानि सर्वधनानि
 सर्वधनान्यस्य सन्ति सर्वधनीति । नैवं शक्यम् । नित्यमेवं सति कर्मधारयः स्यात् ।
 तत्र यदुक्तं कदाचित्कर्मधारय इत्येतदयुक्तम् ॥ एवं तर्हि भवति वै किञ्चि-
 दाचार्याः कार्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्ति कार्याः शब्दा इति । तद्वदिदं पठितं समानाधि-
 ५ करणसमासाद्बहुव्रीहिः कर्तव्यः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनार्थ इति ॥

यदुच्यते समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिपेधेनेति नैप युक्तो वि-
 प्रतिपेधः । अन्तरङ्गः कर्मधारयः । कान्तरङ्गता । स्वपदार्थे कर्मधारयो अन्यपदार्थे
 बहुव्रीहिः । अस्तु । विभाषा कर्मधारयो यदा न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भवि-
 १० ष्यति ॥ एवमपि यद्यत्र कदाचित्कर्मधारयो भवति कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थी-
 यैरभिधानं प्राप्नोति । सर्वथायमेवमर्थो यत्नः कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं
 ना भूदिति ॥ एतं तर्हि नेद तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिपेधे परमिति* । किं तर्हि ।
 इटिरिय पठिता । समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिरिटः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधना-
 र्थ इति । यदीटिः पठिता नार्थोऽनेन । इह हि सर्वे मनुष्या अल्पेन यत्नेन
 महतोऽर्थानाकाङ्क्षन्ति । एकेन मापेण शतसहस्रम् । एकेन कुशालकेन खारीसहस्रम् ।
 १५ तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तु बहुव्रीहिणेति बहुव्रीहिणा भविष्यति
 लघुत्वान् ॥ कथं सर्वधनी सर्वधीजी सर्वकेशी नट इति । इतिप्रकरणे सर्वादेरिति
 वक्ष्यामि । तच्चावश्य वक्तव्यं ठनो† वाधनार्थम् ॥ कथं गौरखरवदरप्यम् गौर-
 मृगवदरप्यम् कृष्णसर्पवान्वल्मीकः लोहितशालिमान्ग्रामः । अस्त्यत्र विशेषः । जा-
 २० त्यात्राभिसवन्धः क्रियते । कृष्णसर्पे नाम सर्पजातिः सास्मिन्वल्मीकेऽस्ति । यदा
 ह्यन्तरेण जातिं तद्वताभिसवन्धः क्रियते कृष्णसर्पे वल्मीक इत्येवं तदा भविष्यति ॥

पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिपेधेन । किं प्रयोजनम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः । आतिशायिकस्यावकाशः । पटुतरः पटुतमः । बहुव्रीहेरव-
 काशः । चित्रगुः शबलगुः । इहोभयं प्राप्नोति । सूक्ष्मवस्त्रतरः तीक्ष्णशृङ्गतरः ।
 २५ बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिपेधेन ॥ नैप युक्तो विप्रतिपेधः । विप्रतिपेधे परमित्यु-
 च्यते* पूर्वश्च बहुव्रीहिः पर आतिशायिकः† । इटवाची परशब्दः । विप्रतिपेधे पर
 यदिट तद्भवति ॥ एवमप्ययुक्तः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः । कान्तरङ्गता । उच्चा-
 णानिपदिकादातिशायिकः‡ सुवन्ताना बहुव्रीहिः । आतिशायिकोऽपि नान्तरङ्गः ।

कथम् । समर्थात्तद्धित उत्पद्यते सामर्थ्यं च भुवन्तेन । एवमप्यन्तरङ्गः ।
 कथम् । स्वपदार्थ आतिशायिको ऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । एवमपि नान्तरङ्गः ।
 कथम् । स्पर्धायामातिशायिको भवति न चान्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्धा भवति ॥
 नैव धात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ।
 सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता वस्त्राणि तद्वन्तमपेक्षन्ते तद्वन्तं चापेक्ष्य वस्त्राणां 5
 वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धा भवति । ननु चायमातिशायिक एवमात्मकः सत्यां व्यपेक्षायां
 विधीयते । सत्यमेवमात्मको यां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्ति-
 स्तस्यां सत्यां भवितव्यम् । कां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिः । या
 हि प्रतियोगिनं प्रति व्यपेक्षा । या हि तद्वन्तं प्रति न तस्यां भवितव्यम् ॥ बहुव्री-
 हिरपि तर्हि न प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यादेव । कथमसामर्थ्यम् । सा- 10
 पेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता वस्त्राणि वस्त्रान्तराप्यपेक्षन्ते तद्वता चाभिसंबन्धः ॥

एवं तर्हि नेहं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिषेधे परमिति* । किं तर्हि । इष्टि-
 रियं पठिता । पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुव्रीहिरिष्टः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ इति ।
 यदीष्टिरियं पठिता नार्थो ऽनेन । कथं धैरा युक्तिरुक्ता वस्त्रान्तराणां वस्त्रान्तरैर्यु-
 गपत्स्पर्धा तद्वता चाभिसंबन्ध इति । यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धा तद्वता 15
 चाभिसंबन्धः क्रियते निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिर्यैर्बहुव्रीहेरातिशायिकः ॥ न तर्हीदा-
 नीमिदं भवति सूक्ष्मतरवस्त्र इति । भवति । यदान्तरेण तद्वन्तं वस्त्राणां वस्त्रैर्यु-
 गपत्स्पर्धा निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदातिशायिकः ॥ कथं पुनरन्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षः
 स्यात् । नैवान्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षेण भवितव्यम् । यथैवायं द्रव्येषु यतते
 वस्त्राणि मे स्युरित्येवं गुणेऽपि यतते सूक्ष्मतराणि मे स्युरिति । नात्रातिशायिकः 20
 प्राप्नोति । किं कारणम् । गुणवचनादित्युच्यते न च समासो गुणवचनः । समा-
 सोऽपि गुणवचनः । कथम् । अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति । अथ जहत्स्वार्थायां तु दोष
 एव । जहत्स्वार्थायां च न दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्वन्तसंविज्ञानमपि । तद्यथा ।
 शुकवाससमानय लोहितोष्णीपा ऋत्विजः प्रवरन्तीति तद्वन्त आनीयते तद्वन्तश्च
 प्रवरन्ति ॥

उत्तरपदातिशय आतिशायिको बहुव्रीहेर्ब्रह्मद्यतराद्यर्थः ॥ ७ ॥

उत्तरपदातिशय आतिशायिको बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् ।

बह्वाद्यतराद्यर्थः । बह्वाद्यतरः बहुसुकुमारतरः । कः पुनरत्र विशेषो बहुव्रीहिर्या-
तिशायिकः स्यादातिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहिः । स्वरकपोर्विशेषः । यद्यत्राति-
शायिकाद्बहुव्रीहिः स्याद्बह्वाद्यतर एवं स्वरः प्रसज्येत बह्वाद्यतर इति चेष्यते* ।
बह्वाद्यकतर इति च प्राप्नोति बह्वाद्यतरक इति चेष्यते† ॥

5 समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च ॥ ८ ॥

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमुत्तरपदलोपश्च व-
क्तव्यः । शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः ।
अजापण्यस्तौल्वलिरजातोल्वलिः । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यो यष्टिमोद्गल्यः ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ २ । १ । ७१ ॥

10 चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती
गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ २ । १ । ७२ ॥

किमर्थश्चकारः । एकरारार्थः । मयूरव्यंसकादय एव । क मा भूत् । परमो
मयूरव्यंसक इति ॥

15 इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अर्धं नपुंसकम् ॥ २ । २ । २ ॥

इह कस्मान्न भवति । मामार्धः नगरार्ध इति । अर्धशब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्येदं ग्रहणं पुँलिङ्गश्चायमर्धशब्दः । क पुनरयं नपुंसकलिङ्गः क पुँलिङ्गः । समप्रतिभागे नपुंसकलिङ्गो ऽयववाची पुँलिङ्गः ॥ इह कस्मान्न भवति । अर्धं पिप्पलीनामिति । न या भवत्यर्धपिप्पल्य इति । भवति यदा खण्डसमुच्चयः । अर्धपिप्पली चार्ध- 5 पिप्पली चार्धपिप्पली चार्धपिप्पल्य इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवत्यर्धं पिप्पलीनामिति तदा न भावितव्यम् । तदा कस्मान्न भवति । एकाधिकरण* इति वर्तते ॥ न तर्ही- दानीमिदं भवति अर्धराशिरिति । भवति । एकमेतदधिकरणं भवति यो ऽसौ राशिर्नाम ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ २ । २ । ३ ॥ 10

अन्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थम् । अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । द्वितीयं भिक्षाया इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमेकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासोऽपि यथा स्यात् । भिक्षाद्वितीयमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अ- यमपि विभाषा षष्ठीसमासो ऽपि । तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अत उत्तर पठति । 15 द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं ज्ञापकमवयवविधाने सामान्य- विधानाभावस्य ॥ १ ॥

द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽवयवविधौ सामान्यविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयो- जनम् । भिनक्ति भिनक्ति । भ्रमि कृते† शब्दं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । 20 शब्दादेशाः श्यनादयः करिष्यन्ते । तर्त्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।

पकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । कर्तरि शप् [३ १. ६८] इति । तद्वे प्रथमानिर्दिष्टं
 पठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । रुधादिभ्य इत्येषा पञ्चमी श्रविति प्रथमायाः पठीं प्रकल्प-
 यिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१. १. ६७] इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ
 पञ्चम्यः प्रकल्पिता भवन्ति । नाय प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतशानुव-
 र्त्तते ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो यत्रोत्सर्गापवाद विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उ-
 त्सर्गो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दिक्पूर्वपदान्डीप् [४. १. ६०] ।
 प्राडुखी प्राडुखा । प्रत्यडुखी प्रत्यडुखा । डीपा मुक्ते डीप् भवति* ॥ नैतदस्ति
 प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । दिक्पूर्वपदान्डीपोऽनुदात्तत्व डीष्विधाने ह्यन्यत्रापि डीष्वि-
 पयान्डीप्सङ्ग इति† ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अर्धपिप्पली अर्धकोशातकी । एक-
 10 देशिसमासेन‡ मुक्ते पठीसमासो न भवति । उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् । अव्य-
 यीभावेन§ मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति । दाक्षिः झाक्षिः । इवा मुक्ते ऽण भवति¶ ॥
 यद्येतज्ज्ञाप्यत उपगोरपत्यमौपगवः तद्धितेन मुक्त उपग्वपत्यमिति न सिध्यति ।
 अस्यत्र विशेषः । द्वे ह्यत्र विभाषे । दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुषिक्राण्डेविद्धिभ्यो
 ऽन्यतरस्याम् [४. १. ८१] इति समर्थानां प्रथमाद्वा [८२] इति च । तत्रैकया
 15 वृत्तिर्विभाषापरया वृत्तिविषये विभाषापवादः ॥

क्रियमाणेष्वपि वा अन्यतरस्याग्रहणे पठीसमासो न प्राप्नोति । किं कारणम् ।
 पूरणेनेति प्रतिषेधात्** । नैतत्पूरणान्तम् । अनैतत्पर्यवपन्नम् । । एतदपि पूरणान्तमे-
 व । कथम् । पूरण नामार्थस्तमाल् तीयशब्दोऽतः पूरणम् । योऽसौ पूरणान्तात्सार्थे
 भागे ऽन्तोऽपि पूरणमेव ॥ एव तर्ह्यन्यतरस्यापत्णसामर्थ्यात्पठीसमासोऽपि भावि-
 20 ष्यति ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ २ । २ । ४ ॥

किमर्थश्चकार । अनुकर्षणार्थः । अन्यतरस्यामित्येतदनुकूप्यते†† । किं प्रयोज-
 नम् । अन्यतरस्या समासो यथा स्यात्समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । जी-
 विका प्राप्त इति । नेतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा वाच्यमपि भवि-
 25 ष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीयासमासोऽपि यथा स्यात्‡‡ । जीविकाप्राप्त इति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमप्युच्यते द्वितीयासमासेऽपि तदुभयं वर्चनाद्भविष्य-
ति ॥ एवं तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः । किं तर्हि । अल्पमनेन विधीयते । प्राप्ता-
पन्ने द्वितीयान्तेन सह समस्येते अत्यं च भवति प्राप्तापन्नयोरिति । प्राप्ता जीविकां
प्राप्तजीविका । आपन्ना जीविकामापन्नजीविका ॥

कालाः परिमाणिना ॥ २ । २ । ५ ॥

किंप्रधानोऽयं समासः । उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानः सधर्मज्ञाने-
नान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भविष्यति । अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासावन्तर्वातिनी
विभक्तिस्तस्याः समासेऽपि भवणं भवति । तद्यथा । राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति ।
इह पुनर्वास्ये पृष्टी समासे प्रथमा । केनैतदेवं भवति । योऽसौ मासजातयोरभि-
संबन्धः स समासे निवर्तते । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र 10
प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति* प्रथमा भवति । न तर्हीदानीमिदं भवति मासजातस्येति ।
भवति वाह्यमर्थमपेक्ष्य पृष्टी ॥

कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणात्वाद्निर्देशः ॥ १ ॥

कालस्य येन समासः सोऽपरिमाणी तस्यापरिमाणात्वाद्निर्देशः । अगमको
निर्देशोऽनिर्देशः । न हि जातस्य मासः परिमाणम् । कस्य तर्हि । त्रिंशद्ब्राह्मणस्य । 15
तद्यथा । द्रोणो बदराणां देवदत्तस्येति । न देवदत्तस्य द्रोणः परिमाणम् । कस्य
तर्हि । बदराणाम् ॥

सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन सह समस्यत इति
वक्तव्यम् । सिध्यति । इदं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं कालस्य 20
येन समासस्तस्यापरिमाणात्वाद्निर्देश इति । कं पुनः कालं मत्वा भवानाह कालस्य
येन समासस्तस्यापरिमाणात्वाद्निर्देश इति । येन मूर्तीनामुपचयाथापचयाश्च लक्ष्यन्ते
त कालमाहुः । तस्यैव हि कयाचिक्रियया युक्तस्याहरिति च भवति रात्रिरिति
च । कया क्रियया । आदित्यगत्या । तयैवासकृदावृत्तया मास इति भवति संवत्सर
इति च । यद्येवं भवति जातस्य मासः परिमाणम् ॥

एकवचनद्विगोश्चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

एकवचनान्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मासौ जातस्य । मासा जात-
स्येति ॥ द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । द्विमासजातः त्रिमासजातः ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

5 किमुक्तम् । एकवचने तावदुक्तमनभिधानादिति* ॥ द्विगोः किमुक्तम् । उत्तर-
पदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमिति† ॥

नञ् ॥ २ । २ । ६ ॥

किंप्रधानोऽयं समासः । उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानो ऽत्राक्षणमा-
नयेत्युक्ते द्वाक्षणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ॥ अन्यपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यद्यन्य-
10 पदार्थप्रधानो ऽग्रयां हेमन्त इति हेमन्तस्य यद्विद्म वचनं च तत्समासस्यापि प्राप्नोति ॥
पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यदि पूर्वपदार्थप्रधानो ऽन्ययसज्ञा प्राप्नोति । अव्ययं
स्य पूर्वपदमिति । नैष दोषः । पाठेनाव्ययसज्ञा क्रियते न च नञ्समासस्तत्र
पद्यते । यद्यपि नञ्समासो न पद्यते नञ्तु पद्यते । पाठेनाव्ययसज्ञायां
सत्यामभिधेयसद्विद्म वचनानि भवन्ति यथेहायोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसख्याभ्यां
15 योगोऽस्ति ॥ नेद वाचनिकमलिङ्गतासंख्यता वा । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् ।
तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्धैर्युज्यन्ते ऽपरे न । न चेदानीं
कधिदर्धवानिति कृत्वा सर्वैर्ययद्विः शक्य भवितु कधिद्वानर्धक इति कृत्वा सर्वै-
रनर्धकैः । तत्र किमस्माभिः शक्य कर्तुम् । यन्नञः प्रास्तमासाद्विद्मसख्याभ्यां
योगो नास्ति समासे च भवति स्याभाविकमेतत् ॥ अथवाभयतो लिङ्गवचनानि
20 भविष्यन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाभयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा ।
शुभ्रं यत्रम् शुभ्रां श्वाटी शुभ्रः कम्बलः शुभ्री कम्बली शुभ्राः कम्बला इति ।
यदसौ द्रव्यं भित्तो भवति गुणस्तस्य यद्विद्म वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एयमि-
हापि यदसौ द्रव्यं भित्तो भवति समासस्तस्य यद्विद्म वचनं च तत्समासस्यापि भ-
विष्यति ॥ अथवा पुनश्चोत्तरपदार्थप्रधानः । ननु चोत्तमत्राक्षणमानयेत्युक्ते द्वाक्ष-
णमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इह तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह राजपुरुष-

मानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मात् भवति । अस्त्यत्र विशेषः । राजा विशेष-
पकः प्रयुज्यते तेन विशिष्टस्यानयनं भवति । इहापि तर्हि नञ्प्रशेषकः प्रयुज्यते
तेन नञ्प्रशेषकस्यानयनं भविष्यति । कः पुनरसौ । निवृत्तपदार्थकः ॥ यदा पुनरस्य
पदार्थो निवर्तते किं स्वाभाविकी नियुक्तिराहोस्विद्वाचनिकी । किं चातः । यदि
स्वाभाविकी किं नञ्प्रयुज्यमानः करोति । अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यं नञ्प्रयुज्य- ४
मानः पदार्थं निवर्तयतीति । एवं तर्हि स्वाभाविकी नियुक्तिः । ननु चोक्तं किं नञ्प्र-
युज्यमानः करोतीति । नञ्प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति । कथम् । कीलप्रति-
कीलवत् । तथाथा । कील आहन्यमानः प्रतिकीलं निर्हन्ति । यद्येतावज्जो मा-
हात्म्य स्यान्न जातुचिद्रानानो हस्त्यथ विभृयुर्नेत्येव राजानो ब्रूयुः ॥ एवं तर्हि
स्वाभाविकी नियुक्तिः । ननु चोक्तं किं नञ्प्रयुज्यमानः करोतीति । नञ्प्रमिच्छा 10
तूपलम्भिः । तथाथा । समन्धकारे द्रव्याणां समवस्थितानां प्रदीपनिमित्तं दर्शनं न च
तेषां प्रदीपो निवर्तको भवति ॥ यदि पुनरस्य निवृत्तपदार्थकः किमर्थं ब्राह्मणशब्दः
प्रयुज्यते । एवं यथा विज्ञायेतास्य पदार्थो निवर्तत इति । नेति शुक्रे संदेहः स्या-
त्कस्य पदार्थो निवर्तत इति । तत्रासंदेहार्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते । एवं वैतत् ।
अथवा सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति । 15

तपः भुतं च योनिधेत्थेत्तद्ब्राह्मणकारकम् ।

तपःभुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यन्तराब्राह्मण्ये गुणा-
न्कुर्वन्ति । समुदायेषु च वृत्ताः शब्दा अथयवेत्त्रपि वर्तन्ते । तथाथा । पूर्वे पञ्चालाः ।
उत्तरे पञ्चालाः । तैलं मुक्तम् । घृतं मुक्तम् । शुक्लः नीलः कपिलः कृष्ण इति । एव- 20
मर्थं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तो स्वयधेत्त्रपि वर्तते जातिहीने गुणहीने च ॥ गुणहीने
नायत् । अब्राह्मणोऽयं यस्तिष्ठन्मूत्रयति । अब्राह्मणोऽयं यो गच्छन्भक्षयति ॥ जाति-
हीने सदेहादुरूपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते । सदेहात्तावत् । गौर शुच्याचारं पिङ्गलं
कपिलकेशं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति । ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणो
ऽब्राह्मणोऽयमिति । तत्र संदेहाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते जातिकृता चार्थस्य नियुक्तिः । 25
दुरूपदेशात् । दुरूपदिष्टमस्य भ्रमस्यमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानयेति । स तत्र
गत्वा यं पश्यति तमध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति । ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्म-
णोऽब्राह्मणोऽयमिति । तत्र दुरूपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते जातिकृता चार्थस्य
नियुक्तिः । आतथ सदेहादुरूपदेशाद्वा न ह्ययं कालं मापराशिवर्णमापण आसीत्

दृष्ट्वाध्यवस्यति त्राक्षणोऽप्यमिति । निज्ञातं तस्य भवति ॥ इदं खल्वपि भूय उत्तरप-
 दार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति । किम् । अनेकमिति । किमत्र संगृहीतम् ।
 एकवचनम् । कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधेन बहूनां संप्रत्ययः स्यात् । प्रसज्यायं क्रिया-
 गुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति । तद्यथा । आसथ शायय भोजयानेकमिति । यद्यपि
 ५ तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते यत्र खलु न प्रसज्येते तत्र कथम् ।
 अनेकस्तिष्ठतीति । भवति चैवंजातीयकानामप्येकस्य प्रतिषेधेन बहूनां संप्रत्ययः ।
 तद्यथा । न न एकं प्रियम् । न न एकं सुखमिति ॥

इह अत्राक्षणत्वम् अत्राक्षणता परत्वाच्चतलौ प्रामुतः* । तत्र को दोषः ।
 स्वरे हि दोषः स्यात् । अत्राक्षणत्वमित्येवं स्वरेः प्रसज्येते । अत्राक्षणत्वमिति
 10 चेप्यते ॥

नञ्समासे भाववचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । त्यतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्यतलोः स्वरसिद्धयामिति ॥

ईपदकृता ॥ २ । २ । ७ ॥

ईपवहुणवचनेन ॥ १ ॥

15 ईपवहुणवचनेनेति वक्तव्यम् । अकृतेति लुच्यमान इह न प्रसज्येत । ईपदार्थे
 इति । इह न न स्यात् । ईपत्कार इति ॥

पष्ठी ॥ २ । २ । ८ ॥

कृद्योगा च ॥ १ ॥

कृद्योगा च पष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । इधमप्रभनः पलाशशातनः ॥
 20 किमर्थमिदमुच्यते । प्रतिपदविधाना च पष्ठी न समस्यत इति वक्ष्यति । तस्यायं
 पुरग्गादपरुषः । का पुनः पष्ठी प्रतिपदविधाना का कृद्योगा । सर्वा पष्ठी प्रतिपदवि-
 धाना दोषलक्षणां** यर्गवित्त्वा । कर्तृकर्मणोः कृति [२.३.६५] इति या पष्ठी सा
 कृद्योगा ॥

* ११.११ १ १११ ३ १११. ६ ११ १११. ९ ११ ११. ** ११.११.

तत्स्थैश्च गुणैः ॥ २ ॥

तत्स्थैश्च गुणैः पृथीगुणैः पृथी समस्यत इति वक्तव्यम् । ब्राह्मणवर्णः चन्दनगन्धः
पटहशब्दः नदीघोषः ॥

न तु तद्विशेषणैः ॥ ३ ॥

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । घृतस्य तीव्रः । चन्दनस्य ५
मृदुरिति ॥

किमर्थमिदमुच्यते । गुणेनेति प्रतिषेधं वक्ष्यति* तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । किं
कारणं गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्यते । नेवं शक्यम् । इह हि न
स्यात् । काकस्य काष्ण्यम् । कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम् । बलाकायाः शौक्ल्यमिति ।
एतदेव तस्मिन्योग उदाहरणम् । यद्वै ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इत्यसा- 10
मर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रा-
पेक्ष्यते दन्ताः । तस्माद्गुणेन नेति वक्तव्यम् । गुणेन नेत्युच्यमाने तत्स्थैश्च गुणै-
रिति वक्तव्यम् । तत्स्थैश्च गुणैरित्युच्यमाने न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् ॥

न निर्धारणे ॥ २ । २ । १० ॥

प्रतिपदविधाना च ॥ १ ॥

15

प्रतिपदविधाना च पृथी न समस्यत इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सर्पिषो
ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानमिति ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ २ । २ । ११ ॥

गुणे किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । वृषलस्य कृष्णा इति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भव- 20
तीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः ॥ इदं तर्हि । काकस्य काष्ण्यम् । कण्टकस्य
तैक्ष्ण्यम् । बलाकायाः शौक्ल्यमिति ॥ इदं चाप्युदाहरणम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः ।

वृषलस्य कृष्णा इति । ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापे-
क्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इति । नैप दोषः । भवति वै कस्यचि-
दर्यात्प्रकरणाद्वापेक्ष्यं निर्जातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति ॥

सति किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य पक्ष्यन् । ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः । नैतदस्ति ।
5 प्रतिपिध्यते ऽत्र पष्ठी लप्रयोगे नेति* । या च श्रूयत एषा बाह्यमर्थमपेक्ष्य भवति ।
तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यम-
त्रापेक्ष्यत ओदनः ॥ इदं तर्हि । चौरस्य द्विपन् । वृषलस्य द्विपन् । ननु चात्रापि
प्रतिपिध्यते । वक्ष्यत्येतत् । द्विपः शतुर्वावचनमिति† ॥

अव्यये किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्योच्चैः । वृषलस्य नीचैरिति । नैतदस्ति । असा-
10 मर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत
आसनम् ॥ इदं तर्हि । ब्राह्मणस्य कृत्वा । वृषलस्य कृत्व्येति । एतदपि नास्ति ।
प्रतिपिध्यते तत्र पठ्यव्ययप्रयोगे नेति* । या च श्रूयत एषा बाह्यमर्थमपेक्ष्य भवति ।
तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्य-
मत्रापेक्ष्यते कटः ॥ इदं तर्हि । पुरा सूर्यस्योदेत्तौराभेयः । पुरा यत्सानागपाकर्तोः ।
15 ननु चात्रापि प्रतिपिध्यतेऽव्ययमिति कृत्वा । वक्ष्यत्येतत् । अव्ययप्रतिषेधे तोसु-
न्कसुनोरप्रतिषेध इति† ॥

समानाधिकरणे किमुदाहरणम् । राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य । शुकस्य माराविदस्य ।
पाणिनेः सूत्रकारस्य । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ।
समानाधिकरणमसमर्थं वद्भवतीति ॥ इदं तर्हि । सर्पिषः पीयमानस्य । यजुषः क्रिय-
20 गाणस्येति । ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । समानाधि-
करणमसमर्थं वद्भवतीति । अधात्प्रभिहितमित्येवं तत् ॥

कर्मणि च ॥ २ । २ । २४ ॥

कथमिदं विज्ञायते । कर्मणि या पष्ठी सा न समस्यत इति । आनेदिः कर्मणि
यः फ इति । कुतः सदेहः । उभयं प्रकृतं । तत्रान्यतरस्ययं विशेषयितुम् ।
25 कथाय विशेषः ।

कर्मणीति पृष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासवचनम् ॥ १ ॥

कर्मणीति पृष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासो वक्तव्यः । इभ्यमभ्यः पलाश-
शातनः* ॥

तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः । अपां स्रष्टा† । कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥ भस्तु ‡
तार्हि कर्मणि यः क्त इति । किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य भुक्तम् । वृषलस्य पीतमिति ।

क्तनिर्देशो ऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

क्तनिर्देशो ऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । समासः क-
स्मात्त भवति । अतामर्ध्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । ब्रह्म-
मत्रापेक्षयत ओदनः ॥

10

प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

अथैवं सति प्रतिषेधः कर्तव्य इति दृश्यते कर्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् ।
ब्राह्मणस्य गतः । ब्राह्मणस्य यात इति ॥

पूजायां च प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥ ५ ॥

पूजायां च प्रतिषेधो ऽनर्थकः । राज्ञां पूजितः‡ । कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥ 15

तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि [२. ३. ६६] इत्येवं या पृष्ठी तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
स तार्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इत्थर्थे ऽयं चः षष्ठितः । कर्मणि च । कर्मणी-
त्येवं या पृष्ठीति ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ २ । २ । १७ ॥

20

किमिह नित्यग्रहणेनाभिसंबध्यते विधिराहोस्वित्प्रतिषेधः । विधिरित्याह । कुत
एतत् । विधिर्हि विभाषा नित्यः प्रतिषेधः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ २।२।१८ ॥

- प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः ॥ १ ॥

प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति* ॥

व्यवेतप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

व्यवेतानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ॥

सिद्धं तु क्वाङ्स्वतिदुर्गतवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । क्वाङ्स्वतिदुर्गतयः समस्यन्त इति वक्तव्यम् । कु । कुब्राह्मणः कुवृषलः । आङ् । आकडारः आपिङ्गलः । छ । छब्राह्मणः छवृ-
पलः । अति । अतिब्राह्मणः अतिवृषलः । दुर । दुर्ब्राह्मणः । गति । प्रकारकः
प्रणायकः प्रसेचकः ऊरीकृत्य ऊरीकृतम् ॥

प्रादयः क्तार्थे ॥ ४ ॥

प्रादयः क्तार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासी
प्रपितामहः ॥

५ एतदेव च सौभाग्यैर्विस्तरतरकेण पठितम् ॥ स्वती पूजायाम् ॥ स्वती पूजाया-
मिति वक्तव्यम् । सुराजा अतिराजा ॥ दुर्निन्दायाम् ॥ दुर्निन्दायामिति वक्तव्यम् ।
दुष्कुलम् दुर्गवः ॥ आडीपदर्थे ॥ आडीपदर्थ इति वक्तव्यम् । आकडारः
आपिङ्गलः ॥ युः पापार्थे ॥ कुः पापार्थे इति वक्तव्यम् । कुब्राह्मणः कुवृषलः ॥
प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया समस्यन्त इति वक्तव्यम् ।
२० प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासी प्रपितामहः ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्विती-
यया ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया समस्यन्त इति वक्तव्यम् । अतिक्रान्तः
रुद्रामनिखण्डः । अतिमालः ॥ अवादयः क्रुटाद्यर्थे तृतीयया ॥ अवादयः क्रुटा-
द्यर्थे तृतीयया समस्यन्त इति वक्तव्यम् । अयक्रुष्टः कोकिलयावकोकिलो वसन्तः ॥
पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त इति वक्त-
२५ व्यम् । परिग्लानो ऽभयनाय पर्याभयनः ॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥

निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्त इति वक्तव्यम् । निष्क्रान्तः कौशाम्या
निष्कौशाश्विः । निर्वाराणसिः ॥

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ॥ अव्ययं प्रवृद्धादिभिः समस्यत इति वक्तव्यम् ।
पुनःप्रवृद्धं बर्हिर्भवति । पुनर्गत्रम् पुनःसुखम् ॥ इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं च । वाससी इय । कन्ये इय ॥ उदात्तवता तिडा गतिमता चाव्ययं 5
समस्यत इति वक्तव्यम् । अनुव्यचलत् अनुपाविशत् । यत्परियन्ति* ॥

उपपदमतिङ् ॥ २ । २ । १९ ॥

अनिङिति किमर्थम् । कारको व्रजति । हारको व्रजति ॥ अनिङिति शक्य-
मकर्तुम् । कस्मान्न भवति । कारको व्रजति । हारको व्रजतीति । सुप्सुपेति† य-
त्ते ॥ अत उत्तर पठति ।

10

उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेधः ॥ १ ॥

उपपदमतिङिति तदर्थस्यायं प्रतिषेधो वक्तव्यः । कस्य । तिङर्थस्य । कः
पुनस्तिङर्थः । क्रिया ॥

क्रियाप्रतिषेधो वा ॥ २ ॥

अथ वा व्यक्तमेवेद पठितव्यमुपपदमक्रियेति ॥ अथाक्रियेति किं प्रत्युदाह्रियते । 15
कारको गतः । हारको गतः । नैतत्क्रियावाचि । किं तर्हि । द्रव्यवाचि ॥ इदं
तर्हि । कारकस्य गतिः । कारकस्य व्रज्या । एतदपि द्रव्यवाचि । कथम् । कृद-
भिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥ एव तर्हि सिद्धे सति यदातिङिति प्रतिषेधं शास्त्रि
तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनयोर्योगयोर्निवृत्तः सुप्सुपेति । क्रिमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । 20
यद्येतज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति । समर्थेन ॥ ॥ यद्येव धातूपसर्गयोरपि
समासः प्राप्नोति पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति । नैतदस्ति । पूर्वं धातुः
साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विदिनष्टि ।
अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् ॥

पष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥

पष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन । पष्ठीसमासस्यावकाशः । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः* । उपपदसमासस्यावकाशः । स्तम्बेरमः कर्णेजपः । ह्रीभय प्राप्नोति । कुम्भकारः नगरकारः । उपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन ॥

न वा पष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासः ॥ ४ ॥

न वार्यो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । पष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासो भविष्यति । कथम् । गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक्शुबुत्पत्तेरिति वचनात् ॥ अथवा विभाषा पष्ठीसमासो यदा न पष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति । अनेनैव यथा स्यात्तेन मा भूदिति । कथात्र विशेषस्तेन वा स्यादनेन वा । उपपदसमासो नित्यसमासः पष्ठीसमासः पुनर्विभाषा । ननु च नित्य यः समासः स नित्यसमासो यस्य विग्रहो नास्ति । नेत्याह । नित्याधिकारे यः समासः स नित्यसमासः । नैवं शक्यम् । अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत । तस्मान्नित्यः समासो नित्यसमासो यस्य विग्रहो नास्ति ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २ । २ । २० ॥

एवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकार नियमार्थो भविष्यति ॥ इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि भविष्यति । यथैव विज्ञायेत । अमैवाव्ययेनेति । मैव विज्ञायि । अमाव्ययेनैवेति । अस्ति चेदानीं कश्चिदनव्ययमम्शब्दो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । स्वशर्थं ब्राह्मणकुलमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्र समासो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनममैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्रैव यथा स्यादमा चान्येन च यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र मा भूदिति । अमे भोजम् । अमे भुक्त्वा ॥ अपादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधं चोदायिष्यति । स न यत्कथ्यो भवति ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २ । २ । २३ ॥

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम । येषां पदानामनुक्तः समासः स शेषः ।

शेषवचनं पदतश्चेन्नाभावात् ॥ १ ॥

शेषवचनं पदतश्चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावात् । न हि सन्ति तानि पदानि
येषां पदानामनुक्तः समासः ॥ अर्थतस्तर्हि शेषमहणम् । येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः
स शेषः ।

अर्थतश्चेदविशिष्टम् ॥ २ ॥

5

अर्थतश्चेदविशिष्टमेतद्भवति । कुतः । पदतः । न हि सन्ति ते स्यां येष्वनुक्तः
समासः ॥ त्रिकतस्तर्हि शेषमहणम् । यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः स शेषः ।
कस्य चानुक्तः । प्रथमायाः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

10

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २ । २ । २४ ॥

पदग्रहणं किमर्थम् । अनेकमन्यार्थ इतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात् । यथा मे माता तथा मे पिता सुज्ञातं भो इति । पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथान्यग्रहणं किमर्थम् । अनेकं पदार्थ इतीयत्युच्यमाने स्वप-
 ५ दार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात् । राजपुरुषः तक्षपुरुष इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । तत्पुरुषः स्वपदार्थे वाधको भविष्यति । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परंकार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्याच्च तत्पुरुषः परंकार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति ॥ परंकार्यत्वे च न दोषः । शेष^१ इति वर्तते ऽशेषत्वान्न भविष्यति ।

शेषवचन उक्तम् ॥ १ ॥

10 किमुक्तम् । तत्र शेषवचनादोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रति-
 वेध इति ॥ अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन । एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम् ।
 अक्रियमाणे अन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं वाधत एवमन्यपदार्थेऽपि
 वाधेत ॥

अथानेकग्रहणं किमर्थम् । अन्यपदार्थ इतीयत्युच्यमान एकस्यापि पदस्य बहु-
 15 व्रीहिः स्यात् । सार्थोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि स्यात् । नैतदस्ति
 प्रयोजनम् । सुच्छपेति^२ वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं बहुनामपि समासो यथा स्यात् ।

सुसूक्ष्मजटकेन सुनताजिनवाससा ॥

उत्तरार्थे चानेकग्रहणं कर्तव्यम् । चार्थे इन्द्रः [२.२.२९] अनेकमिति । इहापि
 यथा स्यात् । प्रक्षन्यघोषखदिरपलाशा इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचा-
 20 र्यमवृत्तिर्शापयति बहुनामपि समासो भवतीति यदयमुत्तरपदे द्विगुं शास्ति^३ ।
 तत्पुरुषोऽपि तर्हि बहूनां प्राप्नोति । ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते तेन बहूनां न भविष्यति ॥
 अत उत्तरं पठति ।

अनेकवचनमुपसर्जनार्थम् ॥ २ ॥

अनेकग्रहणं क्रियत उपसर्जनार्थम् । प्रयमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् [१.२.
 25 ४३] इत्यनेकस्य सुप उपसर्जनसंज्ञा यथा स्यात् । चित्रगुः शबलगुरिति^४ ॥

न वैकविभक्तित्वात् ॥ ३ ॥

न चैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । एकविभक्तित्वात् । एकविभक्ति
 चापूर्वनिपाते [४४] इत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति । चित्रगुः शवलगुरिति । चित्रा यस्य
 गावश्चित्रगुस्तिष्ठति । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुं पश्य । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुणा
 कृतम् । चित्रा यस्य गावश्चित्रगवे देहि । चित्रा यस्य गावश्चित्रगोरानय । चित्रा यस्य 5
 गावश्चित्रगोः स्वम् । चित्रा यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि । चित्रा यस्य गावो हे
 चित्रगो इति ॥ यदि तर्हि यतः कुतश्चिदेव किञ्चित्पदमध्याहृत्यैकविभक्त्या योः
 क्रियत एतदप्येकविभक्तियुक्तं भवतीहापि प्राप्नोति । राजकुमारी तक्षकुमारी । राज्ञो
 या कुमारी राजकुमारी तिष्ठति । राज्ञो या कुमारी राजकुमारीं पश्य ।
 राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या कृतम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यं देहि । 10
 राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या भानय । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम् ।
 राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या निधेहि । राज्ञो या कुमारी हे राजकुमारि इति ॥
 एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यं न चैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव । राज्ञः कुमारीं पश्य
 राजकुमारीं पश्येत्यपि भवति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं
 गंस्यते । एकमहणसामर्थ्यात् । यदि हि यदेकविभक्तियुक्तं घानेकविभक्तियुक्तं च 15
 तत्र स्यादेकमहणमनर्थकं स्यात् । विभक्तियुक्तं चापूर्वनिपात इत्येव द्रूयात् ॥ ३

पदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात् ॥ ४ ॥

पदार्थस्याभिधाने ऽनुप्रयोगस्यानुपपत्तिः । चित्रगुर्देवदत्त इति । किं कारणम् ।
 अभिहितत्वात् । चित्रगुशब्देनाभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न प्राप्नोति ॥

न वानभिहितत्वात् ॥ ५ ॥

20

न चैप दोषः । किं कारणम् । अनभिहितत्वात् । चित्रगुशब्देनानभिहितः सो
 ऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥ कथमनभिहितो यावन्नेदानीमेषोक्तं पदार्थाभि-
 धाने ऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति ।

सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम् ॥ ६ ॥

सामान्ये ह्यभिधीयमाने विशेषो ऽनभिहितो भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना 25
 विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः । कः । देवदत्त इति ॥ भवेत्सिद्धं यदा सा-
 मान्ये वृत्तिर्यदा तु खलु विशेषे वृत्तिसदा न सिध्यति । चित्रा गावो देव-

दत्तस्य चित्रगुर्देवदत्त इति । तदापि सिद्धम् । कथम् । नेदमुभय युगपद्भवति
 वाक्यं च समासश्च । यदा वाक्यं न तदा समासः । यदा समासो न तदा वाक्यम् ।
 यदा समासस्तदा सामान्ये वृत्तिः । तत्रावश्य विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः ।
 चित्रगुः । कः । देवदत्त इति ॥ सामान्यस्यैव तर्हनुप्रयोगो न प्राप्नोति । चित्रगु तत् ।
 ५ चित्रगु किञ्चित् । चित्रगु सर्वमिति । सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्गत् । चित्रग्वि-
 त्युक्ते संदेहः स्यात्सर्वं वाविश्वं वेति । तत्रावश्यं सदेहनियुक्त्यर्थं विशेषार्थिना
 विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः ॥

अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते । एतच्चात्र युक्तं यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते तत्र हि
 सर्वपश्चात्पदं वर्तते ऽस्येति ।

10 विभक्त्यर्थाभिधाने ऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

विभक्त्यर्थाभिधाने ऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामुपचारोऽनुपपत्तः । बहुवचम् बहु-
 यया बहुवचः बहुवचो बहुवचया इति ॥

अपर आह । विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः । विभ-
 क्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य ये लिङ्गसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोऽनुपपत्तः । बहुव-
 15 चम् बहुवचया बहुवचः बहुवचो बहुवचया इति । कथं अन्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामन्य-
 स्योपचारः स्यात् ॥

सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु ॥ ८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यथा गुणवचनेषु । गुणवचनेषुक्तं गुणवचनानां शब्दा-
 नामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति । तद्यथा । शुभ्रं पक्वम् शुभ्रा शाटी शुभ्र-
 20 कम्बलः शुभ्रौ कम्बलौ शुभ्राः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं भित्तो भवति गुण-
 स्तस्य यद्विद्वं पचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं भित्तो भ-
 वति विभक्त्यर्थस्तस्य यद्विद्वं पचनं च तदसमासस्यापि भाविष्यति ॥

यदि तर्हि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः
 सलिङ्गः ससंख्यश्च । अर्थमहणसामर्थ्यात् । इहानेकमन्यपद इतीयता सिद्धम् । कथं
 25 पुनः पदे नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दो ह्येव शब्दे ऽसंभवाद्धर्मं कार्यं विशास्यते ।
 सोऽयमेवं सिद्धे सति यदर्थमहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं कृत्स्नः पदार्थो यथाभि-
 धीयत सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्चेति ॥ यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते
 ? इहाः सांख्येयविधयो न सिध्यति ।

उक्तं वा ॥ ९ ॥

किमुक्तम् । लैङ्गेषु तावदुक्तं सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थं
 टायादय इति* । सांप्रत्येष्वप्युक्तं कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा सांख्या
 भविष्यन्ति ॥ प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति । समयद्भविष्यति† । यद्वि सामयिकी न
 नियोगतो ऽन्याः कस्माच्च भवन्ति । कर्मादीनामभावात् ॥ पृष्ठी तर्हि प्राप्नोति । ५
 शेषलक्षणाऽ पृष्ठशेषत्वाच्च भविष्यति ॥ एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एक-
 स्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नोते द्वयोरप्येकवचनबहुवचने बहुव्यप्येकवचनद्विवचने ।
 अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ॥ अथवा संख्या नामेय परप्रधाना । सख्येयमनया
 विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात्संख्येयमत्रिशेषितं स्यात् ॥ अथवा वक्ष्य-
 त्थेतत्तत्र वचनमहणस्य प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति ॥ १०
 एवमपि पृष्ठी प्राप्नोति । किं कारणम् । व्यभिचरत्येव ह्यर्थं समासो लिङ्गसंख्ये
 पृष्ठार्थं पुनर्न व्यभिचरति । अभिहितः सौऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सपन्नस्तत्र
 प्रातिपदिकार्थं प्रथमेति** प्रथमा भविष्यति ॥ न तर्हिदानीमिदं भवति चित्रगोर्दे-
 वदत्तस्येति । भवति वाक्षमर्थमपेक्ष्य पृष्ठी ॥

परिगणनं कर्तव्यम् ।

15

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम् ॥ १० ॥

7

समानाधिकरणानां बहुव्रीहिविधेः क्तव्यः । किं प्रयोजनम् । व्यधिकरणानां मा
 भूदिति । पञ्चभिर्भुक्तमस्येति ॥

अव्ययानां च ॥ ११ ॥

अव्ययानां बहुव्रीहिविधेः क्तव्यः । उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः ॥

20

सप्तभ्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च ॥ १२ ॥

सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिविधेः क्तव्य उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्य ।
 कण्ठेस्थः कालोऽस्य कण्ठेकालः । उद्गुमुखमिव मुखमस्योद्गुमुखः । खरमुखः ॥

समुदायविकारपष्ठ्याश्च ॥ १३ ॥

समुदायपष्ठ्या विकारपष्ठ्याश्च बहुव्रीहिविधेः क्तव्य उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । 25

केशानां समाहारचूडा अस्य केशचूडः । सुवर्णस्य विकारोऽलंकारोऽस्य सुवर्णालकारः ॥

प्रादिभ्यो धातुजस्य वा ॥ १४ ॥

प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिविक्तव्य उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः ।
५ प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशः ॥

नञोऽस्त्यर्थानाम् ॥ १५ ॥

नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिविक्तव्य उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः । अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः अभार्यः ॥
तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ।

१० न वानभिधानादसमानाधिकरणेषु संज्ञाभावः ॥ १६ ॥

न वा वक्तव्यम् । असमानाधिकरणानां बहुव्रीहिः कस्माच्च भवति । पञ्चभिर्भुक्तमस्येति । अनभिधानात् ॥ तद्यावद्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि वै परिगणने यत्राभिधान नास्ति न भवति तत्र बहुव्रीहिः । तद्यथा । पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति ॥

१५ अथैतस्मिन्सत्यनभिधाने यदि वृत्तिपरिगणनं क्रियते वार्तिपरिगणनमपि कर्तव्यम् । तत्कर्तव्यं कर्तव्यम् ।

अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् ॥ १७ ॥

अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं कर्तव्यम् । मत्वर्थे यः स बहुव्रीहिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कटं श्रितमनेनेति ॥

२० तथा चोत्तरस्य वचनार्थः ॥ १८ ॥

एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थं उपपद्यते भवति । केनिसावदाहुर्यवृत्तिस्तत्र इति । संख्ययाध्ययासन्नानुराधिकतस्याः संख्येये [२.२.२७] इति । अपर आह यद्वार्षिक इति ॥

कर्मवचनेनाप्रथमायाः ॥ १९ ॥

२५ कर्मवचनेनाप्रथमाया बहुव्रीहिविक्तव्यः । ऊरो रथो औगोदरयोः ज्ञान् । उपहनः पद्म दद्यायोपहनपद्म दद्रः । उद्गम गोदनाः रगान्या उद्गीदना

स्याली ॥ यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते कर्तृवचनेन कथम् ॥ प्राप्तमुदकं ग्रामं प्राप्तोदको
ग्रामः । आगता भतिययो ग्राममागतातिथिर्माणः ।

कर्तृवचनेनापि ॥ २० ॥

कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम् ॥ अप्रथमाया इति किमर्थम् । वृष्टे देवे गतः- ॥
अथाप्रथमाया इत्युच्यमान इह कस्मान्न भवति । वृष्टे देवे गतं पश्येति । वहि- ८
रद्वात्राप्रथमा ॥

सुबधिकारे अस्तिक्षीरादिवचनम् ॥ २१ ॥

सुबधिकारे अस्तिक्षीरादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी ॥ तत्तर्हि
वक्तव्यम् ।

न वाच्ययत्वात् ॥ २२ ॥

10

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अव्ययत्वात् । अव्ययमेपो अस्तिशब्दो नैपास्ते-
र्लट् । कथमव्ययत्वम् । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपातसंज्ञा भवन्तीति नि-
पातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा* ॥

अथ किंसब्रह्मचारीति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ।
के सत्रह्यचारिणोऽस्येति । यद्येवं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यते । न ह्यन्यत्पृष्टेनान्य- 15
दाख्येयम् ॥ एव तर्हेवं विग्रहः करिष्यते केषां सत्रह्यचारी किंसब्रह्मचारीति ।
प्रतिवचनं चैवं हि नोपपद्यते स्वरे च दोषो भवति । किंसब्रह्मचारीत्येवं स्वरः
प्रसज्येता किंसब्रह्मचारीति ज्ञेयते ॥ एव तर्हेवं विग्रहः करिष्यते कः सत्रह्य-
चारी किंसब्रह्मचारीति । भवेत्प्रतिवचनमुपपन्नं स्वरे तु दोषो भवति ॥ एवं तर्हेवं
विग्रहः करिष्यते कः सत्रह्यचारी तव किंसब्रह्मचारी त्वमिति ॥ अथवा पुनर- 20
स्वरयमेव विग्रहः के सत्रह्यचारिणोऽस्येति । ननु चोक्तं कठ इति प्रतिवचनं नोप-
पद्यत इति । नैप दोषः । अमोकरवागिन्यायेन भविष्यति । तद्यथा । कश्चित्कं-
चिदाह । अमौ करजाणीति । कुर्विति कर्तव्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भवति । अपर
आह । अमौ करिष्यत इति । क्रियतामिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्ताप्यनुज्ञातो भवति ।
यथैव खल्वपि के सत्रह्यचारिणोऽस्येति कठा इत्युक्ते संबन्धादेतद्गम्यते नूनं सोऽपि 25
कठ इत्येवं कठ इत्युक्ते संबन्धादेतद्गन्तव्यं स्यान्नूनं तेषपि कठा इति ॥ न खल्वपि
ते शक्याः समासेन प्रतिनिर्देष्टुम् । उपसर्जनं हि ते भवन्ति ॥

अथार्धतृतीया इति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ।
 अर्धं तृतीयमेवामिति । कः समासार्थः । समासार्थो नोपपद्यते ऽन्यपदार्थो हि नाम
 स भवति । येषां पदानां समासस्ततोऽन्यस्य पदस्यार्थोऽन्यपदार्थः ॥ एवं तर्ह्येवं
 विग्रहः करिष्यते ऽर्धं तृतीयमनयोरिति । एवमपि कः पष्ठचर्यः । पष्ठचर्यो नोपप-
 5 द्यते । किं हि तयोरर्धं भवति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहो ऽर्धं तृतीयमेवामिति ।
 ननु चोक्तं समासार्थो नोपपद्यत इति । नैप दोषः । अवयवेन विग्रहः समुदायः
 समासार्थः ।-यद्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः

असिद्धितीयोऽनुससार पाण्डवम्

संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धतामिति

- 10 द्वयोर्द्विवचनमिति* द्विवचनं प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमनयो-
 रिति । ननु चोक्तं पष्ठचर्यो नोपपद्यत इति । नैप दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह
 देवदत्तस्य भ्रातेति कः पष्ठचर्य इति । तत्रेतत्स्यादेकस्मात्पादुर्भाव इति । एतच्च वार्त्तम् ।
 तद्यथा । सार्थिकानामेकप्रतिभय उपितानां प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परस्परं
 संबन्धो भवति । एवंजातीयक भ्रातृत्वं नाम । अत्र चिद्युक्तः पष्ठचर्यो दृश्यत
 15 इत्यापि युक्तो दृश्यताम् ॥ इह तर्ह्यर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्तेऽर्धस्यानयनं न
 प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेवामिति । ननु चोक्तमसिद्धितीयोऽनु-
 ससार पाण्डवम् संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्वि-
 यचनं प्राप्नोतीति । नैप दोषः । अय तीयान्तः शब्दोऽस्त्येव पूरणमस्ति सहायवाची ।
 तद्यः सहायवाची तस्येदं महणम् । असिद्धितीय, असिसहाय इति गम्यते ॥ एवम-
 20 प्यर्धतृतीया इत्येकस्मिन्नेकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । तद्यथा ।
 शतम् यूयम् यनमिति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्तम-
 र्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते ऽर्धस्यानयनं न प्राप्नोतीति । नैप दोषः । भवति बहुव्रीहेः
 तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । शुभ्राससमानय लोहितोऽग्नीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति
 तद्गुण आनीयते तद्गुणाथ प्रचरन्ति ॥ अथवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेवा-
 25 मिति । ननु चोक्तमेकवचनं प्राप्नोतीति । नैप दोषः । सत्यं नामेयं परप्रधाना ।
 संदपेयमनया विशेयम् । यदि चानैकवचनं स्यात्संश्लेषमविशेषितं स्यात् ॥
 इह तर्ह्यर्धतृतीया श्रेणा इत्ययं श्रेणशब्दः समुदाये प्रयुक्तो ऽन्यमे नोपपद्यते । नैप
 दोषः । समुदायेऽपि शब्दाः प्रयुक्ता अन्ययेऽपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वं पञ्चालाः ।

उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । शुकुः नीलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये
 द्रोणशब्दः प्रवृत्तो ऽप्यनेष्वपि वर्तते । कामं तर्ह्यनेभ्य हेतुना यदा द्वौ द्रोणावर्धा-
 ढकं च कर्तव्यमर्धतृतीया द्रोणा इति । न कर्तव्यम् । समुदायेष्वपि हि शब्दाः
 प्रवृत्ता अययवेष्वपि वर्तन्ते । केष्वप्ययवेषु । योऽप्ययवस्तं समुदायं न व्यभिचरति ।
 क च समुदायं न व्यभिचरति । अर्धद्रोणो द्रोणम् । अर्धाढकं पुनर्व्यभिचरति ॥ ५

संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २।२।२५ ॥

द्वित्राः त्रिचतुरा इति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽय्य त्रिमहः । द्वौ
 वा त्रयो वेति । भवेद्यदा बहूनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नं यदा तु खलु द्वावानी-
 येते तदा न सिध्यति । तदापि सिद्धम् । कथम् । केचित्तावदाहुः । अनिर्ज्ञतेऽर्थे
 बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति । तद्यथा । कति भवतः पुत्राः । कति भयतो भार्या इति । 10
 अपर भाह । द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते । त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते । सैषा
 पञ्चाभिष्टाना याक्तात्र युक्तं बहुवचनम् ॥

अथ द्विदशाः त्रिदशा इति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽय्य विमहः ।
 द्विर्दश द्विदशा इति ।

संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्याप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

15

संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः* । न हि सुजन्ता संख्यास्ति ॥ एवं
 तर्ह्येवं विमहः करिष्यते द्वौ दशतौ द्विदशा इति । एषमप्यत्कारान्तत्वात्संख्येये-
 त्यप्रसिद्धिः† । न ह्यत्कारान्ता संख्यास्ति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विमहो द्विर्दश द्विद-
 शा इति । ननु चोक्तं संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिरिति ।

न वासुजन्तत्वात् ॥ २ ॥

20

न वैष दोषः । किं कारणम् । असुजन्तत्वात् । सुजन्तेत्युच्यते न चात्र
 सुजन्तं पदयामः ॥ किं पुनः कारणं वाक्ये सुज्दृश्यते समासे तु न दृश्यते ।

सुजभावो ऽभिहितार्थत्वात्समासे ॥ ३ ॥

समासे सुचो ऽभावः । किं कारणम् । अभिहितार्थत्वात् । अभिहितः सुजर्थः

समासेनेति कृत्वा समासे सुज्ज भविष्यति । किं च भोः सुजर्थ इति समास उच्यते । न खलु सुजर्थ इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्थः । कथम् । यावता संख्येयो यः संख्यया संख्यायते स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः । स चोक्तः समासेनेति कृत्वा समासे सुज्ज भविष्यति ॥

अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवाभिधायित्वात् ॥ ४ ॥

अशिष्यः संख्योत्तरपदो बहुव्रीहिः । किं कारणम् । संख्येयवाभिधायित्वात् । संख्येयं वार्थश्चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ* इत्येव सिद्धम् ॥ भवेत्सिद्धमधिकविशाः अधिकत्रिंशा इति यत्रैतद्विचार्यते विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परिमाणिनि वेति । इदं तु न सिध्यति अधिकदशा इति यत्र नियोगतः संख्या संख्येय एव वर्तते ॥

10 अथोपदशा इति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । दशानां समीप उपदशा इति । कस्य पुनः सामीप्यमर्थः । उपस्य । यद्येवं नान्यपदार्थो भवति ॥ तत्र प्रथमानिर्दिष्टं संख्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ ५ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगो† ऽमत्वर्थो ऽवमारम्भः ॥

15

कत्रभावार्थ वा ॥ ६ ॥

अथवा कम्मा भूदिति‡ ॥

दिङ्गामान्यन्तराले ॥ २ । २ । २६ ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २ । २ । २८ ॥

दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात् ॥ १ ॥

20 दिक्समाससहयोगयोश्चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् । अन्तरालप्रधानाभिधानात् । दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ* इत्येव सिद्धम् ॥ यद्येवं दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो‡ न प्राप्नोति । अथ पुनरिय सैव दक्षिणा सेव पूर्व्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः

सिद्धो भवति ॥ न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुषद्भावो न रैतो भाषितपुंस्कौ ।
 ननु च भो दक्षिणशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामाकृती यद्भाषित-
 पुंस्कमाहृत्यन्तरे रैतो भाषितपुंस्कौ । दक्षिणा पूर्वैति दिग्शब्दौ दक्षिणः पूर्व इति
 व्यवस्थाशब्दौ । यदि पुनर्दिग्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः । कथं यानि
 दिग्पदिष्टानि कार्याणि । यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति । यदि तर्हि यो यो दिशि
 वर्तते स स दिक्शब्दे रमणीयादिप्प्रतिप्रसङ्गो भवति । रमणीया दिक् शोभना दि-
 गिति ॥ अथ मतमेतदिशि वृष्टो दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः दिशं यो न
 व्यभिचरतीति रमणीयादिप्प्रतिप्रसङ्गो न भवति पुषद्भावस्तु न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि
 सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुषद्भावो वक्तव्यो दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम् । एष च
 कृत्वास्तु दिक्समाससहयोगयोधान्तरालप्रधानाभिधानादित्येव । ननु चोक्तं दक्षिण-
 पूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुषद्भावो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । सर्वनाम्नो
 वृत्तिमात्रे पुषद्भावेन परिहृतम् ॥

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ २ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगो* जत्वर्थो ज्यमारम्भः ॥

कनभावार्थं वा ॥ ३ ॥

अथवा कम्मा भूदिति† ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २ । २ । २७ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानात् ॥ १ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु चाशिष्यो धृष्टीदि० । किं कारणम् । क्रियाभिधानात् ॥
 क्रियाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ‡ इत्येव सिद्धम् ॥

न वैकशेषप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

न वाशिष्य० । किं कारणम् । एकशेषप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् ॥

पूर्वदीर्घार्थं च ॥ ३ ॥

पूर्वदीर्घार्थं चेद वक्तव्यम् । केशाकेशि ॥ स्यादेतत्प्रयोजनं यदि नियोगतो

ऽस्यानेनैव दीर्घत्वं स्यात् । अथेदानीमन्येषामपि दृश्यते [६.३.१३७] इति दीर्घत्वं
न प्रयोजनं भवति ॥

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ ४ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगो* ऽमत्वर्थो ऽयमारम्भः ॥

कवभावार्थं वा ॥ ५ ॥

अथवा कष्मा भूदिति† ॥

चार्थं द्वन्द्वः ॥ २ । २ । २९ ॥

चार्थं इत्युच्यते चञ्चाव्ययं‡ तेन समासस्याव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । नैप दोषः ।
पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते न च समासस्तत्र पद्यते ॥ पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्या-
० मभिधेययद्विज्ञवचनानि भवन्ति यथेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां यो-
गोऽस्ति ॥ नेदं वाचनिकमलिङ्गतासंख्यता वा । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् ।
तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते ऽपरे न । न चेदानीं
कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थयद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्धानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः ।
तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यत्प्राक्समासाच्चार्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो
१५ नास्ति समासे च भवति स्वाभाविकमेतत् ॥ अथवाभ्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति ।
गुणवचनानां हि शब्दानामाभ्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला
शाटी शुक्रः कम्बलः शुक्रौ कम्बलौ शुक्राः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं भ्रितो
भवति गुणस्तस्य यद्विज्ञं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं
भ्रितो भवति समासस्तस्य यद्विज्ञं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥

२० अथेह कस्मान्न भवति । याशिकक्षायां धैयाकरणश्च । कठक्षायां बहृचश्च ।
औक्थिकक्षायां मीमांसकश्चेति । शेषऽ इति वर्तते ऽशेषत्वान्न भविष्यति¶ ॥ यदि
शेष इति वर्तते

उपास्तात् स्थूलसिक्तं तूर्णीगङ्गं महाह्रदम् ।

द्रोणं चेदशको गन्तुं मा त्वा तामां कृताकृते ॥ *

२५ इत्येतन्न सिध्यति** । नैप दोषः । अन्यद्भि कृतमन्यदकृतम् ॥

चार्ये द्वन्द्ववचने ऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥

चार्ये द्वन्द्ववचने ऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति ।

अहरहर्नयमानो गामशं पुरुषं पशुम् ।

धैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी ॥

इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्य इति ॥

सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो भवतीति वक्तव्यम् ॥

तत्र पुत्रद्वावप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्रैतस्मिँल्लक्षणे पुंनद्वावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पत्नीमृद्यो । समानाधिकरण-
लक्षणः पुत्रद्वावः प्राप्नोति* ॥

विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः । शीतोष्णे सुखदुःखे जन-
नमरणे । किं कारणम् । सुखप्रतिघातेन हि दुःखं दुःखप्रतिघातेन च सुखम् ॥

यत्तायदुच्यते तत्र पुंनद्वावप्रतिषेध इति । इदं तावदयं प्रष्टव्यम् । अथेह कस्मान्न
भ्रमति । दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति । अथ मतमेतत्प्राक्समासाद्यत्र सामा- 15
नाधिकरण्यं तत्र पुंनद्वावो भ्रमतीतीहापि न दोषो भवति ॥ यदप्युच्यते विप्रति-
षिद्धेषु चानुपपत्तिरिति । सर्व एव हि शब्दा विप्रतिषिद्धाः । इहापि लक्षन्य-
मोधाविति लक्षशब्दः प्रयुज्यमानः । लक्षार्थं सप्रत्याययति न्यमोधार्यं निवर्तयति
न्यमोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यमोधार्यं सप्रत्याययति लक्षार्थं निवर्तयति । अत्र चे-
युक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यत इहापि युक्ता दृश्यताम् ॥ 20

एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानम् । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौ-
र्वापर्याभिधानं प्राप्नोति । अतः किम् । युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः ।
लक्षन्यमोधौ लक्षन्यमोधा इति । यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि भवि-
तव्यम् ।

शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्विवचनबहुवच- 25

नानुपपत्तिः ॥ ५ ॥

शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः ।

प्रक्षन्यप्रोधौ प्रक्षन्यप्रोधा इति । प्रक्षशब्दः सार्थको निवृत्तो न्यप्रोधशब्द उपस्थित
एकार्थस्तस्यैकार्थत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥

विग्रहे च युगपद्वचनं ज्ञापकं युगपद्वचनस्य ॥ ६ ॥

विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते । यावा ह क्षामा । यावा चिदस्मै पृथिवी
५ नमेते इति । किमेतत् । युगपदधिकरणवचनताया उपोद्बलकम् । विग्रहे किल
नाम युगपदधिकरणवचनता स्यात्किं पुनः समासे ॥

समुदायात्सिद्धम् । समुदायात्सिद्धमेतत् । किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति । द्विवच-
नबहुवचनप्रसिद्धिरिति चोदितं तस्यायं परिहारः ।

समुदायात्सिद्धमिति चैत्रैकार्थत्वात्समुदायस्य ॥ ७ ॥

10 समुदायात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । एकार्थत्वात्समुदायस्य । एकार्था हि
समुदाया भवन्ति । तद्यथा । शतम् यूथम् वनमिति ॥ नैकार्थ्यम् । नायमेकार्थः ।
किं तर्हि । व्यर्थो बह्वर्थश्च । प्रक्षोऽपि व्यर्थो न्यप्रोधोऽपि व्यर्थः । यदि तर्हि प्रक्षो
ऽपि व्यर्थो न्यप्रोधोऽपि व्यर्थस्तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । तयोरनेकार्थत्वाद्बहुपु-
बहुवचनम् [१.४.२१] इति बहुवचनं प्राप्नोति ।

15 तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाभावात् ॥ ८ ॥

तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेत्तन्न । किं कारणम् । बहुत्वाभावात् ।
नात्र बहुत्वमस्ति । किमुच्यते बहुत्वाभावादिति याद्यतेदानीमेवोक्तं प्रक्षोऽपि व्यर्थो
न्यप्रोधोऽपि व्यर्थ इति । याभ्यामेवात्रैको व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोऽपि ॥ यद्येवमन्य-
वाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिः । अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य वचनं नोपपद्यते ।

20 अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत्प्रक्षस्य न्यप्रोधत्वान्न्यप्रोधस्य
प्रक्षत्वात्स्वशब्देनाभिधानम् ॥ ९ ॥

अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेदेवमुच्यते तन्न । किं कारणम् ।
प्रक्षस्य न्यप्रोधत्वान्न्यप्रोधस्य प्रक्षत्वात्स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति । प्रक्षो अपि
न्यप्रोधो न्यप्रोधो अपि प्रक्षः ॥ कथं पुनः प्रक्षोऽपि न्यप्रोधो न्यप्रोधोऽपि प्रक्षः
25 स्याद्यावता कारणाद्भवे शब्दनिवेशः ।

कारणाद्भवे शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ॥ १० ॥

कारणाद्भवे शब्दनिवेश इति चेदेवमुच्यते तन्न । तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् । तुल्यं

किं कारणम् । यदि तावत्प्रक्षरतीति प्रक्षः स्याच्चयमोधेऽप्येतद्भवति । तथा यदि न्यमोहतीति न्यमोधः प्रक्षेऽप्येतद्भवति ॥ दर्शनं वै हेतुर्न च न्यमोधे प्रक्षशब्दो दृश्यते ।

दर्शनं हेतुरिति चेतुल्यम् ॥ ११ ॥

दर्शनं हेतुरिति चेतुल्यमेतद्भवति । प्रक्षेऽपि न्यमोधशब्दो दृश्यतां तुल्यं हि ५ कारणम् ॥ न वै लोक एव संप्रत्ययो भवति । न हि प्रक्ष आनीयतामित्युक्ते न्यमोध आनीयते ।

तद्विषयं च ॥ १२ ॥

तद्विषयं चेतद्दृष्टव्यं प्रक्षस्य न्यमोधत्वम् । किंविषयम् । इन्द्रविषयम् ॥ युक्तं 10 पुनर्येन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः । षाढं युक्तम् ।

अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥ १३ ॥

अन्यत्रापि हि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा । समाने रक्ते वर्णे गौ-
लौहित इति भवत्यश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवत्यश्वो
हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ॥ यदि तर्हि
प्रक्षेऽपि न्यमोधो न्यमोधोऽपि प्रक्ष एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः । एके- 15
नोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगो नोपपद्यते । प्रक्षेण न्यमोधस्य न्यमोधप्रयोगः ।

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्रक्षेण न्यमोधस्य
न्यमोधप्रयोगः ॥ १४ ॥

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेत्तत्र । किं कारणम् । अनुक्तत्वा-
त्प्रक्षेण न्यमोधस्य न्यमोधप्रयोगः । अनुक्तः प्रक्षेण न्यमोधार्थ इति कृत्वा न्यमोध- 20
शब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यावतेदानीमेवोक्तं प्रक्षेऽपि न्यमोधो न्यमोधोऽपि प्रक्ष
इति । सहभूतावेतावन्योऽन्यस्यार्थमाहर्तुर्न पृथग्भूतौ । किं पुनः कारणं सहभूतावे-
तावन्योऽन्यस्यार्थमाहर्तुर्न पुनः पृथग्भूतौ ।

अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥ १५ ॥

स्वाभाविकमभिधानम् ॥ अथवेह कौचित्प्रायमकल्पिकौ प्रक्षन्यमोधौ कीचित्कि- 25
यया वा गुणेन वा प्रक्ष इवायं प्रक्षो न्यमोध इवायं न्यमोध इति । तत्र प्रक्षावि-

त्युक्ते सदेहः स्यात्किमिमौ प्रक्षवेवाहोस्त्रित्प्रक्षन्यमोधाविति । तत्रासदेहार्थं न्य-
मोधशब्दः प्रयुज्यते ॥

इयं युगपदधिकरणवचनता नाम दुःखा चे दुरुपपादा च । यन्नाप्यस्या निव-
न्धनमुक्तं चावा ह क्षामेति तदपि च्छन्दस तत्र सुपां सुपो भवन्तीत्येव सिद्धम् ।
5 सूत्र च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं चार्थं द्वन्द्ववचने ऽसमासेऽपि
चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग इति । नैप दोषः । इह चे द्वन्द्व इतीयता सिद्धम् । कथ
पुनश्चे नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दो ह्येव शब्दे ऽसभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । सोऽय-
मेवं सिद्धे सति यदर्धग्रहण करोति तस्येतत्प्रयोजनमेव यथा विज्ञायेत चेन कृतो
ऽर्थश्चार्थ इति । कः पुनश्चेन कृतोऽर्थः । समुच्चयो ऽन्वाचय इतरेतरयोगः समा-
10 हार इति । समुच्चयः । प्रक्षथेत्युक्ते गम्यत एतच्चयमोधश्चेति । अन्वाचयः । प्रक्ष-
थेत्युक्ते गम्यत एतत्सापेक्षोऽय प्रयुज्यत इति । इतरेतरयोगः । प्रक्षथ न्यमोधश्चेत्युक्ते
गम्यत एतत्प्रक्षोऽपि न्यमोधसहायो न्यमोधो ऽपि प्रक्षसहाय इति । समाहारेऽपि
क्रियते प्रक्षन्यमोधमिति । तत्रायमप्यर्थो द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति । स-
माहारस्यैकत्वादेव सिद्धम् ॥

15 एकादश द्वादशेति कौऽयं समासः । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः । एकादीनां
दशादिभिर्द्वन्द्वः समासः ।

एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचन प्राप्नोति । एकविंशतिः
द्वाविंशतिः ॥

20 सिद्धं त्वाधिकान्ता सख्या सख्यया समानाधिकरणाधिकारे ऽधिक-
लोपश्च ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समानाधिकरणाधिकारे* वक्तव्यमाधिकान्ता संख्या सं-
ख्यया सह समस्यते ऽधिकशब्दस्य च लोपो भवतीति । एकाधिका विंशतिरेक-
विंशतिः । व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिः ॥ यदि समानाधिकरणः स्वरो न सिध्यति ।

25 यद्धि तत्स्वरया पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवतीति† द्वन्द्व इत्येव तत् । किं पुनः कारणं द्वन्द्व
इत्येव तत् । इह मा भूत् । शतसहस्रमिति ॥ अस्तु तार्हि द्वन्द्वः । ननु चोक्तमे-

कादीनां दशादिभिर्हन्द् इति चेद्दिशत्यादिषु वननप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । सर्वो हन्द्वा विभाषैरुच्यते । यदा तर्ह्येक्यचनं तदा नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति । लिङ्गम-
शिव्यं लोकाभयत्वालिङ्गस्य ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २ । २ । ३० ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

5

उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते परप्रयोगो मा भूदिति ॥

न वानिटादर्शनात् ॥ २ ॥

न चैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । अनिटादर्शनात् । न हि किञ्चिदानिष्टं दृश्यते । न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुक्ते । यदि चा- 10
निष्टं दृश्येत ततो यत्नार्हं स्यात् ॥

अथ यत्र हे पठ्यन्ते भवतः कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति । राज्ञः
पुरुषस्य राजपुरुषस्येति* ।

पठ्यन्तयोः समासे ऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातः ॥ ३ ॥

पठ्यन्तयोः समासे ऽर्थाभेदात्प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । एवं न चेदम- 15
रुत भरत्युपसर्जनं पूर्वमित्यर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥

अल्पात्तरम् ॥ २ । २ । ३४ ॥

किमय तन्त्रं तरभिर्देश आहोस्त्रिदतन्त्रम् । किं चात. । यदि तन्त्रं द्वयोर्नियमो
वद्व्यनियमः । तत्र को दोषः । शङ्खदुन्दुभिः शिरीषाणांमिति न सिध्यति । दुन्दुभिःशब्द-
स्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति । अथातन्त्र

20

मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्गदन्ति तसदि

प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यति । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु ताव-
त्तन्त्रम् । ननु चोक्त द्वयोर्नियमो बहुष्वनियम इति तत्र शङ्खदुन्दुभिर्वीणानामिति
न सिध्यति दुन्दुभिश्चदस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति । नैप दोषः । यदेतद्रत्नात्तर-
मिति तदल्पाजिति वक्ष्यामि ॥ अथवा पुनरस्त्वतन्त्रम् । ननु चोक्तं मृदङ्गशङ्खतूणवाः
४ पृथङ्गदन्ति संसदि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यतीति ।

अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः ॥ १ ॥

अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः करिष्यते । शङ्खश्च तूणवश्च श-
ङ्खतूणवौ । मृदङ्गश्च शङ्खतूणवौ च मृदङ्गशङ्खतूणवाः । रामश्च केशवश्च रामके-
शवौ । धनपतिश्च रामकेशवौ च धनपतिरामकेशवास्तेषां धनपतिरामकेशवाना-
10 मिति ॥

अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गः किं तत्रैकस्य नियमो भवत्याहोस्विदविशेषेण ।

अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो ऽनियमः शेषेषु ॥ २ ॥

अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति शेषेष्वनियमः । षट्पृथुशुक्लाः षट्पृथुशुक्लमृदव
इति* ॥

15 ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणाम् ॥ ३ ॥

ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । शिशिरवसन्ता-
वुदगयनस्यौ । कृत्तिकारोहिण्यः ॥

अभ्यर्हितम् ॥ ४ ॥

अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । मातापितरौ श्रद्धामेधे ॥

20 लघ्वक्षरम् ॥ ५ ॥

लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । कुशकाशम् शरशीर्यम् ॥

अपरं भाह । सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । लघ्वक्षरादपीति ।
श्रद्धातपसी । दीक्षातपसी ॥

उर्णानामानुपूर्व्येण ॥ ६ ॥

25 उर्णानां चानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । ब्राह्मणक्षत्रियभिर्दृश्या ॥

भ्रातुश्च ज्यायसः ॥ ७ ॥

भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । युधिष्ठिरार्जुनौ ॥

सख्याया अल्पीयसः ॥ ८ ॥

सख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः । एकादश द्वादश ॥

धर्मादिपूभयम् ॥ ९ ॥

5

धर्मादिपूभयं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । धर्मार्थौ अर्थधर्मौ । कामार्थौ अर्थ-
कामौ । गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ । आद्यन्तौ अन्तादी ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ २ । २ । ३५ ॥

बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विश्वदेवः विश्वयशाः । द्विपुत्र- 10
द्विभार्यः ॥ अथ यत्र सख्यासर्वनामोरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्वनिपातेन भवित-
व्यम् । परत्वात्सख्यायाः । व्यन्याय व्यन्याय ॥

वा प्रियस्य ॥ २ ॥

वा प्रियस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः । प्रियगुडः गुडप्रियः ॥

सप्तम्याः पूर्वनिपाते गङ्गादिभ्यः परवचनम् ॥ ३ ॥

15

सप्तम्याः पूर्वनिपाते गङ्गादिभ्यः परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यम् । गङ्गुकण्ठः
गङ्गुशिराः ॥

निष्ठा ॥ २ । २ । ३६ ॥

निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् ॥ १ ॥

निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम् । शा- 20
ङ्गैर्गर्धी पलाण्डुभक्षिती । मासजाता सवत्सरजाता । सुखजाता दुःखजाता ॥

न वीत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य । यदयं जातिकालमुखादिभ्यः परस्या निष्ठाया उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं शास्ति^१ तज्ज्ञापयत्याचार्यः परान् निष्ठा भवतीति ॥

5 प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्माद्ब्राजदन्तादिषु पाठः ॥ ३ ॥

प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातः प्राप्नोति । अकृतमितप्रतिपन्ना इति । तस्माद्ब्राजदन्तादिषु^२ पाठः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । अत्रापि प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं परा निष्ठा भवतीति ॥ प्रहरणार्थेभ्यश्च ॥ ४ ॥

प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् । अस्युद्यतः मुसलो-
10 द्यतः । असिपाणिः दण्डपाणिः ॥

द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ ५ ॥

द्वन्द्वे घि [२. २. ३२] इत्यस्मादजाद्यदन्तम् [३३] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । द्वन्द्वे घीत्यस्यावकाशः । पटुगुप्तौ । अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः । उट्टूखरौ । इहो-
भयं प्राप्नोति । इन्द्रामी । अजाद्यदन्तमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

15 उभाभ्यामल्पात्तरम् ॥ ६ ॥

उभाभ्यामल्पात्तरम् [३४] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ द्वन्द्वे घीत्यस्यावकाशः । पटुगुप्तौ । अल्पात्तरमित्यस्यावकाशः । वाग्दुपदी । इहोभयं प्राप्नोति । यागवी । अल्पात्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः । उट्टूखरौ । अल्पात्तरमित्यस्यावकाशः । स एव । इहोभयं प्राप्नोति । यागिन्द्रौ । अल्पात्तरमि-
20 त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

कटाराः कर्मधारये ॥ २ । २ । ३८ ॥

कटारादय इति यक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । गदुलशाण्डिन्यः शाण्डि-
न्यगदुलः । गण्डयास्यः यास्यराण्डः ॥ तर्त्तर्त्तं यक्तव्यम् । न यक्तव्यम् । गदुलवननिर्देशात्कटारादय इति विशास्यते ॥

25 इति श्रीभगवत्पतञ्जलिधिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अनभिहिते ॥ २ । ३ । १ ॥

अनभिहित इत्युच्यते किमिदमनभिहितं नाम । उक्तं निर्दिष्टमभिहितमित्यनर्थान्तरम् । यावद्भूयादनुक्ते अनिर्दिष्ट इति तावदनभिहित इति ॥

अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते । 5
अन्यत्राप्यभिहिते विहितं न भवति ॥ दान्यत्र । चित्रगुः शबलगुः । बहुघ्नीहिणो-
क्तत्वात्मत्वर्थस्य मत्वर्थयो न भवति ॥ गर्गाः वत्साः । विदाः उर्वाः* । यञ्-
ज्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याप्योत्पत्तिर्न भवति† ॥ सप्तपर्णः अष्टापदमिति । समा-
सेनोक्तत्वाद्दीप्साया द्विर्वचनं‡ न भवति ॥ यत्तावदुच्यते चित्रगुः शबलगुः बहुघ्नी-
हिणोक्तत्वात्मत्वर्थस्य मत्वर्थयो न भवतीति । अस्तिना सामानाधिकरण्ये मनुश्चि- 10
धीयते§ न चात्रास्तिना सामानाधिकरण्यम् ॥ यदप्युच्यते गर्गाः वत्सा विदाः उर्वाः
यञ्ज्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याप्योत्पत्तिर्न भवतीति । समर्थानां प्रथमाद्वा [४.१.
८२] इति वर्तते न चैतत्समर्थानां प्रथमम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् ॥
यदप्युच्यते सप्तपर्णः अष्टापदमिति समासेनोक्तत्वाद्दीप्साया द्विर्वचनं न भवतीति ।
यदत्र दीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ॥ पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य । 15
पङ्क्तौ पङ्क्तौ पदानीति ॥ अम्बहुजकक्षु तर्हि । अम् । भिनत्ति ङिनत्ति ।
अमोक्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि शन्न भवति¶ । बहुच् । बहुकृतम् बहुभिन्नमिति ।
बहुचोक्तत्वादीपदसमाप्तेः कल्पवादयो न भवन्ति** । अकच् । उच्चकैः नीचकै-
रिति । अकचोक्तत्वात्कुत्सादीनां कादयो न भवन्ति।। ॥ ननु च अम्बहुजकचो
ऽपवादास्ते ऽपवादत्वाद्वाधका भविष्यन्ति ।

20

अम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां वाधनं भवति नानादेशत्वाच्च प्राप्नोति ॥ किं पुन-

* ४.१.१०५, १०४, २४ ६४
¶ ३.१.७८, ९८.

† ४.१.८२, ९९
** ४.३.९८, ९०

‡ ८१४ § ५३.९४
†† ५.३.७२, ७०

रिहाकर्तव्यो ऽनभिहिताधिकारः क्रियत आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते ।
इहाकर्तव्यः क्रियते । एष एव हि न्याय्यः पक्षो यदभिहिते विहित न स्यात् ॥

अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम् ॥ ३ ॥

अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थः । कः पुनर्विभक्त्यर्थः । एकत्वादयो विभक्त्यर्थास्ते-
५ ऽनभिहितेषु कर्मादयोऽभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय मा भूयति
तस्मादनभिहितवचनम् । तस्मादनभिहिताधिकारः क्रियते ॥

अवश्य चैतदेव विज्ञेयमेकत्वादयो विभक्त्यर्था इति ।

अभिहिते प्रथमाभाव ॥ ४ ॥

यो हि मन्यते कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेऽनभिहितेषु सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामु-
१० त्यन्तिर्न भविष्यतीति प्रथमा तस्य न प्राप्नोति । क । वृक्षः द्वक्ष । किं कार-
णम् । प्रातिपदिकेनोक्तः प्रातिपदिकार्थ इति ॥

न क्वचित्प्रातिपदिकेनानुक्तः प्रातिपदिकार्थ उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति ॥
तत्रैव तु खल्वेव दोषो यस्य त एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति ।
प्रथमा ते न प्राप्नोति । क । पचत्योदन देनदत्त इति । किं कारणम् । तिङोक्ता
१५ एकत्वादय इति । अनभिहिताधिकार च त्व करोपि परिगणन च ॥

न क्वचित्तिङ्कत्वादीनामनभिधानमुच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति । ननु
चेहानभिधान वृक्षः द्वक्ष इति । अत्राप्यभिधानमस्ति । कथम् । वक्ष्यत्येतत् । अस्ति-
र्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । वृक्षः द्वक्ष । अस्तीति गम्यते ॥
तथैव तु खल्वेव दोषो यस्य ते कर्मादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति ।
२० प्रथमा ते प्राप्नोति । क । कट करोति भीष्ममुदार शोभन दर्शनीयमिति । कट-
शब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहित कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ।
का तर्हि प्राप्नोति । प्रथमा । तद्यथा । कृतः कटो भीष्म उदार शोभनो दर्शनीय
इति करोतिरुत्पद्यमानेन क्तनाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न भवति ।
का तर्हि । प्रथमा भवति ॥

२५ नैष दोषः । न हि ममानभिहिताधिकारोऽस्ति नापि परिगणनम् । साम-
र्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यत्यस्ति च सामर्थ्यम् । किम् । कर्मविशेषो व-
च्यः ॥ अथवा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥

अथवा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्यादीन्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ॥ अस्ति
 सन्त्रपि विशेषः कटं करोति भीष्ममुदारं शोभां दर्शनीयमिति च कृतः कटो भीष्म
 उवाचः शोभने दर्शनीय इति च । करोतेत्त्वरथमानः क्तो ऽत्रयेण सर्वे कर्मा-
 भिधत्ते कटश्चात्तुनत्त्वरथमानया द्वितीयया यत्कटस्य कर्म तत्त्वरथमभिधानु न हि
 कर्मविशेषः ॥ तत्रेव तु सन्त्रेप दोषो यस्य त एकत्वादयो विभक्त्यर्थो अभिहिते ५
 प्रथमाभाय इति । प्रथमा ते न प्राप्नोति । क । एकः द्वे चट इति । किं कार-
 णम् । प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इति ॥

कर्मादिष्वपि ये विभक्त्यर्थेऽत्रचर्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः । कर्मण
 एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो चट्ट इति । न चैकत्वादीनामेकत्वादयः सन्ति ।
 अथ सन्ति ममापि सन्ति । तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति ॥ अथप्रथमप्रचना 10
 तेने । इष्य चाहुर्गुणं च । यत्स्योऽन्तो गुगस्तस्यानुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा
 प्रथमा भविष्यति ॥ अथवा संख्या नामेयं परप्रधाना । सत्प्रथमनया विशेष्यम् । यदि
 चात्र प्रथमा न स्यात्सत्प्रथमविशेषितं स्यात् ॥ अथवा चक्षयति तत्र वचनग्रहणस्य
 प्रयोजनमुक्तेऽत्रप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्पार्शितं ॥ अथवा समयाद्भवति ॥
 यदि सामर्थिकी न नियोगतोऽन्या कस्माच्च भवति । कर्मादीनामभावात् ॥ पृष्ठी 15
 तर्हि प्राप्नोति । शेरलक्षणा पठ्यशेषत्वात् न भविष्यति ॥ एवमपि व्यतिरुक्तः प्राप्नोति ।
 एकस्मिन्नपि द्वियचनवहुरचने प्राप्नुतः । द्वयोरप्येकवचनवहुरचने प्राप्नुतः । बहुव-
 ध्येकवचनद्वियचने प्राप्नुतः । अर्थतो व्यस्यया भविष्यति ॥

परिगणन कर्तव्यम् ।

तिङ्क्षितसमासेः परिसरयानम् ॥ ५ ॥

20

तिङ्क्षितसमासेः परिसरयानं कर्तव्यम् । तिङ् । क्रियते कट । कृत् ।
 कृत कट । तद्वित । ओपगनः कापटवः । समास । चित्रगुः शबलगुः ॥

उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिप्रचनम् ॥ ६ ॥

उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या । क । कटं करोति
 भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । कटश्चाद्गदुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति 25
 कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ॥ का तर्हि स्यात् । पृष्ठी । शेरलक्षणा पठ्य-

शेषत्वान्न भविष्यति ॥ अन्यथापि न प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । कर्मादीनाम-
भावात् ॥ समयश्च कृतो न केवलः प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय इति न
चान्या उत्पद्यमाना एतमभिसंबन्धमुत्सहन्ते यत्कुमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥
अथवा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम् । अथवा कट एव कर्म
५ तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ॥ तस्मान्नार्थः परिगणनेन ॥

द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्तिर्न प्राप्नोति । क्व । प्रासाद
आस्ते । शयन आस्त इति । किं कारणम् । सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति*
कृत्वा सप्तमी[†] न प्राप्नोति ॥

10

न वान्यतरेणानभिधानात् ॥ ८ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् । अन्यतरेणानभिधानात् । अन्यतरेणात्रानभिधा-
नम् । सदिप्रत्ययेनाभिधानमसिप्रत्ययेनानभिधानम् । यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी
भविष्यति ॥ कुतो नु खल्वेतत्सत्यभिधाने चानभिधाने चानभिहिताश्रया सप्तमी
भविष्यति न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति ।

15

अनभिहिते हि विधानम् ॥ ९ ॥

अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते नाभिहिते प्रतिषेधः ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते
यत्कुं यत्रान्या चान्या च क्रिया यत्र नु खलु सैव क्रिया तत्र कथम् । आसन
आस्ते । शयने शेत इति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः । कालभेदात्साधनभेदाच्च ।
एकस्यात्रासेरासिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य वाद्यं साधनं वर्तमानकालश्च
२० प्रत्ययः ॥ किं पुनर्द्रव्यं साधनमाहोस्विद्रुणः । किं चातः । यदि द्रव्यं साधनं
नैतदन्यद्द्रव्यमिहितात् । अथ हि गुणः साधनं भवत्येतदन्यदभिहितात् । अन्यो
हि सदिगुणोऽन्यथासिगुणः ॥ किं पुनः साधनं न्याय्यम् । गुण इत्याह । कथं
ज्ञायते । एवं हि कश्चित्कञ्चित्पृच्छति । क्व देवदत्त इति । स तस्मा आचटे । असौ
वृक्ष इति । कतरस्मिन् । यस्तिष्ठतीति । स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वान्येन शब्देनाभि-
२५ संबध्यमानः कर्ता संपद्यते । द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म कर्मैव स्याद्यत्करणं
करणमेव यदधिकरणमधिकरणमेव ॥

अनभिहितप्रचनमनर्थक प्रथमाविधानस्यानप्रकाशत्वात् ॥ १० ॥

अनभिहितप्रचनमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रथमाविधानस्यानप्रकाशत्वात् ।
अनप्रकाशा प्रथमा सा घननाङ्गवित्थिति* ॥ सावकाशा प्रथमा । कोऽनप्रकाशः ।
अकारकम् । वृक्षः प्रक्ष इति ।

अवकाशो ऽकारकमिति चेन्नास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमा- ८
नोऽप्यास्ति ॥ ११ ॥

अप्रकाशो ऽकारकमिति चेत्तत्र । किं कारणम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो
ऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः प्रक्ष । अस्तीति गम्यते ॥

विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभावः ॥ १२ ॥

अथवा द्वितीयादयः क्रियन्तां प्रथमा वेति प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन । 10
द्वितीयादीनामप्रकाशः । कट करोति भीष्ममुदार शोभनं दर्शनीयमिति । प्रथमाया
अवकाश । अकारकम् । वृक्षः प्रक्ष इति । इहोभय प्राप्नोति । कृतः कटो भीष्म
उदारः शोभनो दर्शनीय इति । प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ न सिध्यति । प-
रत्वात्पृष्ठी प्राप्नोति । शैपलक्षणा पृष्ठशेषत्वान्न भविष्यति ॥

कृत्वयोगे तु परं विधानं पृष्ठ्यास्तत्प्रतिषेधार्थम् ॥ १३ ॥ 15

कृत्वयोगे तु परत्वात्पृष्ठी प्राप्नोति तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकार. कर्तव्य ।
कर्तव्य. कट इति ॥ स कथं कर्तव्य । यथेकत्वादयो विभक्त्यर्था. । अथ हि
कर्मादयो विभक्त्यर्था नार्योऽनभिहिताधिकारेण ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ । ३ । २ ॥

समयानिकपाहार्योगेपूपसंख्यानम् ॥ १ ॥ 20

समयानिकपाहार्योगेपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । समयानिकपाहार्योगेपूपसंख्यानम् ।
हाययोगे । हा देवदत्तम् । हा यज्ञदत्तम् ॥

अपर आह ॥ द्वितीयाविधाने ऽमित परित समयानिकपाध्यधिग्योगेपूपस-

ख्यानम् ॥ द्वितीयाविधाने ऽभितःपरितःसमयानिकपाध्यधिधिग्योगेपूपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । समय ग्रामम् । निकपा ग्रामम् ।
अध्यधि ग्रामम् । धिग्जालम् । धिग्वृपलम् ॥

अपर आह ।

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाग्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

उभय सर्व इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यां द्वितीया वक्तव्या । उभयतो ग्रामम् । सर्व-
तो ग्रामम् ॥ धिग्योगे । धिग्जालम् । धिग्वृपलम् ॥ उपर्यादिषु त्रिष्वग्रेडिता-
न्तेषु द्वितीया वक्तव्या । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् ॥
10 ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । न देवदत्तं प्रतिभाति किञ्चित् ।

वुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ॥

तृतीया च होऽछन्दसि ॥ २ । ३ । ३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । तृतीया यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा । सिद्धा कर्म-
णीत्येव* ॥ तृतीयापि सिद्धा । कथम् । सुपां सुपो भवन्तीत्येव । असत्येतरिमसु-
15 पां सुपो भवन्तीति तृतीयार्थोऽयमारम्भः । यथाग्यामिहोत्रं जुहोति ॥ एवं तर्हि तृती-
यापि सिद्धा । कथम् । कर्तृकरणयोरित्येव । अयमग्निहोत्रशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि
वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं प्रज्वलयतीति । अस्ति ऋषिषि वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं
जुहोतीति । जुहोतिभास्त्येव प्रक्षेपणे वर्तते अस्ति प्रीणात्यर्थं वर्तते । तद्यथा तावद्यथा-
गृदाप्ताचृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते जुहोतिथ प्रीणात्यर्थं । तद्यथा ।
20 यथाग्नाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निं प्रीणाति । यदा यथागृदाप्ताश्चितीया तदाग्निहोत्रशब्दो
ऋषिषि वर्तते जुहोतिथ प्रक्षेपणे । तद्यथा । यथागृमग्निहोत्रं जुहोति । यथागूं ऋषि-
र्भो प्रतिपति ॥

अन्तरान्तरेणयुक्ते ॥ २ । ३ । ४ ॥

इह यस्मात्त भवति । किं ते यथागृदाप्ताः प्रीणानामन्तरेण वर्तन्तेति । लक्ष्यव-

तिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ अथवा यद्यपि तात्रदयमन्तरेणशब्दो दृष्टापनागो
निपातश्चानिपातश्चाय तु एतन्नन्तराशब्दो ऽदृष्टापचारो निपात एव तस्यास्य कोऽप्यो
द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदतो निपातात् । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ
इति गोरेवानीयते नाशो न गर्दभः ॥

अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानवचनम् ॥ १ ॥

5

अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानमहणं कर्तव्यम् । अप्रधाने द्वितीया भवतीति वक्त-
व्यम् । अन्तरा त्वा च मा च कमण्डलुरिति । कमण्डलोर्द्वितीया मा भूदिति ।
क पुनरेताभ्यां कमण्डलोर्योगः । यत्तत्रा च मा चान्तरा तत्कमण्डलोः स्थानम् ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कमण्डलोर्द्वितीया कस्मान्न भवति । उपपदवि-
भक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

10

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ २ । ३ । ५ ॥

अत्यन्तसंयोगे कर्मवद्वाच्यर्थम् ॥ १ ॥

अत्यन्तसंयोगे कालाध्वानौ कर्मवद्भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लाश-
र्थम् । लादिभिरभिधान यथा स्यात्* । आस्यते मासः । शय्यते क्रोशः ॥ अथ व-
त्करण किमर्थम् । स्वाभ्यमपि यथा स्यात् । आस्यते मासम् । शय्यते क्रोशम् । 15
अकर्मकाणा भावे लो भवतीति* भावे लो यथा स्यात् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
वक्तव्यम् । प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति ॥ एव मन्यते ।
यत्र कश्चिक्रियाकृतो विशेष उपजायते तद्व्याप्यं कर्मेति । न चेह कश्चिक्रियाकृतो
विशेष उपजायते ॥ नैव शक्यम् । इहापि न स्यात् । आदित्य पश्यति । हिमवन्त
दृणोति । ग्राम गच्छति । तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति ॥ 20
यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्माकर्मकाणा भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति । आस्यते
मास देवदत्तेनेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते न
च केचित्कालमात्राध्वनिरकर्मका । त एव विशास्याम् । क्विद्ये ऽकर्मका इति ॥
अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणा न चैतेन कर्मणा

कश्चिदप्यकर्मकः ॥ अथवा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां न चैतत्कर्म कश्चिदपि न भवति ॥

न तर्हदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यत्राक्रियया-
त्यन्तसंयोगस्तदर्थम् । क्रौशं कुटिला नदी । क्रौशं रमणीया वनराजिः ॥

४ अपवर्गे तृतीया ॥ २ । ३ । ६ ॥

क्रियापवर्ग इति वक्तव्यम् । साधनापवर्गे मा भूत् । मासमधीतोऽनुवाको
न चानेन गृहीत इति ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ २ । ३ । ७ ॥

क्रियामध्य इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अथ देवदत्तो भुक्त्वा द्यहा-
10 ज्ञोक्त्वा द्यहे भोक्त्वा । कारकमध्ये इतीयत्युच्यमान इहैव स्यात् । इहस्योऽयमिष्वासः
क्रौशाद्दक्ष्यं विध्यति क्रौशे लक्ष्यं विध्यति । यं च विध्यति यतश्च विध्यत्युभयोस्तन्म-
ध्यं भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्ति-
र्भवति । क्रियामध्यं चेत्कारकमध्यमपि भवति तत्र कारकमध्ये इत्येव सिद्धम् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ २ । ३ । ८ ॥

15 कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिपूपसंख्यानं सप्तमीपञ्चम्योः
प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिपूपसंख्यानं कर्तव्यम्* । वृक्षं प्रति त्रि-
योतने विशुन् । वृक्षं परि । वृक्षमनु । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातर परि । मात-
रमनु । किं प्रयोजनम् । सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम् । सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति ।
20 साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तमीति सप्तमीर् । पञ्चम्यपाठरिभिः [२.३.१०] इति
पञ्चमी । तत्रायमप्यर्थोऽप्रतिरिति न वक्तव्यं भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
वक्तव्यम् ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । एकत्र तावदुक्तमप्रतेरिति* । इतरत्रापि यद्यपि तावदयं परिदृष्ट-
 टापनारो वर्जने चार्जने चार्थं ललपशब्दो ऽदृष्टापनारो वर्जनार्थं एव तस्य कोऽन्यो
 द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदतो वर्जनार्थात् । तद्यथा । अस्य गौरितीयेनार्थं इति
 गौरियानीयते नाश्रो न गर्दभः ॥

5

यस्मादाधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ २ । ३ । ९ ॥

कयमिदं विज्ञायते । यस्य चेश्वर्यमीश्वरतेश्वरभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादि-
 ति । आहोस्विद्यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । कश्चात्र विशेषः ।

यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशाश्वेदवचनात्सिद्धम् ॥ १ ॥

यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशाश्वेदन्तरेण वचनं सिद्धम् । अधि ब्रह्मदत्ते 10
 पञ्चालः । आधृतास्ते तस्मिन्भवन्ति । सत्यमेवमेतत् । निर्यं परिग्रहीतव्यं परि-
 ग्रहीत्रधीनं भवति ॥

प्रथमानुपपत्तिस्तु ॥ २ ॥

प्रथमा नोपपद्यते । कुतः । पञ्चालेभ्यः । का तर्हि स्यात् । षष्ठीसंज्ञम्यौ ।
 इनामीश्वरमिति [२.३.९] - ति - - - - - शब्दः पद्यते । यद्यपि न पद्यते 15

ए । कयं ज्ञायते । यदयं कस्य-
 दिति ॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेष-
 ताई प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते
 भसंबन्धस्य द्वितीया न भविष्यति ।
 तः स्याद्यस्तु खर्ल्लभेः पञ्चालानां 20

३ ॥

कादिति ॥ एवमप्यन्तरेण वचनं
 न तेषु भवति । सत्यमेवमेतत् ।

नित्यं परिग्रहोत्ता परिग्रहीतव्याधीनो भवति ॥ प्रथमानुपपत्तिस्तु । प्रथमा नोपप-
द्यते । कुतः । ब्रह्मदत्तात् । का तर्हि स्यात् । पृथीसप्तम्यो । स्वामीश्वराधिपतीति ।
न तत्राधिपशब्दः पद्यते । यद्यपि न पद्यते अधिरीश्वररात्री । न तत्र पर्यायव-
चनानां ग्रहणम् । कथं ज्ञायते । यदयं कस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति ।
5 अधिपतिदायादेति ॥ पृथी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा पद्यशेषत्वान्न भविष्यति ॥
द्वितीया तर्हि प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । सप्तम्योक्तत्वात्तस्याभिसंब-
न्धस्य द्वितीया न भविष्यति । भवेद्योऽधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धः, स सप्तम्योक्तः
स्याद्यस्तु खल्वधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि स्ववच-
नात्सिद्धम् । अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥ एवमपि
10 यदा ब्रह्मदत्तेऽधिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते
द्वितीयेति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामनध्वनि ॥ २ । ३ । १२ ॥

अध्वन्यर्थग्रहणम् ॥ १ ॥

अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि मा भूत् । पन्थानं गच्छति । वीथयं गच्छतीति ।

15

आस्थितप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

आस्थितप्रतिषेधथायं वक्तव्यः । यो तुत्पथेन पन्थानं गच्छति पथे गच्छतीत्येव
तत्र भवितव्यम् ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते । चतुर्थी यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा । सिद्धा
कर्मणीत्येव । चतुर्थीपि सिद्धा । कथम् । सप्तदान इत्येव । न सिध्यति । क-
20 र्मणा यमभिधैति स सप्तदानम् [१ ४. ३२] इत्युच्यते क्रियया चासीं माममभि-
धैति । कया क्रियया । ममिक्रियया । क्रियापठनमपि तत्र चोच्यते ॥

चेष्टायामनध्वनि स्त्रिय गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

चेष्टायामनध्वनि स्त्रिय गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गो भवति ॥

मिद् स्वभ्रंशानुवचनात् ॥ ४ ॥

2. सिद्धमेव । ययम् । अथपि कर्मणि द्वितीयाचतुर्थी भवति इति गच्छत्यम् ॥

अध्वनश्रानपरादः । ५ ॥

एवं च कृत्याध्वनीत्येतदपि न वक्तव्यं भवति । समाप्तयेत्कर्माध्वानं गच्छतीति ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ २ । ३ । १३ ॥

चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं उपसख्यानम् ॥ १ ॥

चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं उपसख्यानं कर्तव्यम् । यूपस्य दास । कुण्डलय हिरण्यम् ॥ किमिदं तादर्थ्यमिति । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम् । तदर्थं पुन किम् । सर्वमाप्तोऽयं चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासः । कथं चात्र चतुर्थी । अनेनैव । यद्येवमितरेतराभयं भवति । केतरेतराभयता । निर्देशोत्तरकालं चतुर्थ्यां भवितव्यं चतुर्थ्यां च निर्देशस्तदितरेतराभयं भवति । इतरेतराभयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यर्थशब्देन योगे चतुर्थीति यदयं चतुर्थी तदर्थार्थं [२, १, ३६] इति चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासः शास्ति ॥ न स्वल्पवचस्य चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासो भवति । किं तर्हि । पद्यन्तस्यापि भवति । तद्वया । गुरोरिदं गुर्वर्थमिति ॥ यदि तादर्थ्यं उपसख्यानं क्रियते नार्थः संप्रदानमहणेन । योऽपि ह्युपाध्यायाय गौर्दीयत उपध्याया-
यार्थः स भवति तत्र तादर्थ्यं इत्येव सिद्धम् ॥ अवश्यं संप्रदानमहणं कर्तव्यं यान्येन लक्षणेन संप्रदानसंज्ञा तदर्थम् । छात्राय रुचितम् । छात्राय स्वदितमिति* ॥

तत्तर्ह्युपसख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति तादर्थ्यं चतुर्थीति यदयं चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासः शास्ति ॥

कूपि सपद्यमाने ॥ २ ॥

20

कूपि सपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । मूत्राय कल्पते यरागू । उद्यागय कल्पते यरात्रमिति ॥

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने ॥ ३ ॥

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ।

माताय कपिञ्च निशुदातपायातिलोहिनी ।

पीता भवति सस्याय दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

25

मांसौदनाय व्याहरति मृगः ॥

हितयोगे च ॥ ४ ॥

हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या । हितमरोचकिने । हितमामयाविने ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालं वपङ्गयोगाच्च ॥ २ । ३ । १६ ॥

5 स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिपि वाविधानात् ॥ १ ॥

स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिपि वाविधानाद्भवति विप्रतिषेधेन* । स्वस्ति-
योगे चतुर्थी अवकाशः । स्वस्ति जाल्माय । स्वस्ति वृपलाय । कुशलार्थैरा-
शिपि वाविधानस्यावकाशः । अन्ये कुशलार्थाः । कुशलं देवदत्ताय । कुशलं
देशदत्तस्य । इहोभयं प्राप्नोति । स्वस्ति गोभ्यः । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्य इति । चतुर्थी
10 भवति विप्रतिषेधेन ॥

अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् ॥ २ ॥

अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । अलंकुरुते कन्यामिति ॥

अपर आह । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अलं
मल्लो मल्लाय । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । प्रभवति मल्लो मल्लयेति ॥

15 मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥ २ । ३ । १७ ॥

अप्राणिष्वित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्य
इति ॥ परं तर्हि योगविभागः करिष्यते । मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा । ततोऽप्रा-
णिषु । अप्राणिषु च विभाषेति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा
शुकं मन्ये इति ॥ यदेतदप्राणिष्वित्येतदनायादिष्विति यक्ष्यामि । इमे च नाया-
20 दयो भविष्यन्ति । न त्वा नायं मन्ये यायस्तीर्थं न नाय्यम् । न त्वाशं मन्ये
यायद्भुक्तं न श्राद्धम् । अत्र येषु प्राणिषु नेष्यते ते नायादयो भविष्यन्ति ॥

मन्यकर्मणि प्रकृत्यकुत्सितग्रहणम् ॥ १ ॥

मन्यकर्मणि प्रकृत्यकुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । त्वां तृणं मन्यं
इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिधिरनिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये
पादे पथमगाह्निकम् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ २ । ३ । १८ ॥

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रकृत्याभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकाः । प्रायेण वैयाकरणाः । माठरोऽस्मि गोत्रेण । गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति । द्विट्रोणेन धान्यं क्रीणाति । त्रिट्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून्क्रीणाति । साहस्रेणाश्वान्क्रीणाति ॥ तर्चाई चक्रव्यम् । न चक्रव्यम् । कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येव सिद्धम् ॥ इह तावत्प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीय इति प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम् ॥ प्रायेण याज्ञिकाः प्रायेण वैयाकरणा इति । एष तत्र प्रायो येन तेष्वधीयते ॥ माठरोऽस्मि गोत्रेण गार्ग्योऽस्मि गोत्रेणेति । एते-
 10 नाह संज्ञाये ॥ समेन धावति विषमेण धावतीति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सत्र पशु-
 ज्यते समेन पया धावति विषमेण पया धावतीति ॥ द्विट्रोणेन धान्यं क्रीणाति त्रिट्रोणेन धान्यं क्रीणातीति । तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । द्विट्रोणार्थे द्विट्रोणम् । त्रिट्रोणेन त्रिट्रोणेन धान्यं क्रीणातीति ॥ पञ्चकेन पशून्क्रीणातीति । अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छ-
 15 षम् । पञ्चपञ्चर्धः पञ्चरूः । पञ्चकेन पशून्क्रीणातीति ॥ साहस्रेणाश्वान्क्रीणा-
 तीति । सप्तसपरिमाणं साहस्रम् । साहस्रेण हिरण्येनाश्वान्क्रीणातीति ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ २ । ३ । १९ ॥

किमुदात्तम् । निरुक्ते स गायान्प्रतीति । नेतदस्ति । निर्देहिभिर्भाष्ये माया उप्यन्ते तत्र करण इत्येव सिद्धम् ॥ इदं तर्हि । पुत्रेण सगगमते देवदत्त इति । अप्रधाने कर्तारि तृतीया यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रधाने कर्तारि गार्ग्यो भवन्तीति प्रधानकर्ता चेतनाभिधीयते यथाप्रधानं सिद्धा तत्र कर्तारित्येव तृतीया ॥ इदं तर्हि । पुत्रेण सगगमते देवदत्तस्येति । पठन्नत्र याज्ञिका भवि-
 20 ष्यन्ति ॥ इदं तर्हि । पुत्रेण सह स्युः । पुत्रेण सह विद्वत् इति ॥ इदं चाप्युदा-
 त्तम् निरुक्तेः सह गायान्प्रतीति । ननु चोक्तं निर्देहिभिर्भाष्ये माया उप्यन्ते तत्र गगमते इत्येव सिद्धमिति । भवेत्किञ्च यथा निर्देहिभिर्भाष्येण । यथा तु स्युः

कस्यचिन्मापवीजाप उपस्थितरतदर्थं न क्षेत्रमुपार्जितं तत्रान्यदपि किञ्चिदुप्यते
यदि भविष्यति भविष्यतीति तदा न सिध्यति ॥

सहयुक्ते प्रधानवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-
बलीयस्त्वादन्यत्रापि ॥ १ ॥

सहयुक्ते प्रधानवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । उपपदविभक्तेः कारकविभ- 5
क्तिबलीयस्त्वात् । अन्यत्रापि कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति । क्वा-
न्यत्र । गाः^६ स्वामी व्रजतीति ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २ । ३ । २० ॥

इह कस्मान्न भवति । अक्षि काणमस्येति ।

अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारतश्चेदङ्गिनो वचनम् ॥ १ ॥ 10

अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्या तेनैव चेद्विकारेणाङ्गी द्योत्यत इति वक्तव्यम् ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अङ्गशब्दोऽयं समुदायशब्दो येनेति च करण
एषा तृतीया । येनावयवेन समुदायोऽङ्गी द्योत्यते तस्मिन्भवितव्यं न चैतेनावयवेन
समुदायो द्योत्यते ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २ । ३ । २१ ॥ 15

इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं अचम-
द्राक्षीदिति ॥

न चैत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । इत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् । यत्रैत्थंभू- 20
तस्य पृथग्भूत लक्षणं तत्र भवितव्यं न चात्रैत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणम् ॥ कि
वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । तथा द्ययं प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनि-
दिशति । इत्थंभूतस्य लक्षणमित्यंभूतलक्षणम् तस्मिन्त्रित्यंभूतलक्षण इति ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २ । ३ । २२ ॥

संज्ञः कृत्प्रयोगे पठी विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणीत्येतस्मात्कृत्प्रयोगे पठी भवति विप्रतिषेधेन । संज्ञोऽन्यतरस्यामित्यस्यावकाशः । मातरं संजानीते । मात्रा संजानीते । कृत्प्रयोगे पठ्याऽभवकाशः । इध्मप्रब्रध्नः पलाशशाननः† । इहोभयं प्राप्नोति । मातुः संज्ञाता । पितुः संज्ञातेति । पठी भवति विप्रतिषेधेन ॥

उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिः ॥ २ ॥

उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन । अन्यारादितरर्तेदिकशब्दाश्चूत्तरपदाजाहियुक्ते [२.३.२९] इत्यस्यावकाशः । अन्यो देवदत्तात् । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिपतिभूपसूतैश्च [३९] इत्यस्यावकाशः । गोषु स्वामी । गवां स्वामी । इहोभयं प्राप्नोति । अन्यो गोषु स्वामी । अन्यो गवां स्वामीति । स्वामीश्वराधिपतीत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैप युक्तो विप्रतिषेधः । न ह्यत्र गात्रोऽन्ययुक्ताः । कस्तर्हि । स्वामी ॥ एवं तर्हि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् [७२] इत्यस्यावकाशः । तुल्यो देवदत्तस्य । तुल्यो देवदत्तेनेति । स्वामीश्वराधिपतीत्यस्यावकाशः । स एव । इहोभयं प्राप्नोति । तुल्यो गोभिः स्वामी । तुल्यो गवां स्वामीति । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

हेतौ ॥ २ । ३ । २३ ॥

निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥

निमित्तकारणहेतुषु सर्वा विमक्तयः प्रायेण दृश्यन्त इति वक्तव्यम् । किं निमित्तं यसति । केन निमित्तेन यसति । कस्मै निमित्ताय यसति । कस्मान्निमित्ताद्भवति । कस्य निमित्तस्य यसति । कस्मिन्निमित्ते यसति ॥ किं कारणं यसति । केन कारणेन यसति । कस्मै कारणाय यसति । कस्मात्कारणाद्भवति । कस्य कारणस्य यसति । कस्मिन्कारणे यसति ॥ को हेतुर्भवति । कं हेतुं यस-

ति । केन हेतुना वसति । कस्मै हेतवे वसति । कस्माद्देतोर्वसति । कस्य हेतोर्वसति । कस्मिन्देतोर्वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २ । ३ । २८ ॥

पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते प्रासादात्प्रेक्षते ॥

अधिकरणे च ॥ २ ॥

अधिकरणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते ॥

प्रश्नाख्यानयोश्च ॥ ३ ॥

प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ कुतो भवान् । पाटलिपुत्रात् ॥

10

यतश्चाध्वकालनिर्माणम् ॥ ४ ॥

यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । कार्त्तिक्या आमहायणी मासे ॥

तद्युक्तात्काले सप्तमी ॥ ५ ॥

तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या । कार्त्तिक्या आमहायणी मासे ॥

15

अध्वनः प्रथमा च ॥ ६ ॥

अध्वनः प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । चतुर्भु योजनेषु ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अपादान इत्येव सिद्धम् ॥ इत् तावत्प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षत इत्यपश्रामति तत्तस्माद्दर्शनम् । यद्यपश्रामति किं ना- 20 स्वन्तायापश्रामति । सततत्तत्रात् । भयान्यान्यानप्रादुर्भायात् ॥ प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सद्यः प्रयुज्यते कुतो भवानागच्छति पाटलिपुत्रात्प्रेक्षते इति ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सद्यः प्रयुज्यते गवीधुमतो नि सूर्ये सांकाश्यं चत्वारि योजनानि ॥ कार्त्ति-

क्या आप्रहायणी मास इति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृ-
 त्याप्रहायणी मास इति ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्य
 सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्या आप्रहायणी गते मास इति ॥ अध्वनः प्रथमा च सप्तमी
 नेति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते गयीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योज-
 5 नानि गतानि भवन्ति ततः सांकाश्यम् । चतुर्षु योजनेषु गतेषु सांकाश्यमिति ॥

अन्यारादितरर्तेदिवशब्दाच्चूत्तरंपदाजाहियुक्ते ॥ २ । ३ । २९ ॥

अञ्चूत्तरपदमहण किमर्थं न दिक्शब्देर्योग इत्येव सिद्धम् । पठचतसर्थप्रत्ययेन
 [२.३.३०] इति वक्ष्यति तस्याय पुरस्तादपकर्षः ॥

पठचतसर्थप्रत्ययेन ॥ २ । ३ । ३० ॥

10 अर्थमहणं किमर्थम् । पठचतस्रप्रत्ययेनेत्युच्यमान इहैव स्यात् । दक्षिणतो गा-
 मस्य । उत्तरतो ग्रामस्येति* । इह न स्यात् । उपरि ग्रामस्य । उपरिष्ठाग्रामस्ये-
 ति । अर्थमहणे पुनः क्रियमाणे ऽतस्रप्रत्ययेन च सिद्धं भवति यन्नान्यस्तेन समाना-
 र्थः ॥ अथ प्रत्ययमहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । प्राग्प्रामात् । प्रत्यग्प्रागात् ।
 अञ्चूत्तरपदस्याप्येतत्प्रत्ययानुक्तः तत्रान्यतरच्छभ्यमकर्तुम् ॥

15 पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ २ । ३ । ३२ ॥

पृथगादिषु पञ्चमीविधानम् ॥ १ ॥

[पृथगादिषु पञ्चमी विधेया । पृथग्देउदत्तात् । किमर्थम् । न प्रकृतं पञ्चमीम-
 हणमनुवर्तते । क प्रकृतम् । अपादाने पञ्चमी [२.३.२८] इति ।

अनधिकारात् ॥ २ ॥

2) अनधिकारः सः ॥

अधिकारे णि द्विर्नायापटीतिष्ये प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अधिकारे णि द्विर्नायापटीतिष्ये* प्रतिषेधे । उक्तव्यं स्यात् । दक्षिणो नामम् ।

दक्षिणतो भ्रामस्य ॥ एवं तर्ह्यन्यतरस्यापहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति । अस्त्य-
न्यदन्यतरस्यापहणस्य प्रयोजनम् । किम् । यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयारभ्यते सा यथा
स्यात् । कस्यां न नाप्राप्तायाम् । अन्ततः पठचाम् ॥ -

तर्ह्येव घञ्त्वयम् । न घञ्त्वयम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अपादाने पञ्च-
मीति । ननु चोक्तमनधिकार सः अधिकारे हि द्वितीयापटीविषये प्रतिषेध इति । 5
एव तर्हि सघन्धमनुवर्तिष्यते । अपादाने पञ्चमी [२८] । अन्यारादितरतेदिकश-
ब्दाञ्छ्रुत्तरपदाजाहियुक्ते [२९] पञ्चमी । पठचतसर्थप्रत्ययेन [३०] अन्यारादिभिर्योगे
पञ्चमी । एनपा द्वितीया [३१] अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । पृथग्विनानानामिस्तृती-
यान्यतरस्याम् । पञ्चमीपहणमनुवर्तते जन्यारादिभिर्योग इति निवृत्तम् ॥ अथवा म-
ण्डूकगतयोऽधिकारा । तथाथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्दधिकारः ॥ 10
अथान्यत्रचनाद्यकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य । अ-
न्यस्या विभक्तैर्वचनाद्यकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायाः पञ्चम्या द्वितीया-
पठचौ वाधिके भविष्यतो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो वाधको भवति ॥ अथवा
वक्ष्यत्येतत् । अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि ।
यत्नाद्भवन्तीति† ॥

15

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ २ । ३ । ३५ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्य पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः ॥ १ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्य पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्या ‡ प्रतिषेधो घञ्त्वय । दूरा-
ज्ञामस्य ॥

न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः ॥ २ ॥

20

न वा । तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्या प्रतिषेधोऽनर्थकः । तत्रापि पञ्चमी दृश्यते ।

दूरादावसथान्मूत्र दूरात्पादावसेचनम् ॥

दूराच्च भाव्य दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताहुरो ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ २ । ३ । ३६ ॥

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसख्यानम् ॥ १ ॥

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसख्यानं कर्तव्यम् । अधीती व्याकरणे ।
परिगणिती याज्ञिक्ये । आस्राती छन्दसि ॥

5 साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ २ ॥

साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या । साधुर्देवदत्तो मातरि । असाधु पितरि ॥

कारकार्हाणां च कारकत्वे ॥ ३ ॥

कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आस-
ते । ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते ॥

10 अकारकार्हाणां चाकारकत्वे ॥ ४ ॥

अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । मूर्खेष्व्वासीनेष्वृद्धा भुञ्जते ।
वृषलेष्व्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ॥

तद्विपर्यासे च ॥ ५ ॥

तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेष्व्वासीनेषु मूर्खा भुञ्जते । ब्राह्मणेष्व्वासी-
15 नेषु वृषलास्तरन्ति ॥

निमित्तात्कर्मसयोगे ॥ ६ ॥

निमित्तात्कर्मसयोगे सप्तमी वक्तव्या ।

चर्मणि हीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

वेशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हत ॥

20

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ २ । ३ । ३७ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधाने भावलक्षण उपसख्यानम् ॥ १ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधाने भावलक्षण उपसख्यानं कर्तव्यम् । अग्निषु दृग्मानेषु

प्रस्थितो हुतेऽग्नागतः । गोषु दुग्धमानाश्च प्रस्थितो दुग्धास्वागतः । किं पुनः कारणं
न सिध्यति । लक्षणं हि नाम तद्भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते सकृद्यासौ कथंचिद-
भिषु ह्यमानेषु प्रस्थितो हुतेऽग्नागतो गोषु दुग्धमानाश्च प्रस्थितो दुग्धास्वागतः ॥

सिद्धं तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावारम्भवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र सप्तमी 5
पक्ष्या । सिध्यति । सूत्रं तर्हि सिध्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भाव-
लक्षणे सप्तमीविधाने ऽभावलक्षण उपसंख्यानमिति । नैप दोषः । न खल्ववश्यं
तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि
लक्षणं भवति । तथा । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदसौ
कमण्डलुपाणिर्दृष्टश्चात्रस्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥ 10

पञ्चमी विभक्ते ॥ २ । ३ । ४२ ॥

इह कस्मान्न भवति । कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमेति । विभक्त इत्युच्यते न
चैतद्विभक्तम् । विभक्तमेतत् । गोभ्यः कृष्णा विभज्यते । विभक्तमेव यन्नित्यं तत्र
भावितव्यं न चैतन्नित्यं विभक्तम् । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्य-
मानं गंस्यते । विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यद्विभक्तं चाविभक्तं च तत्र स्या- 15
द्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यग्रतेः ॥ २ । ३ । ४३ ॥

अप्रत्यादिमिरिति वक्तव्यम्* । इहापि यथा स्यात् । साधुर्देवदत्तो मातरं परि ।
मातरमनु ॥

प्रसितोऽसुकाभ्यां तृतीया च ॥ २ । ३ । ४४ ॥ . 20

प्रसित इत्युच्यते कः प्रसितो नाम । यस्तत्र नित्यं प्रतिबद्धः कुत एतत् ।
सिनोतिरय बभ्रात्यर्थे वर्तते । बद्ध इत्यसौ तत्र भवति ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ २ । ३ । ४५ ॥

इह कस्मान्न भवति । अद्य पुष्यः । अद्य मघा इति । अधिकरण* इति वर्तते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । उच्चैः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात् । किं पुनरत्र प्रथ-
मया प्रार्थ्यते । पदत्वम्* । नैतदस्ति । पञ्चान्न पदत्वं भविष्यति† ॥ इदं तर्हि प्रयो-
जनम् । माम उच्चैस्ते स्वम् । माम उच्चैस्तव स्वम् । सपूर्यायाः प्रथमया विभाषा
[८.१.२६] इत्येव विधिर्यथा स्यात् ॥ अथ लिङ्गग्रहणं किमर्थम् । स्त्री पुमान् 5
नपुंसकमित्यत्रापि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एष एवान्न प्रातिपदिकार्थः ॥
इदं तर्हि । कुमारी वृक्षः कुण्डमिति ॥ अथ परिमाणग्रहणं किमर्थम् । द्रोणः
खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्यात् ॥ अथ वचनग्रहणं किमर्थम् । इह समुदाये
वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्डघ्नन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो
हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यत्रैतानि समुदि- 10
तानि भवन्ति तत्रैव स्यात् । द्रोणः खारी आढकमिति । इह न स्यात् । कुमारी
वृक्षः कुण्डमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते ।
तद्यथा । वृद्धिगुणसङ्गे प्रत्येकं भवतः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमुक्तेऽप्येकत्वादपि प्रथमा
यथा स्यात् । एकः द्वौ बहव इति ॥ अथ मात्रग्रहणं किमर्थम् । एतन्मात्र एव
प्रथमा यथा स्यात्कर्मादिविशिष्टे मा भूदिति । कटं करोति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । 15
कर्मादिषु द्वितीयाद्या विभक्तयस्ताः कर्मादिविशिष्टे बाधिका भविष्यन्ति ॥ अथ-
वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवतीति यदयं सवोधने प्रथमां
शास्ति‡ । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ।
सामन्वितम् [२.३.४८] इति वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति । इत-
रथा हि सवोधनं आमन्वितमित्येव ब्रूयात् ॥ इदं तर्ह्युक्तेऽप्येकत्वादपि प्रथमा 20
यथा स्यात् । एकः द्वौ बहव इति । वचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्य-
तरच्छक्यमकर्तुम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्य
उपसत्यानमधिकत्वात् ॥ १ ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्य उपस- 25
त्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुष्टयः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अधिकत्वात् ।

व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । कथं व्यतिरिक्तः ।
पुरुषे वीरत्वम् ॥

न वा वाक्यार्थत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । वाक्यार्थत्वात् । यदत्राधिपत्यं वाक्यार्थः
४ सः ॥

अथवाभिहिते प्रथमेत्येतद्वक्षणं करिष्यते ।

अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिः ॥ ३ ॥

अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमा विधेया । वृक्षः वृक्ष इति ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

10 किमुक्तम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति^१ । वृक्षः वृक्ष ।
अस्तीति गम्यते ॥

अभिहितानभिहिते प्रथमाभावः ॥ ५ ॥

अभिहितानभिहिते प्रथमा प्राप्नोति । क्व । प्रासाद आस्ते । शयन आस्ते । सदि-
प्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति^१ कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति ॥ एव तर्हि तिङ्गमानाधि-
15 करणे प्रथमेत्येतद्वक्षणं करिष्यते ।

तिङ्गमानाधिकरण इति च्छिडोऽप्रयोगे प्रथमाविधिः ॥ ६ ॥

तिङ्गमानाधिकरण इति च्छिडोऽप्रयोगे प्रथमा विधेया । वृक्षः वृक्ष इति ॥

उक्तं पूर्वेण ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । वृक्षः वृक्ष ।
20 अस्तीति गम्यते ॥

शतृशानचोश्च निमित्तभावात्शिडोऽभावस्तयोरपवादत्वात् ॥ ८ ॥

शतृशानचोश्च निमित्तभावात्शिडोऽभावः । क्व । पचत्योदनं देवदत्त इति । किं
कारणम् । तयोरपवादत्वात् । शतृशानचो^१ तिङ्गपवादे तौ चात्र बाधद्वी न चाप-

वादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ।
 प्रकल्प्य ध्रापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तत्र तावदत्र कदाचित्तिडादेशो
 भवत्यपवादौ तावच्छतृशानत्रौ प्रतीक्षते ॥ पाक्षिक एष दोषः । कतरस्मिन्पक्षे ।
 शतृशानत्रौ ह्येतं भवति । अप्रथमा वा विधिनाश्रीयते प्रथमा वा प्रतिषेधेनेति ।
 विभक्तिनियमे चापि ह्येतं भवति । विभक्तिनियमो वा स्यादर्थनियमो वेति । तद्यदा 5
 तावदर्थनियमो ऽप्रथमा च विधिनाश्रीयते तदैव दोषो भवति । यदा हि विभक्ति-
 नियमो यद्येवाप्रथमा विधिनाश्रीयते ऽद्यापि प्रथमा प्रतिषेधेन न तदा दोषो भवति ॥

पष्ठी शेषे ॥ २ । ३ । ५० ॥

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम । कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः । यद्येवं
 शेषो न प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्यो अन्येऽर्थाः सन्ति । इह तावद्वाङ्मः पुरुष इति 10
 राजा कर्ता पुरुषः संप्रदानम् । वृक्षस्य शाखेति वृक्षः शाखाया अधिकरणम् ।
 तथा यदेतत्स्वं नाम चतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवति क्रयणादपहरणाद्याज्ज्ञाया विनिमयादिति ।
 अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति ॥ एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः । कथं पुनः
 सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका ।
 अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धित- 15
 कमिति ॥

किमर्थं पुनः शेषग्रहणम् ।

प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणम् ॥ १ ॥

प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्यया नियता अर्था अनियतास्तत्र पष्ठी
 प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं पष्ठीनियमार्थम् । शेष एव पष्ठी भवति नान्य- 20
 वेति ॥

अर्थावधारणाद्वा ॥ २ ॥

अथवार्था नियताः प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं
 कर्तव्यं शेषनियमार्थम् । शेषे पठ्येव भवति नान्या इति ॥ अर्थनियमे शेषग्रहणं
 शक्यमकर्तुम् । कथम् । अर्था नियताः प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि पष्ठी 25

भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र पठ्ठी चान्या च प्राप्नोति पठ्ठेव तत्र भवतीति ॥

पठ्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

पठ्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा
६ विशेषणं पुरुषो विशेष्यः । तत्र प्रातिपदिकार्यो व्यतिरिक्त इति कृत्वा प्रथमा*
न प्राप्नोति । तत्र पठ्ठी स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

तत्र प्रथमाविधिः ॥ ४ ॥

तत्र पठ्ठीं प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया । राज्ञः पुरुष इति ॥

उक्तं पूर्वेण ॥ ५ ॥

- 10 'किमुक्तम् । न वा वाक्यार्थत्वादिति । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः । कुतो
नु खल्वेतत्पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति न पुना राजनि यदाधिभ्यं स
वाक्यार्थः स्यात् । अन्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते न पुन-
रन्तरेण राजशब्दप्रयोगं पुरुषे सोऽर्थो गम्यते । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति ।
किं कारणम् । राजशब्दाद्धि भवान्पठ्ठीमुच्चारयति । अङ्ग- हि भवान्पुरुषशब्दा-
15 दप्युच्चारयतु गंस्यते सोऽर्थः ॥ ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन
नामार्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्यतामर्थ-
रूपभेदेतदेवंजातीयकं येनावान्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते ।
किं पुनस्तत् । स्वामित्वम् । किंकृतं पुनस्तत् । स्वकृतम् । तद्यथा । प्रातिपदिका-
र्यानां क्रियाकृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः प्रदुर्भवन्ति कर्म करण-
20 मपादानं संप्रदानमधिकरणमिति । ताथ पुनार्थिभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनो-
पादीयन्ते कदाचिन्न । कदा च विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेनोपादीयन्ते । यदा
व्यभिवरन्ति प्रातिपदिकार्यम् । यदा हि न व्यभिवरन्त्याख्याभूता एव तदा भव-
न्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति ॥ यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं
स्वामित्वं तत्र पठ्ठेयं पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र पठ्ठी प्राप्नोति । राजशब्दा-
25 दुत्पद्यमानया पठ्ठाभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दात्पठ्ठी न भविष्यति ॥ न
तर्हीदानीमिदं भवति पुरुषस्य राजेति । भवति राजशब्दात्तु तदा प्रथमा ॥ न तर्ही-
दानीमिदं भवति राज्ञः पुरुषस्येति । भवति वाङ्मर्ममभिसमीक्ष्य ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ २ । ३ । ५२ ॥

कर्मादिव्वकर्मकवद्वचनम् ॥ १ ॥

कर्मादिव्वकर्मकवद्भावो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अकर्मकाणां भावे लो
भवतीति* भावे लो यथा स्यात् । मातुः स्मर्यते । पितुः स्मर्यते ॥ अथ वत्करणं
किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । माता स्मर्यते । पिता स्मर्यत इति** ॥ 5

कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ २ ॥

कर्माभिधाने हि सति लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः स्यात् । मातुः स्मृतम् । मात्रोः
स्मृतम् । मातृणां स्मृतमिति । मातुर्यल्लिङ्गं वचनं च तस्मृतशब्दस्यापि प्राप्नोति ॥

पठ्ठीप्रसङ्गश्च ॥ ३ ॥

पठ्ठी च प्राप्नोति । कुतः । स्मृतशब्दात् । मातुः सामानाधिकरण्यात्पठ्ठी 10
प्राप्नोति ॥

अपर आह । पठ्ठीप्रसङ्गश्च । पठ्ठी च प्रसङ्गव्या । कुतः । मातृशब्दात् । स्मृत-
शब्देनाभिहितं कर्मेति कृत्वा पठ्ठी न प्राप्नोति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अविवक्षिते कर्मणि पठ्ठी भवति । किं वक्त-
व्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । शेषा इति वर्तते । शेषश्च कः । 15
कर्मादीनामविवक्षा शेषः । यदा कर्म विवक्षितं भवति तदा पठ्ठी न भवति ।
तद्यथा । स्मराम्यहं मानरम् । स्मराम्यहं पितरमिति ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ २ । ३ । ५४ ॥

अज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । चौरं संतापयति ।
घृपलं संतापयति ॥ अथ किमर्थं भाववचनानामित्युच्यते यावता रुजार्था भाव- 20
वचना एव भवन्ति । भावकर्तृकाद्यथा स्यात् । इह मा भूत् । नदी कूतानि
रुजतीति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ २ । ३ । ६० ॥

किमुदाहरणम् । गां प्रन्ति गां प्रदीव्यन्ति गां सभासञ्ज उपहरन्ति । नैतदस्ति ।
पूर्वेणाप्येतस्तिद्धम् ॥ इदं तर्हि । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥

प्रेष्यद्ब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ २ । ३ । ६१ ॥

४ हविषो अप्स्थितस्य ॥ १ ॥

हविषो अप्स्थितस्येति वक्तव्यम् । इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वषां मेदः प्रस्थितं
प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थं बहुलं छन्दसि ॥ २ । ३ । ६२ ॥

षष्ठ्यर्थं चतुर्थीवचनम् ॥ १ ॥

10 षष्ठ्यर्थं चतुर्थी वक्तव्या । या सर्वेण पिवति तस्यै खर्षस्तिष्ठो रात्रीः । तस्या
इति प्राप्ते । यस्ततो जायते सोऽभिश्स्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो यां परार्चीं तस्यै
हीतमुख्यपगल्भो या छाति तस्या अप्पु माहको याभ्युङ्गे तस्यै दुधर्मा या प्रलि-
रते तस्यै खलतिरपमारी याङ्गे तस्यै काणो या दतो धावते तस्यै श्यावदन्वा
नखानि निहन्तते तस्यै कुनारी या कृणक्ति तस्यै श्लोयो या रज्जुं सृजति तस्या
15 उद्धन्धुको या पर्णेन पिवति तस्या उन्मादुको जायते । अहल्याधे जार । मनार्थे
तन्तुः ॥ तर्चाहं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगधिभागात्सिद्धम् । चतुर्थी ।
ततो ऽर्थं बहुलं छन्दसीति ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २ । ३ । ६५ ॥

वृहदगं किमर्थम् । इदं मा भूत् । पनरयोदन् देवदत्त इति ।

कर्तृकर्मणोः पष्ठीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यं लप्रतिषेधात् ॥ १ ॥

कर्तृकर्मणोः पष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । लप्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यते तत्र पष्ठी लप्रयोगे नेति* ॥

तस्य कर्मकर्त्रर्थे तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि इये 5 प्रत्यया विधीयन्ते तिडश्च कृतश्च । तत्र क्रत्वयोग इष्यते तिड्रयोगे प्रतिषिध्यते ॥ न द्रूम इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थे कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति । किं तर्हि । उत्तरार्थम् । अव्ययप्रयोगे नेति पष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति* स कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादकृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । उच्यैः कटानां स्रटेति ।

तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेषु तदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥ 10

कृत एते कर्तृकर्मणी नाव्ययस्य । अधिकरणमत्राव्ययम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । उभयप्राप्तौ कर्मणि पष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति* स कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्कृतोर्थं कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । आश्चर्यमिदं वृत्तमोदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति । अथ क्रियमाणेऽपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । उभयप्राप्तौ नैत्र विज्ञायत उभयोः प्राप्तिरुभय- 15 प्राप्तिः उभयप्राप्तौ निति । कथं तर्हि । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोऽव्यनुभयप्राप्तिः कृत् उभयप्राप्तौ निति ॥

अथवा कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । कृतपूर्वं कटम् । भुक्तूऽर्थोऽनमिति* ॥ ननु च वाक्येनैवानेन न भवितव्यम् । द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् । क्तेनाभिहितं कर्मेति 20 कृत्या । इतिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥ यत्तावदुच्यते द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् किं कारणम् क्तेनाभिहितं कर्मेति कृतेति । योऽसौ कृतकटयोरभित्वन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये नियतते । अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्या द्वितीया भविष्यति । यदप्युच्यत इतिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् किं कारणम् असामर्थ्यात् कथमसाम- 25 र्थ्यम् सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा याक्यं न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिस्तत्रावदय विशेषार्थिना

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ २ । ३ । ६९ ॥

लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं किकिनोः प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । सल्लिटोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । किकिनोः प्रतिषेधार्थम् । किकिनोरपि प्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात् । पपिः सोम ददिर्गाः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

तयोरलदिशत्वात् ॥ २ ॥

न हि तौ लादेशौ ॥ अथ तौ लादेशौ स्यातां स्यात्प्रतिषेधः । यावत् स्यात् । लादेशौ तर्हि भविष्यतः । तत्कथम् । आदृगमहनजनः किकिनौ लिङ् [३.२.१७१] इति लिङ्गदिति वक्ष्यामि । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्म- 10 दत्त ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यलिटं लिङित्याह लिङ्गदिति विज्ञास्यते ॥

उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम् । कटं विकीर्षुः । ओदनं बुभुक्षुः ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । प्रश्नितनिर्देशोऽप्यम् । उ उक् ऊक् ल ऊक् लोकेति ॥

उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । दास्याः कामुकः । वृषल्याः कामुकः ॥

अव्ययप्रतिषेधे तौसुन्कसुनोरप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

अव्ययप्रतिषेधे तौसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । पुरा सूर्यस्योदे- 20 तोराधेयः । पुरा वत्सानामपाकर्तोः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरश्निन् ॥

शानंश्चानश्शतृणामुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

शानंश्चानश्शतृणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सोमं पवमानः । नडमामानः । अधीयन्पारायणम्* । लभयोगे नेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं तृमित्येवं भवि-

प्यति । कथम् । तृनिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व
सनिविष्टानां प्रत्याहारः । लटः शत्रित्यतः प्रभृत्या तृनो नकारात्* ॥ यदि प्रत्या-
हारग्रहणं चौरस्य द्विषन् वृषलस्य द्विषन् अत्रापि प्राप्नोति ।

द्विषः शतुर्वाचनम् ॥ ६ ॥

5 द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम् । तच्चावश्य वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम् ।
तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थे भविष्यति ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ॥ २ । ३ । ७० ॥

अकस्य भविष्यति ॥ १ ॥

अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम् । यवाँल्लावको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति ।
10 सच्छून्पायको व्रजति† ॥

इन आधमर्ण्ये च ॥ २ ॥

तत इन आधमर्ण्ये च भविष्यति चेति वक्तव्यम् । शत दायी । सहस्र दायी§ ।
ग्राम गमी¶ ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ २ । ३ । ७१ ॥

15 कर्तृग्रहणं किमर्थम् । कर्मणि मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भावकर्मणोः
कृत्या विधीयन्ते** तत्र कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति ॥ अत उत्तर
पठति ।

भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणम् ॥ १ ॥

भव्यादीनां†† कर्म कृत्यैरनभिहितम् । गेयो माणवक. साक्षाम् । भव्यादीनां
20 कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं क्रियते ॥ किमुच्यते भव्यादीनां कर्म कृत्यै-
रनभिहितमिति । नेहाप्यनभिहितं भवति । आक्रष्टव्या ग्रामं शार्वेति ॥ एष तर्हि

योगविभाग करिष्यते । कृत्यानां प्रयोगे पट्टी न भवतीति । किमुदाहरणम् ।
 माममाक्रष्टव्या शाखा । तत कर्तरि वेति ॥ इत्थपि तर्हि प्राप्नोति । गेयो माणयक
 साम्नामिति । उभयप्राप्ताविति* यन्ते । ननु चोभयप्राप्तिरेषा । गेयो माणयक
 साम्नामिति च गेयानि माणयकेन सामानीति च भवति । उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति
 यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गोऽत्र च यदा कर्मणि न तदा कर्तरि यदा कर्तरि न तदा ५
 कर्मणीति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये
 पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ २ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

प्रत्याधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगुरेकवचनविधानम् ॥ १ ॥

- 5 प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति । किमिदं प्रत्यधिकरणमिति । अधिकरणमधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्च । संख्यया बह्वर्थया चास्य सामानाधिकरण्याच्च । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च बहुषु बहुवचनम् [१.४.२१] इति बहुवचनं प्राप्नोति । इष्यते चैकवचनं स्यादिति तद्यान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगुरेकवचनविधानम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति
10 प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावोऽद्विगुत्वात् ॥ २ ॥

तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनं न प्राप्नोति । पञ्चपूलीयमिति । किं कारणम् । अद्विगुत्वात् । द्विगुरेकवचनमित्युच्यते न चात्रानुप्रयोगो द्विगुसंज्ञः ॥

सिद्धं तु द्विग्वर्थस्यैकवचनत्वात् ॥ ३ ॥

- 15 सिद्धमेतत् । कथम् । द्विग्वर्थे एकवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्ही वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्ही । अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति ॥

एकशेषप्रतिषेधश्च ॥ ४ ॥

- एकशेषस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च
20 पञ्चपूल्यः ॥

न वान्यस्यानेकत्वात् ॥ ५ ॥

- न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । अन्यस्यानेकत्वात् । नैतद्विगुरेकत्वम् । फस्य तर्ही । द्विग्वर्थसमुदायस्य ॥

समाहारग्रहणं च तद्वितार्थप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

समाहारग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । तद्वितार्थप्रतिषेधार्थम् । तद्वितार्थे
यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति । पञ्चरूपाली पञ्चरूपाला इति* ॥ किं पुनरयं पञ्च-
कपालशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यत आहोस्त्रित्तमुदाये वर्तते । किं चातः । यदि
तावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदितं परिदत्तं च । अथ तमुदाये वर्तते । 5

न वा समाहारैकत्वात् ॥ ७ ॥

न चैतत्समाहारैकत्वादापि सिध्यति । एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते । पुरस्ता-
देव चोदितं परिदत्तं च ॥

अपर आह । न वा समाहारैकत्वात् । न वा योगान्भेदैवार्थः । किं कारणम् ।
समाहारैकत्वात् । एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥ 10

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ । ४ । २ ॥

प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् ॥ १ ॥

प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरिति
वक्तव्यम् । तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैः । सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरिति । किं प्रयोजनम् । व्य-
तिकरो मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । 15

योगविभागात्सिद्धम् ॥ २ ॥

योगविभागः करिष्यते । द्वन्द्वश्च प्राण्यङ्गानाम् । ततस्तूर्याङ्गानाम् । ततः सेना-
ङ्गानामिति ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रत्येकमङ्गशब्दः
परिसमाप्यते ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ २ । ४ । ३ ॥

20

इह कस्मान्न भवति । नन्दन्तु कठकालापाः । वर्धन्तां कठकौयुमाः ।

स्थेणोः ॥ १ ॥

स्थेणोरिति वक्तव्यम् ॥ एवमपि तिष्ठन्तु कठकालापा इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

अद्यतन्यां च ॥ २ ॥

अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्टात्कठकौथुमम् ।

४ उदगान्मौदपैप्पलादम् ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशो ऽग्रामाः ॥ २ । ४ । ७ ॥

ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अग्रामा इत्यत्रानगराणामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मथुरापाटलिपुत्रमिति ॥

उभयतश्च ग्रामाणाम् ॥ २ ॥

10 उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । शौर्यं च केतयता च शौर्यकेतयते । जाम्बव च शालुकिनी च जाम्बवशालुकिन्यौ ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ २ । ४ । ८ ॥

क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते के पुनः क्षुद्रजन्तवः । शोक्तव्या जन्तवः । यद्येवं यूकालि-

क्षम् कीटपिपीलिकमिति न सिध्यति ॥ एत तर्ह्यनस्थिकाः क्षुद्रजन्तवः । अथवा

15 येषां स्रं शोणित नास्ति ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा येषामा सहस्रादञ्जलिर्न पूर्यते ते

क्षुद्रजन्तवः । अथवा येषा गोचर्ममात्रं राशिं हत्वा न पतितो भवति ते क्षुद्रजन्तवः ।

अथवा नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ २ । ४ । ९ ॥

किमर्थश्चकारः । एतकारार्थश्चकारः । येषां विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एक-

20 वचनेमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । पशुशकु-

निद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धमित्युक्तं* स पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ २ । ४ । १० ॥

अनिरवसितानामित्युच्यते कुनो अनिरवसितागाम् । आर्यावर्ताननिरवसितानाम् ।
 क पुरारार्यावर्त । प्रागादर्शात्पत्यकालप्रवनाक्षिणेन हिमप्रन्तमुत्तरेण पारियात्रम् ।
 यथेव किष्किन्गन्धिकम् शक्ययनम् शौर्यकौन्मिति न सिध्यति ॥ एव तर्हार्य
 निशासादनिरवसितागाम् । क पुनरार्यनिरास । मामो घोषो नगर सयाह इति । 5
 एवमपि य एते महान्तः सस्त्यायास्तेष्वभ्यतराभण्डाला मत्तपाभ्रघसन्ति तत्रे चण्डा-
 लमृतपा इति न सिध्यति ॥ एव तार्ह याज्ञात्कर्मणो अनिरवसितागाम् । एवमपि त-
 क्षायस्कारम् रजकतन्तुयायमिति न सिध्यति ॥ एव तार्ह पात्रादनिरवसितानाम् ।
 यैर्भुक्ते पात्र संस्कारेण श्रुयति ते अनिरवसिता । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न
 श्रुयति ते अनिरवसिता ॥

10

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ २ । ४ । ११ ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारित द्वन्द्ववृत्तम् ॥ १ ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारित द्वन्द्ववृत्त ब्रह्मव्यम् । गवाश्वम् गवापिकम् गवैड-
 कम् ॥

निभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवर्वापराधरोत्त- 15
 राणाम् ॥ २ । ४ । १२ ॥

बहुप्रकृति फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् ॥ १ ॥

फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणाना द्वन्द्वा निभाषैकवद्भवत बहु-
 प्रकृतिरिति वक्तव्यम् । फल । बदरामलकम् बदरामलकानि । सना । हस्त्यश्वम्
 हस्त्यश्वा । वनस्पति । प्रक्षन्यमोधम् प्रक्षन्यमोधा । मग । हरुपृषतम् हरुपृषता । 20
 शकुन्त । हसचक्रवाकम् हसचक्रवाका । क्षुद्रजन्तु । मृकालिक्षम् मृकालिक्ष ।
 धान्य । व्रीहियनम् व्रीहियना । मापतिलम् मापतिला । तृण । कुशकाशम्

कुशकाशाः । शरशीर्यम् शरशीर्याः । किं प्रयोजनम् । बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा
 स्यात् । क मा भूत् । बदरामलके तिष्ठतः ॥ किं पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यत
 आहोस्विदविशेषेण । किं चातः । यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते लक्षन्यग्रोधौ
 जातिरप्राणिनाम् [२.४.६] इति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति । अथाविशेषेण
 5 न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ २ ॥

पशुशकुनिद्वन्द्वे येषां च विरोधः शाश्वतिकः [२.४.९] इत्येतद्भवति पूर्वविप्र-
 तिषेधेन । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः । महाजोरभ्रम् महाजोरभ्राः । हंसचक्रया-
 कम् हंसचक्रवाकाः । येषां च विरोध इत्यस्यावकाशः । भ्रमणत्राहणम् । इहो-
 10 भयं प्राप्नोति । काकोलूकम् श्वशृगालमिति । येषां च विरोध इत्येतद्भवति पूर्वविप्र-
 तिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं तत्र चकारकर-
 णस्य प्रयोजनं येषां च विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद्यद-
 न्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति* ॥

अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुसकम् ॥ ३ ॥

15 अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन† । अश्वव-
 डवयोः पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः । विभाषा पशुद्वन्द्वनपुसकं यदा न पशुद्वन्द्वनपुसकं
 सोऽवकाशः । अश्ववडवौ । पशुद्वन्द्वनपुसकस्यावकाशः । अन्ये पशुद्वन्दाः । म-
 हाजोरभ्रम् महाजोरभ्राः । पशुद्वन्द्वनपुसकप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति । अश्ववडवम् ।
 पशुद्वन्द्वनपुसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न
 20 वक्तव्यः ।

प्रतिपदविधानात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रतिपदमत्र नपुसकं विधीयते । अश्ववडवपूर्वापरेति ॥

एकवचनमनर्थकं समाहारैकत्वात् ॥ ५ ॥

एकवद्भावोऽनर्थकः । किं कारणम् । समाहारैकत्वात् । एकोऽयमर्थः समा-
 25 हारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । एतज्ज्ञास्यामीह
 नित्यो विधिरिह विभाषेति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्वे

इन्द्रो विभापैकवद्भयतीति यदयं तिव्यपुनर्वस्त्रोर्नक्षत्रइन्द्रे बहुवचनस्य द्वित्रचनं नित्यम् [१.२.६३] इत्याह ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । स नपुंसकम् [२.४ १७] इति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमाशिष्य लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य ॥ न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थं विभाषा वृक्षमृगेति ॥

5

विभाषा समीपे ॥ २ । ४ । १६ ॥

किमुदाहरणम् । उपदश पाणिपादम् । उपदशाः पाणिपादाः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अयं इन्द्रैकवद्भाव आरभ्यते तत्र क प्रसङ्गो यदनुप्रयोगस्य स्यात् ॥ एव तर्ह्यव्ययस्य सद्ययाव्ययीभावोऽप्यारभ्यते बहुव्रीहिरपि* । तद्यदा तावदेकवचनं तदाव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यत एकार्थस्यैकार्थं इति । यदा बहुवचनं तदा बहुव्री- 10
हिरनुप्रयुज्यते बह्वर्थस्य बह्वर्थं इति ॥

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः ॥ २ । ४ । १९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । संज्ञाया कन्थोशीनरेषु [२ ४ २०] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न हि संज्ञायां कन्थान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥ उत्तरार्थे 15
तर्हि । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् [२१] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि तदाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तो ऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । छाया बाहुल्ये [२२] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि छायान्तो बा- 20
हुल्ये ऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । सभा राजामनुप्यपूर्वा [२३] अशाला च [२४] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि सभान्तो ऽशालायामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥ इदं तर्हि । विभाषा सेनासुरा [२५]

इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥ तत्पु-
रुष इति किमर्थम् । वृढसेनो राजा ॥ अनञ्जिति किमर्थम् । असेना ॥ अकर्म-
धारय इति किमर्थम् । परमसेना उत्तमसेना ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २ । ४ । २६ ॥

5 किमर्थमिदमुच्यते । द्वन्द्वोऽयमुभयपदार्थप्रधानस्तत्र कदाचित्पूर्वपदस्य यल्लिङ्गं त-
त्समासस्यापि स्यात्कदाचिदुत्तरपदस्य । इष्यते च परस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य
यथा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति । ए-
वमर्थमिदमुच्यते ॥ तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति । यः पूर्वपदार्थप्रधानः । एकदे-
शिसमासः । अर्धपिप्पलीति* । यो ह्युत्तरपदार्थप्रधानो दैवकृतं तस्य परवल्लिङ्गम् ॥

10 परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु
प्रतिषेधः ॥ १ ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । प्राप्नो जीविकां प्राप्नजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ॥ अलंपूर्व ।
अलं जीविकाया अलंजीविकः ॥ गतिसमास । निष्कौशाश्विः निर्वाणशक्तिः† ॥

15 पूर्वपदस्य च ॥ २ ॥

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । मयूरीकुकुटौ ॥ यदि पुनर्यथाजातीयकं प-
रस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासादन्यदतिदिश्येत ।

समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनम् ॥ ३ ॥

समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टापो लुग्वक्तव्यः । अश्ववडवौ‡ ॥

20 निपातनास्तिद्धम् ॥ ४ ॥

निपातनास्तिद्धमेतत् । किं निपातनम् ॥ अश्ववडवपूर्वापरिति§ ॥

उपसर्जनह्रस्वत्वं वा ॥ ५ ॥

अथयोपसर्जनस्येति¶ ॥ ह्रस्वत्वं भविष्यति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति । कुकुटम-
युर्यी । अस्तु ।

परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्था ॥ ६ ॥

परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य अयणं भविष्यति ॥ इदं तर्हि । दत्ता च कारीपगन्ध्या च दत्ताकारीपगन्धे । दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ । द्वौ व्यडौ द्वौ ऋौ च प्राप्नुतः* । स्ताम् । पुवद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति† ॥ इदं तर्हि । दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती । 5 द्वौ तिशादौ प्राप्नुतः‡ । तस्मान्नैतच्छक्यं चक्षुः शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते इति । ननु चोक्तं समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्वत्थवयोटाश्लुग्त्रनमिति । परिहृतमेतन्निपातनात्सिद्धमिति ॥ अथवा नैवं विज्ञायते परस्यैव परवदिति । कथं तर्हि । परस्यैव परवदिति । यथाजातीयक परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्यातिदिश्यते ॥ अथ पूर्णपदस्य न प्रतिपिध्यते प्राप्तादिषु कथम् । 10

प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

इन्द्रैकदेशिनोरिति वक्ष्यामि ॥ तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । एकदेशिसमासोऽ नारप्स्यते । कथमर्थपिप्पलीति । समानाधिकरणसमासो भविष्यति¶ । अर्थं च सा पिप्पली चार्थपिप्पलीति । न सिध्यति । परत्वात्पृथीसमासः प्राप्नोति** । अथ पुनरथमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः पृथीसमासं धाधते । इष्यते 15 च पृथीसमासोऽपि । तद्यथा । अपूपार्थं मया भक्षितम् । प्रामार्थं मया लब्धमिति । एवं पिप्पल्यर्थमिति भवितव्यम् । कथमर्थपिप्पलीति । समानाधिकरणो भविष्यति ॥

रान्नाह्लाहाः पुंसि ॥ २ । ४ । २९ ॥

अनुवाकादयः पुंसि ॥ १ ॥

अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्त इति वक्तव्यम् । अनुवाक. शंयुवाकः सूक्त- 20 वाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ २ । ४ । ३० ॥

पुण्यसुदिनाभ्यामह्नो नपुंसकत्वं वक्तव्यम् । पुण्याहम् सुदिनाहम् ॥

पथः संख्याव्ययादेः ॥ १ ॥

पथः संख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम् । द्विपथम् त्रिपथम् चतुष्पथम् । उत्पथम् विपथम् ॥

द्विगुश्च ॥ २ ॥

5 द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति वक्तव्यम् । पञ्चगवम् दशगवम् ॥
अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चपूली दशपूली ॥

वाचन्तः ॥ ३ ॥

वाचन्तः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चखट्वम् पञ्चखट्वी । दशखट्वम् दशखट्वी ॥

10 अनो नलोपश्च वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चतक्षम् पञ्चतक्षी ।
दशतक्षम् दशतक्षी ॥

पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्विपात्रम् पञ्चपात्रम् ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ २ । ४ । ३१ ॥

अर्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्धर्चम् अर्धर्चः । कार्वापणम् कार्वापणः । गोम-
15 यम् गोमयः । सारम् सारः ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननि-
र्देशादाद्यर्थो गम्यते ॥

इदमो ऽन्वादेशो ऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ २ । ४ । ३२ ॥

अन्वादेशो समानाधिकरणग्रहणम्

अन्वादेशो समानाधिकरणग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

20 देवदत्तं भोजयेमं चेत्यप्रसन्नार्थम् ॥ १ ॥

इह मा भूत् । देवदत्तं भोजयेमं च यज्ञदत्तं भोजयेति ॥

अन्वदेशश्च कथितानुकथनमात्रम् ॥ २ ॥

अन्वदेशश्च कथितानुकथनमात्रं द्रष्टव्यम् । तद्व्यप्यं विजानीयादिदमा कथित-
मिदमैव यदानुकथ्यत इति । तदाचार्यः सुदृष्ट्वान्वाचष्टे अन्वदेशश्च कथितानुक-
थनमात्रं द्रष्टव्यमिति ॥

अथ किमर्थमन्वदेशः क्रियते न तृतीयादिष्वित्येवोच्येत । तत्र टायामोसि चै- 5
नेन* भवितव्यमन्याः सर्वा हलादयो त्रिभक्तयस्तत्रेद्रूपलोपे कृते[†] केवलमिदमोऽनु-
दात्तत्वमेव वक्तव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

आदेशवचनं साकच्कार्थम् ॥ ३ ॥

आदेशवचनं साकच्कार्थं क्रियते । साकच्कस्यापीदम आदेशो यथा स्यात् । इ-
मकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामवरप्यधीतम् ॥ अथ किमर्थं शि- 10
त्करणम् ।

शित्करणं सर्वदेशार्थम् ॥ ४ ॥

शित्करणं क्रियते सर्वदेशार्थम् । शित्सर्वस्येति[‡] सर्वदेशो यथा स्यात् । इ-
मकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामवरप्यधीतमिति । अक्रियमाणे हि 15
शित्करणे ऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत[§] ॥

न वान्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् ॥ ५ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् । अकार-
स्याकारवचने प्रयोजन नास्तीति कृत्वान्तरेष्वपि शकार सर्वदेशो भविव्यति ॥

अर्थवच्चदेशप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

अर्थवच्चकारस्याकारवचनम् । कोऽर्थः । आदेशप्रतिषेधार्थम् । ये ऽन्ये ऽक्ता- 20
रस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । तद्यथा । मो राजि समः कौ [८.३. २८]
इति मकारस्य मकारवचने प्रयोजन नास्तीति कृत्वानुस्वारादयो राध्यन्ते ॥

तस्मान्छित्करणम् ॥ ७ ॥

तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । पश्चिदनिर्देशोऽयम् । अ अ इति ।
अनेकाल्शिस्तर्षस्य [१.१. ५५] इति सर्वदेशो भविव्यति ॥ अथ वा विचित्रास्त 25
द्वितवृत्तयः । नान्वादेशोऽकृत्वत्पत्यते ॥

एतदखतसोखतसौ चानुदात्तौ ॥ २ । ४ । ३३ ॥

किमर्थं व्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते । उदात्तौ* मा भूनामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिट्स्वरे कृते निघातः । एतदोऽनुदात्तत्वेन सिद्धम् । इदमिह संप्रधार्यम् । अनुदात्तत्वं क्रियतां लिट्स्वर इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्द्विलिङ्गः । नित्यमनुदात्तत्वम् । कृतेऽपि लिट्स्वरे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । तत्र नित्यत्वादननुदात्तत्वे कृते लिङ्गिति पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरः प्रसज्येत । तद्यथा । गोप्पदप्रं वृष्टो देव इत्यूलोपे कृते^१ पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति । तस्माच्चतसोरनुदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥

द्वितीयाटौस्त्वेनः ॥ २ । ४ । ३४ ॥

10 कस्यायमेनो विधीयते । एतदः^२ प्राप्नोति । इदमोऽपि त्विष्यते तदिदमो महणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । इदमो ऽन्वादेशेऽशानुदात्तस्तृतीयादौ [२ ४. ३२] इति ॥ यदि तदनुवर्तत एतदखतसोखतसौ चानुदात्तौ [३३] इतीदमथेतीदमोऽपि प्राप्नोति । नैष दोषः । सबन्धमनुवर्तिष्यते । इदमो ऽन्वादेशेऽशानुदात्तस्तृतीयादौ । एतदखतसोखतसौ चानुदात्तौ इदमोऽन्वादेशे ऽशानुदात्तस्तृतीयादावश्भवति । ततो द्वितीयाटौस्त्वेन इदम एतदथ । तृतीयादाविति निवृत्तम् ॥ अथवा मण्डूकगतयो ऽधिकाराः । तद्यथा मण्डूका उत्सृज्योत्सृज्य गच्छन्ति तद्दधिकाराः ॥ अथवैक्योगः करिष्यते । इदमो ऽन्वादेशेऽशानुदात्तस्तृतीयादावेतदखतसोखतसौ चानुदात्तौ । ततो द्वितीयाटौस्त्वेन इदम एतदथ ॥ अथयोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

20 एनदिति नपुंसकैकवचने ॥ १ ॥

एनदिति नपुंसकैकवचने कर्तव्यम् । कुण्डमानय प्रक्षालयैतत्परिवर्तयैतत् ॥ यद्येनद्विक्रवत एनो न वक्तव्यः । का रूपसिद्धिः अयो एनम् अयो एने अयो एनानीति । त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् ॥ ॥ यद्येवमेनश्रितको न सिध्यति । एनच्छ्रितक इति प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

आर्धधातुके ॥ २ । ४ । ३५ ॥

जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानम् ॥ १ ॥

जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्नार्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यम् ॥
किमतो यत्सति भवितव्यम् ।

तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

5

तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भव्यम् प्रवेयम् आख्ये-
यमिति* । प्यत्यवस्थिते† स्निष्टे प्रत्यय भादेशः स्यात् । प्यतः भ्रवणं प्रसज्येत‡ ॥
नेप दोषः । सामान्याश्रयत्वाद्द्विशेषस्यानाश्रयः । सामान्ये ह्याश्रीयमाणे विशेषो
नाश्रितो भवति । तत्रार्धधातुकसामान्ये जग्ध्यादिषु कृतेषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति
स ततो भविष्यति ।

10

सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो प्यद्विधिप्र-
सङ्गः ॥ ३ ॥

सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो प्यत्प्राप्नोति । ल-
ध्यम् प्यमिति । आर्धधातुकसामान्ये गुणे कृते यि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशो
हलन्तादिति प्यत्प्राप्नोति§ । इह च दित्स्यम्•धित्स्यम् आर्धधातुकसामान्ये ङ्कार- 15
लोपे कृते हलन्तादिति प्यत्प्राप्नोति¶ ॥

पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येन जग्ध्यादीनामनुपपत्तिः । न हि सामान्येन पौर्वाप-
र्यमस्ति ॥

सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

20

सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेण जग्ध्यादीनुक्त्वा सार्वधातुके नेति प्रतिषेधं
वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

* २.४.५२, ५५, ५४.

† ३.१.१२४

‡ ०.२.१२५, ०३.२३

§ ०.२.८४, ६.१.०५; ३.१.१३४.

¶ ३.४.४८, ३.१.१२८.

ययान्या नमेवास्तु । ननु चोक्तं जग्ध्यादिप्यार्धधातुकाभयन्वात्सति तस्मिन्विधानमिति । परिहृतमेत्तसामान्याभयत्वाद्द्विशेषस्यानाभय इति । ननु चोक्तं सामान्याभयत्वाद्द्विशेषस्यानाभय इति चेदुपार्णाकारान्तेभ्यो ष्यद्विधिप्रसङ्ग इति । नेप दोष । वक्ष्यति तत्राज्महणस्य प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यादिति ॥
 ५ यदप्युच्यते पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिरिति । अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्ति । असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते । आर्धधातुकत्रिपय इति । तत्रार्धधातुकत्रिपये जग्ध्यादिषु कृतेषु यो यत् प्राप्नोति प्रत्यय स ततो भविष्यति ॥ अथार्धधातुकास्त्रिपय इति वक्ष्यामि । कास्वार्धधातुकाश्च । उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु सज्जाश्च ॥

10 अदो जग्धिल्येति किति ॥ २ । ४ । ३६ ॥

ल्यम्बहण किमर्थं न ति कितीत्येव सिद्धम् । त्यपि कृतेषां न प्राप्नोति । इदमिह सप्रधार्यम् । ल्यप्रक्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लचप् । अन्तरङ्ग आदेश । एव तर्हि सिद्धे सति यल्लचम्बहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो ल्यश्वाधत इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । ल्य-
 15 वादेश उपदेशिवद्बचनमनादिष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वक्ष्यति* तन्न वक्तव्यं भवति ॥

जग्धिप्रिधिल्येपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति किति किति विधानात् ।

हिप्रभृतीस्तु† सदा बहिरङ्गो ल्यम्भरतीति कृतं तदु विद्धि ॥

एष एवार्थः ।

20 जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति किति किति ल्यबुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति वाधनम् ॥

लुङ्गनोर्धसू ॥ २ । ४ । ३७ ॥

घग्भूभावेऽन्युपसख्यानम् ॥ १ ॥

घग्भूभावेऽन्युपसख्यानं कर्तव्यम् । प्राप्तीति प्रथमम् ॥

हनो वध लिङि ॥ २ । ४ । ४२ ॥ लुङि च ॥ २ । ४ । ४३ ॥

किमयं वधिव्यञ्जनान्त आहोस्त्रिददन्तः । किं चातः । यदि व्यञ्जनान्तो

वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । वध्यादेशे वृद्धित्वप्रतिषेध इङ्गिधित्थेति* । अथादन्तो न दोषो भ-
वति । यथा न दोषस्तयास्तु ॥

इणो गा लुङि ॥ २ । ४ । ४५ ॥

इण्वदिकः ॥ १ ॥

इण्वदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अध्यगात् अध्यगताम्
अध्यगुः ॥

णौ गमिरबोधने ॥ २ । ४ । ४६ ॥

इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति अधिगमयत अधिगमयन्ति ॥

सनि च ॥ २ । ४ । ४७ ॥

इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिपति अधिजिगमिपत अधिजिगमिपन्ति ॥

गाङ्ङिटि ॥ २ । ४ । ४९ ॥

डित्करण किमर्थम् ।

गाडञ्चनुबन्धकरणं विशेषणार्थम् ॥ १ ॥

गाडञ्चनुबन्धकरणं क्रियते विशेषणार्थम् । क विशेषणार्थेनार्थः । गाङ्ङुटादि-

यथान्या नमेवास्तु । ननु चोक्तं जग्ध्यादिप्रार्धधातुकाभयन्वात्सति तस्मिन्विधानमिति । परिहृतमेतत्सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति । ननु चोक्तं सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुच्यते कारान्तेभ्यो ष्यद्विधिप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । वक्ष्यति तत्राज्महणस्य प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यादिति ॥
 5 यदप्युच्यते पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिरिति । अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्ति । असति पौर्वापर्ये विषयसम्प्रती विज्ञास्यते । आर्धधातुकविषय इति । तत्रार्धधातुकविषये जग्ध्यादिषु कृतेषु यो यतः प्राप्नोति प्रत्ययः स ततो भविष्यति ॥ अथवार्धधातुकास्त्विति वक्ष्यामि । कास्वार्धधातुकास्तु । उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु संज्ञास्तु ॥

10 अदो जग्धिर्ल्यपि किति ॥ २ । ४ । ३६ ॥

ल्यम्बहणं किमर्थं न ति कितीत्येव सिद्धम् । ल्यपि कृतेषां न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । ल्यक्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्ब्रह्म । अन्तरङ्ग आदेशः । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ब्रह्मबहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यम्बाधत इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । ल्य-
 15 वादेश उपदेशिवद्ब्रह्मचनमनादिदृष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वक्ष्यति ॥ तत्र वक्तव्यं भवति ॥

जग्धिधिधिर्ल्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति कितीति विधानात् ।

हिप्रभृतींस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यम्भरतीति कृतं तदु विद्धि ॥

एष एवार्थः ।

20 जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते ।
 ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति वाधनम् ॥

लुङ्घनोर्धसू ॥ २ । ४ । ३७ ॥

घसूभावे ऽच्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

घसूभावे ऽच्युपसंख्यान कर्तव्यम् । प्राप्तीति प्रवसः ॥

हनो वध लिङि ॥ २ । ४ । ४२ ॥ लुङि च ॥ २ । ४ । ४३ ॥

किमयं वधिर्यञ्जनान्त आहोस्विददन्तः । किं चातः । यदि व्यञ्जनान्तो
वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । वधादेशे वृद्धितत्वमतिषेध इङ्गिधित्थेति* । अथादन्तो न दोषो भ-
वति । यथा न दोषस्तयास्तु ॥

इणो गा लुङि ॥ २ । ४ । ४५ ॥

इण्वादिकः ॥ १ ॥

इण्वादिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अध्यगात् अध्यगाताम्
अध्यगुः ॥

णौ गमिरबोधने ॥ २ । ४ । ४६ ॥

इण्वादिक इत्येव । अधिगमयति अधिगमयतः अधिगमयन्ति ॥

सनि च ॥ २ । ४ । ४७ ॥

इण्वादिक इत्येव । अधिजिगमिपति अधिजिगमिपतः अधिजिगमिपन्ति ॥

गाङ्ङिटि ॥ २ । ४ । ४९ ॥

ङिस्करणं किमर्थम् ।

गाङ्ङनुबन्धकरणं विशेषणार्थम् ॥ १ ॥

गाङ्ङनुबन्धकरणं क्रियते विशेषणार्थम् । क विशेषणार्थेनार्थः । गाङ्ङुटादि-

भ्योऽञ्जिण्डित् [१.२.१] इति । गाकुटादिभ्यो ऽञ्जिण्डित्तीयत्युच्यमान इणादे-
शस्यापि प्रसज्येत* ॥

ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्यभावस्य ॥ २ ॥

अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यः सानुबन्धकस्यादेश इत्कार्यं न भवतीति ॥ किमेतस्य

ज्ञापने प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं चक्षिडः ख्याञ् ॥ ३ ॥

डितः इत्यात्मनेपदं न भवति ॥

लटः शतृशानचौ ॥ ४ ॥

लटः शतृशानचौऽ प्रयोजनम् । पचमानः यजमान इति । डितः इत्येत्वं न
भवति ॥

युवोरनाकौ ॥ ५ ॥

युवोरनाकौ** च प्रयोजनम् । नन्दनः कारकः नन्दना कारिकेति । उगिहक्षगौ
डीप्नुमौ†† न भवतः ॥

मेशाननुबन्धकस्याम्बचनम् ॥ ६ ॥

मेशाननुबन्धकस्याम्बक्तव्यः‡‡ । अचिनवम् अकरवम् अष्टुनवम् §§॥ अत्यल्प-
मिदमुच्यते मेरिति । तिप्तिष्मिपामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वेद वेत्य॥॥॥

अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति प्रयोजनानि । दोषाः समा भूयांसो वा ।
तस्मान्नार्थोऽनेन ज्ञापकेन । कथं यानि प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । इह तावच्च-
क्षिडः ख्याञ्चि इति चिक्करणसामर्थ्याद्दिभापात्मनेपदं भविष्यति*** । लटः शतृशान-
चाविति । चक्ष्यत्येतत्प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वं भवतीति††† । युवोरनाकाविति ।
चक्ष्यत्येतत्सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वादिति‡‡‡ ॥

चक्षिडः ख्याञ् ॥ २ । ४ । ५४ ॥

किमर्थं कशादिराहोस्त्रित्त्वयादिः ।

* १.२.१५ (१.२.१५). † १.२.५४. ‡ १.२.१३. § १.२.१२४ ¶ १.२.७२.
** १.२.१५ †† १.२.१५, ७१. ७२. ‡‡ १.२.१०१. §§ १.२.८४. (१.२.४, ११५).
¶¶ १.२.८१. *** १.२.७१. ††† १.२.७२. ‡‡‡ ७.१.१०.

चक्षिडः कशाञ्जल्याजौ ॥ १ ॥

चक्षिडः रयाञ्कशादिः खयादिभ ॥

खशादिर्वा ॥ २ ॥

अथवा खशादिर्भविष्यति । केनेदानीं कशादिर्भविष्यति । चत्वेन* । अथ ख-
यादिः कथम् ।

असिद्धे शस्य यत्रचनं विभाषा ॥ ३ ॥

असिद्धे† शस्य विभाषा यत्त्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं सौप्रख्ये वृञ्चिधिः ॥ ४ ॥

सौप्रख्य इति योपधलक्षणे‡ वृञ्चिधिर्न भवति । सौप्रख्यीयः । वृद्धाच्छः
[४.२.११४] इति च्छे भवति ॥

निष्ठानत्वमाख्याते ॥ ५ ॥

आख्यात इति निष्ठानत्वं§ न भवति ॥

रुविधिः पुंख्याने ॥ ६ ॥

-पुंख्यानमिति रुविधिर्न¶ भवति ॥

णत्वं पर्याख्याने ॥ ७ ॥

पर्याख्यानमिति णत्वं** न भवति ॥*

सस्थानत्वं नमःख्यात्रे ॥ ८ ॥

नमःख्यात्र इति सस्थानत्वं†† न भवति ॥

वर्जने प्रतिषेधः ॥ ९ ॥

वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवसंवक्ष्याः परिसंवक्ष्याः ॥

असनयोश्च ॥ १० ॥

असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृचक्षा रक्षाः । विचक्षण इति ॥

* ८.४. ५५. † ८.२. १ ‡ ४.२. १२९. § ८.२. ४२. ¶ ८.२. ९
** ८.४. २९. †† ८.२. १७.

बहुलं तणि ॥ ११ ॥

बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति । संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम् । किं प्रयोजनम् ।

अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् ॥ १२ ॥

५ अन्न । अन्नम् । वधक । वधकम् । गात्र । गात्रं पश्य । विचक्षण । विचक्षणः । अजिर । अजिरे तिष्ठति* ॥

अजेर्व्यघञपोः ॥ २ । ४ । ५६ ॥

घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

घञपेः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । समजनं 10 समज्येति ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अपीत्येव भविष्यति । कथम् । अपीति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः । अपो ऽकारात्प्रभृत्या क्यपः पकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं संवीतिर्न सिध्यति† ॥ एवं तर्हि नार्थं उपसंख्यानेन नापि घञपोः प्रतिषेधेन । इदमस्ति चक्षिडः 15 ख्याञ् वा लिटि [२.४.५४; ५५] इति । ततो वक्ष्यामि । अजेर्वा भवति वा व्यक्स्थितविभाषा चेति । तेनेह च भविष्यति प्रवेता प्रवेतुम् प्रवीतो रथः संवीतिरिति । इह च न भविष्यति समाजः उदाजः समजः उदजः समजनम् उदजनम् समज्येति । तत्रायमप्यर्थं इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति । किं च भो इष्यत एतद्रूपम् । वाढमिष्यते । एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह । कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति । सूत आह । आयुष्मन्नहं प्राजितेति । वैयाकरण आह । अपशब्द इति । सूत आह । प्राग्निज्ञो 20 देवानांप्रियो न त्विष्टिज्ञ इष्यत एतद्रूपमिति । वैयाकरण आह । आहो खल्वनेन दुरुत्नेन वाध्यामह इति । सूत आह । न खलु वेञ्जः सूतः सुवतेरेव सूतो यदि सुवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यम् ॥ न तर्हिदानीमिदं वा यौ [२.४.५७] इति वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नेयं विभाषा । किं तर्हि । आदेशोऽयं विधीयते । वा इत्ययमादेशो भवत्यजेर्वा परतः । वायुरिति ॥

पयक्षत्रियार्पञ्चितो यूनि लुगणिजोः ॥ २ । ४ । ५८ ॥

अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । बौधिः पिता बौधिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता औदुम्बरिः पुत्रः* ॥

अपर आह । अणिञोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति । 5
जाबालिः पिता जाबालिः पुत्रः† ॥

अपर आह । अत्राह्वणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयो-
जनम् । इदमपि सिद्धं भवति । भाण्डिजङ्घिः पिता भाण्डिजङ्घिः पुत्रः । कार्ण-
खरकिः पिता कार्णखरकिः पुत्रः† ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे 10
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ २ । ४ । ६२ ॥

तत्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तत्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रिय आङ्ग एषां त इमे प्रियाङ्गाः । प्रियो वाङ्ग एषां त इमे प्रियवाङ्गा इति ॥ किमुच्यते समासबहुत्वे ५ प्रतिषेध इति यावता तेनेव चेत्कृत बहुत्प्रमित्युच्यते न चात्र तेनेव कृतं बहुत्वम् । भ्रति वै किञ्चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति । तद्वा कर्तव्य तेनैव चेद्बहुत्वमिति समासबहुत्वे वा प्रतिषेधो वक्तव्य इति ॥

अबहुत्वे च लुग्वचनम् ॥ २ ॥

अबहुत्वे च लुग्वक्तव्यः । अतिक्रान्तोऽङ्गानत्यङ्ग इति । बहुवचने परतो य- 10 स्तद्राज इत्येव च कृत्वा चोद्यते ॥ अथ किमर्थं पुनरिदं न बहुवचन इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । बहुवचन इत्युच्यते न चात्र बहुवचनं पश्याम* । प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति† । न लुमता तस्मिन्निति‡ प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । न लुमताङ्गस्य [१.१ ६३] इति वक्ष्यामि । नैव शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । पञ्चभिर्गाभिः क्रीत पटः पञ्चगार्थः दशगार्थ इति§ ॥

15 द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनम् ॥ ३ ॥

द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वक्तव्य* । गर्गवत्सवाजा इति ॥ इह च लुग्वक्तव्य । गर्गेभ्य आगत गर्गरूप्यम् गर्गमयमिति ॥ इह च अत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वर* प्राप्नोति† ॥

सिद्ध तु प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वक्तव्य* ॥ यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे 20 लुगुच्यते ऽस्त्रियामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आङ्गचः स्त्रियः वाङ्गचः स्त्रिय इति । यस्य पुनर्बहुवचने परतो लुगुच्यते तस्येकारेण व्यवहितत्वाच्च भविष्यति । यस्यापि बहुवचने परतो लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम् । आम्बटद्या. स्त्रिय. सौवीर्या स्त्रिय इत्येवमर्थम्** । अत्रापि चापा व्यवधानम् । एकादेशे कृते नारित व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानियङ्गवतीति† स्थानियङ्गाद्याव्यवधानमेव ॥

* २४ ७१ † ११ ६२ ‡ ११ ६३ § २४ ७१ ५१ २८, १२ ४५, (१४ ६४)
* ४१ १२२ ६१ १६१ २ ४ ६५, (६१ १६१) ** ४१ १०१ ७४ † ११ ६०*

द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनम् ॥ ५ ॥

द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वक्तव्य. | गर्गवत्सराजा इति ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् ॥ ६ ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्य. | विदा-
नामपत्य माणत्रको वैदः | वैदो* ॥ किमर्थमिदं नाचीत्येतालुक्सिद्धं † | अची- 5
त्युच्यते न चात्राजार्दिं पद्यामः | प्रत्ययलक्षणेन | वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ॥ ७ ॥

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य | वैदस्यापत्य बहुषो
माणवत्ता विदा. | वैदयोर्गा विदा. | अज्यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्युच्यमानोऽलुग्व
प्राप्नोति | मा भूदेवम् | अबन्त यद्बहुषु यवन्त यद्बहुष्वित्येव भविष्यति | नैव 10
शक्यम् | इह हि दोष स्यात् | काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति§ ॥

ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् | द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनमित्यस्य परिहारो

न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् ॥ ८ ॥

न वेप दोषः | किं कारणम् | सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् | सर्वाणि द्वन्द्वे बह्व-
र्थानि | कथम् | युगपदधिकरणविशया इन्द्रो भवति ॥ 15

ततोऽयमाह यस्य बहुवचने परतो लुक् | यदि सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थान्यहमपीद-
मचोद्य चोद्ये द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनमिति | गन्तापि द्वयं सर्वत्र बहुवचनं परं भवति |
लुकि कृते न प्राप्नोति | प्रत्ययलक्षणेन | न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रति-
षेधः | न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामि | ननु चोक्तं नेत्रं शक्यमिह हि दोषः स्यात्
पञ्चभिर्गार्गामि त्रीतः षट् पञ्चगार्ग्यं दशगार्ग्यं इति | इष्टमेत्रैतत्सगृहीतम् | 20
पञ्चगार्ग्यं दशगार्ग्यं इत्येव भवितव्यम् ॥ तथेदमपरमचोद्य चोद्ये गर्गस्यम् गर्गम-
यम् | अत्रापि बहुवचनं इत्येव सिद्धम् | कथम् | समर्थात्तद्धित उत्पद्यते सा-
मर्थ्यं च युवन्तेन ॥

ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् | यदि समर्थात्तद्धित उत्पद्यते ऽहम-
पीदमचोद्य चोद्ये गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुगिति | 25
ययम् | यस्यापि बहुवचने परतो लुक्तेनाप्यत्रालुग्वक्तव्यं | तस्यापि द्वयं बहुव-

चनं परं भवति ॥ न वक्तव्यः । अचीत्येवालुक्सिद्धः* । अचीत्युच्यते न चात्रा-
जादिं पद्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्त वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति ।
यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति ॥ अ-
थवाविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेति यक्ष्यामि ॥ यथाविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि
5 नेत्युच्यते विदानामपत्यं बहवो माणवका विदाः अत्राप्यलुक्प्रप्नोति । अस्तु ।
पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति† । पुनरलुक्स्माच्च भवति । सम-
र्यानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते‡ न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्यया-
न्तम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् ॥ अत्रशयं चैतदेवं विज्ञेयमत्रिभरद्वा-
जिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वज्जिरसिका कुत्सकुशिकिकेत्येवमर्थम्§ ॥ गर्गभार्ग-
10 विक्राग्रहणं॥ वा क्रियते** तन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्त-
स्यालुग्भवति नान्यस्येति ॥ यदप्युच्यत एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो
। यूनि वक्तव्य इति । मा भूदेवमञ्च्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति । अञन्तं यद्बहुषु
यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्का-
श्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैप दोषः । लौकिकस्य तत्रां गोत्रस्य ग्रहणं
15 न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥

यस्य बहुवचने परतो लुक्स्मासबहुत्वे तेन प्रतिषेधो वक्तव्यस्तेनैव चेत्कृतं व-
हुत्वमिति वा वक्तव्यम् । यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्तेनास्त्रियामिति वक्तव्यम् ।
यस्य बहुवचने परतो लुक्तस्यायमधिको दोषो ऽत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रा-
प्नोति । तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येप.प्रव पक्षो ज्यायान् ॥

20 अथेह कथं भवितव्यम् । गार्गी च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति । यदि तावदस्त्री वि-
धिनाश्रीयते ऽस्त्यत्रास्त्रीति कृत्वा भवितव्यं लुका । अथ स्त्री प्रतिषेधेनाश्रीयते
ऽस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन । किं पुनरनार्थसत्त्वम् । देवा एतज्ज्ञा-
नुमर्हन्ति ॥

अथ यो लोप्यलोपिनां समासस्तत्र कथं भवितव्यम् । उभयं हि दृश्यते । श-
25 रद्बहुनकदर्भाद्गुवत्सामायणेषु [४. १. १०२] नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्य-
पगालयानाम् [८. ४. ६७] इति ॥

* ४१ ८०. † २४ ६४ ‡ ४१ ८९, ८९ § ४१ १२२ (११४) १०४, ११५,
१४ ५८, ६५ ६४, ४३ ११५, ७१ १. (४१ ८९) ¶ ४१ १०५, १०४, ११५,
२४ ५८, ४४ ११५, ७१ १, २४ ६४ (६५) ६७ ** २४ ६०, १०

यज्ञत्रोश्च ॥ २ । ४ । ६४ ॥

यज्ञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे पठद्या उपसख्यानम् ॥ १ ॥

यज्ञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे पठद्या उपसख्यानं कर्तव्यम् । गार्ग्यस्य कुल-
गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । वैदस्य कुलं वैद-
कुलं विदकुलं वा । वैदयोः कुलं वैदकुलं विदकुलं वा ॥ यज्ञादीनामिति किम- 5
र्थम् । आङ्गस्य कुलमाङ्गकुलम् । आङ्गयोः कुलमाङ्गकुलम्* ॥ एकद्वयोरिति
किमर्थम् । गर्गणां कुलं गर्गकुलम् ॥ तत्पुरुष इति किमर्थम् । गार्ग्यस्य समीप-
सुपगार्ग्यम् ॥ पठद्या इति किमर्थम् ॥ शोभनगार्ग्यः परमगार्ग्यः ॥

वह्नच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ २ । ४ । ६६ ॥

किमय समुच्चयः । प्राक्षु भरतेषु चेति । आहोस्विद्भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणम् । 10
प्राञ्चो ये भरता इति । किं चातः । यदि समुच्चयो भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र
भरताः सन्ति । अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणमनर्थकं न ह्यप्राञ्चो भरताः
सन्ति । एवं तर्हि समुच्चयः । ननु चोक्तं भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः
सन्तीति । नानर्थकम् । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो अन्यत्र
प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । इजः प्राचाम् 15
[२४.६०] भरतग्रहणं न भवति । औशालकिः पिता औशालकायनः पुत्र इति ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ २ । ४ । ६७ ॥

गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यः ॥ १ ॥

गोपवनादिभ्यः प्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्योः ब्रह्मण्यः । शरितः शरिनी । बहुषु
हरिताः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ २ । ४ । ६९ ॥

किमर्थमद्वन्द्व इत्युच्यते । द्वन्द्वे मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्यत एव द्वन्द्वे । भ्रष्टरूपपिठला भ्राष्टकिकापिठलय इति ॥ अत उत्तर पठति ।

अद्वन्द्व इति द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

5 अद्वन्द्व इत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । द्वन्द्वाधिकारो* निवर्त्यते । तस्मिन्निवृत्ते ऽविशेषेण द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भविष्यति ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ २ । ४ । ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययो प्रकृतिनिपातनम् ॥ १ ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययो प्रकृतिनिपातन कर्तव्यम् । अगस्तिकुण्डिनजित्येतौ प्रकृ-
10 त्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

लुक्प्रतिषेधे वृद्ध्यर्थम् ॥ २ ॥

लुक्प्रतिषेधे^१ वृद्धिर्यथा स्यात् ॥

प्रत्ययान्तनिपातने हि, वृद्ध्यभाव ॥ ३ ॥

प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्ध्यभाव स्यात् । आगस्तीया † कौण्डिना‡ इति ॥
15 यदि प्रकृतिनिपातन क्रियते केनेदानौ प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति ।

अधिकारात्प्रत्ययलोपः ॥ ४ ॥

अधिकारात्प्रत्ययलोपो भविष्यति^१ ॥

तर्त्तर्हि प्रकृतिनिपातन कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभाग करिष्यते । आ-
गस्त्यकौण्डिन्ययोर्वहुषु लुग्भयति । ततोऽगस्तिकुण्डिनजित्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भ-
20 यत आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति ॥ एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति प्रत्ययान्ताद्वि-
भयान्पट्टीमुच्चारयति** । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । नैप दोष । यथा हि परि-

* २४ ९८ † ४१ ८९ ‡ ४२ ११८ § ४२ ११९ * १ १९८
** ११ ४९

भाषित प्रत्ययस्य लुक्शुलोपो भवन्तीति* प्रत्ययस्यैव भविष्यत्यवशिष्टस्यादेशौ भविष्यत ॥

यडोऽचि च ॥ २ । ४ । ७४ ॥

ऊतोऽचि ॥ १ ॥

ऊतोऽपीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सनीसस दनीधस इति† ॥ अथोत इ- 5
त्युच्यमान इह कस्मान्न भवति । योयूय० रोऋय ‡ । विहितविशेषणमूकारान्तग्रहणम् ।
ऊकारान्ताद्यो विहित इति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इटमेऽेतत्सगृ-
हीतम् । सनीसस दनीधस इत्येव भवितव्यम्§ ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपठेषु ॥ २ । ४ । ७७ ॥

गापोर्ग्रहण इण्विवत्योर्ग्रहणम् ॥ १ ॥

10

गापोर्ग्रहण इण्विवत्योर्ग्रहण कर्तव्यम् । इणो यो गाशब्द पिवतेर्य पाशब्द¶
इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अगासीन्नट । अपासीद्धनमिति ॥ तर्त्तर्हि वक्त-
व्यम् । न वक्तव्यम् । इणो ग्रहणे तावद्वार्त्तम् । निर्देशादेवेद व्यक्त लुग्विकरणस्य
ग्रहणमिति । पाग्रहणे चापि वार्त्तम् । वक्तव्यमेवैतत्सर्वत्रैव पाग्रहणे ऽलुग्विकरणस्य
ग्रहणमिति ॥

15

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ २ । ४ । ७९ ॥

तथासोरात्मनेपदवचनम् ॥ १ ॥

तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहण कर्तव्यम् । आत्मनेपद यौ तथासाऽिति वक्तव्यम् ॥

एकवचनग्रहण वा ॥ २ ॥

अयत्रैकवचने ये तथासी इति वक्तव्यम् ॥ तथावदयमन्यतरत्कर्तव्यम् । 20

अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्ननिष्ट प्रसज्येत । अतनिष्ट यूयम् । असनिष्ट यूयमिति ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं तदशब्दो वृष्टापचारोऽस्त्या-
त्मनेपदमस्त्येव परस्मैपदमस्त्येकवचनमस्ति बहुवचनमय खलु थास्शब्दो ऽवृष्टाप-
५ चार आत्मनेपदमेकवचनमेव तस्यास्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत आत्म-
नेपदादेकवचनाच्च । तद्यथा । अस्य गोर्हितीयेनार्थ इति गौरैवानीयते नाश्वो न
गर्दभः ॥

आमः ॥ २ । ४ । ८१ ॥

आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

10 आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरूपसंख्यानं कर्तव्यम् । तां वैजवापयो विदामक्रन् ।
अत्र भवन्तो विदांकुर्वन्तु ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लिप्रहण* निव-
र्तिष्यते । यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक्प्राप्नोति । इष्यत एव प्रत्ययमात्रस्य ।
आतथेष्यत एव ह्यह कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि [३.१.४०] इति यदि च प्रत्यय-
मात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति ॥

15 आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः । शशाम तताम । वृद्धौ† कृतायामाम
इति लुक्प्राप्नोति ॥ आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेधः । आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रह-
णाण्णलोऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । लुक्स्मात्र भवति । शशाम
ततामेति । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवत आम्शब्दस्य ग्रहण न चैपोऽर्थवान् ॥

20 आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आम ॥

उक्त वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विघातस्येति†-॥

किं पुनर्लुगादेशानामपवाद आहोस्वित्कृतेऽप्रादेशोपु‡ भवति ।

लुगादेशापवादः ॥ ५ ॥

लुगादेशानामपवादः ॥

तिङ्ङुताभावस्तु ॥ ६ ॥

तिङ्ङुतस्य त्वभावः । कस्य । पदत्वस्य* ॥

सुबन्तपदत्वात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

सुबन्तं पदमिति* पदसंज्ञा भविष्यति ॥ कथं एताद्युत्पत्तिः ।

लकारस्य कृच्चात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥ ८ ॥

लकारः कृच्चात्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । प्राति-
पदिकाश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति† ॥ सुपः श्रवणं प्राप्नोति । अव्ययादिति लु-
ग्भविष्यति† । कथमव्ययत्वम् ।

अव्ययत्वं मकारान्तत्वात् ॥ ९ ॥

कृदन्तं मान्तमव्ययसंज्ञं भवतीत्यव्ययसंज्ञा भविष्यति§ ॥ स्वरः कथम् । यत्प-
कारयांचकार ।

स्वरः कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात् ॥ १० ॥

कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो† भविष्यति ॥

तथा च निघातानिघातसिद्धिः ॥ ११ ॥

तथा च निघातानिघातसिद्धिर्भवति । चक्षुष्काम याजयांचकार । तिङ्तिङः
[८.१.२८] इति तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति ॥

नञा तु समासप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

नञा तु समासः प्राप्नोति । न कारयाम् । न हारयाम् । नञसुबन्तेन सह 20
समस्यत इति समासः प्राप्नोति** ॥

उक्तं वा ॥ १३ ॥

किमुक्तम् । असामर्थ्यादिति†† । नात्र नञ आगन्तेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि ।
तिङ्ङन्तेन । न चकार कारयाम् । न चकार हारयामिति ॥

* १४.१४. † ११ १२. ११. ११. ११. ११. ११. ‡ १२. १२. § ११ ११.
५ ११. ११. ** ११ १. (८.१. ११) †† ११. ११.

अव्ययादाप्सुपः ॥ २ । ४ । ८२ ॥

अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात् ॥ १ ॥

अव्ययादापो लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गम-
व्ययम् ॥ किमिदं भवान्स्त्रुपो लुकं मृष्यत्यापो लुकं न मृष्यति । यथैव ह्यलिङ्ग-
5 मव्ययमेवमसंख्यमपि । सत्यमेतत् । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः पार्थयमानः सुपो लुकं
मृष्यति । आपः पुनरस्य लुकि सति न किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति ॥ उच्यमानेऽप्ये-
तस्मिन्स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । एकत्वादीनामभावात् । एकत्वादि-
प्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते न चैवामेकत्वादयः सन्ति । अधिशेषेणोत्पद्यन्त उत्प-
न्नानां नियमः क्रियते ॥ अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एक-
10 त्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु ।
बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्तेऽव्यये-
भ्यः स्वादम इति यदयमव्ययादाप्सुप इति सुल्लुकं शास्ति ॥

नाव्ययीभावादतोऽम्बपञ्चम्याः ॥ २ । ४ । ८३ ॥

नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानम् ॥ १ ॥

15 नाव्ययीभावादत इति योगो व्यवसेयः । नाव्ययीभावादकारान्तातिस्त्रुपो लुग्भवति ।
ततोऽम्बपञ्चम्या इति ॥ किमर्थो योगविभागः ।

पञ्चम्या अम्प्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

पञ्चम्या अमः प्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

20 एकयोगे हि सत्युभयोः प्रतिषेधः स्यादमोऽल्लुकश्च ॥ स तर्हि योगविभागः क-
र्तव्यः । न कर्तव्यः ।

तुर्नियमकः ।

तुः क्रियते स नियामको भविष्यति । अमेयापञ्चम्या इति ॥

अमि पञ्चमीप्रतिषेधे ऽपादानग्रहणम् ॥ ४ ॥

अमि पञ्चमीप्रतिषेधे ऽपादानग्रहणं कर्तव्यम् । अपादानपञ्चम्या इति वक्तव्यम्* । किं प्रयोजनम् ।

कर्मप्रवचनीययुक्तेऽप्रतिषेधार्थम् ॥ ५ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूत् । आपाटलिपुत्रां वृष्टो देवः ॥ ५

न वौत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चम्यभावः ॥ ६ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । उत्तरपदमत्र कर्मप्रवचनीययुक्तम् । उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी न भविष्यति । यदा च समासः कर्मप्रवचनीययुक्तो भवति तदा प्रतिषेधः । तद्यथा । आ उपकुम्भात् । आ उपमणिकादिति† ॥

तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ॥ २ । ४ । ८४ ॥ 10

सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवभ्यो नित्यम् ॥ १ ॥

सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । ऋद्धि । सुमद्रम् सुमगधम् । नदीसमास । उन्मत्तगङ्गम् लोहिनगङ्गम् । संख्यावयव । एकविंशतिभारद्वाजम् त्रिपञ्चाशद्दौतमम्§ ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः* ॥ २ । ४ । ८५ ॥ 15

टितां टेरैविधेरुटो डारौरसः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

टितां टेरैविधेरुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । टेरैत्वस्यावकाशः* । पचते पचते पचन्ते । डारौरसामवकाशः । श्वः कर्ता श्वः कर्तारो श्वः कर्तारः । इहोभयं प्राप्नोति । श्वो ऽधेता श्वो ऽधेतारो श्वो ऽधेतार इति । डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । 20

आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

आत्मनेपदानां च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥

- तच्च समसंख्यार्थम् ॥ ३ ॥

तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थम् । संख्यातानुदेशो^१ यथा स्यात् ।
अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे पट् स्थानिनस्त्रय आदेशाः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति ॥

- 5 पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावन्नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । इदमिह संप्रधार्यम् । डा-
रौरसः क्रियन्तां टेरेत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादेत्वम् । नित्या डारौरसः ।
कृते ऽप्येत्वे प्रामुबन्त्यकृतेऽपि प्रामुवन्ति । टेरेन्वमपि नित्यम् । कृतेऽप्यपि डारौरससु
प्राप्तोत्यकृतेऽप्यपि प्राप्नोति । अनित्यमेत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरससु प्राप्तोत्यन्य-
स्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च प्रामुबन्धिविधिरनित्यो भवति । डारौरसोऽप्यनित्याः ।
10 अन्यस्य कृत एत्वे प्रामुबन्त्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्रामुबन्तोऽनित्या भ-
वन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वम् । एत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाडारौरसो भ-
विष्यन्ति ॥ समसंख्यार्थेन चापि नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । स्थानेऽन्तरतमेन^२ व्य-
वस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । अर्थतः । एकार्थस्यैकार्थो द्वयस्य द्वयो ब-
ह्वर्थस्य बह्वर्थः ॥ अथवादेशा अपि पडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशात् ।
15 एकशेषनिर्देशोऽप्यम् ॥ अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः ।
डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रथ रथ रः । डा च रौ च रथ डारौ-
रस इति । आहोस्यित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । डा च रौ च रथ डारौरसः । डारौर-
सथ डारौरसथ डारौरस इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वोऽनित्यः स-
मसंख्यः प्राप्नोति । एकवचनद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति बहुवचनैकवचनयो रौ प्राप्नोति
20 द्विवचनबहुवचनयोश्च रस्याप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न दोषो भवति । यथा
न दोषस्तथास्तु ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । उभयमित्याह । उभयं हि दृश्यते । बहु
शक्तिकिटकम् । बहूनि शक्तिकिटकानि । बहु स्थालीपिठरम् । बहूनि स्थाली-
पिठराणि ॥

डारौरसः कृते टेरे यथा द्वित्वं प्रसारणेः ।

25 समसंख्येन नार्थोऽस्ति सिद्धं स्थानेऽर्थतोऽन्तराः ॥

आन्तर्यतो व्यवस्था त्रय एवेमे भवन्तु सर्वेषाम् ।

टेरेत्वं च परत्वात्कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु ॥

डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ ४ ॥

डाविकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति* सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे ऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत† ॥

निघातप्रसङ्गस्तु ॥ ५ ॥

निघातस्तु प्राप्नोति । श्वः कर्ता । तास्तेः परं लसार्वाधानुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः‡ प्राप्नोति॥ ॥

यत्ताप्रदुच्यते डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थमिति ।

सिद्धमलोऽन्त्यविकारात् ॥ ६ ॥

सिद्धिमेतत् । कथम् । अलोऽन्त्यविकारात् । अस्त्वयमलोऽन्त्यस्य । का रूप- 10
सिद्धिः । कर्ता ।

डिति टेलोपाह्लोपः ॥ ७ ॥

डिति टेलोपेन॥ लोपो भविष्यति । अभत्वाच्च प्राप्नोति । डित्करणसामर्थ्या-
द्भविष्यति ॥

अनिच्चाद्वा ॥ ८ ॥

अथवानिच्चादेतत्सिद्धम् । किमिदमनिच्चादिति । अन्त्यस्यार्थं स्थाने भवन्न प्र-
त्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न ।
असति लोपे ऽनेकाल् । यदानेकाल्तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः ।
यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा** । यदेत्संज्ञा तदा लोपः†† ॥

प्रश्निष्टनिर्देशाद्वा ॥ ९ ॥

अथवा प्रश्निष्टनिर्देशोऽयम् । डा आ डा । सोऽनेकाल्शित्सर्वस्य [१.१.५५]
इति सर्वादेशो भविष्यति ॥

यदा तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदा तिङ्ग्रहणेन महणं न प्राप्नोति ।

तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥ १० ॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन महणं भविष्यति ॥

स्वरः कथम् ।

स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ११ ॥

डारौरसः क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादनुदात्त-
त्वम् । नित्या डारौरसः । कृतेऽप्यनुदात्तत्वे प्रामुख्यत्वेऽपि प्रामुख्यन्ति । अनुदात्त-
त्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि डारौरसश्च प्रामोत्यकृतेऽपि प्रामोति । अनित्यमनुदा-
५ त्तत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरसश्च प्रामोत्यन्यस्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च प्रामुख्य-
न्विधिरनित्यो भवति । डारौरसोऽप्यनित्याः । अन्यथास्वरस्य कृतेऽनुदात्तत्वे
प्रामुख्यन्यथास्वरस्याकृते स्वरभिन्नस्य च प्रामुख्यन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयो-
रनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्धारौरसः ।
टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण* सिद्धम् ॥ न सिध्यति । किं कारणम् । अन्तरङ्गत्वा-
१० द्धारौरसः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्धारौरसश्च कृतेऽप्यनुदात्तत्वं क्रियतां टिलोप इति कि-
मत्र कर्तव्यम् । परत्वाट्टिलोपेन भवितव्यम् ॥ एवं तर्हि स्वरं विप्रतिषेधात्सिद्धम् ।
न्याय्य एवायं स्वरं विप्रतिषेधः । इदमिह संप्रधार्यम् । अनुदात्तत्वं क्रियतामुदात्त-
निवृत्तिस्वर इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनः-
प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भविष्यति ॥ तदेतत्क सिद्धं भवति । यत्पिहच-
१५ नम्† । यदपिहचनं तत्र न सिध्यति । तत्रापि सिद्धम् । कथम् । इदमथ लसार्व-
धानुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः‡ । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते ।
पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत् उत्सर्गोऽभि-
निविशते । तत्र तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवत्यपवादं लसार्वधानुकानुदात्तत्वं
प्रतीक्षते । तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति यद्यपि परत्वाद्लोपः सौऽसावविद्यमानो-

२० दात्तत्वेऽनुदात्त उदात्तो लुप्यते ॥

प्रत्ययस्वरापवादो लसार्वधानुकानुदात्तत्वम् ।

तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदाचित् ॥

प्रत्ययस्वरश्च तासेर्वृत्तिसंनियोगशिष्टः ।

तेन चाप्यसायुदात्तो लोप्यते तथा न दोषः ॥

२५ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिधिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथ पाठभेदः ॥

१. १ Before अथ, G श्रीगणेशाय नम, E श्रीगणेशाय नम ॥ श्रीगुरवे नम B श्रीगणेशाय नम ॥ योगेन चित्तस्य पदेन वाचा मल शरीरस्य तु वैद्यकेन । योऽपा करोत्त प्रवर मुनीना पतजलि प्राजलि रानतोस्मि ॥ १ ॥ ओं, C स्वस्ति श्रीगणेशाय नम ॥ आम् & in marg अथेत्यतः पूर्वं योगेन चित्तस्योति पद्य कश्चित्पद्यते तच्छिष्टस्यै प्रक्षिप्तम् ।
- १ G अथ शब्दानुशासन महाभाव्य लिख्यते
 ६ G किं यत्तर्हि सा° विषाणरूप, D° विषाणार्थ° A° विषाणार्थरूप शब्द
 ८ G D A यत्तर्हि शुद्धो, B यस्तर्हि (originally यत्तर्हि) शुद्धो नील कृष्णकपिल E gom कृष्ण; A Com कृष्ण कपिल,
 १ G D A B यत्तर्हि नि°,
 ११ G D° विषाणाना
 १३ G D A कुवञ्च्यते
 ११ A om ज्ञेय
 ११ G B पडगेतु
 २० A om च.
 २३ G तस्या
२. १ G उध्यवस्यति । यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरतो उध्यवस्यति यदि पूर्वपद°
 ३७ G तस्माद्विज्ञातार्थमनर्थक
 २४ A गाना गोपीतालि°
 २६ D E G B & C in marg शरणम् । विपम उपन्यास । नास्त्यताया°.
 २७ G ण्यं हि सो
 २८ A om यो
 ३. २८ G A om गुहाया नेङ्गयन्ति
 ४. १ तद्यथा जाया h, G D A जायव C g B तद्यथा जायव
 ७ G D A & originally C विष्णुयादि स्याज्येयं
 १३ G पत्पिनं ति मद्रा तुनपद्रा
 ५. २ G शोभना गृभ्यं सुधिराममिरते मविर हति
१. ५ G D A व्याकरणमधि°.
 ६ G पद्यति
 ७ E G B तेभ्यस्तत्तत्स्था°.
 ८ °करणानुप्रदान° Bhartrihari, MSS. °करणानुप्रदान°
 ९ E G B वैदिका शब्दा सिद्धा,
 १० g उध्येतभ्यः सुद्धूस्वाचार्य, C सुद्धूस्वा in marg
 २१ G गावीगोपीगोपीतलिकादयो, C गान्यादयो
 २७ G D A °स्पतिश्च वक्त°.
 २८ G चतुर्भिं प्र°
 २८ G °शुक्तो A °शुक्तेपशुक्तो
 ६. २ C पर्यवपन्न
 ३ G D A येन येनाल्पेन
 ६ G विशेषापवाद
 १८ G सिद्ध ।
 ७. ६ G om पद्यति
 २२ G A °योगि तन्नि°
 ८. ८ G प्रयोक्तव्ये लौकिक°
 ११ G E C धर्मस्य, in g the word is struck out
 २१ G °मर्थावगतौ.
 १. ४ G D A B यज्ञोक्ते उम°.
 ५ G D A चाह
 १० G प्रयोग ए°
 १६ G °सहस्रज्ञानि
 १६ A काश्चिदप्याहरति
 ११ A G न यैदोप°, K न यै ते उप°.
 २३ G D A इत्यन्तपन्न
 १०. २ E यज्ञो देवती देवत्यात्तमूप, C तद्यथा । यज्ञो देवती देवत्यं तमूप, & in marg रामास्ये देवती देवूप, g तद्यथा । यज्ञो देवती देवत्यत्तमूप, B तद्यथा । देवत्य तमूप
 १२ G om प्रयोगे
 १३ G कृत्यवप्रा°.

- १० पं०
 १०, १८ G D A om वै
 २६ G om ननु चोक्तं
 ११ १ G °धर्म एव
 ४ G तदोपाय
 ८ G D A स वीषो
 ९ G यदपवाद्व°
 १० G A g भूयसाभ्युदयेन
 ११ D E g B & C in marg. अन्यत्रानि
 यम, after नियमः
 २१ G om च
 २६ E g B व्याक्रियते शब्दा अने°, C
 व्याक्रियते अने°, & शम्वा in marg
 १२ ५ G आपिशिल B शाकलमिति altered
 from काशकुरुस्नमिति
 १० G D यद्वच्युच्यते
 १४ G om इति
 १६ G पुनर्लक्षण लक्ष्य च
 १७ E g B एवमप्यय वीष समुदाये, C has
 वीष in marg
 १८ G °धीयमान
 १९ G om हि
 २१ G A °वेव्वपि वर्त्तते D B °वेव्वपि वर्त्तते
 १३ १३ G om इटबुद्धपर्यम्।
 १९ A E C g B om आकुरुषुपदेशस्ति द्वमे
 त्तन
 १९ G D °पदिष्टा सा स°
 २३ G ऽम्बुकुतो
 २५ G °मम्बुकुत्त
 २६ G सद्दृ° वृत्, D A वृत्
 १४ १४ G D A E वाक्यानि हि°
 १९ G °नार्ये उप° C °नार्यमुप°
 १५, १३ G om विवृतस्य
 १७ B om वा G °ख्यायते °मानस्य विवृ-
 ताशोद्यतेति D सवृत्तोपदिश्यमानस्य वि
 वृतशोद्यतेति A °मानस्य विवृतशोद्यते
 ति C °ख्यायते °स्य वा विवृतोपदेश-
 शोद्यते E °ख्यायते सवृतस्य वा उपदि
 श्यमानस्य विवृतशोद्यतेति
 २६ G D °रि अकारमहण
 १६ ३ G वीष विशेष
 ३ G सर्वत्र
 ६ G D A om च
 ८ G om सवृत्तो
 १६ G यक्ष्यते
 १० १४ G om ono विषये

- ५० पं०
 १७ १८ E C g B जन्तिलो A जडी.
 २३ G D A भविष्यतीति
 २५ G D A B & originally L °वृत्तिनार्ये
 २७ G D A om कथम्
 १८, १ G D भवति instead of सपत्ना, A E
 सपत्ना भवति
 २ G D A E g B प्राणुयति
 ३ G °रुरोतीति, D A °रुरोति इति
 १० G D °पृथक्स्वेषु इ°, A शुगक्त्वेषु इ°
 १२ A मधुराया
 १३ G C इ इत्यत्र
 २० G om च
 २६ G प्रत्याख्यायते हि त°
 १९ ४ G om
 ५ A मधुरी°
 ६ A यन्मधु°
 ७ G अन्यास्मिन्श्च रूप°
 १४ G भविष्यतीति
 २० G °श्वतुर्द्धा
 २४ G D A have प्रकृतवान् after प्रकृत
 २०, ७ G ल्विड इति । एषोपि हि ऋक्किड
 ऋपिडश्च D A ल्विडुश्चेति । एषो
 ९ G D A °शब्दा न सति यदृष्टाशब्दा इति.
 १२ G D °दिक्शब्द
 १५ G D A om हि
 १५ G नैतद्वापाय
 १८ G D A वेदे च
 २२ G पिबति
 २३ A यश्चैव
 २७ G om स्यात्
 २८ G °यो ऽपशब्दार्थक .
 २१ ५ G भविष्यतीति
 ६ G यदर्थमुप°
 ११ G न चापशब्दे न इर°, D A न चाप
 शब्द न इर°
 १२ G D A °दिष्टा शास्त्रे मकृ°
 १६ E C g B om इति यक्ष्यामि
 २० G D A E g B om लाप
 २१ G g B सप्रसारणे
 २८ G °द्वाकुरुष्यते D °दा निकुरुष्यते A
 °द्वा नि कुरुष्यते
 २२ ११ G D सिध्यतीति
 १३ G अतपर, C अतपरत्व
 १८ B °धर्मा भूदिति
 २३ ६ G D A have योतरतमो before धीर्पश्च
 C has the same originally in marg

१० पं०

- २३, २३ G अथ . ऽपि twice
 २५ G स्यात् न वेति
 २४. ३ G om. दीर्घ इति
 १० G वक्ष्यतीति
 १० G इतरथा दीर्घात्पदात्तदिव्येव
 ११ G भित्तैस्त्वाव
 १२ G D °श्यादेव न.
 १८ G कित्करणस्यैतत्प°
 २७ G D A om तस्य निमित्त
 २५. ३ G नाच्यप नृक्तरयावयवस्य
 ४ G अच्यप नृ° . विधिनं भवति
 १ G D A तैल न विक्रेतव्य घृत न विक्रेत
 व्यभिति
 १३ G विवृतत्वात्स्वभ्यसरेषु.
 २६. १ G °भयत्र स्मृतिर्ल°, D °भयत्र
 ३ G ऋजुष्णाचेति
 ५ G इत्येव तस्य सि°
 ६ E यच्चात्र हे°
 ११ G D A °काराण्णस्य°
 १२ G D A om स्यात्
 २३. २ G पूर्वश्च परश्च
 २८, १२ G सतीति द्विर्ननेपि हि ने°, D द्विर्वच
 नेपि हि ने°.
 १८ E g B °रानुनासिकयमा C om °गु-
 नासिक्य°, K °मानीयानुनासिकयमा
 १८ Kaiyata mentions the reading °गुप
 विडा श्रूयन्ते, without च
 २१ E उरःकेण उरःकेण उरःकेण उरःकेण
 C has उरःकेण उरःकेण in marg
 २१ ०३ G D A E g B k उरःके
 ३ G om ततो
 ४ G °तीति सहि व°
 ४ G °देव सत्त्वा° C °वत्तित°
 ११ G वर्गस्य भवति
 १० G D A संयोगसज्ञा च प्र°
 १८ G D A भविष्यति
 २२ G भवतीत्यस्य सत्त्व
 २१ उरःक । उरःप । उरःक । उरःप
 G in marg उरःप्रक उरःप
 २५ G D A स्थानियज्ञायप्रतिषेध, after
 'वेधश्च
 १० ३५ अर्पयती वर्णां कुत धातु- दर्शनात्
 धातय प्रकृषणां
 ३ G प्रातिपदिसान्यप्येक°
 ५ G D A उ अपक्रान्, G in marg अ
 निट । उ उक्तवति पाठांतरं
 ८६ अ

१० पं०

३०. ११ °पजने, G in marg °पसजने पाठांतर.
 १२ MSS. तेन मन्यामहे
 - १३ G यकारस्य तस्मादर्थवती वर्णा इति ;
 D यकारस्य
 १८ G °च्यते ह्यनर्भगतैरिति न साधीयोच्चा-
 प्यर्थस्य , D A न साधीयोऽनाप्यर्थस्य
 २० G om न तदर्थमति
 २५ A om
 ३१. १६ MSS except A रूनेस्तर्कः
 ३२ ११ वक्ष्यति, G in marg करिष्यति पाठांतर
 १० G D A भवतीति
 १८ G आचार्याणामुपदेशात् तथा ह्याचार्या-
 णामुपचार नै°; in marg उपचारत्
 पाठांतर
 २० G om
 २१ D A om अप्रधानत्वाच्च
 ३३ १ G D A E g om ह्रस्वदीर्घमुत्
 २ G D A & originally C पूरं एव
 १ G D A तात्पर्यं भ°
 १८ G विभाषा कथ
 २२ G in marg नित्येपि हि लोपे पाठांतर
 ३४. २ G om अनुवर्तते D A °न्धमाचार्योणा
 वर्तते विभाषा न वेति
 ५ G कतरस्तस्मि°, C कतमस्मि°, origina-
 ally कतरस्मि°
 १८ G सदेह स्यात्
 २४ MSS except A, °त्येव स
 २६ G D A भवति यद°.
 ३५ १ भविष्यति, G in marg भवतीति
 पाठांतर
 ३ G D A मिहीर्षति
 ८ g B सजुष्णमहण त°.
 ११ G D A ट्ठोवित्त्व, D in marg
 रन्व न पाठ
 १८ G D A प्रयत्नमा°.
 २० G & originally D एवानुच्यते
 १६. १ G A सरप्रत्यय , D सर प्रत्यय
 ११ G A C ori, nally D योयम°.
 १७ G वदिप्रकारादिः । सर्वपुण्ये°.
 २० G adds पदपद्या चैव २ पद्यामथ ८००,
 in marg पदपद्या नाम प्रयागात्तदिकम
 १७. १ Dom pag 37, 1 up to pag 106, 25;
 ५ G छदिति
 १२ एव विधि . G in marg स्वराविधि,
 पाठांतर

५० पं०

- ३७, १३ G भार्या यस्य स ता?
 २० G प्राप्तोति.
 २३ G 'निमित्तं वृद्धिनिमित्तं किं च कृ'.
- ३८, १६ G संप्रवृत्ते, A B सप्रवृत्ते.
 ३७ G A 'अखालमिति.
 २० MSS. except A, तेन मन्या?
 २२ G om इति.
- ३९, ४ G 'त्येतावदयु'.
- ७ C g राजा राजिन प्रत्याप्य स्वय निव-
 र्त्ते; E B the same without स्वय.
 ३१ A E C g B प्रयत्नेन.
 १५ G A वृद्धि'.
- २४ E g om. लोके.
 २७ A E C g B om यत्सु.
- ४०, २ G A वृद्धिभा'.
- ५ G om इति.
 १० E g B राजा क्रियते.
 १२ G 'द्विद्यते सते.
 १४ E C g B कृतस्तत्र पू'
 १५ G A om पूर्वमेवित्यन्वय
 १६ G तस्या कृत इति. E the same by
 alteration, C तस्याटन
 २२ E नेतरदाणाय
 २३ G A om गद्यथा.
 २५ G सजाप्यगत
- ४१, १ E B घनं न नि'
 ३ G A मृगे प्रसंगे
- ४२, ३ G श्याय्या
 १ 'हस्तानि G in marg उदात्तगुणक
 पाठान्त.
 १ G A 'मेवेति न
 ११ G A om इति
 २० G त्रिपदात्तं सते सुप्रवृत्ती मरु
- ४३, ८ G परस्त्री
- ४४, ५ A I C B 'जा प्रमाति'
 ७ G 'आदिभ्यः, A B आदिभ्यः'
 १० C B 'तस्याय न'
 १० G in marg. प्रत्ययान्तस्य वापान्त
 ११ कथमायं, G in marg. तस्याय वापान्त
 १० G 'कथमायं G in marg. तस्याय वापान्त
 १० I काश्च, C B काश्च मरु. च.
 २० A I C g B 'वि' इत्यन्वय
 २२ A I C g B 'वि' इत्यन्वय
 २३ A I C g B 'वि' इत्यन्वय
 २४ I इति G in marg. तस्याय वापान्त

५० पं०

- ४५, ३ G स्थाने षष्ठी.
 ४ G 'अन्वयस्य पठथ'.
- ६ E g B om किं तर्हि.
 ७ A E C g B 'मिदिमुजिपुग'.
- ९ A E C B अर्लित्यस्येति
 १३ G 'हस्तादयेयो'.
- ४६, १ G 'रिति भवेदिह नियमोऽनव्यस्य न
 स्यात्.
 ९ G om. स्यात्.
 १९ G सभयो द्वयो
 २२ A E C g B om विप्रतिषेध.
 २३ E C g B प्राप्तोति । नामासं नियमेव योग
 भाव्यते । यावता च नामासं.
 २४ E C g om. 'अनर'
 २७ G om. गुणा भवति
- ४७, १ A E C g B 'मिदिमुजिपुग'.
- ५ G A मिट्ट ए, g मिट्ट ए मिश्रिति.
 ९ G A E B 'मृच्छति मृच्छताम्'
 १० G 'पर, in marg पर इत्यपि पाठ.
 २० G कित्त्व'
 २३ G A om तद्य.
 २५ G भूत
- ४८, १० A E C g B om परिमृज्यन् परिमार्जन्तु.
 १४ G B om वा.
 २५ G नन्विति पु'.
- ४९, ६ MSS here and below, 'त्वान्'.
- ११ E C g B 'मृच्छत्यं न वृच्छत्य' विधि'.
- २१ G 'स्वोति मयानि दर्शयति
 २१ G A B om उवि
 २२ G om
 २२ २५ G स्थानयोगात्, in marg. योग-
 स्यात् पाठान्त
- ५२, २ G A om पूम
 ६ G om इति
 ७ G A E C 'नोपयति अपावि.
 ८ G A om 'वि' इत्यन्वय मयान्मु
 १० G A om इट्.
 ११ G 'हस्तानि पाठ' अर् इति.
 १२ G om.
 १३ G 'अनन्वयेण
 १६ G 'E C g nally A C मरु' इत्यन्वय.
 १७ G 'अनन्वय'
 २० G A 'अनन्वय' इ.
 २१ G A 'अनन्वय' इ.
 २२ G 'अनन्वय', E C 'अनन्वय' इति

३० ५०

- ५२, ८ G जीवे रक्षानु.
 ९ A E C g संप्रसारणं.
 १० E C g B संप्रसारणं; C g B add भवति.
 १३ G अजादावपि दृश्यते.
 १७ तस्मादिग्लक्षणाद्योर्गुणमुद्धरणे प्रतिषेध K and A, G adds तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः; E C g B have only तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः.
 २४ G तत्राप्य°.
 ५३, १० G बाधेत.
 १४ g B om. प्रत्यया° .. सिद्धम्.
 १५ E C g B संप्रसारणं.
 १५ A E C g B °प्युक्त किं स°.
 २२ G गुणो भाव्य°; g गुणभावीगस्ति.
 २४ C g °पथस्य चांगस्थ; E B अगस्य in marg.
 ५४, १ A G पुगंत च.
 ४ g B & originally E अव न प्राप्नोति.
 ६ G लुपधत्वा°.
 ७ G न कश्चि°.
 ५०, १ A E C B स्थानिरत्प्रसगः.
 १६ Kayata: केषांचित्पाठः सुपर्याप्तश्चैव हीति.
 २२ B छद्स- छद्स्यही°
 २३ G गुणस्य दर्श°.
 २४ E C g B दीर्घादीन् यो लुपोविषयी दृष्टानु विधिश्च [g om. च] छद्सति भवति दीर्घाविष्यांश्च लुपोविषयत्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छद्सतः.
 २४ G दृष्टानुविधित्वाच्छद्स
 ५६, ४ A E C g B बाधेत ।
 ९ E C g B दीर्घादिति च द्य° Kayata कश्चित् शब्दव्ययैनेति पाठ .
 १० g दीर्घादिति च द्यन एष, E C दीर्घादिति च द्यन्त्य°, B originally दीर्घादिति द्यन एष व्य°, afterwards एष has been struck out.
 ११ G A g B अतरा एषा°; C K अतरा येषा°, E originally अतरा येषा°, altered to एषा°.
 २१ G A E g अतरा एषा°, C K अतरा येषा°, B originally अतरा एषा°, altered to येषा°.
 ५७, ७ G A om च.

४० ५०

- ५७, १ G अटुच्यत
 १३ G A om च
 १८ G A om. च.
 १८ G om. सयोगा°...इति.
 १९ G om. सोऽयं, E C B have ऽसौ in-stand, A °र्यस्यासी.
 २७ G om. किं.
 ५८, ६ G A om च.
 ७ E C & by alteration g सयोगसंज्ञा.
 ८ G द्वयोर्द्वयो. स°, A ह्योः र°.
 १४ G A B यद्येव.
 १४ G °संज्ञाधना द्व°.
 १७ G A यदा द्वयोस्त°.
 १७ G A g B अतरा एषा°; C K अतरा येषा°, E originally येषा°, altered to एषा°.
 १९ G निर्दिशति; in marg. प्रतिनिर्दिशति पाठान्तर.
 २४ G A प्राप्नोति.
 २४ G सयोगादि.
 २६ G A सयोग वि°.
 २७ G A om इति.
 ५९, १ G प्राप्नोति
 १३ C in marg. उच्येत.
 १४ G A °तीयस्य व्य°.
 १६ G भवति ।.
 १७ G om इति.
 २१ G वाचकपरिभेदे.
 २२ २३ G स्थडित्तये.
 ६० २ G भवति
 १ G मुलमहण पुन घ°.
 १६ G om ते, ने
 १७ G A om ते
 १८ G B om. the first च.
 १८ G तर्हि इतरै°; g B & by alteration E तर्हेतदितरै°.
 १८ G A °श्रयाणि न च प्रक°.
 २० G °यमुक्तम्
 २१ G om. मिदुक्तम्
 २१ G om. च चङ्गेटु
 २२ G न च गत्°.
 २४ G तन्मय शर्ष°; A E तत्र शर्ष°.
 २५ G A B तन्मयानेन, E तन्मया अनेन.
 २६ G A B भिषानि
 ८ G and originally A ननप्रत्ययः.

५० वं०

- ६१, १९ E C g B सिद्धा भवति; A सिद्धेति.
 १६ G in marg. °द्वयोपवृत्ता पाठांतर.
 २० A E C g om. किं कारणम्.
 २१ K °मेके इच्छन्ति.
 २७ G कार्यं तर्हि प्रयत्नं प्रयत्नः नाय भावसा-
 धनः प्रयत्नः किं तर्हि.
 ६२, ४ G A B प्रयत्न इति किं तर्हि प्रयत्नम्.
 २७, २८ G ककारल्कारयोः सवर्णसंज्ञाविधि ॥
 ककारल्कार°; A E both times ककार-
 ल्कार°, C thus only in l. 27.
 ६३, २ E C g B कृति कृवा . लृति लृग°.
 ४ G L लृकारे च वा लृ भ°, C लृकारे परे
 च वा लृ भ°, g लृकारे परत लृकारे वा
 भ°; B लृकारे वा लृ भ°.
 ६ G कृकारः लृकारो, L कृकारः लृकारो;
 C B कृकार लृकारो; g कृकारलृकारो.
 ६ G कृकारस्य लृकारस्य अचर्त्वं; L कृ-
 कारस्य लृकारस्य चाचर्त्वं, C B कृकार-
 स्य लृकारस्य चाचर्त्वं, g कृकारस्य लृ-
 कारस्याचर्त्वं.
 ६ G A कर्त्तव्य°; B कर्त्तव्यं.
 ७ G होल कृकार होतृश्कारः होल लृकारः
 होतृश्कारः; E होल कृकारः होतृकार
 होतृलकारः, C होल कृकारः होतृश्कार
 होतृकार होल लृकारः होतृश्कार होतृ-
 कारः; g होल कृकार होतृकार होतृ-
 कारः इति होल लृकारः होतृकार होतृ-
 कारः, B=g, but om. इति, & has at
 the end होल्लृकार इति.
 १४ G कर्त्तव्यमसस्यां.
 २३ G A om. इति.
 ६४, ७ E C g स्पृष्ट करणं स्पर्शानां.
 ८ G स्वराणां विवृतस्य; C g स्वराणां च
 विवृत; A B स्वराणां च विवृतस्य.
 १९ G गृह्णातीति
 १७ G om. कुमारीहते.
 २४ G A प्रामोतीति.
 २१ G वा एतद्.
 १५ १ G A & originally B वा मा भूत.
 २ G A B प्रामोति.
 १६, २ G किमप्येतिवार्त्तां त°.
 ७ E C g B यद्य युतः प्रकृत्योने युतस्य
 १२ G मयूष्मं.
 १८ and २० MSS. °च्यते.
 १७, ११ G एतर्हीशद्य°.

५० वं०

- ६७, २२ G L °भवति.
 २३ E g B हीदार्त्ति च द्विवचनं, Kaiyata
 mentions the reading ईदार्त्तन्तं च
 भ्रूयते
 ६८, ५ G °विधे प्रति°.
 ६ G खल्वस्मिन्पक्ष; L खल्वप्यस्मिन्पक्ष
 ६९, ३ G B सतो हि.
 १० G आहुणामसिद्धिः.
 १० G D C तस्माद्वाभ°.
 १३ G अवस पर ईदार्त्ति; E has परे in
 marg.; C has परे obliterated.
 २० Nāg jibhāṭṭi assumes that Patañjali
 in the words l. 12 अथवा प्रमृष्टार्त्तां
 अथवा योगविभाग, l. 19 अथवाहायम्,
 is commenting on the three Vārtti-
 kas वचनसामर्थ्यादात्ता, योगविभागाद्वा,
 मार्थादीशद्यार्त्तानां वा. & he adds अन्ये
 स्वथवा वचनसामर्थ्यादिरयादि भाष्ये
 भाष्यकृत एवोक्तिरत एव सामंतपुस्तकेषु
 वार्त्तिकापाठ इत्याहः । अन्ये स्वन्त्य उक्त
 वेत्यस्य वार्त्तिककथं मत्वा कोसो वार्त्तिक-
 पाठो भट इत्याह ॥
 ७०, १३ G एकाजित्युच्यमाने, B एकाजित्युच्य-
 माने हि.
 १८ G यदि ह्यचान्यद्य; g हि योचान्यद्य.
 ७१, ७ G विद्या°.
 ११ प्रतिविद्यार्त्तो, G in marg °विधार्त्तो पाठांतरं.
 १२ G वृहती च शकरी च, g B वृहती च
 शकरी.
 १३ G यृत्या.
 १६ E C g B °परोक्तस्येत्येवं.
 १७ G अवापि प्रामोति.
 १८ G °संप्रत्यय इति सिद्धम्.
 ७२, १ G न च उमे°, E न च उमे°, altered to
 नोमे°; C B नोम ए°; g न उमे°.
 २ G L प्रतिषेधा°.
 १२ G ऊं वा यथा.
 ७३, ७ G भवति.
 २३ G मनु भूयि°.
 २५ g प्रणिश्यते प्रणिद्यति प्रणिध°.
 ७४, १ E कर्त्तव्यं for क्रियते.
 १३ G रातिस्त्रातिराध्यातिराध्यातिराध्यातिरा-
 तिशाद्यति°.
 १४ G तस्मान्न न कर्त्तव्यं नैव शक्यं.
 २८ E C °धामंहायम् न चै°.

१० पा०

- ७८, २ E C om प्राश्य .
 २ E g B 'राज्ञा भयति'
 ७ G आगमो ह्यर्थ'
 ११ G प्रतीतिर्युं'.
 १६ G उपादान स्य
 २२ G न यत्तस्य
 २५ G दैव्यतिपथा.
 ७९, २ G अत्रातो हि अनुपधा, C ओरातो-
 नुपधा, B अनुपधा ओराता
 ४ G 'द्वय कर्तव्य
 १२ G द्वयतिहार
 १७ Karyata कश्चिदाद्यन्तभाषाशिति पाठ
 २० G 'न्तोपदिशानि
 २० G च तानि स्युरिति
 ७९, ६ G करिव्यतीति, E g करिव्यति हरिव्य
 तीति
 १५ G स्थडिलके
 / १६ G B स्थडिलके
 २० (उच्यते पुत्रो
 ७८, १ 'न्तापदिशानि G in marg तोप पाठ
 ६ G आहिपुत्रकायानि
 < None of the MSS. compare I give
 the Varttikas 8—15 separately but
 the MS A has everywhere except
 in the case of V 10 a stop before
 the word प्रयोजनम् in the line follow-
 ing the Varttika
 १७ ऐत्, C g ऐट्ट, B reads ऐट्ट but ap-
 pears originally to have read ऐत् .
 २० G 'च'नात् प्र' in marg अतएवे
 द्विवचनानुप्रगृह्यत्वे पाठ
 ७९ ११ G निप्रहय
 २२ G प्रसज्यत
 ८०, ४ B सख्यासज्ञाया सख्यासहण सख्यास
 प्रत्ययार्थं
 १ G प्रतीयते in marg प्रतीता इति वा पाठः.
 १० E C B कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
 १६ C g कश्चिं कार्यसप्रत्ययो
 १८ G अत्रापि instead of एव तर्हि
 २२ G om च
 २४ G om च
 ८१, ४ G पाशुर', E C g B पासल'
 १८ g न कर्तव्य after कर्तव्यो, E B the
 same in marg
 ११ ते A the other MSS तेन

१० सं०

- ८२ १ G I प्रवृत्तमनुवृत्तं तादृश्यार्थं
 ६ G I एत्यन्व्य'
 ७ G 'र्भयति भ'
 ७ G om. one ये
 १५ G एकि च म'
 ८१ १३ G B शताद्यष्टो नुं'
 २० G शुध्य इति एवा', A शुध्य एवास्ता
 एका इति
 ८४, १ G A शुध्य
 १२ १५ G om निष्ठासज्ञाया, A om line 14
 and निष्ठासज्ञाया of line 15
 २३ G काज उपतति उत्पतिते
 ८० १ G सामुबधस्ये'
 २ G काक उपतति उपतिते
 १२ G प्राकाट'.
 ८६, ७ G om भ्रुविजः
 १६ G विधीयो
 १७ G श्रूयते, in marg श्रूयत पाठान्तर
 १८ G निर्वर्त्तयति
 २० G 'द्यापाम च
 २२ G पत्रीनिर्देशेन
 ८९, ४ G 'नास मलो', C 'नाच लो', B B
 'नालो'
 १ G वक्तव्य C originally कर्तव्य, al-
 tered to यत्तव्य
 ११ G & originally C 'निश्च न सर्वोहीनि
 १७ १८ G g 'मद्वृद्धावे C 'मद्वृद्धावे, E C om
 उतादीनामद्वृद्धावे प्रयोजनम्; B om
 1 17 and प्रयोजनम् in 1 18
 २० E om
 ८१, २ Na'ojibhatta प्रायेण भाष्येऽपि अत्रा-
 रादकारकाराविचय पाठ
 ५ G ब्राह्मणकुलन
 ७ G सम्मतीनिर्दिष्टे बहुव्यते before तथापि
 ७ G तावदद्वुत्', E C तावदद्वुत्' g ता
 वदत्त'
 ८ G 'स्यति स्थानपट्टी
 ८ G 'शक्य विभक्ति'.
 ८९ २ G भवतीति
 १० G C 'व'नविपयेषू'
 १३ G 'शब्दोन्वय
 १०, २ G द्वितीयापी हीन्यते, C ऽपि वृश्यते
 ३ G after हेतोरिति उभस्याप्यदा उभा-
 भ्या हेतुभ्या उभयाहैस्वारिति

पृ० प०

- ६१ १६ प्रियविश्वाय, G in marg प्रियसर्वायति
पात्रात्
१८ E लक्षत्र साद°
२२ B om
१२ १ E लक्षत्र साद°
११ E C g यथा विज्ञायेत
१२ G om T
१३ G om सर्वादीनि
२१ G पूर्वपात्रो
२२ G पूर्वपात्रो
२३ G यद् पूरादिभ्यो नवम्°
१३ ११ G in marg °महणार्थस्य पाठ°
१७ G प्रेक्ष्यपू°
१८ G वसति C g B वसति
१९ B om
१८. ५ G om सा
५ G प्रसज्यत अ इव एव ॥
६ G गतथा°
१४ G सर्वा विभक्तिर्लोपा भवति
१६ G om यत्
१६ G E विशेषे णे
१८ G °भक्तिसच्चा
१९ MsS °च्यत
२३ G °भयाणि वार्याणि न क°
१५ २ G om अथवा
५ G °सख्यता वा
६ G om तत्र °मत
१० G सिद्धमतं यथ पात्रात् पात्र क°
१२ G भवति ।
१४ G C लेख्यतेभ्यां °
१५ G g B om इति
१७ G तदथ स°
१८ G om °वैतद°
१८ G भवति
१६. २ G चापि मत्ता
२ G याग
३ G h °गिभ्रता A °गिरुता C F g B °निभ्रता
० G अस्तुषेरसौ अस्तुषे रा B अस्तुषेरसौ अस्तुषे रा
१ G प्रवृत्तप्रतिपद्य
२१ G om अथ विज्ञायते
१७ १ G om इति
१० F g B सदिपासत्यति
१८ ५ G वीरव्या°

पृ० प०

- १८ ११ °नीचन E °ति किचन Nagojibhatta mentions this reading
१५ G °सूत्रानामित्त कस्य ङीचिधे तिस°
२० G °ग्वान्ता
२३ उच्येव Nagojibhatta mentions the reading उवाच
११ ८ G om क
२२ G om कि वारणम्
२३ Nagojibhatta यादसो दीर्घत्वस्येति प्रन्थो भाष्यप्रस्तकेषु भ्रम
१००. १ G न हि मृगा B नापि मृगा
६ D अन्ययीभावस्याव्ययत्वे किं प्रयोजन अन्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजन लुक्
खस्त्रोपनात् । लुक् ।
१३ G A अपि खस्त्राद्
१३ G यदव्यया°
१४ G om इति
१४ G किं च पुन°
१७ १९ g B °पेधश्चोद्यते
२१ G °चन वाय
१०१. १ G here & below सि सव°
२ G दो प्रति°
३ E g B शिप्रति°
६ G दो प्रति°
६ g B न व्यापार
१४ C °वाधत
२२ G om one अन्यत्र
१०५ ४ G गतमितिना°
० ७ G शब्दपरार्थकता in marg परार्थक वा पाठ
१७ G तेन लाजे प्रति°
२३ G C भुजिना स°
१०३ ८ G Lon प्रसज्यप्रतिपद्यान् C in marg विधाय for प्रसज्य in the text B कथ । विधाय F originally कथ । प्रसज्यप्रतिपद्यत् । विधाय but प्रसज्य प्रतिपद्यान् struck out
१० C om
१६ G °सामर्थ्यात्प्रति°
२० G B विज्ञायत, g न्यात्
१०४ ८ E g B अस्मिं शास्त्र यस्य.
१६ G यस्यापि तु नि°
२० I B कार्येषु
२१ G °यद्यत् यदुच्यत तस्य च दु°
२० G भेद दावः before मापि

१० प०

१० प०

- १०५ ४ G^o न तद्विपयना, in marg. "ने चोति पा
 डनरं ह्माद्विपयनं B^oनेन च तद्विपयन्य
 ५ G in marg शीलने च. इत्यपि C G B
 आचार्यशीलनो देशशीलनेन च L. ori-
 nally शीलने च, in marg न देशशीलो
 ८ G पचायत्तु; G पचायत्तं
 ११ G B om च; in I it is struck out
 १२ G "महणैषु च देश".
 २० G प्रत्याययति
 १०६, ३ G & originally L प्रत्याहार, instead
 of प्रत्याहारप्रत्यय
 ५ G अनुयतंत
 ७ G "मानापि
 ६ G प्रत्याहार", F B प्रत्याहार म^o
 ७ L C B उर्णोर्वाभाषा
 ८ G B om च
 १२ G om हि
 १३ G प्रोक्तुं
 १०७, ३ G प्रत्ययानादिति निश्चे
 ३ G D प्रथयानानि
 ८ G D om हि, L has it in marg
 १०८, २४ G D C अधिरीश्वर इति वा
 १०९ ३ G D E दिवस्तदर्थस्येति हि
 १७ G everywhere वादमीर^o and तत्रोद^o,
 C G B every where तत्रोदाम् L यत्क
 दमीरानामिव्याम यत्तद्वारानयच्छाम
 ११३, ५, ६ L C G B वाच्यस्य स^o
 ८ उपपद्यते, D & G in marg उपपन्न
 १३ G D om कार्याणि, G g "कल्पयत *
 १४ G ज्ञापकमुभ^o
 १६ G D द्विषो भवति प्यड
 २३ G पिडा, in marg पिडा पाडा^o
 ११२ ११ G om यदि
 १७ L E C G B साधुत्वनन्वाच्यायने
 २१ L G B & C in marg इत्यतस्यापि तु पु^o
 २१ E अस्ति वेद Nagoj bi attr reads
 this and says चपाठस्त्वयुक्तस्तस्य प्रभे
 ऽयुक्तत्वान्
 २३ G पुनर्नित्येषु
 ११३ १ G D कवार कारो च इता^o
 ३ G "पस्थित भव^o
 ६ L C G B "मिह तु यथ
 १० L C G B "नोषवेडु दाकालि
 १२ A D G B "पुडुं
 १३ G B & by alteration C ककरवा^o

- ११३, १४ D वाचानुषवि^o.
 १६ G प्रत्ययस्य प्र^o.
 २४ L C G B इर तु पु^o
 ११४ ३ G यत्पर स्या^o.
 ११ G "प्रत्यय स्यात्
 १२ G B om पठया अभावे.
 १५ G तेन म^o
 १९ B "एव स्थानपरप्रत्ययस्यापवाद .
 २४ L C G B यद्ययमचो
 ११७, १ Nagojbhatto अपवादेरित्यस्यासभय
 इत्यादि । कश्चित्तथैव पाठ ।
 ३ G om भवति
 ५ G A D "स्पूर्ते, G मस्जेर्भित्तु^o.
 ६ A D "स्पूर्ते
 ७ G "लोपार्थे च सयागा^o
 १४ G D om स्यात्
 २० G om स्वर
 २१ G "स्तुदात्त".
 २२ G om च
 २४ L B क्रियत एतत्प्रया^o
 ११६ ४ C by alteration "यथा D^oर प्रतिषेध .
 १७ G om शीभायेनवात्प्रतिषेध
 २२ G om द्विष्टुं "हृस्त्वम्
 २४ C कृते अन्वयतत्त्वादिने
 ११७ २ G विज्ञातुमिति
 ५ G एन इत्त्वपुन राव^o
 १४ G नियन्ते
 १५ G तत्रानेको निवर्त्तते
 १९ G D E om इकारोकारो भविष्यतो, C
 has the words in marg
 २० D "री अर्द्धे एकारार्द्धे ओकारो, C "राव
 र्द्धेकारोकारो G E B "रावर्द्धे एकारोर्द्धे
 ओकारो
 २३ G om पार्थिव^o नार्थ
 ११८ १ D om
 ६ G सैथ स्थानेयोगीति
 ९ C पठोस्थान^o
 १० L C B \ g in marg यावतो वा सति ते
 १९ G om च
 १२१ ३ G "वर्त्तति
 १० G वेदमामिज्वाल^o
 १२ G उपतिष्ठति
 १४ G "मान एत^o
 १५ G तत्र कृत्तमा^o
 २१ G सौनाभेति, in marg ओचाभेति
 पाडा^o, A D सौवाभेति

- ४० प०
- १२० ६ E B मधूष्ण
 ८ D E C g यवानेकमा°
 १० G °वैकारा भ°
 १६ E g B & C in marg °वचन नियमार्थम्
 २४ D L C B उभयथा हि तु°
 २५ G यणो ये in marg यणा पाठा°
 २६ E C g B क्रुमार्यर्थ°
 १२१, १ G भवतीति
 १० E om °तैव्य । up to pag 204 19 ह्रस्व
 १५ G om इति before एतन्नि°
 २१ Nagojibhatta reads रा यि च्छा°
 २१ D C g क्रियते न्यास एव
 २५ G D g इत्यदिशता
 २८ C g °न्तरेणापि तका°
 १२२ ३ C °म निर्वर्तके सर्वस्था° G °न्तरतमे नि°
 B °क सर्वस्था°
 ४ C g °तग नि°
 १३ G सिद्धा न भवति
 १७ G भुक्था
 १२३ ८ G D g तद्यथा गाथो
 १० C g B °न्योन्यमपदय°
 ११ G यद् D बद्°
 १४ C g & originally B नार्याग°
 १५ D C सुप्रज्ञालित
 १५ C g नागाग°
 २१ C कुमार्यर्थ°
 २१ G A मालिकुद्विमा°
 १२४ ३ B om च
 १० G णि ण्जभावे
 ११ C g B एन् प्रा°
 १२ C B एजास्ति, G एनास्ति
 १३ G om सव
 १४ C om कर्ण° °प्रसङ्ग
 १९ G रेफवानकाराऽन्तर° in marg °कार
 एया° पाठा°
 २० G राशर्विशप्रसगस्तु
 १२१ १ G भविष्यतीति
 ५ C B C g in marg °यस्यैव सम°
 ११ G D मालिकुदा f r मालोपगव
 १३ Kaivaja mentions the reading उण्
 भयनि एवश्च
 १८ C g °द्वपरवमात्रमनन
 २० C °धमिति यदु°
 १२१ १ २ C g B य ङः स्थानेण ग
 ८ C B वाप इति ग इह वापा

- १२६, ८ G B यद्यप्यणोऽपि प्रति°
 ११ G B अत एव शेषो
 १४ १५ C प्रसंगेपरपर°
 १८ G द्वितीय स्थान प्र°
 १२७, २ C & by alteration G उदात्तादिषु स्पर
 त्वस्य
 १० B चेदादेशेषु रा°
 १३ C g B इह न प्रसज्येत कतां
 १७ G om या
 २२ G D लुप्यते तु न C लुप्यते च प्रत्ययविस
 जनीयो रास्त्°
 १२८ १ G om स्यात्, in marg पूर्वोत् स्यात्
 पाठा°
 २ C निर्वच
 १८ G D भवतीत्यजा°, G भवतीति भजा°
 २२ C g B om च
 २४ B & C in marg प्रत्यये च ध्यव°
 २४ G प्रकल्पेत
 १२९ १ D C g B om रेकस्य
 ३ G om इति निसर्जनीय
 ५ Kaivata mentions the reading
 कल्पपद°
 ६ C g B om कृत्वा
 ६ G D तीर्यत्
 ९ G °लाप भौत्वयु° D g B °लोप औरव पु°
 १२ G om the second वर्तते
 १७ G D यच्छि
 १८ G D om च
 १८ G आता यु°
 २१ G om इतोऽयवस्था
 २३ G D अन्धारालोपश्च । अन्धारलो°
 २४ G C om अन्धस्तस्वर
 २५ G D g & or ginally C भवतीत्यजा°
 १३० १ G C g B om शीर्षत्वम् D has शीर्षव
 १ G D om च
 ६ MSS °त्युच्यत
 ६ G D तत्रायमर्थो
 १३ G D have इतरथा ह्यिति प्रसङ्ग imme
 dately after °संहार
 १६ G °च्यंतस्य
 १३१ ६ G °तदय ज्ञा°
 ७ G om तय
 १० G °स्यत्येत्प्रपवा°
 १४ G °द्विष्यति
 १६ G °स्येतद्भवति
 २३ B शिक्षणार्थं वाकार

१० १०

- १११ १३ G क विवेक पाथे
 १११ २ G आदिर्लक्ष्यम्.
 ७ G C आदेशम्.
 ११ G विज्ञानम्
 १८ B कर्तव्यम्
 ११ G पुत्र निर्दिष्टम्
 ११८ ३ D इत्यादिम्.
 ७ G D भवति भव
 ७ G D वा इतिविति
 १४ G वयादि.
 १६ G सप्तान्यादिभिः षि वि.
 २३ G D ग अमर्शम्
 ११२-१२ G & B in marg 'वभक्त्या
 १४ G Originally D C प्राप्नुवन्त
 १९ G D स्थितिपदाभासता सुखं च
 स्वाभं.
 २१ G कृन् कृन्निर्दि
 २३ G D इत्यन्तम् C इत्यन्त
 २४ G विविष्ट्या, D om विविष्ट
 ११६ २ G 'मादिभ्याम्'.
 १० G षि
 ११ G मु भयात्तन्मा, D B om तदापुत्रा
 द्वात्मम्
 २० G भेदात्.
 २३ आभय इति, G in marg आ (?) भियत्
 इति पाठान्त.
 ११७, ३ D & G in marg नित्यसत्त्वान्
 ५ G स्थानी नाम
 ७ G on यथा, D g 'पूर्वेष्वपि
 १० G om च
 १८ G 'पूर्व स्थानिष' . स्थानिष'
 २४ After प्रसक्ता, G ता एतासाह आर्षभा
 सुक्ते अस्तु भवतीत्यस्ति सुख्या C अस्ते
 भूरित्यनेन स्ति सुख्या, B सौस्तेभूरित्यने
 नास्ति सुख्या
 २४ B सुख्या अस्ति.
 २६ G भवति तु.
 ११८, ११९, G उभये प्रतिविधः
 १४ G मात्रजित्येव, C मात्रव इत्येव
 १८ G सौलमाया २ पूतमाया २
 २० B वचनादेशे, C by alternation बहुवच-
 नातिदेश
 २५ G नाम्भ्यानि
 ११९, ५ G पूर्वभूत
 ७ D g B न सर्व्वार्था
 ८ k om प्रथिष्टनिर्देशास्ति जम्
 ८५ ५

१० १०

- ११९, १ G आ भाव.
 २० G A युक्तं चित् श्रम्यो
 २१ G A श्रम्यमिति
 २६ kattaṅ कश्चित् प्रभावपिपीपी पाठः.
 १२०, ५ G आपयति
 १४ G om कृते
 १९ G om
 २० G आनिषी अतए.
 २४ G om विप्रनिदिधे.
 १२१, १ G स्वरे च परस्परौ, G adds प्रतिविधः
 in marg
 १ G 'स्वरेषु प्रतिविध
 १८ ११ C g B कर्तव्यमित्यो.
 १९ G विविति, C विव इति
 १९ G 'यदापभासता'
 २१ G उक्त च.
 २२ G D सपरनि; g सपरत्वास्ति'.
 २३ B om. the Bhashya on 1, 1, 57.
 २४ C g प्रमो विभ शून्य
 २५ C g इत्या इत्या
 १२२, १ G ग्य तर्हि
 १ अनित्यम्, D अदित्यम्, G has thus in
 marg, g om
 २१ D 'दियर्ष
 १२३ ६ G प्रामातीति
 ८ G om पूर्वविधि
 १ वद्वारस्य, G in marg 'प्रापे पाठान्ते
 १२ G प्रामातीति
 १४ G 'अथवे
 १२४, ६ G om ऊन स्थानिवद्भवति.
 २० G नेनम्
 २० २१ G पारसि पारसि
 २५ G इत्यनेनापि सि'
 १२५, ८ G ह्यर्था उवाच
 १७ D C g om कथं च सिध्यति
 १९ G तर्हि यत्रोवाच
 २२ G om ननु चयमपि कर्तव्या.
 २७ G C यथैव, C तथैव
 १२७, ३ G D इ सप्तान्यादिभ्यश्च
 ५ G अस्ति जम् च अस्ति इत्येव च वक्तव्य-
 १५ G माहवदस्य
 १७ G D भवतीति एवम्.
 २०, २१ G 'माहवदस्य', in marg एतात्
 वान्त पाठान्त
 १२८, १६ C g सिध्यति

५० पं०

- १४८, २१ C अन्यतरतो व्य°.
 २२ G मामे गुरु°
 २२ G °निमित्त च वराम इति.
 १४९, ४ C K om विश, in g it is struck out, Nāgojibhāṣṭa विश इति तु प्रसिद्ध शतसहस्रयोरिव डस्येष्टत्वान्
 १३ G °बहु रव
 २१ G °पादेशेयोर्भु°.
 १५०, १ C om प्रतिषेधे
 १२ D °कात्वानिषेध
 १३ G D g om यलोप
 १४ G D डलोप .
 १६ G g ईत्व.
 १७ G अनुनासिकात्
 २० G राया आत्वं, D C रायात्वं°.
 १५१, १४ G न पद्मत्वविधिं प्रति स्था°.
 १९ G om च
 २१ G कानि सति यानि कौ
 २२ G D या भ्रूयते स.
 १५२, ७ G om न
 ८ G अवर्णलोपविधिं प्रति स्था°.
 १४ क्तिच्; G in marg क्तिन् पाठां°
 १६ G °लोपे लो°, g °लोपविधिषु लो°.
 १९ G प्रतिश्रीत प्र°
 २३ g प्रतिनिर्दि°
 १५३, १ G °भमाक्षी°.
 ४ B om.
 ६ G कङ्कितिरिति
 २२ B चत्तत्र शतामि
 १५४, ५ कश्च, G चश्च, B कश्चय°
 १ g B om प्रयोजन
 १२; १३ D वथ भाकारलोप आदिचतुर्थत्वे २, G (°g B om l 12, A om, but has a stop before प्रयोजनम् in l 13
 १५, १६ G D ह्यो यमां यमि लोपे २; A C g B om l 15
 १८ १९ G D अङ्गो . निषु २, C g B om l 18, A om., but has a stop before प्रयोजनम् in l 19
 २२ C °शोरि च प्रयोजनानि न, B °दीनि च मात्वेत्यादि भ°.
 १५५, १४ R भङ्गत्वं च ता°.
 १९ G गाह गति°.

५० पं०

- १५५, २२ G here and below, कृत्ये°.
 १५६, ८ °ब्रमुस, Nāgojibhāṣṭa ह्यसमिति पाठान्तर ह्यसमिति च.
 १५७, ७ G औसोवा°, g औसोवा°.
 १५८, ३ D तदितरे°.
 ८ G विभाष्यते.
 २१ (लोपसज्ञत्वात्
 २४ D भवतीति पर्या°; G भवतीत्युच्यमाने कथमेवैतस्मिन्ध्यति कौ हि शब्दस्य प्रसंग यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते अस्तु तर्हि प्रसक्तार्थान् लोपसज्ञ भवतीति पठानिर्दिष्टस्य यदि
 १५९, १ G A D K °धारणे.
 २ K B कथमेवै°, other MSS कथमेवै°.
 ७ B °प्रत्यये स°, g °ज्ञानिषे°.
 १० G D om कसी° . °वृत्त्यर्थम्.
 २० G om ऽपि.
 १६०, २१ D C g B om न कर्तव्यम्
 २३ G रायस्पांषेण सम्भवेति
 १६१, २ कथ तर्हि, G D g B कि तर्हि.
 ८ C g B °क्रात
 १६२, १ D न चार्त्
 ३ G क्रियते.
 ६ G om
 १० G om वृध्नसज्ञाकरणान्
 ११ G °नस्य सामान्या लो°.
 १४ G om. न वा.
 १६ G लोपसज्ञा लु°.
 २४ G अनिमिचत्
 १६३, ७ G om कार्याणि
 ७ G g पर्यवसन्नानि.
 ८ G D भवतीति
 ८ G om the second च.
 १६४, ५ G वचनात् भवति
 १२ B लुनामो C °वृद्धी
 १५ G ह अनङ्गान्
 २३ G यत्र तर्हि न स्था°.
 १६५, १ D g B om.
 १९ G सार्थत्वर.
 २० G इत्याद्युदात्तं.
 २४ G B om प्रयोजनं, C क्ति°.
 २५ G लुकि प्रयोजनं.
 २६ C B उद्गमीवा.
 १६६, ३ D C g B °स्थाने लुकि
 ४ D C g B after प्रयोजनम्, लुमता लुते मत्त्वयत्त्वात् न भवतीति वक्तव्यं.

१० वं

१० वं

- १६६, ११ C G B कतस्मिन्.
 १६७, २ G D om. पूर्व.
 ३ G तहि वाक् पर.
 ११ G D सा प्राप्ति मति.
 १३ G C B वाधित.
 १८ G °योरंतस्ये.
 २२ g B & by alteration C स्वादिपरत्वेन.
 २६ G om. च; C बहुचूर्वस्य च twice, once in marg., g बहुचूर्वस्य बहुचूर्वस्य च.
 १६८, १ G इह मा भू.
 २ C G B सिचि जुसोऽप्र.
 ३ C B सिचि जुसोऽप्र, g सिचि सिचिनि-
 . मित्तस्य जुस अय.
 ३ G D °प्रकरणत्वात्.
 ३ C आत इति वर्तते तजि.
 ५ G °लक्षणत्वेन.
 ६ G °वाद्य अदिशाः प्रा.
 ११ G सविभक्तिकस्य भ.
 १२ C B om. जनपशो ..नौ दीयते.
 १६ G D C B om.
 १६९, १ G C °स्युच्यते.
 ११ C शिट् शिट्; g शिट् शिट्वात्,
 B शिट् शिट्वात्.
 २० All MSS. except K k °स्युच्यते.
 १७०, १ C g om; G om अन्त्य° .. चेन्, D
 has अन्त्य° .. चेन् in marg.
 २ G अलोन्त्यवि°, and om नानर्पके
 'विकारे; D has अन्त्यविज्ञानास्तिद्धम्
 in marg., and om इति .. 'विकारे
 C has अन्त्यवि° . कारणम् in marg.,
 B om. अन्त्यवि° .. विकारे
 १३ G शिली.
 २० G इत्यत्र
 १७१, ८ D om. कथम् .. भविष्यति.
 १७२, ११ G °क्यात्तदयो.
 १६ g om. आनन्तर्यार्थम्.
 ११ G °योर्योगावि.
 २२ C om. इकी यणवि.
 २४ G इष्यतेचि, D इष्यते चान्नापि, C
 इष्यते चावि.
 २५ G वचन नियमार्थम्, B om. वचनम्
 १७३, २३ G आ उत्त.
 १७४, ४ G सर्वेष्व कृ.
 १७ G D तत्र इत्सोता.

- १७४, २१ B पंचमीसप्तम्यो.
 २२ G D इति व°; g एषा व°.
 २५ G उभयकार्ये तत्र; C g तत्र उभयोः
 कार्ये.
 १७५, ७ G D C B भविष्यति.
 ८ G D C om. इति.
 ८ G °स्तज्ञा वीष प्र°.
 ८ D तत्र त छलु.
 ११ C अत्रापि प्रकृषी.
 १३ C G B तावदिज्ञो यणिति.
 १३ G यत्र च नाम.
 २० G न शब्दस्या°, B न शब्दस्य स्वमित्येव.
 २५ C originally स्वरूप°, altered to स्वरूप°, g स्वं रूपं व°; B स्वरूप°.
 २६ C अर्थे कार्यस्यासं°.
 १७६, १ C B °र्थे कार्यस्यासं°.
 ३ G C B स्वरूप°; g स्वं रूपं व°.
 ५ C G B om शब्दपूर्वको हार्थस्य सं-
 प्रत्यय°.
 ६ g B & added in C नाम च य°.
 ६ ° यदा तेन.
 ८ D g om. and C adds in marg. अर्थे
 संभव .
 ११ C G B शब्दसज्ञा°
 १२ C B शब्दसज्ञायां प्रतिषेधोऽनर्थक.,
 g शब्दसज्ञायाः प्रतिषेधोऽनर्थकः; D
 appears to read शब्दसंज्ञा°.
 १३ G om. च.
 १५ G एषान्ता
 २५ B °शेषाणां च वृ°.
 १७७, ६ G D विद्यापीथ रेषोप; g रै° धन° विद्या°
 अर्थ° गो°; B = g, but om. अर्थ°; C
 has only रै° विद्या°.
 १० G A D C G B पुष्प°; G A D om.
 चन्द्रगुप्तसभा.
 १२ G om कर्तव्यः.
 १३ G D मास्विक .
 १४ G शाकुलिक-
 १५ G तत्र भवतीति.
 १५ D हति, C अजिह्वान्हति अनिषिमान्हं.
 त्तीति; g B the same without इति
 १७ G अ° सा°.
 २१ G °तिदि इति री°, g °तिदि रीप इति री°.
 २३ g B & G in marg. सर्वेषामप.
 १७८, ४ G & originally C ति पु .

- १० ५०
- १७८, १४ G दीर्घं सह इति
१८ C ḡमाणशब्दसम्.
२२ B वर्णपाठक्रम उप.
२३ G B & C in marg. °पाठक्रम उप.
१७९, १ G °वरकाला अवरकाला सती ; B om.
°वरकाला सती, C सैषावरकाला उपदे
शोत्तरकाला वर्णा.
३ B om.
१८ G °नन्यत्वकार..
१८०, १ G तद्वृद्धम्.
२ G oia च.
५ g om
१० D om.
११ G क्रियते इत्ये°, D C क्रियते न्या°
१८ G उद्भूत्य मुं.
१९ G in marg तत्काल तालाऽस्य सी
ऽय तत्काल तत्कालस्येति पाठां.
२४ B °निज्ञानामम्°
२६ MSS °स्वरितानुनासिकाना, g has
नुनासिका in marg, Nigojibhatta
उवाचानुवाचस्वरितानामित्येव पाठ, k
°तानुवाचानुनासिकानाम्
१८१, १० G सिध्यति
१३ G ḡ विशेष्यते
१४ G °मध्यवि°.
१५ G ḡ विशेष्यते
२२ k °द्विशति° . °चिञ्चत कश्चिच्चत्वारिंशत्तम्
कश्चित्पाठस्वरूपम्.
२३ C ḡ B स्फोटस्तावा°
१८२, ४ G निर्विद्वयते. [पाठ
७ G in marg तन्मध्यगतितानामित्यपि
१ G om सवन्धिषाब्दा
११ G D °रत इति
१२ C ḡ B य प्रति य आवि°
११ D ḡ यदि चैव
१९ G कश्चित् द्वे°.
११ After स्यात्, C ग्रहेंद्र ग्रहोवक, in
marg ग्रहोवन, ḡ ग्रहेंद्र ग्रहोवन, B
ग्रहेंद्र ग्रहोवन
२१ D C ḡ B ऊनशब्दमाभि°.
२४ G चान्यस्य च विधिर्न भ°, D चान्यस्य
च विधिर्भ°
१८३, ४ G om दन . °वाधितामराद्गः, D °वा
धिपरग

- १० ५०
- १८३, १७, १८ G समासप्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो
२ वक्तव्यः.
१८४, १ ḡ अरुक्म् . °पसख्यान् २ कर्तव्य.
३ ḡ सर्वके स्वके
७ G om. & C has in marg. सिद्धमेतत् ।
कथम् । तदन्तान्तयचनात् ।
१२ C om.
१८ G यावद्गति
२२ G D om इति.
२६ G °रय प्रयोगस्य प्र.
१८५, २ D C ḡ B om. सर्वनामाव्ययसंज्ञाय
प्रयोजनम्.
४ C ḡ B om, B °दृषादिषु प्र°.
७ G C ḡ B om.
९ G C ḡ B om
११ C ḡ B om.
१३ ḡ om दृषाचिता द्विपरमाचिता, B om.
चिचिस्ता . द्विपरमाचिता
१५ C ḡ B om.
१९ C ḡ B सैद्विकतेणः.
२१ ḡ B & C in marg. न तदन्ताद्य.
२२ ḡ सिद्ध भवति के°.
१८६, १० C ḡ B om, B रथासीता°.
१३ C ḡ B om.
१४ C om सु सर्व, G B om. सर्व.
१६ C adds अपरपाचालकः अपरमामधक,
१७ C ḡ B om, B ऋतोर्द्विभङ्गय°.
२० C ḡ B om.
२१ G द्विषाष्टिक निषाष्टिक.
२२ C ḡ B om
२३ G अधर्भे चरति अधार्भि .
२४ G न वक्तव्य भवति twice
१८७, १ B तस्य तदु°.
७ G प्रयाजन मह° . °विधौ २, C ḡ B the
same without २.
१ G आप स्वा°.
१० G D C ḡ B om स्वस्तु.
१२ G D पद्यु° मुम् २
२३ C ḡ B om, ḡ °चनुरतडचि°.
२४ B °पुसोऽसुद गो°
२५, G D after सुपन्था, परमपथा, D in
marg अपप्रयोग .
२५ D C ḡ B om शुमन्थाः
२५ G D C in marg after सुगौ, परम-
गा, D in marg अपपाठोऽद्य.
१८८, ३ C ḡ B om.

४० पं०

- १८८, ४ C om. च.
 ७ G C B om.
 ८ B वर्णवर्ण च प्रयोजनं.
 ११ C B om.
 १३ C add: दाक्षायणः परमदाक्षायण .
 २० G B 'प्रहणान्यर्थः', D चानर्थकेन च
 २ तर्.
 २१ G D C G B om. the second अन्.
 २२ G सुपयासा इ.
 २५ C G B om अल्पहणेपु.
 १८९, ७ D B om. ऐतिकायनीया.-
 १३ D C G B उच्चादिरिति.
 १५ G सर्वत्र प्रसंगः.
 १८ C अच आह.
 २० B 'विद्यमानत्वं'.
 २३ C B om.
 १९०, १ G B om
 २ G om. च.
 ४ B om.
 १० B after 'काण्वाः, एतानि वृद्धसखा
 नि स्यु .
 १३ C om मात्पुत्रा.-
 १८ C निष्कान्तक्रांतयो भवति.
 २० A om. एह प्राचां द्वेषः ; G A D सौपुं
 सौपुं, K k सौपुं सौपुं.
 १९१, २ G 'द्वचन न'.
 ३ G D तयोर्दकारककारयोरेभावान् कि-
 च्चञ्चिवयो प्रसिद्धि .
 ४ G चक्र क.
 ५ G & C in marg. स ताभ्यां शब्दाभ्या
 C originally स एताभि. शक्यते
 ८ G om.
 ९ G 'शप्रतिषेधो.
 ९ G 'कारादेशादेशावितौ प्रा', D 'वादेशा-
 वितौ प्रा'.
 १३ G D 'क्षिप्रिदिति किरसं'.
 १९ C कर्तव्य । न कर्तव्य । न ह्य'.
 २० G D गम्यते यथा एष
 २२ G D डिङ्ङनतीति गम्यते अकृतं कि-
 दित्याह किङ्ङनतीति.
 १९२, ४ G प्रसङ्गनिषेध'.
 ७ B 'ति । शुक्'.
 ७ G D 'यति इति क्षिप्त भा'.
 १९ G D 'ति यथा म'.
 १९ C B मधुतायामिव मधु

४० पं०

- १९२, १२ G D add कितीव किद्धत्.
 १९ G 'द्वह'.
 १९ G D 'शूनवान् एव'.
 २१ G सुप्तः सुमगत्रा'.
 २२ G D B 'थ इति अत्रापि.
 २३ G D B यज्ञ इत्यत्रा'.
 १९३, २ G जागृयः अत्रा'.
 ३ D om.
 ४ G कितीद्म'.
 ७ D C G B om. कत्वायां . प्रयोजनम्.
 ९ G युदित्वा.
 १० C G B उसाद्धतः.
 १३ G ध्रुवेति म'.
 १५ C G B अपिन्डित्वाय'.
 २० C B आर्षधानुक्र, G 'कीया .
 २६ G D 'वेकादेशम्'.
 १९४, ४ C G B न पिन्डित्वायि चे'.
 ५ G 'देशम्'.
 ५ G D आदिवत्त्वान्.
 ६ D रोप इति । सिद्ध तु स्थानिवत्त्वाद्भ-
 यथापि न
 १३ G D वधेत इह.
 १४ C G B वतिता वर्धिता.
 २० G ताभ्यां लिट्. कि', B निस्वराद्य
 ताभ्यां लिट्. कि'.
 १९५, १ G D ताभ्यां किञ्चवच'.
 ५ G किमुच्यते
 ९ G यथाजातीया , D B 'जातीयो.
 १० G D B 'जातीयथ
 १९६, २ G नानर्थक्यं
 ५ G 'द्वस्वादीनां.
 ७ G om खलु.
 १० G कृतदमधु पु'.
 १२ G B and N (gogibhatta) शिल्पवि'.
 १५ G D 'वत् यथा प'.
 २५ G om इदं तर्हि प्रयोजन.
 १९७, ५ B प्रनिमित्तानि.
 ७ G वापते
 १९८, ६ G D om यो.
 ७ G शिञ्चिरोपित इति लिङ्गनिरोपित कथ.
 ११ G B & originally C अवाप्तीन्.
 २१ G om सीधो मा भूदिति.
 १९९, ९ B om. निशायापनधारणान्.
 १८ G 'शिरुस्य
 २१ G D 'यो नातिशेकस्य किञ्चस्य भव-
 ति प्रतिषेध औपदेशिकस्य भवतीति.

४० पं०

२००, ८ G D g किरतिदेशात्; B वस्वर्थं किर-
तिदेशात्.

११ G नुकमपित् भ°.

११ G °द्रवतीर्युपधा°; B °द्रवत्युपधा°.

१३, १४ G निगृहीति २ प्र°; D C g B
निगृहीति. प्रयोजनं.

१९ G सेष्ण भवति.

२४ G D किरतिदेशान्निगृहीति, C g B
किरतीदेशान्निगृहीतिः.

२०२, ३ G om. हि.

५ B om.; C originally om., afterwards
by alteration एल क्त्वासनोः किरत्वा-
रम्भः । क्त्वासनोः किरत्वं वि°.

६ G D ननुक्तं.

२०३, १ G D कुतश्चैतदे°.

१ D C g B भविष्यतीति.

२ G D द्विमात्रिक...त्रिमात्रिक.

३ G D वांत्ये, द्विमात्रिक; त्रिमात्रिक.

४ G D °मात्रिकस्त्वशक्य.

६ G अयं त्रिमात्रिको; D अयं तावत्त्रिमा-
त्रिको.

७ G D B om. हि.

८ G D °संज्ञैव न.

११ G वांतो.

१२ g एवमेपां.

१८ G मध्य.

१९ G द्विमात्रिकस्त°.

२४ G D g एवमेपां.

२६ G om. कि कारणम्.

२०४, ५ G g विशेष्य°.

६ G om. तर्हि.

९ G D भवतीति.

१४ G D om. इस्वसंज्ञया... स्यसिति.

२०५, ११ G °नंत्यस्य प्र°.

१५ C B न्युते.

२५ G नपुंसकस्याह°.

२०६, ९ G D °र्थे च क्रियते.

१४ G हल स्व°.

१८ G °लभ्यते.

२२ G B om. इति.

२०७, १ B °ष्यस्त्वध्यवस्थि°.

२ G °भयंदिह क°.

३ E C B °यते शनैर्व°.

१२ E B °भक्तमे व°.

२८ E C °हृणसाम°.

२०८, २ तद्यथा; G D g तथा च.

४० पं०

२०८, २ G पुष्पका एतेषां पुष्पकाः; D E g
पुष्पका एषां ते पुष्पकाः.

२ G कालका एतेषां ते.

३ तद्यथा; G D g यथा.

५ G वि प्र°.

११ G D & E in marg. तत्र ते दीर्घ°.

१२ G D om. सत्र.

१९ G छंदशा°.

२३ E C B & g in marg °तोदयमगार्ग्य-
कादयपगालवोनामिति एतदपि नास्ति
प्रयोजनं संज्ञा°.

२०९, २ E B कथं अन्वर्थमहणात् अन्वर्थ°.

३ G ऊर्ध्वमुदात्त°; D ऊर्ध्वमुदात्त°.

४ G ततः स्वरि°.

५ G °हस्योवात्ताडुवा°...°मुदात्तमुदात्तस्य.

१३ G g वक्तव्यम्.

१५ D C °मिद्राग°.

१७ C इंद्राग°.

१९ G D om. च.

२२ C B om.

२१०, ११ G D om. ज्ञायते.

१२ G D om. वा वषट्कार-

२१ E B om.; C in marg; D om., but
has in l. 22 परादिश्च S. उदा°.

२२ L om. हरिव आगच्छ.

२३ G D E g B om., C in marg-

२४ g om. one द्वे.

२११, ६ G D om. भवति.

७, ८ G D अनुष्येतः.

८ G D om. भवति.

९ G D g स्यांतोपो°.

१० D C B °त्यत्यश्च.

१२ B om., C in marg.

१३ g hiss देवदत्तस्य.. यजते only once;
G देवदत्तस्य पिता यजते वात्सस्य पिता
यजते देवदत्तस्य पिता यजते वात्सस्य
पिता यजते.

१६ G om.

१९ B om. चेट्.

२० G D °श्रुत्यं च व°.

२१२, २ G महदप्यनानि°.

३ तद्यथा; G D g यथा.

५ G °हरतीति.

६ G D E °हृदचननि°.

१२ G g & originally E °श्रुतिर्म°.

१३ G D ननुक्तं.

४० पं०

- २१२, १४ G दोषे व्यं,
 १६ G °तीनामपि प्रा°
 २३ D C om अणि° हणम्
 २५ G °त्येव सिद्धम्
 २१३, ७ G पैलादिषु वा पा°, C B & by altera-
 tion L पैलादिष्वेवास्य पा°
 ८ G D g °भविष्यति
 ११ G l efore अल्भ°, अनुक्तप्रहण कर्तव्यम्
 २० G D हलचान्यच्च
 २० G अस्त्वन्य°
 २१४, १० D तद्यत्ताद°,
 १८ G D g °पसर्जनं भव°
 २१५ १ E C B °स्ततोऽन्यत्रोप°
 १० G D g तत्र प्रधा°
 ११ G D g यत्प्रति
 १४ G °र्जनस्त्वमुक्तम्
 १६ E C g B भवति उप°
 १६ G D g प्रधानस्य उपसर्जनसज्ञा पूर्व°,
 g प्रधानस्योपसर्जनसज्ञा न l ori-
 ginally पूर्वनिपातो, in marg instead
 उपसर्जनसज्ञा
 १८ G °र्जनस्य ह्रस्वैति ह्रस्वत्व
 २४ G D °प्रतिषेध इति
 २१६, १४ g B add इराणु E समणु
 १४ G D B om प्राप्तापत्र
 २१७, २ Karyita वर्णाना मा but mentions
 the readin, वर्णाना च मा
 ७ G D °नेतद्भवति
 ७ Gom इति after इयेनायते
 १० G & originally D E भवतीति.
 १२ E C g B अर्थवदिति प्राति°
 १२ G D स्यात् for प्राप्नोति
 १५ D adds in marg नाम after चदवयवा
 १६ E C g B °नेद्वयवार्थवत्त्वास्तमुक्तार्थ
 वन्धम अवयवे°
 १७ G D नगरमित्युच्यते गोम°
 २२ G & originally L तावदादय नग°
 C B तावदादयमित्यकारो
 २१ G D शुद्धा इडेन
 २१८, ३ E & g in marg °लक्षिपस्तस्मात्प्रतिषध
 ८ G माफ-याजे
 १ E C g B गानेव अभ्यानेव
 १६ L C B उच्यते नीचैकैरिति
 २१ G °माया चान्या
 २५ E g ननु चावदय प्रा°.

४० पं०

- २१९, ५ E C g B °मुदायस्यापि प्रा°
 ६ G D °त्त। हि क°
 ६ G मव तजि°, D l एतजि°
 ७ G D l भवतीति ना°
 २० L कथम् । अन्यव्यतिरेकाभ्याम् । अ-
 न्वया°
 २२०, १ G शुक्र
 १ C B om & E in marg पुरुहुत
 १० G D °र्थकत्वमुक्तम्
 १२ G सघातस्यार्थवत्त्वात्सु°, g °स्यैकार्थस्वा-
 र्त्सु°, B °स्य चैकार्थात्सु° L °स्यै
 चैकार्थात्सु°
 १४ G °र्थवन्वाच्यैतस्य व°
 २० D B कत्रिस्त्°
 २२१ ११ Γ अथाप्रत्यय इति किं पञ्चसासो.
 १३ G °त्तिवेकारेणम्
 १७ १८ G °डकारेणम्
 १८ Alter तद्भवन्धू, D वीरवन्धू, L जीव-
 वन्धू
 १९ G ऊड आदिष्वान्
 २२२ १० G om समासमहण
 १७ G C B & ori, ginally E °प्रतिषेधश्च
 १८ g in marg च after अवयवाना
 १९ G अधिकरणमात्रा°
 २२३ ७ G तच्चैतयो°
 ८ G om हि L om ऽपि
 १० E °भाभ्यामेव g °भाभ्यामिति
 १० वचच्य G D कर्तव्य
 १३ शुगवरत्राय G in marg शुगवरत्वाभ्या-
 मित्यपि पाठ
 १८ १९ G D उपसर्जनह्रस्वत्वे च २ E C g
 B only once उपसर्जनह्रस्वत्वे च
 २० G उपसर्जनह्रस्वत्वे च २
 २२४, १ L अतितयो अतिलक्ष्मी अतिभू अ-
 तिथी
 २ C B स्वरायिष्यते g om तत्र
 २ L °भवतीति
 ४ G °भवति
 १० G D & originally E °वृत्त्यर्थे
 ११ G D om च
 १२ C om गोक्षीरम्, C B °पातकामिति.
 १३ G D सनानिक्तु°
 १६ C B ऽन्तवङ्ग°
 २१ C B अप्रधानसु°
 २१ G D om च.

३० पं०

- २२४, २२ C B यत्पति
 २३ G C B om. हि.
 २५ C om.
 २२५, १ g om.
 ७ G om. यावती; all MSS om. the second च.
 ७ G प्रतिबंध इहा°.
 ९ C B भविष्यतीति.
 १२ G °मन्यवद्भवति.
 १२ G कथ ता°; D कथ ता°.
 १२ E प्रतीक्षते.
 १६, १७ G प्रतिबंधो २ वक्तव्य, D E C G B om. l. 1b.
 २२६, २ G गोण्या निति तु वक्तव्यं, D गोण्या निति वक्तव्य.
 ५ G om. ह्रस्वत्वमत्र विधीयते.
 १३ C g B न तु सूच्याः.
 १६ G गोण्या निति च वक्तव्य.
 २३ C B & g in marg. कटुऋवदर्या
 २२७, ८ G °सख्ये ते शक्येते अतिरेष्टं
 १० g in marg after प्राग्बृत्तैर्, अथवा प्राग्बृत्तैर् लिङ्ग संख्ये त अतिदेश्येते । पृथी कस्मान्न भवति । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश, Kayata mentions this reading.
 १२ E C g B अन्यत्राभिषेयस्य व्य°.
 २० G °सहस्रत्वाद°.
 २५ E & g in marg अन्यस्यादर्शनेन, g om च.
 २२८, २ ३ E मथुरा°.. °मथुरे.
 १७ G मथुरा.
 २१ G E भवति.
 २२९, १ C B om.
 ७ C g B om च, E in marg.
 १६ G सिध्यति जा°.
 १७ G D तर्हि.
 १८ G उक्तम् २.
 १९ G D E g प्रामोति.
 २३०, ३ C om.
 ४ E C g B. करोति । एको यव. सपन्न. सुभिर्ध करोति ।
 २० G तद्यथा.
 २३१, १५ G om. च.
 १९ E °स्थामपि यत्पिप्य°.
 २१ G पुनर्नशयस्येत°.

३० पं०

- २३२, १ G D पुप्यपु°, g तिप्यपु°, E तिप्यपु°, in marg. पु°, C B यथा स्याप्यपु°
 २३३, ६; ७ G °वितीत्युच्य°.
 १४ G om. the first च, D om. the second च.
 २० G तत्र नैका°.
 २१ G °धानं अने°.
 २५ G इत्येतद्दृष्टान्तमवस्थाय, D इत्येतद्, E इत्येव दृ°.
 २३४, १ G D इत्येतद्, F इत्येत्तं दृ°.
 ४ g सुकर मन्यते; E originally सुकरक मते, altered to सुकरतरकं मन्यते, C B k सुकरतरक मन्यते, but obliterated in B, G D om.
 १२ MSS. उच्यते
 १८ G om. च.
 २१ G सत्य सद्यो°.
 २१ G सककारयो..
 २४ MS°. उच्यते.
 २३५, ५ G D समासात् .
 १३ G °मनर्थम्
 १८ MSS उच्यते.
 २० G ननु चोच्येत नैव व°, in marg चोत्प- त्तैवेति पाठो°.
 २३ G om. वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ°.
 २३६, ६ E om. पृथक्, all MSS except A उच्यते.
 ८, ९ B विभक्तयतानामेकशेषे विभक्तयताना- मेकशेषे वि°, G D विभक्तयतानामेकशेषे वि°, E C g k विभक्तयतानामेकशेषे वि°.
 ९ G °भविष्यति
 १२ G D E च वैहि ब्राह्मणार्थां च कृतम्.
 १४ कर्ता, G D E करण.
 २३७, ६ G om.
 ९ G om. स्त्री.
 १० G रोहितस्यापि.
 १३ G रूपनिम्°.
 १७ G g रूपनिम्°.
 २२ G यानि रूपाणि.
 २५ G in marg. after कथम्, विभक्ति सा- रूप्येणाश्रीयते.
 २६ G यानि रूपाणि.
 २३८, ६ C B & originally E नैप शेषः परिह- तमेतत् अनवकाश.
 ८ G g प्रयोगसा°.

१० वं०

१० वं०

- २३८, १० L क्रिया । तस्या एके°.
 १० G L द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगेण.
 २३९, १ D यस्योत्तरि°, E यस्योत्तरः स्व°.
 १२ G D एकैकैकथ एका°.
 १२ G ही च ही च हे, in marg. चेति पाठा°.
 D ही च ही च ही चेति.
 १३ G °धकवराचानेकश ; D °धकवराचा°,
 २३ G g भवति.
 २४ तद्यथा, G D B यथा; g om.
 २४०, २ g om पिता
 ११ °क्षाम्नु, G in marg. क्षा स्युः.
 १६ L g B °प्रतिखिरेकार्थ°.
 २२ G °द्वाचविशी च.
 २६ G °श्वेति यन्कव्यम् । न व°.
 २४१, ३ G तेन मन्या°.
 ४ G D °कृत घना°.
 ५ Nāgajibhatta mentions the reading बद्धयता च.
 १३; १५ E, G B k °निवेशानेकेनाने°.
 १५ G °प्रत्यये चे°.
 २३ G D एकेनोक्तव्याप्तस्यापरस्य.
 २७ G om न्यमोधार्य°.
 २४२, १ MSS. यद्विहा°.
 ८ G D & originally E द्यावाशाम्ना.
 ८ G °वी सननेते.
 १३ G एकसद्व-
 १५ G om एका-
 १८ g B कपोतेति-
 २५ G D om. च.
 २४३, ५ G D E °लभ्यते । अन्तीत्याह । किम् ।
 १ G नीकैस्व°
 १२ g B °क्षथैकसोपे सौप .
 २१ G न्तु यस्याप्याकृतिस्त्वस्यापि.
 २५ G D g B च समाप्यते
 २४४, ५६ G D g B लिङ्°.
 ६ G g B om. च.
 १५ G आरम्भप्रोक्ष°, in marg. आरम्भणा-
 लम्भनप्रो° पाठः°.
 ११ D म्पुत्रा°, G in marg. शु पाठः°.
 २४५, ३४ G om. च.
 १० G D E °कृतिमिति च म°.
 २४६, १ G स्व्यायनेऽस्या°.
 १ G मूले .
 ७ G om यशस्य सर्वथ
 CG M

- २४६, २० g om. शुद्धं वस्वम्
 २० G D परी°.
 २२ G om. the first च; G g om. the second च.
 २७ g B युगपदादित्य°.
 २४७, ४ g B भवेदिति.
 १३ g B om. च.
 १४ G भिन्नार्थ°.
 १६ G कर्षा°.
 १६ All MSS. except K पौडसपलाथ, K सौडसफलाथ; G °सवद्य; D °सवद्य; L °सवद्य, in marg. ही जम्, g °संवद्यस्य; g Katy. मापसवद्य इति, B °संवद्यस्य, B Katy. मापसवद्य इति my MS. of Katy. मापसवद्य इति; Nāgajibhatta in l. O. MS. & in my own MS. मापसवद्यो मापः पौ°.
 ११ G विशेष उच्यते.
 २० G यत सामाना°.
 २३ G om. सचदग्रहण वा.
 २४८, १ G केन च य°.. भूयने.
 ८ L g B डुलिथ
 ९ G D °अणी होव वि°.
 १२ G °स्वतस्वित्त्-
 १६ E डुलिथ
 २० B om. च.
 २४९, ३५ B °लिङ्गस्यापि°.
 १ G °वाचकम् । किं तर्हि । इत्यपि । कथं
 १४ G इह लु न.
 १६ g B & originally E स्त्री सज्ञानेन, E altered to सज्ञानेन.
 २५०, ४ इय, G in marg. इह इय पाठः°.
 ५ E originally आचनः रूप.
 ८ G om.
 १३ G om न विटम्.
 १५ G सवदाभिविषया°.
 १६ G °कारणारि°, g °कारणार्या°.
 २० G °दशानाम°.
 २४ G D न वेप-
 २४ G om. हि.
 २५१, १० E भवतीति यन्कव्यम्.
 २५२, १२ G om. च.
 ४ G B अनारा°.
 २१ G D लम्पका इव; E originally मत्पय इव, altered to उत्पत्ता इव

- ३० प०
- २५२, २१ G वक्रैरका इति
- २३ Bom गर्ईमाश्रन्तीति
- २५३ ३ (r पठति
- ६, ७ I पुरुषकाणि
- २५४, २ G D तन अन्वि भुधातुति ति भु°
- ६ L g B यः प्राति°
- १० D om.
- १२ E, g B °भैधस°
- १५ B °मातीयका
- १६ Nāgojibhatta °परदृष्टा
- १६ g B अशक्या विडी° L originally अशक्या च नाम विडी°.
- १८ g B om. साधने.
- २१ G करिष्यते
- २५५ ३ निर्वाशित, G D B वाशित g प्रवाशित
- ३ G D g निर्दिश्यते, B निवर्शते
- ९ g पक्ति, L originally पक्ता, altered to पक्ति.
- १२ E g B K om सिरु तु
- १८ G ते नन्या°
- २० G D om तद्यथा.
- २१ G शुक्र
- २१ Bom पुरवर
- २३ G D उर्थवत्तापि न
- २१ Ek विशेष, the other MSS विशेषण
- २५६ १ g B पच्छाब्दे E originally पचत्तिश° altered to पच्छ°
- १३ G D °मीढ मे मरु°
- १८ A B क्रियत, L originally क्रियते, altered to क्रियत the other MSS.
- २१ G D विप्रतिविहार्थाना [क्रियते
- २५ G D निर्दिश्यते B निद्रइयत
- २७ G D पश्यति च भ°
- २७ G D एषा वाचो°
- २५७, २ G अधाप्यन्व° D अधगाय°.
- o g B & added in E °कानामपि तु प्रा°
- १२ E g B °णवय°
- १२ G त्यादिपाठनिष्ठ°
- १६ g B & added in E भाववचने धातोः तदर्थ°
- २० G D °श्रय भवति
- २५ G D & originally Γ उपवच्यते
- २५८, २ प्राथम्य; G प्रथमं, D प्राथम
- ५ G यत्प्रियाति
- ६ G D g om नि नाति

- २५८, ९ G क्रिमिय यत्त°.
- १० L कारयपा°.
- १६ G D °दिकचिःपृ°.
- २२ G g यथैव, D यथेत.
- २७ G D मन्यते.
- २५९, ४ I g B here & below °णवयत्या°
- o D वदति वदतीति, g उदति वदयति, B यदयति यदयति, I originally वदति यदयति ददतीति, altered to वदति उदतीति.
- ९ L ज्ञापयिष्यामीति
- १० G स्वरातुवधा वा.
- १४ B क्रिति.
- १४ २ विसि, B भिसि, E originally विदि. altered to विसि, G A D K विदि.
- १७ Kavyata mentions the reading प्रत्यक्षमाख्यात°
- १९ G D g °माख्यानमाह
- २० G D g °दत्त मम भ°
- २१ g om किराडी
- २५ G सपस्य प्र°
- २६०, ४ g & originally E लक्षणेनापि तुप°, B लक्षणेनाप्युप°.
- ५ I B °क्षमप्याख्या°.
- ६ g B & added in Γ °द्वीयकम°.
- o G °माख्यानमाह
- १४ g इह अभ
- १६ B °दशनेऽजनुना°
- १७ B योजनुना°
- २२ G D न प्रायउचना°
- २६१ २ G न कश्चि°
- o G हलन्ते
- o G सर्वोपि D सर्वोपि हि
- o g तं तमवधिं वृत्वाख्यो, N: gojibhatta reads सर्वो हि हलन्त्यो भवति and mentions the readings त तमवधिं प्रति and त तमवधीकृत्य
- ९ Γ °तातव्यान्.
- १२ G °निराज्ञो भ°
- १५ MSS तेन; I g B व्यपसितापेवा°
- १६ G °वधत्तापित°.
- २० I प्रथम । लकारनिर्देशान् । लकारनिर्देश च°.
- २३ G भवति
- २६२ ८ g °गायतिनेर°

५० पं०

- २६२, ८ G °स्वरित इति
 ९ D g B इइ तर्हि
 १२ G D इइ तर्हि.
 १६ E g B भविष्यति instead of भवति भवति
 २१ G क प्रेष्य हीष्यसे, in marg. का प्रेष्य पाठं, D E g B क प्रेष्यन्दीष्यसे.
 २६३, ५ Nigojibhatta says with regard to किं °त्वन्नि, वस्तुतो ऽयमपाठः.
 ७ G तर्हि अत्थ
 ११ G here & below चञु?, in marg. च्? पाठं.
 १२ G om. केशचण
 २३ G चेद्दिदिधि?
 २६४, १ G E B विज्ञायते.
 २ G औवियपुत्र इ? in marg औविय इत्युच्यते पाठः.
 ६ D E g °मित्भू?; B °मित्वावेद्भू?
 ८ G °मित्त
 ८ G पठति.
 ८ G उडुति, D उतु?, E उदि निशामने स्कान्दि इति, B उदि.
 १६ Nigojibhatta reads वैधेय (मूर्ख).
 १९ B °मानेपि वै, in E वै is added; G °मानेपि.
 २२ G om. & D adds in marg. निष्ठा रोमन किइ इति
 २६५ २ G निहृत्तनेन न गृ?, E न निहृत्तनेन गृ?
 ४ G g om.
 ५ E निर्दिष्टलोपादा सिद्धमेतत् in marg.
 ११ G °विधिप्रति?
 १३ G D केनाभिप्रायेण नि?
 २१ E °था शाखा वृक्षे तांता उरन्त्यते, G D g B °काता उरन्त्यते, K °कान्त उरन्त्यते
 २२ D here & below °वामति?
 २६६, २ वक्तव्यम्; G D वक्तव्य.
 ८ B चैरपूर्वात्तर?
 ११ D E g व्यरसित पा?
 १२ G व्यरसित पा?, g B om व्यरसित पाठः, in E it is struck out
 १४ G om अक्रिय? मरुत
 २२ G एकाता एनताप्य; D एनता एन व्याप्य
 २६७, १ G °उत्तरत इत्येताप्य?, B °उत्तरत इत्ये.

५० पं०

- २६७, १ G D आंतर्यत
 १२ D E g B here & below °सलातुर?.
 २० G सर्वतोमुदेश, E g सर्वतोमुदेशः.
 २६८, ४ D g सहायासन्त्य °द्वय twice.
 १६ G D °शिलादिभ्यामणभी.
 १९ g आत्मनेपदनिष्ठाविधि?
 २० G g om विधि
 २१ G अनुशासितो द्वा?
 २६९, १ B पूर्वस्वरत्वे
 ६ G D आतर्यत
 १० G तत्तर्हि गकार?
 १२ G D किति गिति
 १७ G धातुषु विप्र?
 १८ G D g B om तत्र
 १९ B घमादिमह?
 २२ G अकर्तरि च कारके twice.
 २७०, ४ G °वृत्तौ द्वौ.
 ८ G D om तत्र.
 १३ G °व्याख्यातो, E °व्याख्यात इति.
 १४ B om.
 १७ G °शब्दौ
 २७१, ४ E om.
 ९ G अव सख्या?
 १० E om
 १२ G अर्थ
 १४ G D °स्वरितत्व. [पाठः].
 २२ G प्रतियोग तस्य, in marg यं मे योग
 २२ G गतमित्यता
 २७२, ८ G वेति, E g B विष्णुनिशाय तावत् इति
 ८ G गोनि?
 १८ G D °र्थ मय, B °र्थ एव.
 १९ D in marg लौकिकोपि कार इति च-
 हुक्त पाठः.
 २० G D °धिव
 २१ G °तानं चिति.
 २४ G तत्र वक्तव्य
 २६ B om
 २६ G °चन वक्तव्य.
 २६ तत्तर्हि, G तर्हि
 २७१, ४ 1 K °लभन्ति इत्यप्य?; the other MSS °लभन्ति इत्यप्य इत्यप्य?
 ७ G B विज्ञायते
 ७, ८ G अधिग कार्थे अधिग कार अधि-
 गार; D the same, and अधिगारार्थे
 B: अधिगारार्थे अधिगार कार अधिगार

४० पं०

अधिकं कार्यं, but भिन्नारगति struck out; ४ अधिकारगतिः अधिक कार्यं अधिकः कारः, B the same, but अधिक कार्यं twice.

- २७३, १ G ह्नियामेवं.
 १० G B om. प्रत्यया; in I struck out.
 ११ G स्वरयिष्यते.
 २२ G om. ऽयं.
 २५ G अधान्यो यो.
 २५ D पूर्वप्रतिषे°.
 २७४, ७ G षष्ठीनिर्दिष्टेन.
 १ G D om. च; E in marg.
 १० E द्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं च. *
 १५ G °धानाच वि°, in marg. 'नाद्विहितं पादा°.
 १६ G °धानाचात्म°, in marg. 'द्वयां पा°.
 २६ G om. परस्मैपद.
 २७५, २६ G D तद्धयत्.
 २६ G उच्येत न च.
 २७६, ५ G ४ तद्यथाव्यस्तु तर्हि; B तन्व्यथाव्यस्तु.
 १ G न खल्वन्य°.
 ११ G भवतीति
 ११ G D परस्मैपदमिति ना°.
 २० G B om; in E struck out.
 २३ G ४ om प्रकृत्यर्थनियमं, B प्रकृत्यर्थ-
 नियमपक्षे.
 २७७, १ G छान्यच न प्रा°.
 २ G यत्तर्हि.
 ४ G D भवतीति.
 ५ G कर्त्तरि कर्मणः.
 ६ G रुजतीति रोग इ°, E originally रु-
 जति रोग इति.
 ८ G भवतीति.
 ९ G D & originally E कर्मणीत्यापिनि°.
 ११ G °भागारित°.
 १२ G & originally E प्राप्ति. दोषादिति
 सा यो°.
 १६ G om one कर्त्तरि both times
 २० G क्रियाप्यतिहारं २ इति.
 २६ G & originally E क्रियाया इप्ति°;
 B क्रियात्वा.
 २७८, १ ना. E. ४ B च.
 १ G तिष्ठति तिष्ठती.
 ५ G प्यर्थात्.
 ११ G D & originally E इतरथा इतिच

४० पं०

- २७८, १२ G भावकर्मणोरनेना°.
 २३ B om.
 २७९, १ G & originally E ह्वय्यो°.
 २ G B om. हरि°.. वक्तव्यम्; E origi-
 nally ह्व°.
 ५ G B K om.
 ७ G लुनति.
 ११ E स्यादिति.
 २० G D & originally E °यका अत्रापि.
 २८०, ६ G माणवक, E ४ B माणवक आगम-
 यस्य तावत्.
 ८ G om. धनुषि शिक्षते.
 १० G B वृषो.
 ११ G भक्ष्यार्थी; D भिक्षार्थी.
 १५ G D B °वृद्धोः.
 १६ G D E B °वृद्धो°. [1. 15.
 १७, १८ B has आशेषि...नापत्ते before
 २४ G om. विकारौ...इते, E in marg.
 २८१, ५, ६, ७ G & originally E °संगति°.
 १२ E वेवृजासयतकरणयोरुदाहृतं.
 २० K om.
 २८२, ४ G D भवतीति.
 ८ K om.
 ११ E गम्यादिए
 ११, १२ D ४ B °वृष्टि°.
 २१ E D इयोतिपासुद्गमन.
 २१ B °तलादिति; Nāgajibhatta तलादि-
 त्येष पाठः सांप्रदायिकः.
 २८३, १ G एते त्वाद्; in marg एवं वा पाठः.
 १ B om. कृच्छा.
 १८ G सचरतीम, ४ B संचरतीमं.
 १८ G वेवृत्तः.
 १९ G B om. हि.
 २१ D हनीयया योः श्रु°; E ४ B हनीया श्रु°.
 २८४, ४ E ब्राह्मण्ये सं°.
 ५ G यद्येवं तर्हि गा°.
 १० G स्वशोड°.
 १४, १५ G सकर्मणः; साकर्मण°.
 २१ G om. कर्त्तु...आरम्भ.
 २८५, ५ G B om. इतिच; in E struck out
 ७ विज्ञायते G in marg. विज्ञायते पाठः.
 ११ न एव, G सेन विपश्ये; E originally
 मन एव; ४ originally न एव, altered
 to नन एव.
 ११ G om. एते.

५० पं०

५० पं०

- २१८, १० G D एकसंज्ञेति.
 १२ G ऊर्यादिच^०, in marg ऊर्यादिन्यव-
 काश इति पाठो^०, E G ऊर्यादिचिद्वर^०.
 १३ G D B om. इति.
 १६ G सिद्धो भवति.
 १८ G कर्मसंज्ञा भविष्यति परं^०.
 २० G om. कथम्। अ; D om. कथम्
 २० G क्रियेत.
 २० G एकसंज्ञेति.
 २० G °स्वात्कर्तृ^०.
 २१९, १ G D om. कथम्
 १ G क्रियेत.
 २ G एकसंज्ञेति.
 ४ G चाधीयाताम्। अनयकाशे नदीयिसंज्ञे।
 गार्गी^०.
 ८ G D om. कथम्
 ९ G क्रियेत.
 १२ G °सज्ञायाभावः.
 १७ G D om. कथम्
 १८ G क्रियेत.
 १९ G G B om. सा.
 २३ E G क्करियत्.
 २४ G कर्तृसंज्ञा
 २५ G कर्तृसंज्ञापि
 ३००, ५ G D B om इति.
 १० G om.
 १४ G स न च य^०.
 ३०१, १ G om. प्रयोजनम्.
 ६ G बहव्रीहिसंज्ञेतिपेध..
 ९ G क्षेपमहणास्या^०
 ११ G om. इति.
 २२ G °सज्ञा.
 ३०२, १ G तिष्ठः सा^०, in marg तिष्ठसायं^० पाठो^०.
 ३ G अपत्य^०.
 ५ D E B वि
 ११ All MSS except Kom धनुषा विषयनि
 कतापाठ्यां भुङ्क्ते मां शीघ्रं धनुर्विषय
 मीति.
 १० G °सज्ञा उक्त^०.
 १० G वांस्यवाण्यां भुङ्क्ते; D om. वांस्य^०.
 १० G D B मा वग.
 १० G & originally I. वांस्यवा.
 २० G D G B om. च
 ३०३, १ I G B om तापसिभिः उच्यते
 २ K om. धनुर्विषयति, and has तापसि-
 दिउच्यते
 ३ All MSS except Kom गेह प्रविशति.
 ४ G गृह.
 ५ All MSS except K om. अधिकरण
 कर्ता स्थाली पचति.
 १० E om.
 ३०४, ५ G B K om., D एकद्रव्योपनिवेशनी
 सज्ञा २ इत्ये^०, A एकद्रव्योपनिवेशनी
 सज्ञा। इत्ये^०.
 ६ G B °वेशनी.
 ३०५, १२ G om तु.
 १३ G हेतुर्भवता च्य^०.
 १४ G स मुल्यस्त^०.
 १५ G om भवता.
 २० G om. the first च.
 २१ G प्राप्नोति.
 २२ G तद्वत्तदुपजं.
 २३ G om. विप्रतिषेधे.
 ३०६, १ E विप्रतिषेधे परमित्युक्ता अंगाधिकारे
 पूर्व (in marg मिति पक्षे) twice
 ३ G परे वि^०.
 ६ E originally सद्यथा before परपुत्र..
 १० G om. सुश्रूयति.
 २२ G वैशमाणि.
 २३ G om. ज्ञोदनः, D in marg.
 ३०७, १३ G रामधारण, D & originally I. पौषिर्ण.
 १९ G इवमयज, in marg अयज
 १९ D G B अयज.
 २० G B om सप्त इन्द्रम् and, त इन्द्रम्
 २३ G °इन्द्रोपापिन
 २५ G om. कुर्यात्.
 ३०८, ४ G °पौष्यते. I.
 ८ I. सो गानीयः
 १५ G om. चयस्ये.
 १९ G जंगमाया.
 २१-२३ B °om.
 २३ E वन्तुः इत्यम्। अनन्तान् इत्यां सुभयत्ये
 सर्वगतीं सुकृतं
 २४ तिर्यग्। G पौष्यतीति। D विषयतीति, I.
 originalte तिर्यग्, altered to तिर्यग्।
 G B तिर्यग्।
 ३०९, ३ (°पूर्वम् च य^०), I. °पूर्वम् परम् य^०.
 १ G तापसिभिः.
 १० G D I. यथाज्ञाप। यथाविशामिति.

१० ५०

१० ५०

- ३०९, २४ G बहिरुगमतरग इति, in E लक्षण struck out
- ३१०, २ कर्तव्ये G वक्तव्ये
 ४ G °श्चेत्
 १४ B om अपरैः पुत्रानाम्
 १८ G क्रियते L °नापहियते, G B °नापा-
 क्रियते
 २० G परस्य च्येति
 २२ G °निवृत्तौ न
- ३११, २ G °निवृत्ता°
 ३ G om तर्हि
 ७ D E g B om यत्रमत्प्रिय .
 ७ L g om यत्रमस्यते
 १० परत्वा° E g B अंतरगत्वा°
- ३१२, ३ E बडखड्ड
 ७ G पुनर्ही, in marg किं पुनर्ही दी°
 पात्र
- ११ G om इह
 १५ G om किम्
 २० G om न
 २३, २४ G D ततो नेय° ततो वानि
 २४ G D om न
- ३१३, ८ G अत एव in marg त एव पात्रा°
 ८ G D कौ च दी हस्वी
- ३१४ २ G °लिगौ यौ
 ४ g B om प्रयोजन
 ११ B om प्रथ्ये in E struck out, g in
 marg
 १४ G om तस्येदे भवत
 १६ G हस्वेयुवङ्स्थाने, DE °यहुवङ्स्थान°
 १७ G °युवङ्स्था° DE °यहुवङ्स्था°
 १७ Kaushik कश्चित् भाष्ये पठ्यते अखी
 वनन एव मदीसज्ञौ मरुत इति वक्त
 व्यर्त् । शक्ये अतिशक्तये मालणाय ।
 क मा भूत् । शक्ये अतिशक्तये मा
 शक्ये इत्यादि । एष लपपाठ इत्याह ।
 २२ g B अपर आह । हस्वेयुवङ्स्थानमवृत्तौ
 स्त्रीवचन । हस्वी चे°
 २२ G °युवङ्स्था°
 २२ g B मर्थनौ स्त्री°
- ३१५ २ G & originally E °यदुवङ्स्था°
 १ G उखाल
 १० B सुभित°
 १० G °वीर
 १० G पुहि° D सुभि°, Nijjibhatta
 mentions the readug सुभितम्°

- ३१५ १२ G om थ
 १३ G आधा
 १५ L om अन्वी° °युध्यति
 १७ G यस्माद्ग्रहण किमर्थम् । यस्मादि°
 २१ G K समुदितन किं क्रियते
- ३१६, ४ G °ख्यान कर्तव्यम्
 ५ G D om अभिनत् अचिञ्जत
 ६ १० g om किं पुन सचस्कह
 ७ G वक्ष्यते । सयो°
 ८ कृत्र्यम्, G कर्तव्य
 ९ G सयागस्येति सि° [एके°.
 २२ G समेति तत एके°, D g B ससति त
 २२ G °यन न भ°
 २३ G केपिद्यावड्वति
 २४ D L g B भवति
 २४ G कृष्णमिति; E g B कापिल इति
- ३१७, ७ क्रियते G किमर्थं
 ९ D om.
 १५ g B & orig ally E तदादेस्तव°
 १७ G g B & orig nally E क्रियते
 २४ G B °विधि
- ३१८, १ G °स्तदतस्येति म°, D °स्तदतस्य त म°
 ५ g G तव एतत्
 ८ G om
 १२ G तव एतत्
 १३ G °विधि
 १३ Nagjibhatta mentions the readug
 साऽन्निम
 १४ G °विधाः स्वराः
 २० G °पदमेवा°
 २१ G प°ति
 २२ E g B °न्तमहणमन्यथ
- ३१९ ६ G om वा, D कृत्तदिति
 ९ g सूच्यति in marg. B om सूच्यति
 L सूच्यति struck out
 १६ G D वपित
 २० g B मोदयिष्यति, F the same,
 altered to चोदयिष्यति
 २१ G °रतस्येवं
 २५ B धारयद्दृष्टः पदसंज्ञा । एतया, in E
 पदसंज्ञा is added, K om एतयोः
- ३२० ५ g B & originally L स्थानिवङ्गावात्
 १२ B °भ्याथ
 १३ L g वृषजिष्येतस्य
 १९ L g B om यद्यस्वात्

६० पं०

६० पं०

- ३२१, ३ Kayita कचिल्ल पात्र एव तर्हि वेत्त्वर्थे विवति । एकपञ्चमिस्त्यादि तु भाष्य नास्त्यव ।
- ११ G om & E has in marg तन
- १३ L g B झुङ्ग पत्र इति
- १७ E g तदातरणापि
- १८ L g कर्मादीनि वि०
- १८ G °वादीनि वि०
- १९ G B K कस्यैकस्य [बहूनाम्
- २० G g K & by alteration E केषा
- २१ G एतज्ज्ञा०
- २६ G °कैर्निर्जित०
- २७ G D द्युन्नय L द्युम्ना
- ३२२ २ B °दाषण विधानाहुपविप्रयोगाद्य
- ५ B निप्रयोगाद्य
- ६ g & originally L सुकृमारतरा.
- ६ B विप्रयोगाद्य
- १४ D om
- १४ G °रस्तु नियम
- १८ G तथा तिङ्गासत्त्वा चैवार्थं कर्मादयश्च
- २४ G a lds after °कस्मिन्निति, अथवानि दाषणात्पश्चल उत्पन्नाना च नियम
- ३२३ ३ G D द्युम्नास्ते नि०
- ४ G वेत्त्वस्तेति E g B om पद्युरपत्य वेवतेति
- ७ B om ऽवि
- ८ G निवर्तक
- १८ G °प्रधान्य D °प्रधाने
- २० G D °प्रधान्य
- २३ G प्राप्ततीति
- २३ G D पततीति
- ३२४ ३ G g B om one भवति
- १० G °पुत्यन्ति
- २१ G g वाधिकर०
- ३२५, १ D om [एतत्
- ६ G F g प्रधानस्य क०, D om प्रज्ञान
- ७ G नृणा प०
- ११ D I g B °पतनाइ०
- १२ G पि लिखत
- १९ B °वादिद्यातत विशुम्
- २० G द्युम्ना
- ३२६ १ ग्नातन्त्ये I g B यत्तरेण
- १ G °य च पारस्मिन् क० D om च
- १ °य च परिवर्तन च य०
- ४ G °या च पारस्मिक्या च०
- ४ I g B om कर्ताय परमरा

- ३२६, २० G कास०
- २० G om इति
- २५ G g B & originally L अधर्मादि०
- २५ G D g B अर्मादि०
- ३२७ १ इति G इह
- २ G D g & originally E इति इह य एप
- ४ g B अधर्मादि० अधर्मानि०
- ५ D g B & added 11 E इह before य
- १९ D E g B om. सिद्धम्
- २४ D E B °रेरे०
- २४ G om & E in marg इत्युभयस्त्रायत
- ३२८, १ B चैरे०
- २ L g B चारा
- १३ G किं तर्हि
- १८ G om कर्तुरी० नर्थकम्
- १९ G om कर्तुरी० वचनात्
- २२ D B & by alteration L ध्रुव
- ३२९ ७ G ह्युपयोग इत्युच्यते
- ३३०, १ G तास्ताभ्य
- ५ G नात्यतात्यताया०
- १२ G & originally D अधानिप्र०
- १३ G D om स
- १९ g & originally L सनस्याति
- २५ G om प्रार्थना
- ३३१ १३ G D तमप्रमहणे
- १५ G °सज्ञा पुन साध०, & om पुन III I 16
- २२ B अपायमानार्थः
- २३ G I g ममादागच्छतीति D L g B om नगरादागच्छतीति
- ३३२, १ G कृत्स्नमाधा०
- ३ G o n t
- १७ G कस्य पुस्तार्हि
- १२ G भवतीति
- २४ G °विशद०
- ३३३ ३ G om तारय रे
- १२ G D om च
- २० G D धर्मातर म०
- ३३४ ४ G D om तर्हिरेति
- ७ G °पृच्छतीति
- १९ G B °नपितीति
- १३ G भूत पुत्रं
- १७ G वापित । यथित लक्ष्ये I ; B om लक्ष्य
- २१ G अत्रारण्यम् B °यथितान्
- २१ G °या या म०

१० प०

३३५. २ G विधिरं
 ५ B लाइया भं, G सहचरणेण
 १३ G नयति चीयता ग्रामामिति
 १५ G & originally L पय । बुग्धा गो पय इति
 १७ D E G B om वक्तव्यम्
 २० B om द्रष्टव्यमिति विश्वय
 २३ G सिद्ध चाप्यं, D सिद्धचाप्यं
 ३३६. १ Kairata कश्चिद्व्याघरान्ता इति पठन्ति
 ४ G देशाश्चाकर्मणा २ कर्म D देशाश्चाकर्मणा । कर्म, E G B देशाश्चाकर्मकाणाकर्म
 ७ G कल्मेति
 ७ L G न वं तस्मिं [रिति
 १० Kairata कश्चित् पायो धातोर्निवृत्ति-
 ११ B om सर्वा
 १४ G यस्मात्तस्य
 १५ G both times सत्रं
 २३ G & originally E ऊरयति
 २४ G & originally E सन्वाययते
 ३३७ १ B दीनामुप
 १४ १५ D B आदि
 १५ D B आदयति
 २२ F G B वाहयति
 २४ B om, E in marg
 २६ E G B भक्षयति थं
 ३३८. १ G D B अकर्मणः, B कालकर्मणात्
 २ G अकर्मणः
 ४ E G by alteration कर्मणाणाम्
 ६ L G कश्चिदपि क्रो D B कश्चिक्का
 ८ G अकर्मणा अकर्म
 ९ G यत्कर्म कश्चि भवति
 ९ L G कश्चिद्व्यति कश्चिद्व्य भवति
 १२ G दृष्टोत्प्लव
 १८ D om, नीतं सन्वयम्
 १९ L G B विनाममिति D विनाम इति
 २० G om चेतं
 ३३९ ३ G om तस्य
 ५ L & originally F रिति
 ८ G दृष्टा व्यस्यति
 ९ L G मयिनापि न.
 ९ L G भवति
 १४ G D om इत्यन्त्रस्यात् B मयिनापि न।
 निरुद्धवान्.

१० प०

३४०. ३ G & originally F भूदिति.
 ९ G D B कृन्नेजतश्चास्ति
 ११ D समासेऽयसी
 १२ E समास एतं, G समासश्चेत्
 १४ Nāgajibhatta मिय भोधमिति कश्चि
 त्पाठ, Haradatta & Hemachandra
 read प्रोथम्
 १५ G अ ततो न व्रजति, L व्रजति, G अ
 ततोऽनुव्रजति, B अ तानुव्रजति.
 १६ G वाति
 १७ D E G B व्रजति
 २२ G ता ना वाधिष्यतेति, G k ता मा
 २४ G सज्ञायामेत अरं
 ३४१. ४ D E G B एव च कृत्वा
 ६ G & originally E च्चन नेति, G in
 marg ने नेति वा पाठ, D नी नति
 ११ D G & originally E विनागो निपात-
 सत्तार्थं
 २० E G उपसर्गात् इति
 २२ D om, E in marg, G उदस्य चोप.
 ३४२ २ D E G K उदस्योपसर्गात्
 ५ E has पुनश्चनसो in marg, G instead
 of it २, K om
 ६ G निष्कसो, in marg कृ पाठ, E
 निकृता
 ७ G D सता
 १० D G om प्रयोगन B K om पम् E
 has it originally, G & originally
 L णत्वानि. [nally
 ११ B k om पम् भूत्, F has it orig:
 १३ G नायका तस्मा
 १८ G has २ after शयो
 १८ G D L अ उद्धत्
 १९ G in marg यासि वा पाठ
 २० L सूयं for आचार्यं G D & orig:
 nally L om प्र णो before वृत्ता
 ३४३ ६ G & originally I कुनय, D only
 कृतमिति
 ११ G उता
 १२ G च्चदितिपर
 १६ G दृष्टव्य D G & originally F
 शोचदित्यत्रापि
 १८ १९ G न त प्रापानि G & originally
 I वापि प्राप
 २२ B & by alteration I वृति प्रापिति.

५० प०

- ३४४, १ G B °व्यते प्रा°.
 ५ G सतीत्येव.
 ९ G भविद्यमान आदरे.
 १३ G अङ्गि.
 १८ G °क्षादेव हि किं° ; B °क्षादेव सर्विक° ;
 L originally =B, but वेव स struck
 out.
 २१ B & added in L तत्र च चि° , G
 च्छयंतस्य प्र°.
 ३४५, ३ B & by alteration L नित्या.
 ४ G D तत्र च्छय°.
 ९ G धातो वनाच्या .
 १२ B °स्येतिपरप्रति°.
 १६ G om. च, in L struck out.
 १७ G D om. ऽपि.
 २२ G यदार्हे .
 ३४६, २ G D °स्थार्थं वचनमेतद्°.
 २ G वृषभ.
 ३ G तत्र गतेः.
 ४ G add० हुक्कृत्काराणि वीरणानि ; in L
 this is struck out.
 ४ G om गते
 ११ G om one स्यात्
 २१ B शाकल्यसहि°
 २३ D प्रादेशेषु प्रादेशं, E B om one प्रा-
 देशं , in G one प्रादेश struck out
 ३४७, १ G °युञ्जमान विमान L °युञ्जमान
 प्रति, but प्रति struck out
 १ प्रादेश प्रादेश G प्रादेशे २, G B om
 one प्रादेश in L one struck out.
 ३ G °युञ्जमान निशमिति, निशमि प्रति.
 १० D om. तु.
 ११ G किं च पत्त
 १४ G कृतां.
 २३ L आहमर्थांशानिविष्यो आहमर्थांशानि-
 विष्योरि° , but आ°.. °ष्यो struck
 out.
 २४ D L G आहमर्थां, G °वचनमिदमेव,
 ३४८, ६ L G द्विर्द्योतने विद्युत् प्रथमं परिपद्योत-
 मेविद्युत् प्रथमं विद्योतने विद्युत्.
 ११ तिप्राय ; G D B तिप्राय तु.
 १३ D G B & added in L तत्रानि च भू°.
 २२ D om गोमृगदापि शयान ; G in marg
 गोमृगानि शयान वा पाठ .
 ३४९, ७ G om इदृशम

५० प०

- ३४९, ८ D B °चनात्तु सि°.
 ११ G om परस्मै, L originally °पद्वचन.
 १७ G D om. तु ; G & originally L
 °पद्वचनं ज्ञापक पुरुषसत्तावा°.
 १८ G D om परस्मैपदेद्व्यति.
 ३५०, २ G D om समसख्यार्थम्, in L struck
 out.
 ६ G om. वैपम्यात्.
 २० G D K °किटिकम्, °किटिकानि.
 २१ G °भाणे आत्म°, G °भाणेषु च्छात्म°.
 २३ G द्वाभ्यामुभ्यामुभिरुप° D द्वाभ्यामु-
 भ्यामभिरुप°.
 ३५१, २३ G D om. ऽपि
 ३५२, २ G भवति.
 ३ B om. here & below प्रथम
 १६ G om.
 २२ L G पचसि च प°.
 २४ G has २ after °भापस्य.
 २५ L G पचसि च प°.
 ३५३, १ G °न्तर्यापि.
 २ G D यत्तुक्तं.
 २ G om. तत्र.
 २ G B तत्राप्येव.
 ३ L पचसि च प°.
 ३ G B पचति चति.
 ३ G D G पचामि च प°.
 ९ G पृथक्त्वेद्व्यति.
 ९ L G om. भवतीति.
 १० G & originally L सौन्दर्ये°.
 १३ G D गृह्यतः, G गृह्यते
 १३-१५ B om भवेत् . गृह्यते.
 १५ G D अन्यथा .
 १९-२० G D & added in L °समांशानि तु न.
 २४ G °निर्यमेवमद्य.
 २८ G एवाच्यते, in marg. इत्येषो पाठ ;
 L इत्येतावुच्येते ; G इत्येतावुच्येते ;
 B इत्येतावुच्येते .
 ३५४, १ L G भविष्यन्..
 ३ G B om. च.
 ४ G-D B मद्रुः पचामि.
 ७ G D om. इति in L struck out.
 १२ D B °गृह्यते.
 १३ G B ऽनुषङ्गमेव.
 २० D om.
 २१ G तुनांशानिदम च्छात्तु इदमच्यति .

५ ५०

५० ५०

- ३५४, २१ Kayyata mentions the reading वृत्ति विशेष E has thus originally
- ३५५, २ G om the first ये
 ६ K विशेष्य°
 १३ G om यो.
 १५ G करिव्यति
 १६ G °सयोगाऽस° D 1 °सयोगास°
 १७ A D E G B °घोषाणा च सयोगे
 १८ G विप्वली B विप्वक, G चित्तमिति
 १९ G पूर्वपर°
 २३ E B here & below °च्यवत
- ३५६ १ D पूर्वपर°
 ४ B एकवर्ण°, in E क्रे struck out, E G °प्रधसितत्वा°
 ९ G तन्वतीति Kayyata mentions this reading
- १५ D g B & added in E ऽभावो वाजसा°
 १६ D om
 २२ G D B °भावस्तस्याप्य°
 २३ G °लोभोऽवसा° in marg लापस्तता वा पा°
- ३५७ १ G om विराममहण
 ३ G om इति विसजनीय.
 २६ E G °पूर्वार्थो विराम इति
 १७ g & originally E °तानि ह्यस्मिन्ना ह्यणकुले Kayyata mentions the reading धनानि for प्रतानि
 १९ B & originally E om न
 २१ g & originally E °रामेण भविषु दी लमस्यति भा°
 २० E तन्वया वा वर्षोवसान
 २६ G विरामे परा, om वक्तव्यम्
- ३५८, १ B om वा,
 ४ G °विहित°
 ६ D परसन्ति°, E G पर सति°
 ६ G अपरश्चाह
- ३५९, ६ G om प्रदीपयत, in E added
 १२ G समासश्चासम्°
 १२ G om सत्यापि च, भवन्ति
 १४ G om च
 १४ G यावद्वाक्यं °
 १५ G रामास गऊरवस°
 १९ B ° Nagojibhatta उच्यते हि म°
 २२ B नगरभि°
 २२ G अथ समर्थ°

- ३६०, १ B उपादानविकल before शकुला°, Nagojibhatta has the same
- १ B om निरिकाण, E गिरि°
 २ g instead of तिष्ठ मुसलेन क्रि क रिष्यसि शकुलया खडो धावति उपले। D the same, but विष्णुमित्र for धावति
 ३ g गोहित वृषभहित D the same, and गोहित अश्वहित
 ४ D B om इत्युभयम् D E चौर°
 ५ G देवदत्त यत्°, D E G °इत्ताद्यसदत्तस्य
 १५ G सत्यमेतत
 २१ G om नैष दोषः
 २१ G भवति वै प्र°
 २२ E om त, D तत्र तेन वृ°
 २७ G गम्यते
 २७ G गुरु स तस्य, D g om य
- ३६१ ४ G om वस्तु
 ७ D g अगुरुषुचा°, in E B कुल added
 ९ D g B ऽगुरुषुचा° in E कुल added
 १४ G om देवदत्तस्य गुरुकुलम्
 १८ G B अयमरत्यस° in E यम added
 २० G °नजसनासस्य चासम° °द्व प वक्त°
 २१ D g om अलवणभोजी in E added, B अश्राद्धभोजी ब्राह्मण अलग्न भोजी ब्राह्मण
 २७ G समर्थस्यच्यत
- ३६२ १ G om राजगुरुध भानीयते
 ४ G स्वर इत्यकार्थभाववृत्ता विसया
 १० G भवान्
 १४ G इति एकार्थभाववृत्ता विशेषा अ र्थाऽनादशात् the same in E but struck out D इति एकार्थभाववृत्ता विसया
 २१ D उपासुचर
 २२ G L B °मित्तति
 २६ G °दत्तश्चेति
- ३६३ ८ E g B अर्थात्तादशनान्
 १० G निवत्त
 १६ E g B °उत्-इत्तार्थनिर्देश
 १७ G केनचिद्वक्तव्य कृतान् B गानि ह्युक्त तस्य उक्तिवृत्त
 १७ D 1 °वधास्यात् B °गम्या च ग्यान्
 २१ E विसापण
 २२ G विशपयति°
 २२ G बहयापि श°, E B बहयापि ि श°
 २० G अर्भरी उपर्य° G सुकरीनु

५० ५०

- ३६३, २८ D E g B °स्तं गच्छति.
- ३६४, १ D om. च.
- २ G वावचनमनर्थकं स्वभावसिद्धत्वात् । वावचनम् , D om. वावचन° . 'सिद्धत्वात् , L g °चनं चानर्थ° .
- १ G D E g °ब्रस्येति.
- १ G °स्वार्थयोर्द्विवचनमिति द्विवच° .
- ११ G वर्तमान .
- १६ D E g B न तु हि° .
- १७ g °तन्वासितकण्डू° , D E °तन्वासितहासितकण्डू° .
- १७ G D °निरोध
- १७ G तस्मात् ' हा° , B तस्मात्तत्र हा° .
- १८ G om. तद्यथा .
- २१ G प्रक्षालयितुं संस्यते ; न in marg.
- २४ D g om. the first वा , in B added
- २५ D E g B राजपुरुषमानयेत्युक्ते .
- २७ G in marg. व्यरुद्धिर्न पाठ° .
- २७ D g B यदि स्वार्थे जहाति
- ३६५, २ G °मानयो स्वा° .
- ५ G साथी
- १;१० G °ध्यपेशायां .
- १४ G भविष्यति
- १५ G गतमियता .
- १८ G चह शब्द क्रियायाच्ची प्र°
- २२ G समसार्थ समर्थ संसृष्टार्थ समर्थ . समर्थ इति , in marg. सर्वे एव तु द्विग
- २४ D K संगत पूत तैलनस्युच्यते . (in marg. समतसपूत तैलेन पाठान्तर
- २५ G °भूतमिति in marg. इति पाठ
- २७ D यत्पुत्रेन E. occasionally यत्तु न added , g कालेन वा B यथागीलकान .
- ३६६, १ G अत्रानात् यपि
- २ G om. महत्था
- ३ G °कार्त्तयेत्
- ४ E g B om संयोग दृश्यते
- ६ B तत्र च नाना° .
- ८ G om. भेदा
- ८ G हत्नेभ्य° .
- ९ B गन्तव्यं गप भविष्यति मम भविष्यति
- ११ G शपथने .
- १८ B & added in E दृश्ये च म° .
- २८ G आसुप्तये च . g आसुप्त च .
- २९ G शिष्ये तु .
- ३१० १ D L. g B कथं मति°

५० ५०

- ३६७, ७ G om. सह .
- ८ G कि कारणं before प्रधान° , om. तदा .
- १० G साध्ययसकारक° .
- ११ G om सकारक° .
- १३ B सक्रियाविशेषण च । सक्रियाविशेषणं चेति .
- १७ D E g बृहि बृहि वैवदत्त .
- २० G D भूयति निघातादयः .
- २१ G om. औदुनं पच , B पचौदन तत्र भविष्यति पचौदन मम भविष्यति .
- २२ D योगेन प्रति° .
- २४ D E g B यथान्यास एव , K यदाशान्यास एव .
- ३६८, ४ G °ख्यानसमर्थ° , B °ख्यानसमर्थ° , g म in marg .
- ६ G E g समानाधिकारण II .
- ७ D g B साख्यायां .
- ८ D E g om. शालीनां . . इति .
- ११ G E यदा सुप्पुपेति वर्त्तते तदा द्विसमा° , g the same, but adds न before तदा ; D यावता सुप्पुपेति वर्त्तते तदा . , and न added before तदा , B या यथावता सुप्पुपेति वर्त्तते तदा.... , K यावता सुप्पुपे यस्ते द्वित° .
- १३ B तर्हि । इयाः समासयो . परसंगो द्विसमासप्रसंग इति । द्विप्रकाश्य .
- १४ G अत्र भविष्यति ।
- १५ G D राज्ञो गो . तीर .
- १६ G तत्र च कर्मा° .
- १६ G D alter नयति . अत्रानर्थान् नयता सामर्थ्यम् सापेक्षमसमर्थं नयतीति
- २० G राजन्यपि ज्ञ य° .
- २१ G D om. ' इ कारणं' भवतीति
- ३६९, १ G °वचन .. 'नंतये वि° .
- ६ G °कारणः प्रियते ।
- १० G समानार्थ° .
- १६ G अयमपि विद° .
- २८ G समर्थपद° .
- ३७०, ३ G असामर्थ्यान
- ५ D g न भवति महा सामर्थ्यं नयानायन .
- ६ G om. महा .
- ९ G 'मत्तयता .
- ९ G B अन्यथा तु°
- १० G om. मति°
- ११ G भविष्यति
- १२ G मद्रूप° .

१० पं०

- ३७०, १६ G कुशूल कोष्ठ इति.
 १८ G °व्वा प्रसृज्यते.
 २१ G भर्तुं सन्धौ.
 २१ G om. भृत्यो भरणीयो, g om. भृत्यो ..
 °भरणीय, D om. भृत्यो ... इति.
 २३ G °मातेति वसं.
 ३७१. ६ G कर्तव्यं भवति समानां.
 ८ G °दिक्रयते अत्र.
 ८ G B एवं च कृत्वा समानाधिकरणेषूप-
 संख्यानमसमर्पणत्वात् समानाधिकरणेषूप-
 D एवमसमर्पणान् समानाधिकरणेषूपसं-
 ख्यानं । अथ च कृत्वा समां.
 १४ D om.
 १८ G originally वृत्तिः सूचः; Nāgōjī-
 bhatta mentions this reading.
 १८ G वार्तिककाराद्यन्तं.
 ३७२. १ D g B समासो द्वयोश्चै.
 २ D g समासो द्वयोश्चै.
 ७ G D & originally E क्रिये before
 नात्रद्वयं.
 ११ G न चंद्र भविः; D E g B न चैतदेव
 भविः.
 ११ G करिष्यते.
 १३ G B °ज्ञानारत्नार्हे न विः.
 १४ D समासोत्तस्य प्रः.
 २५ G °भृष्टद ।
 २६ B & E in marg परेण परेण ; G g
 B om. one परेण.
 १८ I मय तिरि.
 ११ (i मुनिगतिं in marg सुनमा पाठो
 २० D om. भवितोपेण
 २८ I om. .
 ३७३ १ B पञ्चमपठिण्य संज्ञावाचिन्य
 २ E g om. ररेत्येतरसाध्यम् in B struck
 out.
 ७ G अन्तोवाचरम् ..°इतर इति twice
 १० G निनिनाम्यं.
 १४ G om. तु. B ज्ञानके निनिनाम्यर्गात्
 निनि
 १७ (i नाम संघः; g नाम संघ ए
 १९ G B पारो वदेति.
 २० G om. उच
 २१ G सुनिगतिं, in marg सुनमाभिप
 पाठो.
 २१ G दाम्य दाम्य घट, g°मय घट.

१० पं०

- ३७३, २४ G B °पस्य लक्षणं.
 ३७४, १ G B भवति.
 ११ D यदा तर्हि .तदा; Nāgōjībhāṭṭa
 mentions this reading.
 १३ G °ख्येयानि°, D °ख्येयवार्थानि°, but
 यथा altered to या; E originally
 °ख्येयानि°, and र्था added, g °ख्ये-
 यार्थानि°; B °ख्येयवार्थानि°, and र्थ
 struck out.
 १३ G संख्या.
 १४ Nāgōjībhāṭṭa वयमधिकपदवः; G
 °पदिवः, D E g B K °पदिवः.
 १६ G यत्तु.
 ३७२, ८ E om मयधानां राजन्.
 १२ G B om. वनकध्वज, g adds मद्राणां
 राजन्.
 १७ D I g om. अभ्येयुः स्वामिन्, added in G.
 ३७६, १ E om.
 ३ E om.
 ५ B om. प्रति एवा बुधितर्विवः.
 ८ K om.
 १ E g अद्ययीभायस्य नेति; D अनभ्य-
 र्थाभायस्य नेति.
 १७ G सुवर्णेकांतस्थानमस्मा°, in marg. तथा
 स्थान पाठो°, D B °कांत. स्थान्
 २० २१ G चर्मलमं.
 ३७७, ३ E प्रावचन समाससंज्ञां.
 ४ G B स्वार्थिति.
 ८ G तां मा
 ७ G क्रियमाणेति प्रां.
 १० g adds घृन्तं पट. घृन्तपटु..
 ११ G भिन्न शसुभय. कायि भवति; D °कायौ
 भवतीति; E. भवतीति, g भवती
 १३ G D g B एतद्विनिगतिप्रयोगमनन्तरं
 °वाणीयम्, in E struck out.
 १९ G B यदीर्षं गार्तम
 २० G add अतुर्गति. क्रियेण, D अतुर्गति
 क्रियेण, after गान्द .
 ३७८, ३ G om. मयाया.
 ३ G न्यायमिति
 ४ G °मयायि ।
 ४ G इच्छतां ।
 ८ G प्रयोगेन कोपितेनमार्थे च दार्ताय
 स्या च वि° E has कोपितेनमार्थे च
 originally.

५० पं०

५० पं०

- ३७८, १ G विनागो भविष्यति ।
 १० G सह समस्यते.
 १४ G 'त्वं कर्त्तव्यम्, D g 'त्वं यत्तव्यम्.
 ३७९, १ G कश्चित्परपदार्थं.
 ८ G D यथेत्यव्ययं.
 १० g B वीप्सावाचि.
 ११ G वीप्सावाची.
 ११ G तस्येदं ग्रहणं कं.
 १७ E g B अक्षाक्ष्यस्त्वतीयांताः परिणा पूर्वो-
 क्तस्य यथा न तत् अयथाद्योतने; D
 the same, but अतर्पाद्यो.
 २१ D E g B अक्षशलाकयोश्चैकवचनांतयो-
 ३८०, १ E om.
 २ E अक्षेणेदं वृत्ते शकटेन (originally
 शकटेन न) यथा; B अक्षेणेदं तथा.
 ४, ६ G added in marg.; D-E B om.,
 g अक्षाक्ष्यस्त्वतीयांता परिणा पूर्वोक्तस्य
 यथा न तत् कृतवप्यवहारे वाक्षशलाक-
 योश्चैकवचनांतयो.
 ७ D E g पंचम्येति । अपपरिचिहिरं चवः
 पंचम्या । पंचमी.
 १४ G पंचम्यतेति; D g B पंचम्येति.
 १८ E अनुगङ्गः वाराणसी struck out.
 १९ D वाणस्यप्यायता हास्तिनपुरमप्याय-
 तम्; in E वारणस्यप्यायता altered
 to हास्तिनपुरमप्यायत.
 २० G भविष्यति तवास्तिनपुरेणेति न पु-
 नर्वा, D न हास्तिनपुरेणेति पुनर्वा,
 E न हास्तिनपुरेणेति न वाराणस्येति,
 but न वाराणस्येति struck out. Below
 E has वाराणसी, altered to हास्तिनपुर
 २२ G यस्य चायां.
 ३८१, २ G एवकारार्थश्चकार.
 २ G D परमतिष्ठद्गुः in g the Anusvara
 over न struck out.
 ३ G om.; D विदोषेति
 ४ G 'विदोषेति.
 ४ G B यस्मिन्; g B काले स नि'.
 ५ D E B om.; g प्रथमांतान्यदार्थं
 ६ G g om. 'नि प्रथमान्ता'; B प्रथमांता-
 न्यदार्थं; D E om. समस्यन्ते; D E g
 add इति वक्तव्यम्
 ७ g om. न्युद्यमानययम्; it is added in E;
 ६ पूजयत्.
 ११ G भविष्यति.

- ३८२, १ D'om.
 ११ G om. च.
 १२ D E g 'पदार्थप्रधानता न कं; B 'पदार्थो
 न प्रकं'.
 १४ G 'नेतरर्थमु'.
 १६ G g om. तु.
 २० G संख्यासमा, D संख्या in marg; E
 om. संख्याया.
 २१ D 'नदीतीरे.
 २३ D E g add after प्रयोजनम्, द्विगोस्त-
 स्तुरुपत्वे समासांता प्रयोचयति; K adds
 द्विगोस्तस्तुरुपो सज्ञां समासान्ता प्रयोच-
 यन्ति.
 २४ D B om. वशराजम्
 ३८३, २ D om.
 ५ G 'हीनद्वि'.
 ६ G 'नर्थक्यं.
 १३ G ग्राम गतो ग्रामगत इति, without
 अरण्यगत.
 १५ g 'पु वाचनां'.
 १६ G वक्ष्यामीति
 १८ G 'स्वरस्तेनापि भवितव्यम्
 १९ G om. हि.
 १९ G बह्व्रीहिर्भवति.
 २१ D E g समानार्थं.
 ३८४, ३ G तरपुरुपत्वे.
 ५ G व्यपवृत्तेः.
 ६ G D E g B अन्यथाजातीय
 ८ १० D E g om जालम्.
 ११ G D इदानीमन्यथा G in marg. इवा-
 नीमतोन्यथा पाठो वा
 १२ D E g नातिव्रतयाम् ।
 १५ g om चान्तेन च्या, G क्कान्तिनात्तां'.
 १९ D E g B om. तनुच्यते and इति.
 ३८५, १ B संतुलया खं, G D किरिणा कां'.
 ५ D om. धान्येन धनदानं.
 ७ G om इह
 ११ G नार्थरतद्गुणेन.
 १२ G अरामध्यान्तव.
 १३ G तत्कृतमद्रुणेन.
 १८ G कर्त्तव्यर्थे.
 १८ D नृनीयार्थस्तकृतां; G नृनीया मदर्थ-
 कृताप्येन गुणवचनेनेति । एवं मर्ह.
 १९ G 'निर्वैत विज्ञायते ।
 २१ G अर्त्तयेन.

४० पं०

- ३८६, २२ D E om यत्तन्मार्थः, D E G have हिर-
ण्यार्थः .
- ३८६, ९ G om.
- ६ B om, अहितः नखनिर्मितः.
- ११ G इति च वक्तुः.
- १८ G om.
- २१ E G क्रियासमर्पत्वात्; D क्रियया साम-
र्थत्वात्.
- ३८७, ७ G पूर्वपद.
- ८ G उपमिन्ना. ओदनः कथ्युषः.
- १८ B संमत्ययान् साम्.
- ३८८, १ G तद्वाच्यतायां.
- २ G वरनिर्युक्तं क०.
- ३ D क कडुकवस्वस्य.
- ४ G विहारः तद्वा.
- ७ G मानेणेति च०.
- ८ G मात्रेण सवात्प्रसंगो भवति समासः
प्राप्नोति, D E G B मात्रेण सह प्रसंगो
भवति समासः प्राप्नोति.
- ११ G तादृश्येन, above it तदर्थेन.
- १३ G योषि म०.
- १६ G क्रियते.
- १७ G श्वसु.
- २१ G उर्ध्वशब्देन.
- २३ B om.
- २५ E B om. उच्यते; G in marg
- २६ G B सार्थलिगता च व
- ३८९, १ G सार्थलिगता च व
- २ G कारणेन यावता अर्थशब्दो
- ४ G B om. कर्मण्यम
- ११ G उक्तानामिति कर्मण्यम क० B तथा
गमिति न यत्कथ्यम
- १७ G D सवति ग० B सव्यादित
- १८ D क इयं नरे
- १९ G समासो गद्यवति भवति
- २० G D मेष इति B न मेष
- २० E G भवति मेष क०, B भवति न क०
- १९०, १ G न मेष इति, B न इति मेषा
- ३ G अनुर्थो सुभनेन twice; D E G om.
अनुर्थो ।
- ३ G मेषि .
- ३ G नववदव्ययार्थः.
- ७ G इत्यन इति न अनु.
- ९ G क्तायां इत्यस्य.
- ९ G . . . धन

४० पं०

- ३९०, ९ D E G om. रथदारु, B रथाय शर
रथदारु.
- ९ D E G B K वाच्यत्वं वा च वि०.
- १३ G विवधः; D वीधः.
- १३ G om. न च्चेदेवम्.
- १४ G इह तावदर्थ.
- २१ G च्छेते पंचमी भयेनेति
- २३ G गुण्युभीतभीतिभीतिरिति.
- ३९१, ५ G om ध्या...महर्ष.
- ७ G कुलं गत्वा.
- १० G B & by alteration E योमे य-
त्प्रत्ययेनेति व०.
- १२ D E G om. च.
- १७ G तय एतदिति.
- १९ G क्षेपे उक्तम्.
- ३९२, २ G परमपा, G परमापाः Kaiyata pre-
fers the reading परमाः पाः.
- ९ G तत्पुरुषो वा इति.
- ११ G कार्थरे तु न.
- १३ G यत्कथ्य.
- ३९३, ३ Nāgajibhatta says that some read
पञ्चरुमातिः (इतरुमातिः).
- ५ G om. भविष्यति.
- ७ G मूलेषु, in marg. निमित्तेषु मूलेषु इति
पाठः, D om मूलेषु
- ९ D E G om विपुरी, G has विपुरी.
- १० G प्रापणे वर्तते ।.
- १२ Nāgajibhatta mentions the reading
नैवेयमि०
- १४ G नीयतामिच्छते भावा०.
- १५ E गौरवम्.
- २२ D om द्वियु० - क०.
- २३ G om. च
- २३ G तद्वदिते
- ३९४, २ B om. धेनापुत्र .
- ७ G om इत्यादि. ; E in marg.
- ९ G om. प्रत्ययो .. दयनाम.
- १० G प्रत्ययोपपत्तौ इति गता मे०.
- १३ G B om. निमित्त.
- १६ G तद्वदित.
- १८ G नोक्तमर्थेन च०.
- २० G वाच्ये परामने वाच्ये निश्चयान् च.
माः; D वाच्ये वाच्ये निश्चयान् पराम०.
- २१ G नैवदीप्तुश्चमे लक्षि, G B नैवदीप्ति
लक्षि०.

४० ५०

- ३९१ २ G om समाहार कृतत्वात्
- ५ E दशशुली
- ६ G प्रतिषेध प्राप्तिवति
- ९ G नान्यत्र ।
- १२ D om
- १० G सर्वाणि पुन परि°
- १९ G om पञ्चगोनमिय
- १९ G समवायवृत्ताययगना
- २४ G वक्तव्य । द्वौ मासौ जातस्य यस्य स द्विमा°
- ३९६ ३ G D B नैव भवि°
- ६ G सञ्ज्ञक
- ८ G मत्वर्थे म°
- ९ G मत्वर्थे द्विगुपताया ।
- १३ G निमातरयोमे
- १४ G B °नतरयोग
- १८ G इह सम° D E G इह तर्हि सम°
- २० B om दशहजार
- ३९७, १ G कृतिगतानि कुत्सने । पापाणके कुत्सितं ।
- ३ Gon प्रैवाकरण
- ६ G इहापमानार्थो D इहापनार्थो
- ७ G अधान्यदवापमय अन्यदुपमान वा इहापमानार्थं B अधान्यदुपमान अन्यदवापमे°
- ८ G यश्चिद्वि°
- ११ G तर्हि तर्हि
- १६ G °कारिणि
- २२ G B खल्यति मृ°
- २६ G om हि
- ३९८ ७ G °वचनस्य म°
- ७ I om स्यात्
- ८ G B °सञ्ज्ञा राय°
- ११ G D I °वचनस्य म° G °वचनस्य म°
- १० G °वचनस्य म°
- १० G वचनसि B °वचनस्य म°
- १६ D I B नायस्य
- ३९९ ४ G °दुभयनिर्वाच्य
- ७ G om दूयतिना हा ।
- ११ D B दूयतिना हा । (°चाद्विषयस्या°
- १८ D दूयतिना हा । (°चाद्विषयस्या°
- २८ D निष्ठात दूयतिना हा । (°चाद्विषयस्या°
- २८ C अन्वयवचयं
- ४०० ४ D °वचनदूयतिना G दूयतिना
- ८ D om विवेकः च G निष्ठा

४० ५०

- ४००, ७ G किं तर्हि°
- ९ D L G खल्यद्वयमा°
- १० G om हीह
- ११ G शक्यो ऽन्यथातुम् B शक्यत आ°
- २० D L G B प्रकृतिग्रहणम्
- ४०१, १ G om
- २ G om च
- ३ G जीवतीति
- ३ E G °कृतिनेनति । D B °कृतिना ।
- ५ D असमानप्रकृतिवृत्तोऽपि G gives this reading in marg
- १९ G om , G °द्विगुप°
- २६ D E G om गत° वक्तव्यम्
- २७ D क्रियाक्रियका
- ४०२ ११ G B after वक्तव्यम् ॥ इह वा भूत् । एव नैतो हिमेत । the same । nar° but struck out
- १२ G एत शब्दा
- १४ G अथ कर्त्तरि
- १९ Before अन्यत्वात् D अवर्णस्य वा वर्ण I अवर्णस्य वा वर्णे वर्णस्यावर्णं G अथ वर्णस्य वर्णे यस्य चावर्णे B ॥ ॥ ॥ ॥ अथ वर्णस्य वर्णे वर्णस्यावर्णे वा
- ४०३ २ G शुक्रवधुः । I onomally शुक्र° B शुक्रवधुरिति
- ४ G om सागान्यन
- ४ G वाद सिद्ध
- ४ G om वधम
- ७ B on one परं
- ११ G इभयुयति आय° । nar° ऽचोयुयति B इभयुयति अथयुयति N G ॥ blatta who ment the reader in the text says that some real इभयुयति अथयुयति । I scale इभयुयति अथयुयति युयात् । आय युयात्
- १८ B & N onomally न शुक्रवधुः G शुक्रवधुः । शुक्रवधुः । D शुक्रवधुः B om
- १८ G इहायं भवति
- २० G तयवर्ती
- २० I G om गीर्वाणदन्वयम्
- ४०४ ७ G नामस्यैवात् स्यात् ।
- ८ G °वर्णसि B
- ११ D I B अथ तत्त्वात् इहायं भवति G अथ तत्त्वात् इहायं भवति

४०४, १०

D कुशलकेन ; E कुशलपदेन ; G कुल-
केन, in mss. कुशलपदेन, B कुशल-
पदेन.

१६ G सर्वकोशी नद.

१९ G D & originally E यथा तद्द्वारेण

२० D E G B इत्येव तदा भवति.

२३ G om. पट्टनरः. [गतम् .

२४ D adds मुकुमवस्वतम् and तीक्ष्णशुं-

२९ G परमुच्यते.

२६ G परभातिशा°.

४०५, २ G अन्यपदार्थां.

५ G भवति । .

१० G D °संबन्धः क्रियत इति.

१६ B तद्वनाभिस°.

२२ G तु वृत्तौ चोप.

२३ G भवति हि वद्°.

२४ D E G B om कृत्विज..

२९ G प्रचरंतीति.

४०६, १ G D °तराद्यर्थम्.

१३ E परम्.

४०७, १० G °कुटीयाय°.

१६ B विभाषानकारकरणे.

१९ G इवयत्रविधाने.

४०८, ५ G उत्सर्गोऽपि न.

७ G om प्राङ्मुखा.

८ G E °धानेऽन्यत्रापि.

१० D G पूरणमुनेति.

११ G पूरण भवति ॥.

२५ G om. ऽपि.

४०९, ७ G अन्येपु वै चो°.

१० G °स्तत्रापि प्रा°.

१२ D E G B °धमभिलगीक्ष्य पटी

१६ G देवदत्तस्येति द्रो°

१८ G काल. परि°; ad led ing; D om. स

१९ G काल. परि°.

२२ G मुत्ताना°

४१०, १ B एकवचन हि°

२ E B एकवचनावभिति.

३ G इहापि च यथा.

१० G तत्समाप्तस्य प्रा°.

११ G अन्यत्वत्व्य पूर्व°.

१३ G D पाठेनाव्यय°.

१६ G om तद्यथा.

१६ G °मानानामधी°.

१८ G कर्तुम नञ°.

४११, २

G भ्रुिष्यति.

५ G स्वाभाविकी विवृत्तिः किं.

६ G om. एव तर्हि

७ G G करांति.

७ G निरतंयतीति.

७ G कीलकप्रतिकीलकपव यथा कीलक...

प्रतिकीलक.

८ G B निहंति.

८ G यद्येवं नञो

११ G नै सु तेपां

१२ G D G. निवर्त्ते°.

१३ D E G B द्वालयशब्द- किमर्थे.

१४ (D, E, B एवं चैतत्; E K एवं चैतत्.

१५ G न्मुत्तये व°.

१८ Nāgajibhat¹ mentions the read-
ing विङ्गलकपिल°.

१८ G D इत्येतानभ्यंत°.

१९ G om च.

२० G om. उत्तरे पञ्चाला°.

२१ G समुदायेन प्रयुक्तो ग्राहणशब्दोऽवय°.

२२ G यशाम भञ्ज°, E G B यस्तिष्ठन्भञ्ज°.

२८ G D E G after ऽयमिति, निहातं
तस्य भवति, Nāgajibhat¹ rejects
this reading.

२९ G अतश्च.

४१०, ४ G विवृत्ति.

४ G E आद्यय.

५ G °गुणौ वा प्रा°

९ G नित्येप स्वर .

१५ G अकृत्तित्युच्य°; D अकृते हुच्य°.

१७ G om. च.

१८, १९ G कृद्योगे.

१९ G द्धमप्रथमः.

२१ G °कर्प. क्रियते । .

४१३, २ D E G B om पटीगुणै°.

५ G E G तीव्रो गन्ध. । .

७ E G B गुणेन नेति.

८ E G B नेत्युच्येत । .

९ D E G B om. कण्ठकस्य तीक्ष्णम्.

११ G भवति.

१२ G °पक्षते, G °पक्षते.

१५ G °धानाद्य

१६ G om च.

२१ G पक्षते

४१४, ७ G पक्षते; G °पक्षते.

७ G °पक्षते

४० पं०

- ४१४, ७ D E g B चौरस्य.
 ८ G विभ्यते षष्ठी 1.
 १४ D om. पुरा व° ...त्तो.
 १५ B om. उच्ययमिति कृत्वा ; G in marg.
 अन्यये नेति पाठो°.
 २० G माराविदस्य ; D मारीविदस्य , E
 माराविकृतस्य ; g B माराविकस्य ;
 K & Hemachandra; माराविदस्य ;
 Haradatta knows both readings
 माराविकस्य & माराविदस्य.
 ४१५, १ D कर्मणि ष° ; g कर्मणि षष्ठीति निर्दे°.
 २ g कर्मणि षष्ठीति निर्दे°.
 ४ G has लज°...विभः only once ; D
 has it once & after it भ्रति ; E has
 it once & २ added after it ; g B
 लज°...विभः । लजकाभ्यां आदर्शकः
 कर्तरि प्रतिषेधो भ्रति
 ५ D g B add पुरा भेत्ता यवानां लायकः.
 ६ B भुक्तः ; E by alteration भुक्तः ..
 पीतः.
 ७ D E g om.
 १२ दृश्यते , g B मन्यते.
 १३ D E ज्ञात , g ज्ञान.
 १४ g° विधानार्थकः.
 १५ G उन्वर्धते यक्तव्यः 1.
 १६ g B add राज्ञामयित इति.
 १७ G om. इत्येय या , B om इत्येयं
 १८ G om कर्मणि च.
 ४१६, २ E originally om. , in 1 3 प्रथमानी
 यानां is altered to प्रथमानी , and
 २ added after यक्तव्य .
 ५ D स्थान°.
 ६ D स्थानानां.
 ६ E g B om. मशूरोपनिः.
 ७८ g om. वाङ् कथम
 १० Don अतिवृत्तः.
 १० E adds वृत्तवत्.
 ११ D E g प्रयोगक D adds नियन्त्रक प्र-
 योगक . , g प्रयोगक . , G उर्जाकृत्य G
 D B उर्जाकृत्य ; g उर्जाकृत्य उर्जाकृत्य
 उर्जाकृत्य.
 १२ D ...
 १३ G om च
 १४ १ विभक्त्यं.
 १५ १ B ... प्रतिपादनानि यम स्थान
 १६ १ वृत्त न वृत्तवत्

४० पं०

- ४१६, १७ D g om. आडीषदर्थे ; G om. आडी-
 षदर्थे इति वक्तव्यम्.
 १८ G om. ऊः पापार्थे इति वक्तव्यम् .
 १९ g om. प्राद°.. प्रथमया.
 २२ g om. अवा°.. तृतीयया.
 २३ g om. वसन्तः ; D E B have it after
 कौकिलया.
 २४ g om. पर्या°.. चतुर्थ्या.
 २५ g om निरा° . पञ्चम्या.
 ४१७, २ E g om निर्वाराणसिः.
 ३ g om. अच्यय प्रवृत्तादिभिः ; K only
 once अच्यय प्रवृत्ता.. सम°.
 ४ G om चार्हिर्भवति.
 ४ G A D E g पुनर्गवं , K om.
 ४ G पुनःस्वरं ; K om.
 ५ G च २ वक्तव्यम् , D च २.
 ५ After कत्ये इव , D g अच्ययमच्ययेन
 रामस्यत इति वक्तव्यम् । प्रम यज्ञप-
 न्तिम् ; B & E in marg अच्ययमच्ययेत
 अच्ययमच्ययेन रामस्यत इति वक्त-
 व्यम् । प्रम यज्ञपतिमिति , G K om.
 ५ B भना च तिडाच्ययं ; K भना च
 रामगो वक्तव्यम् 1.
 ६ G अनुप्रायितान् ; D E व्याकरेति ; g
 अनुप्रायितान् , B अनुप्रायितान्.
 ८ D E B om. शरको प्रजति.
 ९ D E B om. हा° . तीति.
 १० D E g B om. वक्तव्यम्.
 १६ G शरको मत , D E B शरको दानः ;
 g om.
 १७ G मतवृत्त°
 २० G रामायणन प्राकमुत्सवचोरिः शेषा , B
 रामगो भवति प्राकमुत्सवचोरिशेषा ; E
 has प्राकमुत्सवचो. in marg.
 ४१८, ७ D I B रामायणाया° ; g om. न वा
 .. विदन्तिषेण.
 ७ D E g B om. कथम् .
 ८ D I g B विनि रामायणनाम् .
 ९ D om. यथा.
 ९ G भृगु .
 ११ G चोत्सवरे°.
 २० G चोत्सवरे° .
 २० G चोत्सवरे° .
 २१ G चोत्सवरे° .
 २२ G चोत्सवरे° .
 २३ G चोत्सवरे° .
 २४ G चोत्सवरे° .
 ४१९, ७ g om.

४० ६०

४११. ० G om. सा शेष.
 ४२०. ३ G विनेति सु.
 ८ G यथापि न.
 १० D om. कियुक्तम्.
 १० G D 'म्रीः प्र'.
 ११ G विहासिक'.
 १३ G यापत्.
 १५ D E Bom. मधुनो ऽपि स्यात्, G om
 मधुना... 'स्यापि स्यात्.
 १७ G adds समतलितरप्रेण ह्योर्ध्वौ न
 तिभ्यति.
 १८ G उत्तार्य च। उत्तार्य चा'.
 १९ G D 'न्यसोपधनसदि'.
 २० D E g Bom. अनेकस्य सुप.
 ४२१. २ G वैनायग'.
 २ G om. ग ह्यपिनगिहरान्.
 ४ G पदप्रति
 ७ D E g Bom यत्.
 ७ D E g B 'कारिभक्तियोंः.
 ८ D E g Bom भवति
 १५ G om. the last च.
 १६ G इत्येव.
 २२ K 'आयनशनी', G 'अदि इशानी', other
 MSS. 'अदिशानी'.
 २७ G विशेषवृत्तितदा लु न.
 ४०२ २ G यानर्थं तदा न स'.
 ६ Bom. स्यात्सर्ग up to p 123, l ४
 सार्थ'.
 ६ G सदेहानिष्टस्यर्थे, E g B K om.
 १ G ह सर्वे प'.
 १ ऽभ्येति, G in marg यभ्येति विन
 स्यर्थेति या पाठ, K om
 ११ G 'सद्यथाभ्या विनस्यर्थेत्यर्थे उर'.
 १३ G अपरत्वाह.
 १५ G रूपमऽभ्यस्य
 १८ G 'पूकम् कियुक्तम् गुणवचनाना
 हि श'.
 २२ G भवति.
 २५ G स्यात्. पद नाम शब्द शब्दो ह्येव शब्दे
 ह्यसम्.
 २६ G यथाभिधीयते.
 ४२३. २ G प्रातिपदिकत्ववि'
 ३ E g B 'प्लुक्तम् कियुक्तम् कर्मा'.
 ४ G भविष्यतीति.
 १२ G पदप्रथे
 १२ G सपन्न इति तत्रापि प्रा'.

१० ६०

४२३. २१ B K 'पर्वम्योत्तर'.
 २२ G 'पश्ये लोपो
 २३ G ऽभ्येति; D E K कण्ठेभ्याः काना
 अरय.
 २४ G 'दितास्य व'; D g om. the line.
 ४२४. १ G अभ्येति क'.
 ४ G E लोपां या.
 ६ G 'धातो व'.
 ७ G om. या.
 ११ G 'पि करणेपु.
 १२ G 'भयपीदम्.
 १५ G B 'वृत्तिपरिगणनमवि'.
 १६ G om. कृतं यम्.
 १७ D G om.
 २३ G अज्ञानिकगुण इति.
 २४ G कर्मप्रवच'.
 २५ G 'हिरति य'.
 ४२५. १ G कर्मप्रवच'.
 ३ K kom
 ४ G कियु।
 ५ G om अथ.
 ८ D E g B 'अस्तिरित्युप'.
 ११ 'नोपस्ते' all MSS except K.
 १२ D E g B निपाता भव'.
 १९ G 'चाति तत्रतत्'.
 १९ G 'स्वर च क्ष'.
 २३ G after करवाणीति, स प्रत्याह G स
 आह
 २४ D g B & b; alteration E करिष्य इति.
 २६ G इत्युक्तऽपि स... ते कदा.
 ४२६ ३ G om. सा.
 १३ D E g 'स्वरस्परमनिस', B 'स्वरस्परस'.
 २१ G दृष्ट शतं
 २४ G प्रचरतीति.
 २५ G प्राप्नोति.
 ४२७ १ D B om उत्तरे पञ्चाला..
 १ D E g B नील कपिल इति
 २ G प्रवृत्तो द्रोणशब्दो.
 ८ G B om. लु.
 ९ G तत्रापि तिभ्यति.
 १० G om. सद्यथा
 १७ G दशताविति द्वि'.
 २३ D g om. सनरेर.
 ४२८. २ G सुत्रार्थ उच्यते
 ५ D g om., but g has the following
 अशिष्य . 'भावित्वान् twice.

१० सं०

- ४२८, ६ G °यार्थाभिधावित्वात्.
- ९ G om. एव.
- १० D has not been collated regularly after this line.
- ११ G समीपे वृत्ता
- १२ E G B तन च प्र०.
- १२ G कर्तुमदाभ्यम्.
- १४ E ऽमर्यार्थार्थो.
- २९, २ G om. भो.
- ४ G च्यवस्थाशब्दः ।
- ५ G A K डिगव०, other MSS. दिगुप०.
- ७ G °दाव इति दिपे.
- ११ G om. लक्षण.
- १४ G E °ऽमर्यार्थार्थो.
- १५ G E G B कवभावाधोः; K °यार्थ
- १९ G om. क्रियानिधानात्.
- २२ G वृत्ते दी०.
- २४ G om. कदाकेति.
- ४३०, १ G दीर्घः स्थान्.
- ४ G पूर्वयो०.
- ९ G D K पाठेनाप्ययसंज्ञायां.
- १२ G °नानां अपी०.
- १६ H B यथा गुणवचनेषु before गुणवचनार्थां.
- १७ G कंबल इति सुदी०.
- १८ G om. च.
- १८ G भयतीति
- १९ G भ्रमो नामा०.
- २१ G वक्रवर्धेति for मीमांसकधेति.
- २३ G उपजाते.
- २४ G मतां
- ४३१. ४ H & by alteration B सुरया
- १ G H & originally E °करणे इ०.
- ७ H °करणे इ०.
- ११ G °दि० इ०.
- ११ G वृत्तमे.
- २०-२१ G om.
- ४३२. १ G मार्षी. in marg. मार्षीतो पाठा
- १ L B °विचय एव एवार्थो.
- ३ G om. च.
- ४ G in marg. वसावा साधेति पाठान्तं
- ५ G H B वाचते इ.
- ९ G वाचसावर्धेति; H B वाचसाव
- ११ G वृत्त एव

१० सं०

- ४३२, ११ G L °मिकोर्थः.
- १७ G बहवचनमस्ति
- १७ k यद्विदो; other MSS. यत् इदा०.
- १९ G after नोपपद्यते, प्रक्षेप न्यमोधार्य.
- २० G °केन शब्देनान्यस्य; E B °धस्य च प्रक्ष०.
- २२ G °केन शब्देनान्यस्य.
- २२ G चोद्वेतुच्यते.
- ४३३. १ G °दाक्षितर्ताति; H °तीति घुत्त्वत्वा प्रक्षः.
- १ G °धोऽप्येत०.
- २ G प्रक्षोऽप्येत०.
- १० G & originally E पुनर्निय०.
- १३ G °रित इति अभः.
- १६ G om. न्यमोधप्रयोगः; in E struck out.
- २२ G °भूतायोन्यो०.
- २२ G °भूतायोन्यो०.
- ४३४. १ G °रिःकमेता.
- १ H साशयेव अङ्गोऽप्ययमोधावेव अहो-रिप०.
- १ G °मोधावेव ।
- ३ E H B रोयं सु०.
- ४ G in marg. व्याप्रा धामेति पाठांतरं.
- ४ G एतर्हिप; om. त्वय.
- ५ G om. इति.
- ७ G शब्दे क्तार्थस्यासं; E शब्दे क्तार्थोसं०
- १० H B समुदाये ।
- १० E H B अन्यायमे ।
- ११ H B इतो मरयोम ।
- ११ G प्रक्षान्यमोधाविमुक्तं.
- १२ H B इति । साधय न्यमोधधेःसुक्तं समा-रिप
- १३ G त्वपायमर्थां.
- १६ G °इदं च समासा.
- ११ H B om. द्वाविद्यतिः.
- २४ G °करणे इ०.
- २० G इदेतया; in marg. यदि हि या पाठः.
- ४३५. १ E H B मार्षी हि इ०.
- २ G °उद्वर्धति.
- १३ E H B °विचय मरयोम.
- १८ G उदासीनः.
- १९ G °उद्वर्धय वृ०.
- २० आशयन्ते. G आशय मरयोम
- ४३६ १ आशयन्ते. G आशय मरयोम म०.
- १ G °उद्वर्धय वृ०

४० वं०

- ४१६ ६ G सस्विति° कुत्र सह स°
 १० I g B आरस्य मा°; L b
 alteratio दाप
 १८ G B Coram ally I em
 २१ G on लघ्व° I 22 वनस्यम्
 २१ G I a M° of Deem College
 चरनिर्घे B चरत्पाप; D कुत्रधीमं (?)
 h चरत्तीयं Hemachandra चरत्ती
 दम् see page 170 I I
- ४१७ २ G Bom क्षातुश्च पत्रायम
 ३ G & orig; ally I अस्पीयस्या; Ha
 radatta knows both reads G
 ४ G om सस्याया अस्पीयत
 ९ Bom
 १० G विप्रश्वा
 १३ G Bon
 २१ G °भित्ति; I °भित्तिती Hara latta
 चाङ्गैरजम्भा
 २१ G Bon सवस्तरजाता G om सुख
 जाता
- ४१८ ३ G पराया
 ६ G om तु
 ७ G B न वा वर्त° I or °inally न च
 वर्त° altered to न वा वर्त°
 १० G अतिपाणि मुगलाघत
 ११ G ° o h nally L °दन्त उभाभ्याम
 °पाश्चरं वि°; G Bom विप्रतिपथन
 १३ १८ G उद्भवत्
- ४१९ ८ G B अत्रापद् इति
 १२ I G B अत्रापद् इति ५
 १६ G B पत्रान्यस्य
 १८ G भवतीति
 २० G भविष्यतीति
- ४२० ४ E G Bom अतर्भितस्तु विभक्त्यर्थ
 ८ E adds हि after अभित
 ९ G B नेत्रनभित्तु °पतिर्भविष्य°
 L or ginally तप्यनभित्तु त्पत्ति
 भविष्य° K नेत्रभिह यु °पत्तिन
 भविष्य° Nagoj bhatta reads तप
 भित्तु
 १० G प्राप्तताति
 १६ G ह त्व च वरोधि
 २० G दशमीय गाभनमिति
 २१ हि मता° G in marg स ममेति पाठ
- ४२१, २३ G om च
 ४ E G Bom हि

४० वं०

- ४२१, ९ G om तु
 १६ G राभायती विभक्ति न नि°
 २६ G दशमीय गाभनमिति
- ४२२ ३ G एमनि°
 १० Bom G & originally I न वान्यतर
 नाभिधातात्
 १३ G °धाऽनभिहिताभ्या, in marg
 ऽनभिधाना पाठ°, G om ऽनभिधान
 २४ G यस्तिष्ठति
- ४२३ १७ G o: हि
 २० K A o n
 २३ G द्वितीयानिधाने
- ४२४ १ G B द्वितीयाभिधान
 ७ I G B उभस्य
 १० h हृ हृदयम् for न विचिन्
 १३ G कर्मणोरस्य
 १७ G भवतीत्यप लती°
 १६ I G यथावाग्वा°
 २० G अमान् प्री°
 २१ G प्रक्षेपणे वर्तत ।
 २१ तद्यथा I यथा G om
 २१ G °शालकायनाम°
- ४२५ २ G °शब्दे न कृष्ण°
 २ G ऊ तस्य का
 ३ E G B सहायो द्वितीया
 ७ G B स्वा मा च
 १४ G B स्यादिति । लाङ्गिभिरभिहिते द्वितीया
 मा भूत् । आस्यते
 ११ E G B इह हि वाप स्यात्
 २० G om कराति शक्य
 २४ G सक्रमज्ञा अक्र°
- ४२६ २ G भवतीति
 ४ G °स्तस्ये वनम ।
 ३ G क्रियापत्रम् २ इति
 ६ K क्रियामध्य इति च क्रियामध्य इति च
 वक्तव्यम्
 ११ E G B विध्यति तयास्तन्म°
 १७ E G B वृक्ष परि वि om विद्युत् । वृक्षं
 परि । वृक्षमनु ।
 ३८ G B om प्रति मातर
 २१ G तत्रायमर्थ°
- ४२७ ११ E G B °क्तत्वात्त्वार्थस्य द्वि°
 २० L G B om स
 २२ E G B स्ववचनानु सि°
- ४२८ ७ G E G B om स K has it

४० पं०

४० पं०

- ४४८, ८ E g B स्ववचनात् सिद्धमिति.
 १३ G om.
 १४ E g B om. वीवधं गच्छतीति.
 १७ G om. तत्र.
 २२ L °नध्वनीति स्त्रियं.
 ४४९, १ g B अध्वनश्चायमनपवादः.
 ६ G L g चतुर्थ्या वि°.
 १५ G °यते सोपि ह्युपाध्यायार्थो भवति.
 १८ G भवति हि तद्°.
 १९ G तदर्थेन द्वाब्देन सह.
 २१ g B om. the second कल्पते.
 २६ L g & originally B om.
 ४५०, २ L om.
 ११ B om.
 १२ G om. अलमिति...कर्तव्यम्.
 १४ L om. मद्वाय प्रभवति मर्हो.
 १९ शुक्रं, L शुगलं.
 १९ G °णिव्यति तद्°; इमेऽनावा°.
 २० E K क्षीर्णे नाच्यम्.
 २० G द्वा अत्र.
 २१ L K °ञ्जुक्तं आ°, E g B आह्वयमिति.
 २१ G ये प्राणिषु नेष्यते ते ऽना°
 ४५१, १ Kayata mentions the reading प्रति-
 कृत्य; G °मरण कर्तव्यम्.
 २ G न स्यात्°, L तुण स्या म°.
 ४५२, २ g B om.
 ४ G g B याज्ञिक, वैयाकरणः.
 ५ g B om विद्रो°...°णाति.
 ७ G इह तर्हि प्रकृ°.
 ८ B याज्ञिकः.
 ८ g B वैयाकरण.
 ९ G °तनार जाये.
 १० G °य्य स्यात् प्रयु°.
 ११ L g B संमेर पथेति ॥.
 ११ G क्रीणविति.
 १२ L g B om. वि°...°णार्ताति.
 १३ G क्रीणाति.
 १४ G om. साह°...°णातीति.
 २० G प्रधानं कर्ता.
 २१ G इदं तर्हि प्रयोगनम्.
 ४५३, १ G °वापकाल उपस्थिते तद्°.
 २ g B om. भविष्यति.
 ३ G °दिभक्तिर्बली°, G °भक्तर्बली°; B °भक्त उपपदविभक्तिः बलीयस्त्वान् अ-
 चाप.

- ४५३, ६ G °विभक्तिर्बली°; K अन्यत्राप्युपपदवि-
 भक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसी भवति ।
 कान्यत्र ।, L °originally कारकविभ-
 क्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ।
 अन्यत्राप्युपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-
 र्बलीयसीति प्रथमा भवति । का°
 altered thus; कारकविभक्तिर्बलीय-
 स्त्वादन्यत्राप्युपपदविभक्ते कारकविभ-
 क्तिर्बलीयसीति प्रथमा भवति । अत्राप्यु-
 पपद°..... भविष्यति । का°, g कारक-
 विभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ।
 अन्यत्रापि उपपदविभक्ते कारकविभ-
 क्तिर्बलीयसीति प्रथमा भवति । एवमत्रापि
 उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसी-
 ति प्रथमा भविष्यति । का°, B कारकवि-
 भक्तिर्बलीयस्त्वात् । अन्यत्रापि.. like
 g, but एवम् .. भविष्यति struck
 out.
 ६ भविष्यति, G भवति, in marg. भविष्य-
 तीति इति पाठ°.
 १० g & originally B अंगारिकारतश्चे°.
 १६ G om.
 १९ L g °भूतलक्ष°.
 २९ G °भूतलक्षणं तत्र.
 २९ G °भूतस्य लक्षणं पृथग्भूतं ल°.
 २३ G °भूतस्य लक्षण इति.
 ४५४, २ G पटी भवति विप्रति°.
 ७ g B °विभक्तौलूपपद°.
 २९ L g B om दिभक्त्याः.
 ४५५, ५ G प्रासादाद्व्येक्षत प्रासादमारुह्य प्रेक्षत
 इत्यर्थः.
 ७ g & originally E. om.
 १२ तत्र, L g B ततः.
 १३ G मासे इति.
 १७ G om. the first च.
 २० G om. किं.
 २१ B after °भोवान्, अन्या चान्या प्रादु-
 र्भवति.
 २४ g B विष्टर्य.
 २४ g B om. कार्त्तिक्या...प्रयुज्यते.
 ४५६, ४ g B विष्टर्य.
 ५ g B °नेपु सतः सां; L °नेपु सतेपु सत
 सां°.
 ८ G °स्तावत्प्रादः.
 ११ G प्राप्त्य ।

४० ५०

४० ५०

४५६. १२ G 'धेन तिष्ठ.
 १४ G 'योगानम तथा'.
 १७ किमर्थम्; G in marg किमर्थं न प्रकृ-
 तमिति पाठः.
 १९ G B अनधिकाराद्य.
 ४५७. ७ G om. पञ्चमी.
 ७ G B अन्यादि'.
 १० G B '० दू कद्रुतयो.
 ११ G & originally B om सर्पारसंगण...
 नविन्दता.
 १७ G 'न्ययिन'.
 १३ G प्रवृत्तस्यापयादी.
 १४ G 'संश्रुतीप्र'.
 २० G B k इतिनाद्वयर्थकः प्रति'.
 २१ Kom. न या.
 ४५८. ३ G B असायपीनी.
 ४ G परिगृणीता यातिके.
 ५ G च सप्तमी.
 ६ G om. च.
 ६ असाय. पितरि; G असायमिति कृष्ण .
 ७ A B om.
 ८ इतिहा ; K A & originally E मूर्त्वा.
 ११ G 'संनिष्ट शृटा शृटा, E originally
 'संनिष्ट शृटा, G in marg. इतिहासा-
 संनिष्ट कटा अमते पाठ .
 १३ A E om
 १४ मूर्त्वा ; G in marg इतिहा पाठान्तर.
 १६ G B om.
 १९ E पुण्यलका, G B युक्तलका
 ४५९. १ प्रस्थितो, G B गत both times
 ५ G तस्यैति वक्तव्यम्, in marg. तत्र स-
 त्पती वक्तव्या
 ७ G स्वत्वव्यवहय
 १० G मातए परीति; G B मातर प्रति
 ४६०. २ G B om the first इति
 ४६१. २ Kanyata प्रातिपदिकार्थमहण किमर्थ
 मिति कथित्पाठ..
 २ G नीचैरत्रादि
 ४ G प्रथमा वि'
 १० G B यत्रैतानि सर्वाणि सम'.
 १४ G E एवमान, G in marg एतन्मान
 एवेति पाठः.
 १५ G 'विशिष्टम्
 २० G & originally E संबोधनमानवि'
 २६ G B वीर पुरुष इति, E वीर पुरुष वी-
 रपुरुष इति.

४६०. १० G & originally I: 'भूतिनि गम्यते।
 १२ E 'हिते हि प्र'.
 १३ G I: 'हिते हि प्र'.
 १९ G om. किमुक्तम्.
 २३ G B नावन.
 २३ G G न याप'.
 ४६३. २ G G B प्रकल्प्य व्याप'.
 ४ G om या, या
 ७ E G B 'नियमस्तदा यदी'.
 १२ E G B 'प्राप्त्या.
 १४ G नाम वि'.
 १५ E G B तदाया, before समुद्र..
 ४६४. २ G अविन्यतीति.
 १९ G om. इति.
 १२, १३, १७ E G B 'शब्दस्य प्र'.
 १८ Kanyata तद्वयेति । प्रातिपदिकार्थाना-
 मित्यर्थे । कश्चित् प्रातिपदिकार्थानामि-
 त्येष पाठ' II, G & originally E प्रा-
 तिपदिकानां.
 २१ G ता कदा; B om. च.
 २१ G B निमित्तत्वेन गोपा'.
 २४ E G B पवी भवति एव.
 २६ G om. तु.
 २७ G बाह्यार्थ', K बाह्यमर्थमपेक्ष्येति.
 ४६५. १२ G मातृशब्दापि तद्व्याप्त-
 १४ E G B भवतीति.
 १६ E G B यदा च कर्म
 १९ L G B चात्.
 ४६६. २ B या निप्रति, G तिप्रति (without गी).
 २ G प्रतिदीव्यति
 ३ G k & Haraditta धामस्य.
 ९ A E G B K om.
 १० E सचीरिति, G तस्यै सचीं जायते यां
 मलवद्वाससभव तिलो सचीरिति, B -
 तस्यै स्वर्षो जायते मलवद्वास सभवति
 तिलो सचीरिति
 ११ G या अरण्ये अन्ति तस्यै.
 ११ G या पराची तस्यै मुख्यऽगल्भो. &
 इति written over the hue, G B
 'प्रगल्भो
 १२ G या व्यभयके
 १२ G E G प्रस्थिति.
 १३ G 'पस्यती
 १३ G E धावति.
 १४ G निकृताति.

४० ५०

- ४६६, १४ G कृतति
 १५ G B उन्मादको
 १५ G मनार्थ.
 ४६७, २ किं कारणम्, G कृत
 ५ G धातोर्हि ये प्र°
 ९ G भूत
 १० g & originally B तद्गदतकर्म°
 १४ G अथाक्रिय°
 १६ G किं तर्हि
 १९ G g om न in B it is added
 २४ g B निर्वर्तते
 २६ G °ङ्गतीति
 ४६८, १ G कटमिति ।
 ८ E देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य का°
 ९ G B om. प्रयोगे
 १७ B om ह्यप्र.
 १९ G किं पुनः in marg क्य पुन वा पाठ
 २१ G तद्यथा before समुद्र
 २२ २३ G सुप्तम् सुप्तः, in marg सुप्तमिति स्थाप्यनुष्टये पाठान्तर
 ४६९, २ L क्रिजिनी प्रतिषेधाथम् struck out
 ४ G परि सोम
 १२ g B °चिति ज्ञास्यते
 १५ G न ल ऊरु न लोक इति in marg ल ऊरु लोक
 २३ g B & originally L नन्मा°
 ४७०, ३ I g B चोरस्य
 ३ g B & originally E om शृपलस्य द्विपत्
 ५ प्रत्ययमहणे, G प्रत्याहारप्र°, but प्रत्यय written over it
 ६ प्रत्याहारमहणे, G प्रत्ययमहणे; g B प्रत्याहारे
 १० g B om
 १२ G om तत, in marg तत इत इति पाठान्तरं
 १३ G after गमी किं प्रयोजनम् संख्याता-मुदेशो मा भूदिति
 ४७१, १ G भयभीत यन्व्ययम् ।
 २ G दास्या इति
 २ g B तर्हि निषेध मा°.
 ३ G दास्या ।
 ३ g B ° by alteration I. °भामिरेव्या -
 ५ G यथा नथोयुं पपमयोगी

४० ५०

- ४७१, ६ G कर्मणीति भवति, E कर्मणीति भव-
 तीति
 ४७२ ५ G °र्भविष्यति
 ५ G प्रत्यधिकरणम् ।
 ६ G बहुधास्य
 १३ G चातुप्रयोगो
 १५ G तत्तर्हीति व°.
 १९ g B एकशेषे च
 २२ G वक्तव्यम्
 ४७३ १ G तद्धितप्रति°.
 ६, ७ g B om समाहारैकत्वात् न वैतत्
 १० E g B om एको तस्यैकत्वात्
 १० G भविष्यतीति
 १७ E g B om द्वन्द्वश्च
 ४७४, ५१ g B om
 ३ A E g B K om
 ५ उद्गात्वारामोद°, B उद्गात्कारामोद°.
 ७ K om, G उन्मर°.
 ८ मधुरा°; G in marg मधुरा° पा°
 ९ g B K om in E struck out
 १० G कैतयता च शौर्यकैतवत
 ११ B शालुकिनी °शालुकिन्यौ
 १६ E g B पतति ते क्षु°.
 ४७५ ३ G °कालयना°, A प्रागादर्शानात् प्रत्यकाल
 वचना°, K प्रागादर्शात्प्रत्यकालवचना°
 ४ G किष्किधिगदिक above the line ध
 पा° E g B °गधिक, A किष्किधग-
 द्विक K किष्किन्द्गद्विकम्
 ४ G °क्रौध्यमिति, A °क्रौड्यमिति; K °क्रौ-
 न्यमिति
 ९ G यैर्मुक्तै पा°
 १३ G & origi ally E गगैलकम्
 १७ g B °शकुनिशुद्र°
 १९ B om बदरामलकानि; Kavata
 gives both readings
 २१ g B शकुनि.
 ४७६ १ G in marg दाक्षीणि शरशीयां पाठ°-
 १ G यत्तप
 ४ G अयवायिषे°
 ६ G & originally I पूत्रिप्रतिषध
 ७ E g B °हृदे विराधिना यया
 १५ G & originally L भवति विप्रतिषेधे
 १६ G E g °लिगम्याय°
 १८ G & origi, mally I पशुहृदे गृपुत्रा°.
 २८ G after अन्धपदयम्, पशुपदय

१० प०

- ४३६, ११ G वशुद्व नपुसक
 २१ G twice
 २३ G एकवद्वचन^०
 २५ G B ण्य विज्ञास्यानि इह
- ४३७ २ G om स
 ३ G ० लिगस्येति
 ८ G ० भयोने स्यात्
 ९ G तर्ह्यव्याना स^०.
- ४३८ २ G अनुष्ठीति
 २ G कर्मधारय
 ६ G परस्य लिग
 ७ G om यथा B ० रसमासस्यापि स्या^०
 १० ११ B om
 १३ G om अलपूर्व
 १४ G ० समासपु
 १६ MSS ० दिदयते
 २० G om
 २३ G ० पसजंनह्रस्वत्व
- ४३९ १ G om
 २ G ० दिदयते
 ४ G ० प्यादौ च ह्री
 ६ G ० ० ० शक्य
 ८ G परस्यच परत्वदिति । कथं तर्हि । पर
 स्यैव
 १३ E ० B ० रभ्यते
 १३ E ० B समाप्ताधिकरणो भ^०
 १९ A om Kom ti sa little follow ३
 न्तु
 २० E ० B om सुक्तवाय
 २३ G नपुसकत्व २ व^० । १ ० मङ्ग । नपु
- ४४० १ A ० B Kom (ण्य स^०
 ४ A om
 ६ G खिया ० मा^० । खिया ॥ मा
 ७ G E Kom । वावत । खिया
 १० G नलापश्च २ वा । एलोपश्च । वा न
 १० B om वसतभम् वगतधी
 १२ G न पात्रादिभ्य पात्रादिभ्यश्च प्रतिषधी
 २ व^० । A न पात्रादिभ्य । पात्रा^० E न
 पात्रादिभ्य पात्रादिभ्य प्रतिषधी व^० K
 om पात्रा^० वक्तव्य
 १४ G नपचादय २ इति
 १४ G & in marg E कपाय कपाय
 १५ G B & by alterat on E सारक सारक

१० प०

- ४४०, १५ G तत्तर्हि तथा निर्देश कर्तव्य । न क
 तव्य । बहुवचन^०
- ४४१ १ G B here & below ० मुकथितमात्रम
 ३ G ० भेव यवतु^० G B ० भैवानु^०
 ६ G ० जेद्रूपस्य लोप
 ७ G ० शक्तमेव व^०, B ० वास्तव व^०
 ८ G B & by alteration E here & below
 असादेश^०
 १३ G om शिक्करण क्रियते सवादेशार्थम्
 १६ B न वात्यवि^०
 २० G अर्यवत् अकार^०
 २२ G ० वचनप्रयोजन
- ४४२ ३ G B om कृते in E struck out
 ३ G B & by alteration F एसदनुज्ञा^०
 ६ G पूर्वे उदात्त^०
 ७ G कृत प्रत्यय पूर्वे उदात्त^०
 १६ G ० धिकारा भवति ।
 २० E ० B om
 २१ कर्तव्यम् E वक्तव्य G B वक्तव्य
- ४४३ १ G ० विद्यु आदेशेषु कृतपु
 १५ B om चित्स्वम
 २२ G वक्ष्यामिति
- ४४४ ६ E ० B भार्थधातुक वि^० G ० विषय
 एव । तत्रा^०
 १३ G यदय ल्य^०
 १५ C तत्र कृतव्य भवति
 २४ G प्रथम इति
- ४४५ ४ G वधादयो
 ७ G B Kom
 १७ G ० भुवध क्रियत
 १७ G क विनपणायम B विनपणानाय
- ४४६ १ E ० B गाकुनादिय इति लुप्त्य
 ६ G om प्रयाजन ट्याञि
 ७ G भवतीति
 ८ G E ० B om b t A has a top
 before the wor l प्रयाजनम of l e १
 ११ G om
 १२ G & or g nally E कारकति
 १६ G मेरितीति
 १७ G समा शया
 २० B ० पदाना ० रत्व

५० प०

- ५८६ २३ G कशादि आहोस्वरख्यादि
 ५८७ १ G ख्याञ्कशाभौ G काशाञ्क्याभौ
 २ G ख्याञ्जिति कशादिश्च ख्यादिश्च
 ४ G कशादिर्भ० ख्यादि
 ७ G यत्न भविष्यति ।
 ८ G om प्रयाजन E g B & Kaiyata
 उज्ज्विधि
 ९ G सौम्रयेय इति सौम्रयेय
 १० E g om च्छ भवति G वृद्धाछो भव
 तीति
 १३ G A E पुरयान
 १६ G A E पर्योदयान
 २० g B om परित रक्षया
 ५८८ १ L om
 ८ G om प्रतिपद्ये
 १० G अपीत्येय
 १३ G नाप्यपत्रो F g नाप्यप्त्रो
 १७ G भवति
 १६ B om उदजनम
 ५८९ ० B om
 ७ G om अपर आह । अणिमा
 ९ G in marg सारि पा
 ७ यायात MSS यदा
 ६ G उत्तव्य तेनेऽद्वृत्तमिति
 ७ I g B om यन्तव्य
 ८ I g B om च
 १० G ० अ एय च B om च
 १२ F g B om भविष्यति
 १७ G गर्गमय
 २० G आग्य वाग्य द्विय
 ५९१ २ B om गगनरक्षयासा इति
 १० G भयति
 १७ G भयतीति
 १७ G भयतीति
 ५९० १ F तद्वमति
 ४ I g B ० शवमिणा २०
 ७ I g B अथापि मा
 ७ G ० वादयमिणा
 १ A I g B k मर्गनायादनापकृत् या दि
 यनापम । मर्गनायादिकामहण या भियन
 मात्

५० प०

- ५९२ १४ G om नैव शैव
 १८ उत्रय G in marg उन्वय पात्०
 २१ G भाव्य लुका
 २२ G भाव्य प्रति०
 २२ G in marg अर्थतत्त्वम् , g B ० नार्थ
 स्यत्
 ५९३, ५ G यञ्जादीनामिति किम् ।
 ६ G om आज्ञयो कुलमाङ्गकुलम्
 ६ G एकद्वयावैति
 १० G समुदाय
 ११ G om य
 १४ G ज्ञापनाथम् in marg ना
 १६ G प्राग्ग्रहण
 १६ G इत् प्रो
 १९ F g B गोपवनारिमिति०
 ५९४, ३ E g B om एव G in marg हृद्
 चाहृद्दे इति पात्तर
 ३ g B भ्रूक०, भाट्टिक०
 ८ G om , E g B om the following
 आगस्त्य० कर्त०यम् k has both
 २० G प्रत्ययातयोरपि प्रो
 २१ L g B om हि
 ५९५ ६ g B निराकृत्य
 ६ g B l by alteration E ० मूकारग्रहणम्
 १३ I g B निर्देशाद्व व्यन्त
 १४ k धनाध्यमवतत् other MSS उक्त
 मतत
 १८ G ० पदस्य यथात् ०
 १८ G १ by alterat on I आत्मनवत् यो
 २० G मरुदधनं य तथासा इति या यन्तव्य
 तनायदय
 ५९६ ४ I g B ० मय जु स्वतु
 ११ I g B अन्य भयता
 १३ G om इति
 २० g B om
 २० g ० या
 २४ C भयति इति
 ५९७ ० g om
 ४ G पदस्य
 ५ k B शृण्वत्यागिति०
 १६ g B on इति

३० पं०

- ४९० १६ G निपातसिद्धि B निपातासिद्धि
 १७ G B निपातसिद्धि°
 २४ L G B लिङ्गतेन
 २४ G न जहार हार° B न जाहार हा°; G
 न चकारथा न थ —हारयाभिति
 ४९८ १७ G L G B °देधर्थ K धधर्थम्
 १९ G B om
 ४९९ १ G अपादाने पं°
 ५ कर्मप्रवृत्तनीययुक्त G ९ originally E
 इह
 १ G ९ originally E तदा पंचमीप्रतिपेध
 ११ G नृसिमासा
 १६ G पूर्वनिमित्तधेनेन
 २२ G om च
 ५०० १ B om
 १ G °कृतपु प्राप्नोति शब्दा°
 १० G प्रामुखाधिपानिस्था भवति
 १२ G समसखयार्थेना पे
 १४ L G B om ऋदापनिर्देशार्थ
 १५ L G B °स्मिन्न ऋदाप सति

३१ पं०

- ५०० २१ L G B om उभयामि-याह
 २२ E G B °क्रिष्णम् क्रिष्णिकानि
 २३ G after °विग्राणि ॥ अथवातर्यता व्य
 पस्था भविष्यति । आतयोदकापस्यै
 कार्थो द्वयर्थस्य द्वयर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थ
 इति ॥
 २५ G उन्तरा
 २६ L G B भवति
 ५०१ २ G किप्रयोजनं शिक्करणम् ।
 १३ G टर्लोपाहापो
 १३ G & originally E अनगत्याज
 २१, G डा.आ.डा.रे. in marg. डा.आ.
 भारी पात्रतरं
 २३ G भविष्यति
 ५०२ ६ G om भवति
 ७ G & originally E om च
 १६ G उ-सर्गो हाभि°
 १८ G न ताव° G तेन न ताव°
 २१ G °पदादा ल°
 २४ G लोप्यत सत्तदा न

BOMBAY SANSKRIT. SERIES.

Edited under the Superintendence of Dr P Fetserson and Dr R. G Bhāndārkar.

	Rs. a p.
No. I —Pāñchatantra, Books IV. and V Edited, with Notes, by Dr. Bühler	0 4 0
No. II —Nāgojibhatta's Paribhāshendusekhara Edited and explained by Dr. Kielhorn The Sanskrit Text and various Readings, Part I,	0 8 0
No. III —Pāñchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. Bühler	0 4 0
No IV.—Pāñchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr F. Kielhorn.	0 7 0
No. V —The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S P. Pandit, M.A Part I, Cantos I—VI.	1 0 0
No VI.—Mālavikāgnimitra a Sanskrit Play by Kālidāsa Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M A.	2 2 0
No. VII —Nāgojibhatta's Paribhāshendusekhara Edited and explained by Dr. Kielhorn Part II (Translation and Notes), Paribhāshās I—XXXVII.	0 8 0
No. VIII —The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M A Part II, Cantos VII—XIII.	0 12 0
No. IX —Nāgojibhatta's Paribhāshendusekhara Edited and explained by Dr. Kielhorn Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās XXXVIII.—LXIX	0 8 0
No. X.—The Dasakumāracharita of Dandin Part I Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr Buhler	0 8 0
No. XI —The Nītiśataka and Vairāgyasataka of Bhartrihari, with extracts from two Sanskrit Commentaries Edited, with Notes, by Kōshināthi Trimbak Telang, M A.	0 12 0
No XII. Nāgojibhatta's Paribhāshendusekhara Edited and explained by Dr. Kielhorn Part II (Translation and Notes), Paribhāshās LXX—CXIII	0 8 0
No XIII —The Raghuvamśa of Kālidāsa with the Commentary of Mallinātha Edited, with Notes by S P Pandit, M A, Part III, Cantos XIV—XIX	0 8 0
No XIV —Vikramādikādeva-Charita Life of King Vikramāditya Trībhuvanamalla of Kalyāna, composed by his Vidyapati Bilhana. Edited, with an Introduction, by Dr G Buhler	0 12 0
No XV.—Malatī Mādhava a Drama by Bhavabhūti Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr R G Blandarkar, M A (Second Edition in the Press)	
No XVI —Vikramorvasī a Drama by Kālidāsa Edited with Notes, by Shankar P Pandit, M A	1 4 0
No XVII —Hemachandra's Deśināramāḷā Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr G Buhler Part I Text and Critical Notes by Professor Pischel	1 0 0

No.	Description	Rs. a. p.
No. XVIII.	—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. I. complete. Parts. I, II, and III.	9 0 0
No. XIX.	Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part II.	1 0 0
No. XX.	Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part III.	1 0 0
No. XXI.	Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I.	1 0 0
No. XXII.	Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II.	1 0 0
No. XXIII.	Viśiṣṭhadharmasāstram. Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer	0. 8 0
No. XXIV.	—Kādambari, by Bhaṅga and his son. Vol. I.—Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson	1 0 0
	Ditto Vol. II. Introduction and Notes, by do.	2 0 0
No. XXV.	—Kīrti-Kaumudī. Edited, with Notes, by Prof. A. V. Karṭharate.	0 12 0
No. XXVI.	—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III.	1 0 0
No. XXVII.	—Mudrārākṣasa, by Viśākhadatta, with the Commentary of Dhundhirāja. Edited, with Notes, by K. T. Telang. (Copyright restored to the author.)	
No. XXVIII.	—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I.	1 0 0
No. XXIX.	—Ditto do. of do. by do. Vol. III. Part II.	1 0 0
No. XXX.	—Ditto do. of do. by do. Vol. III. Part III.	1 0 0
No. XXXI.	—Subhāṣitāvalī of Vallabhadēva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasād	2 8 0
No. XXXII.	—Tarka-Kaumudī of Laugākṣhi Bhīṣaka. Edited by Professor M. N. Divedī	0 12 0
No. XXXIII.	—Hitopadeśa of Nārīyaṇa. Edited by Dr. P. Peterson ...	0 14 0
No. XXXIV.	—The Gaudavaho, by Vakpati. Edited by S. P. Pandit.	3 0 0
No. XXXV.	—Mahānārāyaṇa Upaniṣad. Edited by Colonel G. A. Jacob.	0 7 0
No. XXXVI.	—University Selections of Hymns from the Rīgveda. Edited by Dr. P. Peterson	4 0 0
No. XXXVII.	—Sārṅgadhara-padīhata. Edited by Dr. P. Peterson. Vol. I.	3 0 0
No. XXXVIII.	—Naishakarmyāsiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob.	2 0 0
No. XXXIX.	—A Concordance to the principal Upaniṣads and Bhagavadgītā, by the same author	8 0 0
No. XL.	—Eleven Atharvaṇa Upaniṣads, with dipīkās, by the same author	2 8 0
No. XLI.	—Handbook to the Study of the Rīgveda. by Dr. P. Peterson. Part I.	3 0 0
No. XLII.	—The Daśakumārācharita of Dandī, Part II. (completing Dr. Bühler's Edition) Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. P. Peterson	0 8 0
No. XLIII.	—Handbook to the Study of the Rīgveda, by Dr. P. Peterson Part II. comprising the Seventh Maṇḍala with the commentary of Śāyana	5 0 0
No. XLIV.	—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sūtras and the various Readings of the Hiraṇyakeśhi-Dharmasūtra, by Dr. G. Bühler	2 12 0
No. XLV.	—Rajataranginī Edited by Pandit Durgaprasād, Part I. containing the first 7 (seven) Tarangas	3 0 0

WORKS IN THE PRESS.

- Harshacharita, edited by Dr A A Luther
 Atharva-Veda, edited by Mr S P Pandit
 Bhimicharya's Nyavakoṣa, 2nd Edition
 An Edition of the Mricchchikātikā, by Mr N B Godbole
 An Edition of Patañjali's Yogasūtras, with the Scholium of Vyasa and the
 Commentary of Vachaspati, by Mahimahopādhyāya Rajaram Shāstri
 Bodas
 Pārāśara Smṛiti with the Commentary of Śāvara Mādhyacharya, by Messrs
 Vaman Shāstri Islampuri and Shamrao Vithal
 An Edition of Kumbhacharita by Mr S P Pandit
 An Edition of Pulastya's Natasāhasrikacharita by Messrs Vaman
 Shāstri Islampuri and S R Bhandarkar
 An Edition of the Rekhā Ganta, by Mr H H Dhruva

WORKS UNDERTAKEN.

- An additional Part of the Vyākaraṇa Mahābhāṣya of Patañjali, containing
 an introduction and indices, by Dr F Kielhorn
 An Edition of the Kavya-prakāśa, by Professor A V Kathavate
 An Edition of Tarkasūtraka, by Mr Y V Athalye
 An Edition of the Śatprābhāratikā by Mr K B Pathak
 An Edition of the Uttarāramachārīta, by Dr R G Bhandarkar and Mr
 S R Bhandarkar
 Kesava Misra's Tarkabhāṣya with the Commentary of Chinnaḅbatta,
 edited with Notes, Critical and Explanatory, by Dr R G Bhandarkar
 Varadarāja's Tārikāraśhī, with the Perpetual Commentary edited with
 Notes, Critical and Explanatory, by Dr R G Bhandarkar
 Krishnamisra's Prabodhachandrodaya, with a Commentary and Notes,
 edited by Mr Shridhar Ganesh Joshi
 An Edition of the Syadvādamūlyā of Hemachandra by Mr Manilal N.
 Divedi
 An Edition of the Bhāṭṭi Kavya, by Mr Kamalashankar I Irivedi
 An Index to the Taittirīya Sūhita by Mr M M Kunte
 An Edition of Hemchandra's Dvāyāya Koshā, by Mr K H Dhruva